

**ORTADOĞU'DA OTORİTER REJİMLERİN TEMELLERİ VE
DEMOKRASIYE GEÇİŞ SÜRECİ SORUNLARI:
ARAP BAHARI İÇİNDE MİSİR ÖRNEĞİ**

Nurcihan BAHTİYAR

**Nisan 2016
DENİZLİ**

**ORTADOĞU'DA OTORİTER REJİMLERİN
TEMELLERİ VE DEMOKRASİYE GEÇİŞ
SÜRECİ SORUNLARI:
ARAP BAHARI İÇİNDE MİSİR ÖRNEĞİ**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı**

Nurcihan BAHTİYAR

Danışman: Doç.Dr. H.Aliyar DEMİRCİ

**Nisan 2016
DENİZLİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı öğrencisi Nurcihan Bahtiyar tarafından Doç.Dr. H. Aliyar Demirci..... yönetiminde hazırlanan..."Orta Doğu'da Otoriter Rejimler ve Demokrasiye Geçiş Süreci Sorunları: Arap Baharı İçinde Mısır Örneği başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 3 Haziran 2006 tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Yrd.Doç. Dr. Buğra Kalkan

Jüri Başkanı

Doç.Dr. H. Aliyar Demirci

Jüri Üyesi

Yrd.Doç.Dr. Ferihan Polat Yıldırım

Jüri Üyesi

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 09/06/2016 tarih ve ...12-/13. sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Kenan ÇOYAN
Müdür

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Nurcihan BAHTİYAR

ÖZET

ORTADOĞU'DA OTORİTER REJİMLER VE DEMOKRASIYE GEÇİŞ SÜRECİ SORUNLARI: ARAP BAHARI İÇİNDE MİSİR ÖRNEĞİ

Nurcihan BAHTİYAR
Yüksek Lisans Tezi
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi ABD
Tez Yöneticisi: Doç. Dr. H.Aliyar DEMİRCİ

Nisan 2016, 304 Sayfa

21. yüzyılın dünyasında modern ve çağdaş ölçütlerdeki siyasi yönetim şekli temsili demokrasidir. Ancak Ortadoğu'daki ülkeler, bağımsızlıklarını kazandıkları 20. yüzyıldan bu yana otoriter rejimlerle yönetilmektedir. Bölgedeki otoriter rejimler tarihi ve toplumsal birçok dinamiğin etkisinde şekillenmiştir. Ortadoğu'da 2010 yılının sonlarında başlayan Arap Baharı gösterileri bölgedeki bazı otoriter liderlerin sonunu getirirse de otoriter nitelikli rejimleri değiştirememiştir.

Bu araştırmada Ortadoğu'daki otoriter rejimlerin tarihi ve toplumsal dinamikleri incelenmekte, bu dinamikler Avrupa'da temsili demokrasinin kurumsallaşmasında etkili olan toplumsal süreçlerle kıyaslanarak değerlendirilmektedir. Ayrıca Arap Baharı gösterilerinin ardından Ortadoğu'da devam eden demokratikleşme süreci ve Arap Baharı gösterilerinin demokratikleşmeye olan katkısı, toplumlarda demokratikleşmeyi getiren normatif çerçeve bağlamında ele alınmıştır. Çalışmada geliştirilen yaklaşımlar bağlamında Mısır'daki otoriter rejimlerin gelişimi ve Arap Baharı gösterilerinin ardından başlayan demokratikleşme süreci ve bu sürecin sorunları daha yakın plandan incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, Mısır, Otoriter Rejim, Arap Baharı, Temsili Demokrasi, Modernleşme, Liberalizm

ABSTRACT

AUTHORITARIAN REGIMES IN MIDDLE EAST AND THE PROBLEMS IN TRANSITION TO DEMOCRACY: EGYPT MODEL IN ARABIAN SPRING

Nurcihan BAHTIYAR

M. Sc. Thesis in Department of Politics and Public Administration

Thesis Advisor: Doç. Dr. H. Aliyar Demirci

April 2016, 304 Page

In the 21st century's world, a method of management with modern and civilized criteria is the representative democracy. However, the countries in Middle East Region have been managed by authoritarian regimes since they gained independence in twentieth century. The authoritarian regimes in the region took form by the effects of many historical and social dynamics. Although Arabian spring protests in Middle East began at end of year 2010 brought the end to some of the authoritarian leaders, they couldn't change the regimes with authoritarian characteristics.

In that study, the historical and social dynamics of authoritarian regimes in Middle East have been investigated and those dynamics have been evaluated in comparison with communal processes which had influences on institutionalization of the representative democracy in Europe. In addition, the process of democratization in Middle East after Arabian Spring protests and the effects of those protests on democratization have been dealt with the normative outlines that brought democracy to societies. By using the approaches of that study, the evaluation of authoritarian regime in Egypt and democratization process launched after Arabian Spring protests included the problems of the process have been investigated close-up.

Key words: Middle East, Egypt, authoritarian regime, representative democracy, modernization, liberalism, Arabian Spring

Bu alışma sırasında; aynı metni bıkmadan en ince ayrıntısına kadar her defasında okuyup, hatalarımı, atladıklarımı, elişkilerimi bana gösteren, dzelttiren ve bilimsel çalışmanın önemini anlatan çok değerli hocam Sayın Doç. Dr. Aliyar Demirci başta olmak üzere, bu çalışma sırasında bütün stresimi paylaşan ve beni tez çalışmasını bırakmamam için teşvik eden sevgili eşime, aileme, dostlarıma ve desteğini kalbimde hissettiğim herkese sonsuz teşekkürler...

İÇİNDEKİLER

ÖZET	
ABSTRACT	
İÇİNDEKİLER	
TABLolar DİZİNİ	
SİMGE VE KISALTMALAR	
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SANAYİLEŞMİŞ BATI TOPLUMLARININ SİYASİ YAPILANMASI

1.1. Modern Demokrasiler.....	17
1.2. Liberal Toplum ve Temsili Demokrasinin Kökenleri.....	22
1.3. Kapitalizmin ve Liberalizmin Modern Topluma Geçişte Etkileri.....	39
1.4. Liberalizm ve Temsili Demokrasi.....	45

İKİNCİ BÖLÜM

ARAP ÜLKELERİNDE OTORİTER REJİMLERİN SOSYO-POLİTİK TEMELLERİ

2.1. Modernleşme Süreci ve Oryantalist Yaklaşımın Doğu Algısı	59
2.2. Ortaçağ Ortadoğu'sunda Toplumsal Yapı ve Yönetim Politikaları.....	67
2.3. Osmanlı Hâkimiyetinden, Sömürge Dönemine Ortadoğu'da Toplumsal Yapı ve İdari Sistem	92
2.4. Osmanlı Devleti'nde İlk Modernleşme Hareketleri.....	98
2.4.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme Dönemi ve Demokrasi Tartışmaları.....	107
2.4.2. Ortadoğu'da Toplumsal Yapının Dönüşümü.....	112
2.4.2.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Ortadoğu'da Burjuvazi ve Sivil Toplumun Gelişimi Meselesi.....	117
2.4.3. Ulemanın Siyasi Sistemdeki Konumu ve Modernleşmenin Etkileri.....	122
2.4.4. Kentler ve Ticari Yaşam.....	133
2.4.5. Bilimde ve Askeri Alanda Modernleşme Çabaları.....	136
2.5. Otoriter Rejimlerin Kurumları, İşleyişleri ve Buna Yönelik Tepkiler.....	141
2.6. Ortadoğu'daki Otoriter Rejimlerin Genel Özellikleri.....	150

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAP BAHARI'NIN DİNAMİKLERİ, AKTÖRLERİ VE DEMOKRATİKLEŞME PERSPEKTİFİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1.Arap Baharı'nın Gelişimi, Toplumsal Temelleri, Aktörlerine Yönelik Değerlendirmeler..	168
3.2.Demokratikleşme Perspektifinden Arap Baharı'na Yönelik Değerlendirmeler.....	191
3.2.1.Ortadoğu ülkelerindeki Demokratikleşme Süreci ve Ekonomik Dinamikler.....	193
3.2.2.Ortadoğu ülkelerinde sivil toplum ve Demokratikleşme Kültürü.....	196
3.2.3. Ortadoğu'da Demokratikleşme Çabaları ve İslami Hareketler.....	201
3.2.4. Ortadoğu'daki Demokratikleşme Sürecinde Toplumsal Çatışma Alanları.....	202

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MISIR

4.1. Mısır'da Otoriter Rejimlere temel Oluşturan Siyasi Tarih ve Sosyo-Politik Yapı.....	210
4.1.1.Ortaçağ'dan Mehmet Ali Paşa Dönemine Mısır.....	211
4.1.2.Osmanlı İmparatorluğu'nun Egemenliğinde Mısır.....	219
4.1.3.Mısır'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemi.....	229
4.1.4.İbrahim Paşa'dan Nasır'a Mısır.....	235
4.1.5.Nasır Dönemi.....	252
4.1.6.Muhammed Enver Sedat Dönemi.....	262
4.2.Modern Mısır'da Hüsnü Mübarek Dönemi ve Arap Baharı.....	266
4.3. Arap Baharı'nın Mısır'da Ortaya Çıkardığı Yeni Rejim Problemleri.....	278

SONUÇ.....285

KAYNAKLAR.....290

ÖZGEÇMİŞ

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
BAE	Birleşik Arap Emirlikleri
BM	Birleşmiş Milletler
FKÖ	Filistin Kurtuluş Örgütü
FLN	Milli Kurtuluş Cephesi
GSMH	Gayri Safi Milli Hâsıla
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla
IMF	Uluslararası Para Fonu
İŞİD	Irak Şam İslam Devleti
MK	Müslüman Kardeşler
SAGP	Satın Alma Gücü Paritesi
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
UDP	Ulusal Demokratik Parti

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1. Ortadoğu'daki Siyasi Rejimlerin Genel Özelliği	159
Tablo 2. Bir Ülkeyi Demokratikleşmeye Götüren Etkenler	192
Tablo 3. Ortadoğu Ülkeleri GSYİH, Kişi Başına Düşen SAGP, Yıllık GSYİH Büyüme Oranları.....	194
Tablo 4. Mısır'da Yıllara Göre GSYİH Büyüme Oranları	274
Tablo 5. Mısır'da Yıllara Göre Enflasyon Oranları	274
Tablo 6. Mısır'da Cari İşlemler Dengesi.....	274
Tablo 7. Mısır'da Kişi Başına Düşen Milli Gelir ve İşsizlik Oranları.....	274
Tablo 8. Mısır'da 28 Kasım 2011 Seçim Sonuçları.....	280
Tablo 9. Mısır'da 23-24 Mayıs 2012 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri Birinci Tur Sonuçları.....	282
Tablo 10. Mısır'da 16-17 Haziran 2012 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri İkinci Tur Sonuçları.....	282

GİRİŞ

Ortadoğu sahip olduğu birikimi birkaç satırla anlatmanın imkânsızlığını hissettiğiniz tarihi, medeniyet tarihiyle birlikte ilerleyen yeryüzündeki en önemli coğrafyalardan biridir. İnsanlık tarihinin başladığı yerdir. Sayısız medeniyete ve kültüre ev sahipliği yapmış, bu medeniyet ve kültürlerin geride bıraktıklarıyla yoğrulmuş, üzerine her dönemin kendine has özelliklerini de ekleyerek derinleşmiş kadim uygarlıkların merkezidir. Kimi zaman çağının öncülü ve en gelişmiş milletlerin yaşadığı, kimi zaman insanlığın geri kalmış yönünü temsil eden bu coğrafya sahip olduğu derinliği ve önemi hiçbir zaman kaybetmeyen dünya tarihinin ve insanlığın stratejik noktasıdır.

Bu nedenle Ortadoğu hemen hemen her milletin tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bazen bu milletlerin doğdukları topraklardır, bazen hüküm sürdükleri, bazen de sömürdükleri... Ama gündemlerinden hiç düşürmedikleri bir bölgedir Ortadoğu. Bu durum geçmişte de böyle olmuştur bugün de... Çünkü Ortadoğu'da hemen hemen her millet için önemli olan bir değer vardır. Kimileri dinlerinin ilk doğduğu topraklar olduğu için önemser Ortadoğu'yu, kimileri stratejik coğrafyasından dolayı, bazıları için sahip olduğu doğal kaynaklar önemlidir, bazıları içinse tarihi birikimi. Hal böyle olunca her daim önemini korumuştur Ortadoğu. Dolayısıyla Ortadoğu'da ortaya çıkan dengeler de her zaman önemli olmuştur. Yine kimileri için Ortadoğu'da barışın olması önemlidir, kimileri savaşı çıkarlarına daha uygun görür, bazıları bölgenin gelişmesini ister, bazıları geride kalmasının kendi yararına olacağını düşünür ve Ortadoğu, sahip olduğu önemden hareketle aslında hiçbir zaman kendi haline de kalmaz.

Bu bağlamda Ortadoğu, bugün tarihi ve toplumsal zenginliğine rağmen bir kaos coğrafyasıdır. Bölge, dünya petrol rezervlerinin yaklaşık yüzde 60'ını, dünya doğalgaz rezervlerinin yaklaşık yüzde 50'sini topraklarında bulundurmaktadır ve ilişkili olarak dünyadaki enerji savaşlarının ortasındadır. Üç büyük din olan Müslümanlık, Hristiyanlık ve Yahudiliğin doğduğu topraklardır, dolayısıyla dünyadaki din savaşlarının ortasındadır. Bu üç büyük dinin farklı yorumlanışından ortaya çıkan mezheplerin merkezidir, yani mezhep savaşlarının ortasındadır. Bulduğu konum itibarıyla dünyanın stratejik bir noktasıdır ve stratejik hesapların ortasındadır. Farklı din, kültür, gelenek ve tarihe sahip milletlerin yaşadığı coğrafyadır, tarihi hesaplaşmaların ortasındadır.

Tüm bu dinamiklerin etkisinde Ortadoğu çalışılması zor bir alandır. Zor bir tarihsel ve toplumsal yapıya sahiptir. Bölgedeki dengeler birbiriyle iç içe geçmiş birçok dinamiğin etkisinde şekillenmektedir ve bu dinamikler bölgeye yönelik her türlü analizde sonuca etki etmektedir. Dolayısıyla bir etkeni görmek diğerini görmeyi de gerektirmektedir. Diğer taraftan Ortadoğu, özellikle İslam ülkelerinde az çalışılan alanlardan biridir ya da bölgeyle ilgili literatüre hâkim kaynaklar, çoğunlukla Batılı kaynaklar olmuştur. Ancak sahip olunan kültürel, coğrafi ve tarihi yakınlıktan hareketle, bölgeye ilişkin çalışmaların Türkiye başta olmak üzere bölge ülkelerinin kendi tasavvurlarıyla, yine kendi bakış açıları doğrultusunda yapılması, ilgili alanda bu kaynakların etkinliği ve daha sonuç odaklı yaklaşımların geliştirilmesi adına önem taşımaktadır.

Buradan hareketle bu çalışmada tüm zorluklarının farkında olunarak, Ortadoğu'nun Arap Baharı sonrasındaki demokrasiye geçiş sürecinin tarihi, toplumsal ve siyasal dengelerle ilişkili olarak incelemeye alınması, bu dengelerin Mısır üzerinden daha yakın plandan açıklanmaya çalışılması da bundandır. Farklı bir ifadeyle, Ortadoğu'nun zor bir çalışma alanı olduğu, zaman, kaynak ve tecrübe açısından büyük bir birikim gerektirdiği bu çalışmanın en başından bu yana bilinmektedir. Ancak bu durum Ortadoğu üzerinde çalışma yapılmasına da engel değildir. Yapılmalıdır. Çünkü Ortadoğu'ya ilişkin çalışmaların sayısı arttıkça, bakış açıları da o kadar çeşitlenecek, zenginleşecek, bölge ülkelerindeki siyasi ve toplumsal geri kalmışlık sorunlarına çözüm odaklı yaklaşımlar geliştirilebilecektir. Ortadoğu'da siyasi ve toplumsal geri kalmışlık sorunlarına çözümleyici yaklaşımların geliştirilmesi ve bu sorunların çözümüne yönelik katkı sağlanması ise insani yaşam standartlarının genel anlamda yükselmesi anlamına gelecektir.

Diğer taraftan bölge ülkelerinin sorunlarına, bu kültüre yakın ya da bu kültürün içinden bakış açılarıyla yapılacak çözümlerler daha gerçekçi yaklaşımların geliştirilmesi adına önemlidir. Nitekim her ne kadar son yıllarda İslam toplumlarında, Ortadoğu ve Arap ülkelerine yönelik eserler artmış olsa da yine de uzun yıllar bölge ülkelerinin sorunları Batı kaynaklı çalışmalarla anlaşılmaya çalışılmıştır. Elbette bu çalışmalarda, gerçek anlamda çözümleyici yaklaşımlar geliştirilip bu ülkelerin siyasi ve toplumsal geri kalmışlığının nedenlerine ilişkin önemli perspektifler ortaya konmuştur. Ancak aynı şekilde oryantalist yaklaşımların olumsuz etkisi de azımsanmayacak düzeydedir. Bölgedeki toplumsal-siyasal geri kalmışlığı değişmez ve karakteristik bir nitelikle açıklamaya çalışan oryantalist yaklaşımlar, Ortadoğu ve Arap ülkelerine

yönelik sorunlara çözüm odaklı bir bakış açısı geliştirilmesinden daha çok bölge ülkelerine karşı önyargıların kuvvetlenmesine neden olmuştur. Özellikle sosyal bilimler disiplininin gelişmeye başladığı 19. yüzyıldan itibaren her ne kadar -bu tür bakış açılarına güçlü tezlerle karşı çıkışlar olsa dahi- yine de oryantalist yaklaşımlar, İslam toplumları başta olmak üzere Doğu toplumlarına yönelik 'sürekli geri kalmışlık' ya da bölge ülkelerindeki geri kalmışlığın ve despotikliğin 'karakteristik ve değişmez bir hal olduğu' gibi algıların yerleşmesinde etkili olmuştur.

Klasik dönemde özellikle Montesquieu, Max Weber, Karl Marx başta olmak üzere Doğu toplumlarının despotik yapısının kalıcılığına yönelik vurgu zamanla bölge ülkeleriyle ilgili siyasi ve sosyolojik çalışmalarda bir çıkış yolu haline gelmiştir. Yine bölgedeki çatışmalara ve kaosa, İslam dini ve kültürel yapı temelinde yaklaşan Samuel Huntington başta olmak üzere bazı modern dönem düşünürleri açısından da Ortadoğu'daki kaos hali kültürlerin karakteristik etkisinden hareketle dolaylı olarak kalıcı bir nitelik taşımaktadır. Huntington ünlü "Medeniyetler Çatışması" tezinde, İslam ülkelerindeki çatışmaları Müslümanların şiddet düşkünlüğü ile açıklamaya çalışmış, tarihi ve toplumsal verileri de bu tezi kuvvetlendirecek şekilde yorumlamıştır. Örneğin, Medeniyetler Çatışması tezinde: "Müslümanların dövüşkenliği ve şiddet düşkünlüğü, ne Müslümanların ne Müslüman olmayanların yadsıyabileceği yirminci yüzyıl sonu olgularıdır... İslam'ın en baştan itibaren kılıç dini olup askeri erdemleri yücelttiği savı ileri sürülmektedir." (Huntington, 2010: 388-395) gibi ifadelerle sıklıkla rastlanılmaktadır.

Oryantalist yaklaşımlar başta olmak üzere Ortadoğu ülkelerinin içinde bulunduğu istikrarsız durumu, kültürel yatkınlık ya da karakteristik ve değişmez bir temelde açıklamak, 'değişmenin kaçınılmaz olarak değişmez olduğu' prensibine aykırı olduğu gibi toplumsal dengelerin oluşmasında etkili olan tarihi, ekonomik, siyasi ve uluslararası birçok etkenin de görmezden gelinmesi anlamına gelmektedir. Oysa Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri, Rusya ya da Çin'de olduğu gibi İslam ülkelerindeki ve Ortadoğu'daki toplumsal dengeler de kendilerine ait tarihi, ekonomik, sosyal ve uluslararası birçok dinamiğin etkisinde şekillenmektedir ve yine diğer toplumlarda olduğu gibi kalıcı değildir. Kanaatimizce, -her ne kadar Ortadoğu'nun zor bir coğrafya olduğu kabul edilse de- bugün bölgede var olan kaos hali, geri kalmışlık ve otoriter rejimler, bölge ülkelerinin karakteristik özelliğinden değil, uygulanan ya da uygulanamayan politikalara bağlı olarak gelişmektedir. Ayrıca otoriter rejimlerin temellenmesinde toplumsal yapı önemli bir etken olarak öne çıkmaktadır. Farklı bir

ifadeyle, çağdaş Ortadoğu'nun içinde bulunduğu geri kalmışlık hali ve otoriter rejimlerin egemenliği, özellikle modernleşme döneminde bölgede oluşan toplumsal denge ve yapılarla doğrudan ilgilidir. Diğer taraftan Ortadoğu'nun bugün içinde bulunduğu geri kalmışlık haliyle modernleşmede ileri seviyede olan Avrupa ülkelerinin siyasi ve toplumsal alandaki gelişmeleri açısından ortaya çıkan yol ayrımının izleri de yine bu dönemde aranmalıdır. Kanaatimizce toplumsal olgular uzun vadeli sonuçlar üretmektedir ve değerlendirilmeleri ile çözüme ilişkin yaklaşımların geliştirilmesi de yine uzun vadeli bir perspektif gerektirmektedir. Ortadoğu'da bugün var olan dengeleri -gerektirdiği birikimden çekinerek- sadece bugüne ilişkin verilerle açıklamaya çalışmak ise gerçeğin önemli bir kısmının ihmal edilmesi anlamına da gelmektedir ve sağlıklı bir değerlendirme oluşturmayı engelleyebilecektir.

O nedenle bu çalışmada eldeki tüm imkân ve kaynakların azami düzeyde kullanılmasına özen gösterilerek, Ortadoğu'da bugün var olan siyasi dengelere ilişkin, tarihi ve toplumsal bir perspektif geliştirilmeye çalışılmıştır. Arap Baharı'nın bölgedeki demokratikleşmeye olan katkısı yine tarihi ve toplumsal perspektifin izleriyle değerlendirilmiş, ayrıca Mısır, bölgedeki rol model konumundan hareketle daha yakın plandan incelemeye alınmıştır.

Bu çalışmada otoriter rejimlerin nedenlerine ve demokrasiye geçiş sürecine ilişkin yol gösterici önermeler ise toplumsal yapı üzerine odaklanmıştır:

- Arap ülkelerindeki otoriter rejimler, toplumsal yapıyla ilişkili olarak varlığını sürdürmektedir.
- Arap ülkelerindeki otoriter rejimler ve toplumsal yapıların temeli İslam dini değil İslam dinine siyasi amaçlar doğrultusunda getirilen otoriter yorumlardır.
- Arap ülkelerindeki bilimsel gerileme toplumsal gelişmeyi engellediği gibi modern toplumun ve modern siyasi sistemlerin kurumsallaşmasının önündeki en büyük engellerden biridir.
- Sömürge dönemi, bölgedeki otoriter rejimlerin kalıcı hale gelmesine neden olmuştur.
- Arap ülkelerindeki toplumsal yapılar üzerinde liberal yönlü bir dönüşümün sağlanamaması otoriter rejimlerin kalıcı olmasına neden olabileceği gibi demokratikleşmeyi de engelleyecektir.

Bu çalışmada ele alınan önermeler bağlamında bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde; modern ve gelişmiş bir demokrasi olarak kabul edilen Avrupa'daki 'temsili demokrasinin' gelişiminde, yerleşik ve kurumsal hale gelmesinde etkili olduğu düşünülen süreçler, tarihi ve toplumsal bir perspektifte ana hatlarıyla değerlendirilmiştir. Bu bölümde ayrıca temsili demokrasinin kurumsal bileşenlerine ilişkin genel bir çerçeve çizilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde; Arap ülkelerindeki otoriter rejimlerin, sosyo-politik temelleri araştırılmış yine ilk bölüme paralel olarak otoriter rejimlerin gelişimine temel oluşturduğu düşünülen tarihi ve toplumsal süreçlere ilişkin bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Bölgedeki modernleşme dönemi ve hareketleri de Ortadoğu'daki otoriter rejimlerin gelişimine olan etkisi bağlamında değerlendirilmiştir. Bu bölümde ayrıca Ortadoğu'daki otoriter rejimlerin kurumsal bileşenleri de ele alınmıştır.

Üçüncü bölüm, Ortadoğu'da 2010 yılının sonlarında başlayan Arap Baharı'na ayrılmış ve Arap Baharı, ilk iki bölümle ilişkili olarak tarihi ve toplumsal bir perspektifle değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Arap Baharı'nın bir ülkede demokratikleşmeyi sağlayan temel şartların yer aldığı normatif çerçeve bağlamında da değerlendirilmesi yapılmış ve bu sürecin bölgede demokratik toplumun inşasına olan katkısı, normatif çerçeveye ilişkili olarak ele alınmıştır.

Çalışmanın son bölümünde ise Mısır yer almaktadır. Bilindiği gibi Mısır, özellikle modern dönemde, Ortadoğu'daki rol model ülkeler arasında kabul edilmektedir. Dolayısıyla burada ortaya çıkan toplumsal ve siyasi dengeler tüm bölge için önem arz etmektedir. Mısır'ı çalışmamızda önemli hale getiren diğer bir unsur, neredeyse medeniyet tarihi ile birlikte ilerlemesine, insanoğlunun en kadim bilgilerini topraklarında saklamasına ve medeniyetin gelişim çizgisinin izlenebileceği ülkelerden biri olmasına rağmen bugün içinde bulunduğu durumdur. Farklı bir ifadeyle, Mısır, sahip olduğu tarihi birikime rağmen, bu birikimin gerektiği şekilde kullanılamaması ve yanlış politikalar ile uygulamaların ne gibi sonuçlar ortaya çıkarabileceğine önemli bir örnek oluşturmaktadır. Diğer taraftan Mısır, bölgede sahip olduğu stratejik konumla birlikte, dünyadaki en önemli sömürgecilik örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir ve kanaatimizce bağımlı bir yönetim politikasının sonuçlarının yakından izlenebileceği ülkelere de bir örnek oluşturmaktadır. Ayrıca Mısır, Arap Baharı sonrası en azından kısa vadede demokratikleşme sürecinin sağlıklı işlemediği ülkeler grubunda yer almaktadır. Ülkede, demokrasiye geçiş sürecinde gerçekleştirilen ilk seçimleri, bölge siyasetinin önemli aktörlerinden biri olan Müslüman Kardeşler kazanmış, -Mısır İslamcı

hareketlerin siyasetteki etkinliği açısından da Ortadoğu'da önemli bir yere sahiptir- ancak Müslüman Kardeşler, gerçekleştirilen askeri bir darbeyle devrilmiştir. Dolayısıyla Mısır aynı zamanda otoriter rejimlerin önemli bir özelliğini oluşturan ordunun siyasetteki gücü bağlamında da önemli bir örnek teşkil etmektedir. Tüm bu etkenlerin ışığında Mısır bu çalışmada daha yakın plandan incelenmeye çalışılmıştır. Bölüm kapsamında, Mısır'da bugün etkin olan otoriter rejimlerin temelleri, -Avrupa'da temsili demokrasinin gelişmesinde etkili olduğu düşünölen ve ilk bölümde aktarılan süreçlere paralel olarak- Ortaçağ'daki toplumsal ve siyasal perspektif bağlamında ana hatlarıyla ele alınmış, ölkede modernleşme döneminden sonra ortaya çıkan dengeler ise daha yakın plandan incelenmiştir.

Bu bağlamda, bu çalışmada, Mısır başta olmak üzere Ortadoğu'daki otoriter rejimlerin temellerinin Ortaçağ dâhil tarihi ve toplumsal bir perspektiften ele alınmaya çalışılmasının nedeni, bölgede bugün var olan dengelerin geçmişten devir olunan toplumsal yapı üzerine kurulduğunun düşünölmesidir. Kanaatimizce Ortadoğu'nun Ortaçağ'da sahip olduğu hemen hemen her alandaki gelişmiş yapısı bozulmaya başlamış, modernleşme döneminde oluşın dengeler ise çağdaş dönem dengelerine temel olmuştur.

Oysa bilindiği gibi Ortadoğu, Ortaçağ'ın uzunca bir döneminde ekonomiden, ticarete, bilimden, sanata hemen her alanda çağının en gelişmiş özelliklerine sahip olan ve önde gelen milletlerin yaşadığı bir coğrafya olma niteliğini taşımıştır. Ancak bu üstünlük, Avrupa'da modernitenin kurumsallaşmaya başladığı 18. yüzyıldan itibaren yitirmeye başlamıştır. Avrupa'da modern toplumun kurumsallaşmasının temelinde ise Aydınlanma, Rönesans, Reform, Sanayi Devrimi ve Kapitalizm gibi önemli toplumsal değişimler yer almaktadır. Batı Avrupa'da 15. yüzyıldan itibaren fen bilimlerinden entelektöel alana, ekonomiden toplumsal yapılara kadar geniş bir yelpaze içinde ortaya çıkan bu değişimler, aynı zamanda siyasi sistemin ve toplumun dönüşümüne dinamik kazandırmış, liberal toplum ve liberal demokrasi kurumsallaştırılmıştır.

Bu bağlamda Ortadoğu'daki gelişmeler izlendiğinde, bu ölkelerin otoriter rejim ve otoriter toplum yapısının korunmasıyla sonuçlanan bir takım evrelerden geçtiği görölmektedir. Bu evrelerin en önemlisi bilimsel alanda başlayan gerilemedir. Çelişkili olarak Ortadoğu aslında Ortaçağ'ın ilk dönemlerinden itibaren hemen hemen her alanda çağının ileri gelen toplumlarının yaşadığı bir coğrafya olmuştur. Ancak bu durum 11. yüzyıldan itibaren bilim, özellikle fen bilimlerinin önemini yitirmesiyle birlikte değişmeye başlamıştır. Sosyal olguların, birikerek ve katlanarak sonraki nesiller

üzerinde daha da etkili olduğu göz önüne alınırsa, Ortadoğu için bilimsel alandaki gerilemenin sonuçlarının en somut hissedildiği dönem modernleşme dönemi olmuştur. Bu dönemde İslam ülkeleri her ne kadar modern dönemi yakalamak için harekete geçseler de, Avrupa ülkeleriyle aralarında ortaya çıkan açığı kapatamamışlardır. Diğer taraftan elbette bu durum bölgedeki siyasi ve toplumsal geri kalmışlığın bir yüzüdür ancak tek yüzü değildir. Bölge ülkeleri kendine has toplumsal dinamiklerinin yanında tarihi ve uluslararası birçok faktörün etkisinde otoriter kimliğinden kurtulamamıştır.

Öncelikle Ortadoğu zaten sosyolojik olarak önemli toplumsal çatışma alanlarına sahiptir. Tarihin ilk döneminden itibaren toplumsal alanda etkisini sürdüren aşiretlerin yanında farklı dinler, mezhepler, milletler ve kültürlerle bölge parçalı bir mozaik yapıya ev sahipliği yapmaktadır. Dolayısıyla bu yapının dengeli ve gelişmiş bir liberal demokrasiyle idare edilmesi toplumsal yapıdaki değişim ve dönüşümden bağımsız düşünülemeyecek bir durumdur.

Diğer taraftan Ortadoğu tarihi boyunca farklı onlarca imparatorluğun yönetimi altında kalsa da sahip olduğu toplumsal yapısını korumaya devam etmiştir. Nitekim Ortadoğu, 16. yüzyıldan itibaren yaklaşık 400 yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altında kalmış ve bu dönemde imparatorluğun merkezi politikalarından etkilenmiş ancak yine de kendi kimliğini korumaya devam etmiştir. Yani Ortadoğu'da her ne kadar siyasi yönetimler değişse de temel toplumsal yapının ana hatlarıyla her daim kendini koruduğu ya da korunduğu görülmektedir.

Bu durumun önemli nedenleri arasında, bölgede yüzlerce yıldır uygulanan politikaların olması ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Farklı bir ifadeyle, Ortadoğu, coğrafya olarak merkezi yönetimleri zorlayan bir yapıya sahiptir ve özellikle kırsal bölgeler, tarihin ilk dönemlerinden itibaren genellikle bu alanlarda örgütlenen aşiret ve kabile gibi özerk yönetim birimlerinin egemenlik alanı olmuştur. Bölgede iktidar kuran merkezi imparatorluklar ise çoğunlukla, -yönetimin daha da kolaylaşması nedeniyle- bu yapılarla işbirliğine gitmiş ve bölgedeki hâkimiyetlerini bu yolla sürdürmüştür. Dolayısıyla, aşiret ve kabileler her daim Ortadoğu'daki toplum yapısının temel dinamikleri arasında yer almıştır. Bugün ise her ne kadar bazı ülkelerde etkileri azalmış olsa da aşiretler ve kabile yapıları, hâlâ bazı toplum yapılarında olduğu gibi siyasi sistemlerin de güçlü aktörleri arasında yer almaktadır.

Bölgedeki toplumsal yapı sadece aşiret değil aynı zamanda din, mezhep ya da kültürel temele sahip olan toplumsal gruplar arasında da varlığını sürdürmektedir. Bu durumun konumuz açısından önemi ise parçalı ve bölünmüş toplumsal yapıya sahip

olan toplumlarda, liberal toplumsal dönüşümün ve liberal demokrasinin kurumsallaşmasının daha homojen nitelik taşıyan toplumlara göre zor olmasıdır. Lipson'un ifadesiyle, demokrasi bir savaş hali değildir ancak bölünmüş toplumlardaki çekişmeler demokrasinin kurumsallaşmasında önemli bir engel teşkil etmektedir: "Tutku ve önyargının, bir grubu bir başkasına karşı birleştirmesi durumunda, bu iki grup birbirlerine hoşgörü gösteremezler ve dolayısıyla bir arada yaşayamazlar. Böyle durumlarda bireylerin eylemlerini kendi gruplarına olan bağlılıkları belirler." (Lipson, 1984: 81) Nitekim Ortadoğu ülkelerindeki toplumsal yapıda ve siyasi sistemlerinde bu durum izlenebilmektedir. Bölgedeki bölünmüş toplumsal yapı siyasi sistemlerin belirleyici etkenlerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

Diğer taraftan Ortadoğu'da aşiret ve kabilelerin sahip olduğu kültürel öğeler bölge toplumlarında kabul gören değerleri beslemektedir. Dolayısıyla Ortadoğu'da her ne kadar siyasi yönetimler değişse de aşiret ve kabilelerin toplum üzerindeki otoritesi ağırlığını sürdürmektedir. Aşiret ve kabile yapılarının en belirgin kültürel kabulü ise bireylerin özgür bir kimlik taşımalarından daha çok 'ait' olma duygusu içinde olmalarıdır. Bu bağlamda Arap toplumlarında aidiyet duygusu, temsili demokrasiye temel oluşturan 'birey ve bireye ait haklardan' önceliklidir. Bu durum Arap ülkelerinde toplumsal hafızada önemli bir yere sahiptir ve modernleşme döneminde uygulanan politikalar bu yapıda herhangi bir dönüşüm meydana getirmediği gibi dönemin şartlarından hareketle daha da güçlendirmiş olması muhtemeldir. Modernleşme döneminde Ortadoğu'da hem sömürge güçlerinin hâkimiyeti başlamış, hem de aşiretler başta olmak üzere toplum içi mücadeleler yeniden gün yüzüne çıkmıştır. Bu durum bu toplumlarda birey temelli bir liberal dönüşümden daha çok bağlı bulunduğu topluma ya da gruba ait olma duygusunu pekiştiren bir etki oluşturmuştur.

Zaten Arap toplumlarında tarihi gelişmelere paralel olarak toplumsal kabullerde gelenekler önemli bir yere sahiptir ve modernleşme döneminde bu yapıda bir dönüşüm meydana gelmemiştir ya da getirilememiştir. Bu bağlamda, "Arap toplumunun siyasal örgütlenmesi tıpkı geleneksel bir ailede olduğu gibi bir baba figürü etrafında hiyerarşik olarak şekillenmiştir. Babanın kesin otoritesi ve cezalandırma gücünün olduğu aile yapısı toplumsal hiyerarşiyi sürekli olarak yeniden üretir. Kişilerin bağlılıkları öncelikle ailelerine, daha sonra ailelerinin bağlı olduğu kabile/aşiret tipi yapılardır." (Demirtaş, 2014: 42) Arap toplumlarında egemen olan bu geleneksel duygunun kırılmaması ise bir taraftan aşiret, kabile ya da baskıcı sosyal yapıların varlığını güçlü bir şekilde sürdürmesine neden olmuş, diğer taraftan bölge toplumlarındaki liberal dönüşümün

gerçekleşmesini engellemiştir. Bu yapı aynı zamanda otoriter rejimlere de önemli bir dinamik sağlamıştır.

Bu bağlamda genel bir değerlendirmeye, Mısır başta olmak üzere bölgedeki otoriter rejimlerin nedenlerine ilişkin yaklaşımlarda var olan siyasi yönetimlerin uygulamalarından daha çok toplumsal değişim ve liberalleşmenin gerçekleştirilememesine odaklanmak önem taşımaktadır. Çünkü aşiret ve kabile yapıları başta olmak üzere Ortadoğu'daki toplum yapısının, ataerkil ve otoriter değerler etrafında şekillendiği önemli bir gerçektir. Öyle ki kimi zaman bölgedeki otoriter rejimlerin, toplumsal yapılara göre daha özgürlükçü olduğu yönündeki savlar da sıklıkla ifade edilmektedir. (Zakaria, 2009: 18) Nitekim farklı etkenler bir yana Ortadoğu'nun toplum yapısında modernleşme döneminden itibaren 'Batılı' kabul edilen reformlara karşı tepkilerin güçlü olduğu ve geleneksel değerlerin daha fazla savunulduğu bilinmektedir.

Yine burada altı çizilerek vurgulanması gereken diğer bir nokta, bölge toplumlarında her ne kadar toplumsal çoğunlukta modernleşme ya da 'Batılı' dönüşüm karşıtı geleneksel öğeler daha kabul görse de, modernite yanlıları ile özgürlükçü tavrı benimseyenlerin ağırlığı da yok sayılmaması gereken önemli bir gerçektir. "Ortadoğu toplumlarında kuvvetli bir damar 20. yüzyılın başından beri hep var olmuştur. İşçiler, köylüler ve orta sınıf siyasal ve ekonomik hak talepleriyle iktidara karşı seslerini yükseltmişlerdir." (Demirtaş, 2014: 106) Ancak bölge ülkelerinin modernleşme tarihi genel olarak düşünüldüğünde bu kesimin etkisi oldukça sınırlı kalmıştır. Bu bağlamda Ortadoğu ülkelerinde aynı zamanda geleneksel yapı ve değerleri savunanlarla, modernite yanlılarından oluşan düalist bir toplum yapısı söz konusudur. Üstelik Arap ülkelerinde geleneksel toplum yapılarını dönüştürecek politikaların modernleşme döneminde gerektiği gibi uygulanamaması düalist toplum yapısını daha da kalıcı hale getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernleşme hareketlerinden başlamak üzere bölgedeki reformlarla bir taraftan modernite yanlısı bir kesim oluşturulurken, diğer taraftan geleneksel yapılar da varlıklarını korumaya devam etmiştir. Kanaatimizce Ortadoğu'da bu dönemde modernleşme yanlısı ve karşıtı olarak düalist bir hal alan toplum yapısı, modern dönemdeki laiklik ve modernite yanlıları ile muhafazakâr ve İslamcı ayırımına da temel oluşturmaktadır.

Bu ayırımın yakın tarihteki dönüşümüne bakıldığında; bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu ve Ortadoğu'da ilk modernleşme hareketleri, 1789 yılında Osmanlı Padişah'ı III. Selim döneminde, III. Selim ve yeni düzen yani Nizam-ı Cedid'i

savunanlar tarafından başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Arap ülkelerinde reformlar az sayıdaki yönetici elit tarafından savunulurken, toplumdaki çoğu yapının bu dönüşüme karşı çıktığı görülmektedir. Oysa III. Selim'in tahta çıktığı ve tutucu toplumsal yapılara rağmen reformların yaşama geçirilmeye çalışıldığı bu dönemde Avrupa ise Fransız Devrimi ile aristokrasiye ve mutlak monarşinin otoritesine karşı sosyal başkaldırının en üst noktaya ulaştığı bir dönemi yaşamaktadır. Kanaatimizce bu kıyaslama, toplumsal gelişme açısından Ortadoğu ve Avrupa arasında ortaya çıkan zaman farkının görülmesi açısından oldukça önemlidir. Çünkü Fransız Devrimi her ne kadar 1789 yılında yaşansa da bu devrimin altyapısı, onlarca belki de yüzlerce yıla yayılan toplumsal bir değişim ve dönüşüm sürecini kapsamaktadır. Dolayısıyla Batı Avrupa'da yüzlerce yıldır devam eden toplumsal değişim Fransız Devrimi'yle aslında belli bir olgunluk seviyesine ulaşmıştır. Yani Fransız Devrimi aslında toplumsal değişimin bir devrim yapacak noktaya ulaştığı dönemde gerçekleştirilmiştir. Ancak bu dönemde İslam toplumlarındaki modernleşme hareketleri henüz padişahlar ve az sayıdaki modernleşme yanlısı yönetici elit tarafından dayatmayla topluma kabul ettirilmeye çalışılmış, hatta III. Selim reform karşıtları tarafından tahtan indirilmiştir. İlişkili olarak III. Selim ve sonraki padişahlar Batılı reformları uygulamaya koysalar da, bu reformların gelişimi Avrupa ile kıyaslandığında, toplumun tabanında meydana gelen değişimle ve toplumun geniş kesiminde oluşan taleplerle değil, merkezi yönetim tarafından uygulanmıştır. Bu çerçevede İslam ülkelerinde modernleşme döneminde uygulanan reformlar, toplum tabanında geniş kesimler tarafından benimsenerek kalıcı hale gelen reformlar değildir ve yönetimlerle sınırlı kalmıştır. Netice itibariyle İslam ülkelerindeki modernleşme çabaları, Avrupa'daki reformlarla aynı sonucu vermemiş ve aynı etkiyi oluşturamamıştır.

Burada önemli bir başka bir nokta ise merkezi yönetim tarafından uygulanan reformlarda öncelikli amaç, -işin doğasından hareketle- kendi yetkilerini sınırlandırmak değil daha çok Avrupa'ya kaptırılan üstünlüğün geri alınması olmuştur. Bağlantılı olarak bu amaca hizmet edecek reformlar da daha öncelikli uygulanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Ortadoğu'da, modernleşme yönündeki reformlar öncelikli olarak askeri alanda uygulamaya konmuş, toplumsal dönüşümü sağlayacak reformlar ise ikincil önemde kabul edilmiştir.

Yine askeri alandaki reformların öncelikli olmasının başka bir nedeni de güvenlik algısıdır. Konuyu Ortadoğu'yla ilişkili olarak ele alırsak, bölgenin siyasi tarihi çoğunlukla farklı millet, din, mezhep, aşiret ve kabilelerin iktidar savaşlarıyla

şekillenmiştir ve bölgede ‘güvenlik’ kavramı büyük öneme sahiptir. Bu paralelde Arap toplumlarında hem modernleşme öncesi dönemde hem de sonrasında güvenliğini arttıracığına ve devletin bekasını sağlayacağına inanılan reformlar toplum tabanında daha kolay kabul görmüş, aynı şekilde merkezi yönetimler tarafından da öncelikli olarak uygulanmıştır. Bu durumun önemli bir sonucu ise Ortadoğu’da bugün var olan devlet ve ordu temelli siyasi sistemlerdir. Nitekim Avrupa’da modernleşmeyle birlikte merkezi yönetimlerin ve devletin iktidarı sivil yapılar tarafından sınırlandırılırken, Ortadoğu’da merkezi iktidar, devlet ve ordu, uygulanan politikalara paralel olarak daha da güçlenmiştir.

Diğer taraftan Ortadoğu’da her ne kadar askeri alandaki reformlar öncelikli olarak uygulansa da toplumun her kesimini ilgilendirecek ve toplumsal alanda modernleşmeyi getirecek reformlar da yaşama geçirilmiştir. Reformlarda, sanayileşme, kapitalizm, toprak reformu ya da zenginliğin daha geniş kesimler arasında yayılması ve güçlü bir sivil toplumun oluşturulması amaçlanmıştır. Ancak bu reformların önemli bir tarafı Avrupa’dan çok sonra uygulanmaya çalışılmalarıdır. Örneğin Avrupa’da düşünsel ilerleme bilimsel alandaki gelişmelere paralel şekilde gelişirken, bu durum aynı zamanda toplumsal dönüşümü de sağlamıştır. İslam toplumlarında ise bir taraftan bilimsel alandaki gerileme diğer taraftan toplumsal yapıların durağanlığı, modern topluma dönüşümü zorlaştırırken, bu yöndeki talepler kısıtlı bir çevreyle sınırlı kalmıştır. En dikkat çekici olanı ise bir zamanlar bilimin merkezi olan İslam ülkelerinde özellikle fen bilimlerinin önemini yitirmesidir. En basitinden bilginin daha hızlı yayılmasını ve ilişkili olarak toplumsal dönüşüme ivme kazandıran matbaa, Arap toplumlarında, Avrupa’dan yaklaşık 300 yıl sonra kullanılmaya başlamıştır. Avrupa’da matbaanın kullanılmasıyla toplumdaki kültürel dönüşümün ivme kazandığı hatırlanırsa, Arap toplumları için bu 300 yıllık gelişmenin sonuçlarını tahmin etmek zor değildir.

Yine Ortadoğu’daki otoriter rejimlerin tarihsel kökenlerine ilişkin yaklaşımlar geliştirilirken göz önünde bulundurulması gereken diğer önemli bir olgu ise ‘sömürgecilik’tir. Kanaatimizce, bölgedeki geleneksel toplumsal yapıların yanında özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılmasının ardından etkisini daha da arttıran sömürge politikaları bölge ülkelerindeki siyasi sistemlerin şekillenmesinde etkili olmuştur. Ortadoğu için aynı zamanda modernleşme dönemi olan 19. yüzyıldan itibaren bölge ülkeleri bir taraftan, kendi toplumsal dinamikleriyle ilişkili olarak yeniden grupların tarihi hesaplaşmalarının etkisine girerken, diğer taraftan sömürge güçlerine karşı mücadele etmeye devam etmiştir. Ancak tüm mücadelelere rağmen 20. yüzyıldan

itibaren Ortadoğu'da İngiltere ve Fransa sömürsü başlamış ve İslam ülkelerinde sömürge politikaları öncelikli uygulanır hale gelmiştir. Bölgenin modernleşme tarihindeki bu etkili dönemde beliren dengeler dikkatle incelendiğinde öncelikle liberal ve demokratik anlamda bir toplumsal dönüşümden daha çok var olan geleneksel yapıların daha da güçlendikleri görülmektedir. Bu dönemde aşiret yapıları bölgedeki dengelerin korunması adına kimi zaman sömürge güçleri tarafından da desteklenerek bölge siyasetinin etkin aktörleri arasına girmiştir.

Bugün Ortadoğu siyasetinin belirleyici unsurları arasında yer alan İslamcı oluşumların siyasi bir aktör olarak ilk ortaya çıkışları da sömürge dönemine dayanmaktadır. Nitekim tüm bölgede etkin olan Müslüman Kardeşler hareketinin Mısır'da ilk ortaya çıkışı, sömürge politikalarına karşı milliyetçi bir kimlikte olmuştur ve bu dönemde sadece Müslüman Kardeşler örgütü değil İslami kimlikli birçok örgüt sömürgeye karşı direnişin sembolü haline gelmiştir.

Dolayısıyla bugün demokratikleşme için gerekli olduğuna inanılan “Demokrasi yanlısı bir dış gücün nüfuzu altında bulunma, demokrasi yanlısı bir dış gücün işgalinde yaşama” (Huntington, 2007: 39) gibi tezler, Ortadoğu'daki durum göz önüne alındığında geçerliliğini yitirmiş görünmektedir. Çünkü Ortadoğu ülkeleri uzun yıllar sömürge güçlerinin yönetimi altında kalmış ve sömürge güçleriyle işbirliği içinde olan yönetimler tarafından yönetilmiştir. Mısır ise bu alanda en radikal örneklerden biridir. Nitekim yüzyılın sömürgecilik olayı olarak tanımlanan Mısır, İngiltere'nin sömürgesi olması ve uzun yıllar kimi zaman Lord Cromer gibi İngiliz yöneticiler tarafından tek başlarına yönetilmesine rağmen liberal demokrasiyi kurumsallaştıramamıştır. Hatta liberal demokrasi bir yana Mısır'da kusurlu demokrasiden dahi söz edilememektedir. Ülke Arap Baharı isyanlarına kadar seçimsel otoriter rejimle yönetilmiştir. Arap Baharı sonrasındaki demokrasiye geçiş süreci ise sağlıklı işlememektedir. Bu bağlamda demokrasi yanlısı bir dış gücün işgalinde yaşamak yerine sömürgecilik faaliyetlerinin demokratikleşememeye olan etkisi üzerine odaklanmak, Ortadoğu'daki otoriter rejimlerin temellerine ilişkin daha farklı bir perspektif yakalanmasına imkân sağlayabilecektir.

Nitekim Arap ülkelerindeki sömürge dönemi, aynı zamanda modernleşme adına uygulamaya konan reformların amacına ulaşması noktasında da negatif yönde bir etki oluşturmuştur. Farklı bir ifadeyle, Ortadoğu'da modernleşme amacıyla yaşama geçirilen reformlar daha çok modernleşme yanlısı kısıtlı bir elit çevreyle sınırlı kalmış, halk arasında kanıksanamamıştır. Bu duruma en çarpıcı örnek ekonomik alandaki

reformlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Ortadoğu'da, toplumsal dönüşüme temel oluşturacak ve liberalleşmeyi sağlayacak ekonomik reformların uygulanmaya başladığı dönem aynı zamanda sömürge güçlerinin bölge ülkelerinde hâkimiyet kurmaya başladığı dönemdir. Bu yöndeki reformlardan da yine çoğunlukla gayrimüslimler yararlanmış ve bölge halkı için gerçek anlamda bir toplumsal dönüşüm sağlanamamıştır. Oysa bilindiği gibi liberal sivil bir toplum yapısının oluşması, ekonomik liberalleşmeyle ya da gelirin toplumsal kesimler arasında daha fazla dağılımıyla doğrudan ilgilidir. Bu bağlamda Ortadoğu'da, Avrupalı anlamda bir ekonomik liberalleşme gerçekleşmemiş, zenginliğin toplumsal tabana yayılmasına zaman olmadan bölge sömürge güçlerinin denetimi altına girmiş, bu dönemden sonra bölge halkında fakirlik daha da artmıştır. Arap toplumları için sömürge dönemi aynı zamanda Arap toplumları için modernleşme faaliyetlerinin önemini yitirmesinde de neden olmuştur. Bu dönemde bir taraftan reformların toplumsal yapı üzerindeki sonuçları tam olarak görülmeden ve modernleşmenin önemine ilişkin tartışmalar toplumsal tabanda olgunlaşmadan bölge gündemi değişmiştir. Sömürge faaliyetleriyle birlikte Arap toplumları, modernleşmeden daha çok kurtuluşa odaklanmış, “Demokrasiyi nasıl inşa ederiz?” sorusuna değil “Bağımsızlığımızı nasıl kazanırız?” sorusuna çözüm aramıştır. Nitekim bugün bölge siyasetinin etkin aktörleri arasında yer alan İslamcı hareketlerin ilk ortaya çıkışları da sömürüye karşı olmuştur. İlişkili olarak bu dönemde toplumsal alanda güçlenen yapılar modernleşme yanlıları değil, kurtuluşa odaklanan İslamcı hareketler, milliyetçi hareketler ve aşiretlerdir.

Bu bağlamda genel bir değerlendirmeye; aşiret ve kabile yapıları ile İslamcı hareketlerin yanında liberal ve güçlü bir sivil toplumun oluşturulamaması, Ortadoğu'daki otoriter rejimlerin temel nedenleri arasında yer almaktadır. Bilindiği gibi Avrupa'da liberal toplum ve temsili demokrasinin yerleşik hale gelerek kurumsallaştırılması sivil toplumun güçlenmesiyle paralel bir şekilde ilerlemiştir. Güçlü ve liberal bir sivil toplum ise feodal sistemin yıkılması ve servetin toplumun daha geniş kesimleri arasında dağılmasıyla gelişmiştir. Ortadoğu bu paralelde değerlendirildiğinde öncelikle feodal olarak da tanımlanabilecek aşiret ve kabile yapıları hâlâ çözülebilmemiş değildir. Bölge halkının büyük bir bölümü, her ne kadar kişi başına düşen gelir miktarları yüksek olsa da, ülke gelirlerinden yeteri kadar pay alamamakta ve gelirler iktidar elitlerinin elinde toplanmaktadır. Bölge ülkelerinde zenginliğin temel kaynağı iktidara yakın olmaktır. Bu durum ise karşılıklı olarak bir denge oluşturmakta, iktidar elitleri otoriter rejimleri desteklerken, otoriter rejimler ise iktidar elitlerini korumaktadır.

Yine Arap ülkelerinde, modern siyasi sistemlerde olan hükümet-devlet ayrımı neredeyse ortadan kalkmıştır. Hal böyle olunca temelinde ordu-devlet-iktidar elitleri ve diktatörün olduğu bölge siyaseti, aynı zamanda geliştirdiği kendini koruma halkasının içinde varlığını sürdürmekte ve halkın liberalleşmesi için gerekli politikalar, ruhuna ve amacına uygun bir şekilde uygulamaya konmamaktadır.

Diğer taraftan bölge ülkelerindeki toplumsal yapılar otoriter rejimlerin korunmasında önemli bir dinamik sağlamaktadır. Diktatörler ise var olan yapı üzerinde egemenliklerini devam ettirmektedir. Karşılıklı olarak birbirini besleyen bu dengeler aynı zamanda değişimin önünde de büyük bir engel oluşturmak. Farklı bir ifadeyle, Ortadoğu'da her ne kadar Saddam Hüseyin, Cemal Abdül Nasır, Hüsnü Mübarek, Zeynelabidin Bin Ali, Muammer Kaddafi, Beşşar Esad gibi isimler diktatör yöneticiler olarak öne çıksa da, aslında bölge ülkeleri bu liderlerden bağımsız olarak hep otoriter rejimlerle yönetilmiştir. Nasır gitmiştir, Enver Sedat gelmiştir, Sufi Ebu Talip gitmiştir, Mübarek gelmiştir, Şeyh İdris gitmiştir, Muammer Kaddafi gelmiştir... Dolayısıyla Ortadoğu'da diktatörün adı değişmiştir ancak otoriter nitelikli rejimler değişmemiştir.

Farklı bir ifadeyle; kanaatimizce Ortadoğu'daki otoriter rejimlerin varlığı kişilere göre değil toplumsal yapıda yerleşik bulunan geleneksel yapılara paralel olarak devam etmektedir. Dolayısıyla bölge ülkelerinde temsili demokrasinin kurumsallaşabilmesi yine bu yapılarda meydana gelecek değişme ve özgürleşmeyle doğrudan ilgilidir. Bunun içinse modernleşme politikalarının, toplumda modern yöndeki değişim ve dönüşüme bağlı olarak oluşacak destekle birlikte ruhuna uygun şekilde uygulanması gerekmektedir.

Buradan hareketle bu çalışmada Arap Baharı olarak tanımlanan halk isyanları bölge ülkelerindeki toplumsal tabanda demokrasi ve özgürleşme taleplerinin güçlenmesinin önemli bir işareti olarak değerlendirilmiştir. Her ne kadar bu isyanlar tek başına temsili demokrasinin yerleşik hale gelerek kurumsallaşması için yeterli olmasa da önemli bir basamağı oluşturmaktadır. Arap Baharı isyanlarının çağdaş ve temsili bir demokrasinin oluşmasına katkısı, toplumsal yapıda meydana getireceği özgürleşmeyle paralel bir seyir izleyecektir. Dolayısıyla Ortadoğu'da ve İslam toplumlarındaki demokratikleşme toplumsal yapılarda meydana gelecek demokratikleşmeye bağlı olacak, demokratik toplum ve demokratik siyasi sistemlerin inşa edilmesini sağlayacaktır.

Özetle bu çalışmada; bugün Ortadoğu'da etkin olan otoriter rejimler, tarihi ve toplumsal perspektifle incelenmeye çalışılmış, öne sürülen fikirler ve yaklaşımlar ise

Mısır örneğinde yakın planda ele alınmıştır. Ancak konunun genişliği ve derinliğiyle ilişkili olarak çalışmanın eksik kalan birçok yönü bulunmaktadır. Öncelikle böyle bir çalışmada yakın ve yerinden gözlem daha farklı noktaların yakalanmasına imkân tanıyabilecekken bu yöntemlerden yararlanılamamıştır. Oysa alan araştırmalarının düzenlenmesi ve ölçümler hiç kuşkusuz bu tezdeki savların daha güçlü savunulmasına katkı sağlayabilecektir. Ancak bu açığın bir nebze olsun kapatılması için resmi kurumlar tarafından oluşturulmuş istatistiki verilerden yararlanma yoluna gidilmiş ve bu veriler analiz edilerek bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

Diğer taraftan bu ülkelerde uygulanan otoriter rejimlerle ilgili daha sağlıklı verilere ulaşmak, tanımlamalar geliştirebilmek ve belli bir çerçevede içinde gruplama yapabilmek için, hem zaman hem de kaynak açısından büyük bir birikim gerektiren derin araştırmalara ihtiyaç vardır. Bu araştırmalar sırasında birincil nitelikteki kaynakların taranması oldukça önemlidir. Örneğin Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki ülkelerin siyasi sistemlerine ilişkin hukuki metin düzenlemelerinin tek tek incelenmesi ve bu yasal düzenlemelerin, uygulamadaki politikalarla kıyaslanması var olan rejimlerin hem niteliklerini hem de iktidardaki yönetimlerin keyfilik derecesini ortaya koyabilecektir.

Ayrıca bilindiği gibi sosyal olayların sonuçları zaman alan ve nesiller arasında etkili olan bir karakter taşımaktadır. Arap Baharı'nın üzerinden yaklaşık 5 yıl gibi bir zaman geçmiştir. Bu zaman aralığı yaşanan isyanların uzun vadeli sonuçlarının değerlendirilebilmesi için, sosyal olayların uzun vadeli sonuçlarının onlarca yıla yayılmasından hareketle belki yeterli bir zaman aralığı değildir. Ancak 5 yıl gibi bir zaman ise kısa vadeli sonuçların değerlendirilmesi adına oldukça önemlidir. Bu bağlamda bu çalışmanın ilk planlanması 2012 yılıdır. Her ne kadar kısa vadeli sonuçların değerlendirilebilmesi adına çalışmanın daha erken bir zaman aralığında bitirilmesi hedeflense de yine de 4 yıl gibi bir zaman almıştır. Bu ise Arap Baharı'nın kısa vadeli sonuçlarının değerlendirilmesi açısından negatif yönlü bir etki oluşturmuştur.

Bu tezin farklı bir boyutu ise; bu kapsamda bir çalışmanın farklı disiplinlerin yaklaşımlarından yararlanmayı zorunlu kılmasıdır. Her ne kadar çalışmada temel amaç bölgedeki otoriter rejimlerin temelleri ve bölge ülkelerinin demokrasiye geçiş sürecinde karşılaşılabilecekleri sorunlar ile Arap Baharı'nın bu sürece etkileri olsa da, tüm bu başlıkların tarihi ve toplumsal gerçeklerden bağımsız olarak ele alınması mümkün değildir. Bu bağlamda bu çalışmada, siyaset biliminin yanı sıra sosyoloji, uluslararası

ilişkiler ve tarih disiplinlerinde yer alan temel yaklaşımlardan yararlanılma yoluna gidilmiştir. Arap ülkelerinde bugün var olan otoriter rejimlerinin temellerinin tarihi ve toplumsal süreçlerin etkisinde geliştiği yönündeki savımızdan hareketle, çalışmada otoriter rejimlerin temelleri, tarihi gelişmelerde ve ilişkili olarak sosyolojik yaklaşımlarda aranmıştır. Arap ülkelerindeki temel toplumsal yapıya yönelik yaklaşımların yanında Ortaçağ'dan itibaren bölge ülkelerinin geçirdiği temel toplumsal süreçlerin de ele alınması bundandır. Diğer taraftan karşılık oluşturması ve kıyaslama imkânı sunması açısından Avrupa'daki liberal toplum ve liberal demokrasinin inşa edilmesinde yaşanan temel tarihi süreçler ve toplumsal etkenler de çalışma dâhilinde incelenmiştir.

Son olarak; tüm kısıtlılıkların ve zorluklarının farkında olunarak bu çalışmada Arap ülkelerindeki otoriter rejimlerin nedenlerine yönelik siyaset biliminin yanı sıra tarih, sosyoloji, uluslararası ilişkiler disiplinlerinin temel yaklaşımlarından yararlanmaya çalışılarak de bir bakış geliştirilmesindeki temel amaç bu alandaki çalışmalara küçük de olsa bir katkı sağlayabilmektir. Nitekim Ortadoğu'ya ilişkin her çalışma ve farklı bakış açısı, bir taraftan bölgede yaşanan sorunların çözümü, diğer taraftan bu sorunların farklı bakış açılarıyla değerlendirilmesi adına önemli olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SANAYİLEŞMİŞ BATI TOPLUMLARININ SİYASİ YAPILANMASI

1.1.Modern Demokrasiler

İnsanoğlu, yerleşik hayata geçtiği tarihin ilk dönemlerinden bugüne bir arada yaşamasına imkân tanıyacak ideal yönetim şeklini bulmak için çaba harcamıştır. Ancak ‘ideal yönetim’ kavramına yüklenen anlamlar, zaman içinde, toplumdan topluma ve toplumsal yapıya hâkim olan dengeler bağlamında farklılık göstermektedir. Bugünün dünyasında ideal yönetim; bir toplumda ortak yaşayan bireylerin, ortak yönetim politikaları geliştirilebilmelerini, bu ortaklık içinde mümkün olduğunca eşit ve adil şekilde temsil edilmelerini, ortak yönetime ilişkin kararların üretilmesinde söz sahibi olabilmelerini ifade etmektedir.

Bu bağlamda sadece 21. yüzyılda değil, tarih boyunca, ortak yaşamın olabildiğince ideal bir dengede sürdürülmesini sağlamak amacıyla, farklı yönetim biçimleri denenmiştir. Ancak bu kadar farklı sistemin varlığına rağmen, demokrasi, her zaman, ‘toplumun idaresini dengeli bir şekilde sağlama’ adına ideale en yakın yönetim modeli olarak kabul edilmiştir. Çünkü en genel tanımıyla demokrasi: “halkın yönetimidir”. Her ne kadar demokrasi, klasik ve modern dönemde, zaman ve toplumsal koşullardaki farklılıklara paralel olarak, ayrı yönetim bileşenleriyle uygulanmış olsa da - Atina demokrasisinin ardından demokrasi yaklaşık 2000 yıl kadar görmezden gelinmiştir- medeniyet tarihinin genelinde hâkim yönetim şekli olarak varlığını sürdürmüş ve sürdürmektedir.

Ancak demokrasinin tarihin ilk dönemlerinden bugüne çoğunluğun yönetimine en uygun model olarak kabul edilmesi, kusursuz bir yönetim şekli olduğu anlamına da gelmemektedir. Tarihten bu yana demokrasinin kusurları sıklıkla dile getirilmiş ve vurgulanmıştır. Örneğin; Platon, devletleri yöneticilerinin sayılarına göre birbirinden ayırmış, iyi insanın yönetimini ‘monarşi’, onun bozulmuş şeklini ‘tiranlık’, az sayıdaki insanın yönetimini ‘aristokrasi’ ve bunun bozulmuş biçimini ‘oligarşi’ olarak kavramlaştırmış, ancak halkın yönetimini ‘demokrasi’ olarak adlandırmasına karşın, demokrasinin bizatihi çarpık ve bozuk olmasından dolayı onun ikinci bir şeklini tanımlamamıştır. (Popper, 1988: 23-29)

Dolayısıyla demokrasi, halkın katılımını sağlama adına ideale en yakın yönetim modeliyken, aynı zamanda çoğunluğun tiranlığına yol açma tehlikesi nedeniyle

sınırlandırılmaya da en fazla ihtiyaç duyulan yönetim şeklidir. O nedenle bugünün gelişmiş demokrasi modeli, bir yandan halkın yönetimde adil ve eşit şekilde söz sahibi olmasını sağlarken, diğer taraftan bu yönetimin tiranlığa dönüşmesini engelleyecek araçları da taşımaktadır. Yani bugün gelişmiş bir demokrasi uygulaması için sadece halkın katılımı yeterli değildir.

21. yüzyılın dünyasında, uygulamada farklı demokrasi modellerinin varlığına rağmen, çağdaş sanayi toplumlarında uygulanan ve diğer demokrasi modellerine göre daha gelişmiş kabul edilen demokrasi uygulaması, yönetimin bozulmasına ve çoğunluğun tiranlığını engellemeye yönelik denge-fren sistemlerini güçlü şekilde oturtabilmiş, birey haklarıyla, özgürlüklerini korumuş olanlardır. Günümüz dünyasında demokrasinin gelişiminde üst çıtaı, bireyi önceleyen, temel hak ve özgürlükleri kurumsallaştırmayı başarmış olan ve temel prensiplerini liberalizmden alan ‘liberal demokrasi’ oluşturmaktadır. ‘Temsili demokrasi’ olarak da tanımlanan ‘liberal demokrasi’, daha çok sanayileşmiş ve gelişmiş Batı toplumlarıyla özdeşleşmiş ve çağdaş demokrasinin çerçevesi, 18. yüzyıldan itibaren, sistemli bir ideoloji haline gelen liberalizm tarafından çizilmiştir. Günümüz dünyasında demokrasi uygulamaları arasında en gelişmiş kabul edilen liberal ya da temsili demokraside, halkın egemenliğini ifade eden demokrasi uygulamasından farklı olarak liberal ilkeler önem taşımaktadır. Sartori’ye göre; modern dönem demokrasisi, antik dönemden farklı olarak tekrar siyaset sahnesine girdiğinde, bu kez liberalizmin çizdiği çerçeve içerisinde gelişmiş, liberalizm tarafından şekillendirilmiştir. (Şahin, 2007: 35)

Dolayısıyla modern dünyada, bir yönetim şeklinin sadece ‘demokrasi’ olarak adlandırılması, onun çağdaş bir yönetim modeli olduğu anlamına gelmemekte ve daha farklı değerleri de kurumsallaştırması beklenmektedir. Bu bakımdan çağdaş dünyada, asgari ölçülerde ‘temsili demokrasi’, bir seçenek olarak değerlendirilmesinden öte, devlet iktidarlarının ulaşması gereken normatif düzeyi ifade etmektedir.

Diğer taraftan bugün özellikle Amerikalı politik bilimciler, demokrasinin tanımlanmasında, ideolojik yönünden daha çok kurumsal yönüne ağırlık vermekte ve demokrasiyi bir idealler bütünü olmanın ötesinde, özel türde kurumlar ve kurallar olarak tanımlamaktadır. (Berger, 1999: 9-26) Nitekim oluşturulan uluslararası dengeler ve gelişmişlik ölçütleri bağlamında, çağın toplumlarından beklenen de katılımın sağlandığı ya da iktidarların seçim yoluyla belirlendiği bir iktidar modelinden daha ötedir. “Çağcıl demokrasilerin, sağlıklı bir özgürlük, çoğulculuk, hoşgörü, görevlik, kültürel kimlik, eleştirel akılcılık, katılımcılık, yansız devlet, özgür halk, hukuk, erkler ve güçler

ayrılığı, bağımsız yargı gibi yönetsel değerleri kurumsallaştırması beklenmektedir.” (Selçuk, 1999: 15-48) Bu nedenle modern devlet ve demokrasi modelleri, aynı zamanda karmaşık bir yapılanmadır. Modern demokrasi; hem birleştirici, hem partizan, hem ülkesel, hem işlevsel, hem kolektif, hem bireysel nitelikte çeşitli menfaatlerin ve değerlerin ifade edilmesi için çeşitli yarışmacı yöntemler ve kanallar sunan, uygulamada ise bunların tümünün bir bütün teşkil ettiği sistemler olarak kabul edilmektedir. (Schmitter ve Karl, 1991: 75-88)

Ancak çağdaş demokrasiler için belirlenmiş ve temelini liberal ilkelerden alan ana çerçevenin varlığına rağmen, bugünkü demokrasi uygulamaları, birbirinden farklı bileşenlerin bir araya gelmesiyle, geniş bir yelpaze içinde dağılım göstermektedir. Farklı bir anlatımla; uygulamadaki örneklerinden hareketle tek tip bir demokrasi modelinden bahsedilememektedir. Bu nedenle, çoğunlukla demokrasinin alt tipleri olarak kabul edilen farklı demokrasi uygulamalarının tanımlanması ve sınıflandırılması konusunda, bir takım genel yaklaşımlar geliştirilmeye çalışılmaktadır. Lijphart, çağdaş dünyada uygulanan demokrasiler üzerine sürdürdüğü çalışmada, en az 36 çağdaş demokrasi modeli üzerinde karşılaştırma yapmış, modern demokrasilerin, politik partiler ve çıkar grupları kadar yasama organları ve mahkemeler gibi resmi idari kurumlar açısından da farklı biçimler sergilediğine dikkat çekmiştir. (Lijphart, 2006: 13) Bu kadar geniş bir yelpaze içinde yer alan demokrasi uygulamaları arasında olması gereken ya da ideale en yakın demokrasi türüyle ilgili tartışmalar, ilgili alanın önemli gündemlerinden biridir. Nitekim modern toplumla birlikte demokrasi üst başlığı altında, parlamenter demokrasi, başkanlık demokrasisi, yarışmacı ve ortaklaşmacı demokrasi, çoğunluk demokrasisi, oydaşmacı demokrasi, doğrudan demokrasi olarak adlandırılan farklı demokrasi uygulamaları öne çıkanlarıdır. Heywood modern dünyadaki rejimleri, 5 ana başlık altında toplanmaktadır: Batı poliarşileri, yeni demokrasiler, Doğu Asya rejimleri, İslami rejimler, askeri rejimler. (Heywood, 2007: 43)

Bu bağlamda her ne kadar gelişmiş bir demokrasi uygulaması için liberalizmin temelinde yer aldığı ilkelerle genel bir çerçeve belirlenmiş olsa da, özellikle, kurumsal bileşenlerin farklı düzeylerde bir araya gelmesi demokrasi uygulamalarını da farklılaştırmaktadır. Schmitter ve Karl, demokrasi uygulamalarındaki farklılaşmanın nedenlerini şu şekilde açıklamaktadır:

“Bir dizi güncel kurum, uygulama ya da demokrasiye vücut veren değerler, otoriter yönetimlerden uzaklaşan devletler, hiçbiri tek başına farklı demokrasiler ortaya çıkarmak üzere farklı unsurları bir araya getiremez. Şunu fark etmek

önemlidir; bunlar sadece gelişen bir icraat çizgisi üzerindeki noktaları değil ama demokratik farklılıklara sahip potansiyel kombinasyonlardan oluşan noktalar kümesini tanımlar. Konsensus, katılım, erişim, duyarlılık, çoğunluk yönetimi, parlamentonun bağımsızlığı, parti hükümeti, çoğulculuk, federalizm, başkanlık sistemi, kuvvetler ayrılığı... Bunlardan her biri demokrasinin temel unsuru olarak adlandırılmış olsa da, bunları şu ya da bu demokrasi tipinin belirleyicisi ya da muayyen rejimlerin icraatını değerlendirmek için yararlı standartlar olarak kabul etmek yerinde olur.” (Schmitter ve Karl, 1991: 75-88)

Dolayısıyla çağdaş demokrasi uygulamaları farklı kombinasyonların bir araya gelmesiyle farklılaşmaktadır. Normatif çerçeveye kıyaslandığında, bir demokrasi uygulamasının kurumsal olarak bir diğerine tıpa tıp benzemesi gerekmemektedir. Ancak belirlenmiş ve çağdaş dünyayla uyumlu olduğu ön kabulüyle değerlendirilen temel kriterleri koruması beklenmektedir. İşte bu noktada demokrasilerin gelişmişliklerine ilişkin önemli ölçüm düzeyi, yönetimlerin liberal ilkeleri ne kadar gözettiler veya gözetip gözetmedikleridir. Daha farklı bir ifadeyle: günümüz demokrasilerinde, üst çığta, gelişmiş sanayi toplumlarında uygulanan temsili demokrasidir ve temsili demokrasi için gerekli görülen asgari kriterler, aynı zamanda gelişmiş kabul edilen demokrasi modelinin de çerçevesini sunmaktadır. Heywood farklı rejimler arasında, en gelişmişlerinin ‘liberal demokrasiler’ olduğunu vurgulamakta ve bu rejimlerin sadece ‘demokrasiler’ olarak kategorileştirildiğini ifade etmektedir. (Heywood, 2007: 43)

Diğer taraftan, her ne kadar ‘demokrasiler’ olarak sınıflandırılrsa da ‘liberal’ tanımlaması günümüz gelişmiş demokrasilerine karakteristik özelliğini veren asıl öge olarak kabul edilmektedir. Çünkü liberalizm ve demokrasi, temelinde aynı kavramlar değildir ve birbirinden farklı zamanlarda ortaya çıkmıştır. Parekh, klasik dönemin en ileri demokrasi uygulaması olarak kabul edilen Atina demokrasisi göz önüne alındığında, demokrasinin liberalizmden yüzyıllarca önce ortaya çıktığını ancak modern dönemde ise liberalizmin demokrasiden yaklaşık iki yüzyıl önce ortaya çıktığını vurgulamaktadır. (Şahin, 2007: 35-60) Hayek ise liberalizmi, devlet kuvvetlerinin sınırlarıyla ilgili görürken, demokrasiyi, kimin iktidara sahip olduğuyla ilgili görmekte ve prensip olarak demokratik bir yönetimin totaliter olmasının ve otoriter bir yönetimin liberal olmasının veya otoriter bir yönetimin liberal ilkelere göre hareket etmesinin mümkün olduğunu dile getirmektedir. (Bingöl, 2011: 129)

Genel bir ifadeyle, bugünün dünyasında demokrasi; farklı kurumsal bileşenlerin, toplumdan topluma farklı kombinasyonlarla bir araya geldiği ve bu bileşenlerin

farklılaşmasında bir olasılıklar zincirinin etkin olduğu karmaşık ve iç içe geçmiş bir alan oluşturmaktadır. Bu durum aynı zamanda demokrasinin tanımlanmasına ilişkin önemli bir sorunsala neden olmaktadır. Demokrasi, özünde, hiçbir siyasal terimde görülmediği kadar çelişkili biçimde tanımlanmakta; sosyalist, faşist, liberal, teokratik birçok devlet kendini demokratik ilan edebilmektedir. (Ökmen, 1999: 213) Bu bağlamda çağdaş ölçütlerde kabul gören değerlerden bağımsız olarak kendilerini demokrasi olarak tanımlayan rejimlerin varlığı, normatif demokrasi modelinin kriterleri üzerinde tartışmalı bir alanın oluşmasına neden olmaktadır. Bu tartışmanın sonucunda, bugün itibariyle, en fazla taraftar bulan görüş, yukarıda da ifade edildiği gibi liberal ilkeleri kurumsallaştırmış demokrasilerin ideal demokrasiler olduğu yönündedir.

Ancak günümüz dünyasında liberal demokrasinin gelişmiş olduğu yönündeki genel kabullere rağmen, bireysel özgürlük, katılım, eşit haklar gibi çağdaş dünyanın değerlerini kurumsallaştıramamış demokrasilerin sayısı çok daha fazladır. Zakaria, 1900'li yıllardan itibaren demokrasinin hızla yayıldığını ve yeryüzündeki devletlerin yüzde 62'sini oluşturan 119 ülkede demokrasinin bulunduğunu vurgularken, demokrasinin yayılmasına karşın özgürlüklerin yayılmadığına dikkat çekmektedir. (Zakaria, 2009: 13) Özellikle son yüz yılda seçimle iş başına gelmiş olmalarına rağmen, kişi hak ve hürriyetleri başta olmak üzere liberal ilkelerin kurumsallaştırılması anlamında önemli adımları atamamış ve otoriter karakter sergileyen rejimler; 'seçimsel demokrasiler' kavramının literatüre girmesine neden olmuştur. Freedom House'un 2014 yılı verilerine göre; iktidarlarını seçimle oluşturmuş 145 ülkenin yüzde 45'ini oluşturan 88 tanesi 'özgür' kategorisinde değerlendirilebilmektedir. Buna karşın, demokrasi ön kabulüyle değerlendirilen ülkelerin yüzde 30'unu oluşturan 59 ülke 'yarı özgür', yüzde 25'ini oluşturan 48 ülke ise 'özgür olmayan' sınıfında yer almaktadır.¹ Yine Freedom House'un 2014 yılı verilerine göre; Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesinde yer alan ve 410 milyon insanın yaşadığı 21 ülke arasından özgür olarak tanımlananların sayısı sadece yüzde 5'dir. Dolayısıyla bugünün dünyasında birçok yönetim, seçimlerin uygulanması bağlamında demokrasi çizgisine girmiş olsa da, bu uygulamaların özgürlüklerin gelişmesine önemli bir katkı sağlamadığı görülmektedir.

İşte 21. yüzyılın demokrasi uygulamalarında ortaya çıkan bu çelişkili tablo; "Demokrasi nedir ya da ne değildir? Demokrasi mi özgürlükler mi? Gelişmiş bir demokrasinin çerçevesi ne olmalıdır? Bir demokrasiyi gelişmiş hale getiren toplumsal

¹https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2014#.VOHKN_msV8E, (Son Erişim: 23.06.2015)

kökenler nelerdir? Gelişmiş bir demokrasi için sadece yönetimlerin seçimle işbaşına gelmesi yeterli midir?” gibi soruları tartışmaya açmakta ve diğerlerine göre ideale en yakın demokrasinin tanımlanması ve sınırlarının çizilmesini zorunluluk haline getirmektedir. Bu bağlamda, sanayileşmiş ve gelişmiş modern batı ülkelerinin siyasi sistem modeli temsili demokrasi, normatif ölçülerde ideale en yakın demokrasi tipi olarak kabul edilmekte, demokrasinin alt tipleri için üst çitayı göstermektedir.

O halde bu noktada önem kazanan diğer sorular, temsili demokrasinin -Batı toplumlarında olduğu gibi- kurumsal hale gelmesinde etkili olan toplumsal yapıların hangileri olduğudur? Neden bütün toplumlar temsili demokrasiyi güçlü bir şekilde kurumsallaştıramamaktadır? Bütün toplumlar, liberal ilkeler çerçevesinde şekillenmiş bir demokrasi modelini işler hale getirebilir mi ya da gelişmiş Batı toplumları, temsili demokrasiyi hangi toplumsal dinamikler üzerine inşa etmiştir? Bu sorulara yönelik tespitler ve temsili demokrasinin kurumsallaşmasında etkili olan dinamiklerin etkileriyle orantılı bir şekilde belirlenmesi, bugün, gelişmekte olan ülkelerin temsili demokrasiyi kurumsallaştırma süreçleri ile bu sürecin hangi noktasında bulduklarının tespiti açısından oldukça önemlidir. Öte yandan, elbette böyle bir değerlendirme, geniş kapsamlı ve derin bir çalışmayı gerektirmektedir. Ancak daha önce yapılmış çalışmalarla, temsili demokrasinin ve liberal toplumun toplumsal kökenlerine yönelik tespit edilen ana dinamikler yol gösterici bir etkiye sahiptir.

1.2. Liberal Toplum ve Temsili Demokrasinin Kökenleri

19. yüzyıl, sanayi devrimi ve kapitalizmin etkilediği Batı toplumlarında, ekonomik, düşünsel ve siyasal alandaki toplumsal değişimlerin yerleşik hale geldiği ve kurumsallaştığı bir yüzyıl olarak kabul edilmektedir. Bu toplumlarda, daha önceki yüzyıllarda başlayan değişim ve dönüşüm 19. yüzyıldan itibaren geniş kesimleri etkisi altına alarak sistemli bir düşünce bütünü haline gelmiş ve modern toplumun dinamiklerini oluşturmuştur.

Diğer taraftan modern toplumun gelişmesinde 19. yüzyıl her ne kadar önemli bir zaman dilimi olarak kabul edilse de, aslında, liberal düşüncelerin gelişimi bu çağın çok öncesine dayanmaktadır. Dolayısıyla çağdaş ve modern toplumun doğuşu, kanaatimizce Batı Avrupa ülkelerinin Ortaçağ tecrübesiyle yakından ilgilidir. Çünkü Ortaçağ dünyası, çoğu zaman ‘karanlık’ olarak tanımlanan ve insanlık tarihinin en acı tecrübelerinin yaşandığı bir dönem olmakla birlikte, aynı zamanda Aydınlanma’nın dinamiklerini de içerisinde barındırmıştır. Ortaçağ’ın zorlu yaşam koşulları, bireyi bu koşullardan çıkış

yolu aramaya itmiştir. Bu noktada genel olarak, bunalım dönemlerinin değişime yönelik itici gücünü göz önünde bulundurmak önemlidir. Sorokin de toplumların değişme ve gelişmelerinde bunalım dönemlerine özellikle dikkat çekmektedir:

“Nüfusun çok büyük bir bölümü, bunalımın kendilerini köklerinden söktüğünü, yıktığını, yaraladığını ve yok ettiğini görürler. İnsanların olağan yaşayış çizgisi bütünüyle altüst olur; alışıkları uyarlanımlar bozulur; koca koca insan grupları yerinden edilmiş ve uyarlanımları kalmamış olarak suyun üstünde yüzen bir eşya yığınınna dönerler. Sokaktaki sıradan adam bile şu soruları sormaktan kendini alamaz: Bütün bunlar neden oldu? Bütün bunların anlamı nedir? Sorumlusu kimdir? Nedenleri nelerdir? Bir çıkış yolu var mıdır? Buradan nereye gidiyoruz? Benim, ailemin, dostlarımla, memleketimin başlarına neler gelecek? Ciddi bir bunalımda bu sorular, toplumdaki düşünürleri, önderleri ve bilginleri daha da yoğun olarak sıkıştırır. ... Anlamli tarih felsefelerinin, tarih olaylarının açıklıkla anlaşılabilir yorumlarının ve toplumsal-kültürel süreçlerde önemli genellemelerin çoğu, gerçekten de ya ciddi bunalım, felaket ve geçiş-çözölme dönemlerinde ya da bu gibi dönemlerin hemen öncesinde ve sonrasında ortaya çıkmıştır.” (Sorokin, 2008: 21-22)

Dolayısıyla ‘karanlık’ olarak tanımlanan Avrupa’nın Ortaçağ’ı, aynı zamanda düşünsel gelişiminin ve aydınlanmanın dinamiklerini de içinde taşıyan ve modernleşmenin temellerinin oluştuğu uzunca bir dönemdir. Eco, Avrupa kültürünün oluşum sürecinde Ortaçağ’ın toplumsal koşullarını özellikle vurgulamaktadır. Eco’ya göre: “Avrupa kültürünün kökenlerini keşfetmek isteyenler, Avrupa’da bugün kullanılan dillerin kökenlerinin aslında ‘karanlık’ yüzyılda ortaya çıkmış olduğunu hatırlamalıdır.” demektedir. (Eco, 2014: 12)

Bu bağlamda Batı Avrupa’da, modern kültürün oluşmasında, Ortaçağ’daki toplumsal ve siyasal dengeler yol gösterici bir etkiye neden olmuş ve modern sistemler, bu dengelerin değişmesi ya da yeniden yapılanmasıyla ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi Ortaçağ’da temel toplumsal yapı, feodal topraklar üzerindeki karışık lord-vasal ilişkileri sonucunda birbiriyle kesişen birden fazla yetki alanı içindeki yapılanmanın (Poggi, 2012: 46) yanı sıra kralın merkezi yönetimi ve hayatın hemen hemen her alanına hükmeden kilisenin otoritesi arasındaki dinamiklerle şekillenmiştir. Başka bir ifadeyle: “Ortaçağ’da Avrupa’ya damgasını vuran iki temel yapı vardır; bunlardan biri sosyal, siyasal ve ekonomik ilişkileri toprakla örtüştüren ve Ortaçağ’da Avrupa’da yaşam tarzını belirleyen feodalitedir; diğeri ise dini ve kurumsal faaliyetleriyle Avrupa toplumunu kendine bağlı ve bağımlı hale sokmuş olan kilisedir.” (Çetin, 2002: 81)

Feodal sistemin dinamiğini ise bağımlılık ilişkileri oluşturmuştur ve bu ilişkilerde, soylular, aralarında eşitliğin olduğu toplumsal tabakadır:

“Feodal commendatio² hem kontrata dayalı olan (tarafların özgür ve karşılıklı) seçimlerine dayanan ve her iki tarafa da yükümlülük getiren hem de hiyerarşik (taraflar arasında bir çeşit eşitsizliği kabul eden) ilişki türünden öte bir şeydir. Bu ilişki aynı zamanda, ne kontrat ne de hiyerarşi ilişkilerinde çoğu kez bulunmayan ve sadakat, sevgi, güven, arkadaşlık bağlarını kapsayan duygusal bir içeriğe sahiptir. Dolayısıyla, birbirini seçen, birbirine yardım eden ve saygı gösteren iki taraf arasında yoğun bir kişisel ilişkidir.” (Poggi, 2012: 37)

Diğer taraftan feodal sistemde sistemin tepesinde bulunan soylular arasında, karşılıklı bağımlılık ve eşitlik kabul edilmiş olsa da, bu durum, halkın geneli için geçerli değildir. Feodal ilişkilerin soyluluk kısmında yer alanlar, ezici bir güç birikiminin merkezi konumundayken, halkın geneli bu güç merkezinin dışında kalmıştır. Dolayısıyla feodal ilişkilerdeki soylu-serf arasındaki ilişki ya da bu sistemin yönetim tarafında olanlar ile olmayanlar arasındaki ilişki dengesizlikler temelinde işlemiştir. Poggi, Batı Avrupa toplumlarında feodalite döneminde ortaya çıkan toplumsal dengeleri şu şekilde ifade etmektedir:

“Commendatio’ya taraf olanlar arasındaki ilişkiyi daha eşit hale getiren feodal düzenlemeler, nüfusun büyük bir çoğunluğu için tam tersine hiyerarşiyi keskinleştirdi. Bu insanlar, taraf olmadıkları feodal ilişkiden çok derinden etkileniyorlardı. Lord ve vasallar onlara temelinde yönelecek, zaman zaman ve kazara bu yönetimden yararlanacak kişiler gözüyle bakıyor, ancak hiçbir zaman siyasal bir ilişki çerçevesinde değerlendirmiyorlardı. Feodal ilişkinin ekonomik boyutları da vasalın rentier ve tüketici olarak çıkarları doğrultusunda düzenlenmişti. Dolayısıyla lord-vasal ilişkisi, deyim yerindeyse, feodal yönetim sisteminin hücresi, her iki tarafı da alttaki toplumsal gruplardan ayıran dik bir çizginin tam kenarında olarak görülmelidir. Bu çizginin dikliği vasal ile kendisine bağlı olan ve toplumsal açıdan kendi altındaki gruplarla arasındaki kesin eşitsizliklerden kaynaklanıyordu...” (Poggi, 2012: 39)

Feodal ilişkilerin ortaya çıkardığı bu denge ya da dengesizlik, aynı zamanda siyasi sistem ve iktidarın şekillenmesinde de ana çerçeveyi oluşturmuştur. Feodal

---

²Commendatio: İlk şekliyle, genelinde özgür ama güçsüz olan bir kişinin daha güçlü birinin himayesine sığınması, ona teslim olması hatta hükmü altına girmesi ve gerekirse özel hizmetkarı olması, Beneficium: (sonraları Fevum, daha sonra ise Feudum; dolayısıyla Fief). Dini ya da yönetim görevlerini yüklenmiş bir kişi ya da topluluğun maddi gereksinimlerini karşılamak için verilmiş toprak imtiyazı (tarımsal üretim ve o topraklarda yaşayan nüfus dahil olmak üzere.), Immunitas: Bir bireyin ya da genellikle dinsel otoritelerden oluşan bir topluluğun mal ve mülklerinin, tabi oldukları otoritenin mali, askeri ve yargı gücünden muaf tutulması. (Poggi, 2012: 36)

dönemin siyasi sistemi feodal beyler ile kralın ilişkisi etrafından şekillenmiştir: “Serfleri koruyan ve çalıştıran şövalye, bu görevi bir lordun vasalı olarak yerine getiriyor, bağlı olduğu lord ise belki de daha üst bir lordun vassallığını üstlenmiş bulunuyordu. Feodal ilişkinin bu tür tekrarı iki ya da üç aşama sonra, Roma kökenli rex, princeps ve dux gibi unvanları kullanan bir lordların lordu ile son buluyordu.” (Poggi, 2012: 40) Lordların lordu hâkim olduğu bölgede, en geniş yetki sahibi birimi oluşturmuştur. Feodal sistemde kral ise kendine yakın olan lordlarla paylaştığı iktidarda, yetkiyi dağıtan mutlak güç konumundadır. Bilindiği gibi feodal dönemin temel yönetim sistemi mutlak monarşidir. Ancak her ne kadar merkezde ve toprakların genelinde, kral mutlak yetki sahibi olsa da, merkezden uzak kırsal bölgelerde etkin iktidar feodal lordların elinde kalmıştır.

Feodal sistemin ya da Ortaçağ dünyasının diğer önemli güç merkezi ise kilisedir. Bugün her ne kadar Hristiyanlığın temelinde din ve devlet işlerinin, kökenden gelen bir ayrıma dayandığı ve laik yapıda olduğu sıklıkla dile getirilse de, aslında feodal dönemde kilisenin toplumsal yapı üzerindeki etkisi bunun tam tersi bir yöndedir. Kilise siyasi yaşam başta olmak üzere hayatın her alanında etkin güç sahibi olan ve iktidarı şekillendiren bir yapıya sahip olmuştur. Bu dönemde kilise, kendini sistemin en önemli ve güçlü kurumu olarak konumlandırmış ve sosyal sistemin temelindeki asıl iktidar kaynağı haline gelmiştir. Bu bağlamda: “Ortaçağ, dinsel değerlere göre şekillenmiş bir çağdır ve kilisenin muazzam bir maddi ve manevi gücü vardır. Hristiyanlığın amaçları doğrultusunda toplumun her alanına el atıp, eğitimden vergiye her türlü toplumsal ilişkilere müdahale etmektedir.” Üstelik bu dönemde kilise, dünyevi iktidarın, yani kralın da papaya bağlı olmasını, onun emir ve direktifleri altında hüküm vermesini savunmuştur. (Çetin, 2002: 82)

Ancak kilisenin sahip olduğu güç, çözülmeye başlayan feodal ilişkiler ve liberal fikirlerin güçlenmesiyle birlikte değişmiştir. Öyle ki uzun yıllara yayılan iç çatışma, gerilim ve güç mücadelesinin ardından gelinen noktada; papalık, artık ulusal yönetimler arasında kendisini sözleşmelerle onlara bağlayan tek bir yönetime indirgenmiştir. (Lindberg, 2014: 48)

Batı Avrupa Ortaçağ’ında feodal ilişkilerin çözülmesi ve gelişmeye başlayan liberalizm, aslında sadece kilisenin konumunu değil, sistemin bütün dengelerini değiştirmiştir. Toplumda yeni oluşmaya başlayan dengeler, aynı zamanda, Aydınlanma olarak tanımlanan düşünsel değişimin de toplumun genelinde önemli bir ivme kazanmasına neden olmuştur. Farklı bir ifadeyle: fikirsiz olarak hurafelere karşı akla ve

bilime vurgunun daha da arttığı düşünsel dönüşüm, sermayenin daha geniş kesimler arasında yayılmasına neden olan liberal ticari ilişkilerin gelişimi ve değişen güç dengeleriyle birlikte, toplumsal yapıda daha güçlü savunulur bir hale gelmiştir.

Bu bağlamda Aydınlanma dönemi, Ortaçağ toplumlarında zaten var olan fikirselsel gelişmenin belli bir olgunluğa ulaştığı dönemdir. Kant'ın insan zihninin olgunlaşması olarak tanımladığı Aydınlanma'nın temelinde özgür düşüncenin önemine olan güçlü vurgu yer almaktadır:

“Aydınlanma, Ortaçağ hurafelerine ve fikir karanlığına karşı ortaya çıkmış ve Fransa'nın dışında İngiltere ve İskoçya'yı etki alanına aldığı gibi Almanya'nın da düşünce sistemine nüfuz etmiştir. Batı düşünce sisteminde bir dönüm noktası olan Aydınlanma'nın sembol isimlerinden biri olan Immanuel Kant'ın, 1784'te yayınladığı ‘Aydınlanma Nedir?’ başlıklı ünlü yazısı, insan zihninin olgunlaşmasına ve dolayısıyla da özgürleşmesine açılan bir davetiye teşkil etmektedir. Düşünmeyen, sadece emirlere itaat eden, birtakım rehberlerin yolunu izlemeyi kendilerine görev bilen insanlara yapılan bir çağrı niteliğindedir.” (Vergin, 2010: 300)

Nitekim özgür düşüncenin önemine yönelik bu çağrı, kısa bir süre içinde, Avrupa toplumlarının geniş bir kesimini etkisi altına almıştır. Paralel olarak, feodal sistemdeki sınıflı toplum yapısı değişmeye başlamış ve özgürlükleri olmamasına karşın sistemin yükünü taşıyan köylüler ya da serflerin toplumsal statüleri de farklılaşmaya başlamıştır. Serf durumunda olan köylülerin, görece daha rahat hareket etme imkânı bulunduğu 1700'lü yılların sonları, Batı Avrupa ülkelerinde yaşanan ekonomik, sosyal ve siyasal değişimin önemli bir aşamasını oluşturmaktadır. Hobsbawm, 1700'lü yılların sonlarına doğru Batı Avrupa'daki sosyal değişime ilişkin şu tespitleri yapmaktadır:

“Yasal bağımlılığın can sıkıcı pek çok izini hala taşıyor olmakla birlikte, karakteristik köylü, ortaçağın sonlarında serf statüsünü büyük ölçüde yitirmişti. Karakteristik malikâne de uzun zaman önce ekonomik bir girişim birimi olmaktan çıkarak, kiralari ve diğer parasal gelirleri toplama sistemine dönüşmüştü. Büyük, orta ve küçük, az çok özgür olan köylü, toprağın karakteristik işleyicisiydi. Toprağı kiralamışsa, bir toprak lorduna kira (ya da birkaç yerde ürün payı) ödemekteydi... Köylü sınıfı siyasal bağlarından sıyrıldığında, Avrupa'nın büyük bölümü; genelde, zengin bir köylü azınlığın, daimi ürün fazlasını kent pazarında satarak, tüccar çiftçi durumuna gelme eğilimi gösterdiği ve küçük ve orta ölçekli köylülerin çoğunluğunun, toprakları onları ücret karşılığında tarlada ya da imalathanede yarım gün çalışmak mecburiyetinde

bırakmayacak kadar küçük değilse, topraklarında geçimlik üretim yaparak yaşadıkları köylü tarımının geçerli olduğu bir bölge olarak boy gösterecekti...” (2013: 25-26)

Batı Avrupa’da modern topluma doğru gerçekleşen toplumsal değişimin en somut görülebildiği yerleşim yerleri ise kentler olmuştur. Feodal dönemde nüfus, yaygın olarak kırsal bölgelerde yaşarken, modern toplum, kentlerde şekillenmeye başlamıştır. Gelişen ticari ilişkilerle birlikte ekonominin de merkezi haline gelen kentler, aynı zamanda her türlü toplumsal örgütlenmelerin gerçekleştiği sosyal mekânlar haline almıştır. Kent yaşamındaki hareketlenmenin önemli bir göstergesi artan nüfus oranlarıdır: “Reformun arifesinde kasaba ve şehirler öylesine hızlı bir büyüme yaşamışlardır ki; bazıları iki katına ulaşmıştır. Almanya’nın en büyük şehri olan Köln’ün nüfusu yaklaşık 40 bindir ve 1500’de Nürnberg yaklaşık 30 bin kişiye ulaşmıştır. Strazburg, Metz, Augsburg, Viyana, Prag, Lübeck, Magdeburg ve Danzing gibi diğer büyük şehirlerin ise 20-30 bin arasında sakini vardır. Büyükşehirlerden Paris, Milano ve Floransa hariç, Avrupa’nın diğer yerlerinde de benzer rakamlar mevcuttur.” (Lindberg, 2014: 34) Şehir nüfuslarındaki değişim aynı zamanda şehir statülerinde de önemli bir farklılaşmaya neden olmuş, bir zamanların önemli olan kentleri önemini yitirirken, yeni kentler ise yeni oluşan toplumsal dengelerle yapılanarak, modern toplumun taşıyıcısı haline gelmiştir. Bayly, Avrupa kentlerindeki değişimin genel değerlendirmesini şöyle yapmaktadır:

“Eski düzenin büyük şehirlerinden bazılarının boyutları gerçekten küçülmüştür. Diğerleri yavaş yavaş genişlemeye devam etmişlerdir ancak bazı siyasi ve kültürel önceliklerini kaybederek. Daha derin bir düzeyde, dünya ticaretinin ve sanayileşmenin yayılması ticari kasabaları gitgide daha da zenginleştirmiş ve yeni işçi sınıfı yığınları yaratmıştır. Bu ‘yeni’ kentler, eski merkezlerinkinden genellikle daha bilinçli şekilde modern olan kendi sosyal ve kültürel yaşam biçimlerini geliştirmişlerdir. Burada ekonomik büyüme hızlı kentleşmeye yol açmış, şehirler sınıf kadar statüyle bölünmüşlerdir.” (Bayly, 2014: 249)

Bu paralelde, Avrupa’da şehirleşmenin artması ve şehir statülerinde ortaya çıkan farklılaşma, aynı zamanda var olan geleneksel yapıların yenileriyle yer değiştirme sürecini de ifade etmektedir. Ortaçağ’da kırlarda, daha sade ve dayatılan düzen içinde var olmaya çalışan toplum için yeni dönem, geleneksel yapıların yıkıldığı, karmaşıklaşan ve daha birey odaklı bir yapının ortaya çıktığı dönemdir. Geleneksel bağların zayıflamasıyla bireyin öncelik kazandığı Avrupa toplumunda etkili olmaya

başlayan yapı ise sivil toplum olmuştur. Modernleşme dönemindeki birey için sivil toplum bağları, hem yönetimlerin yaptırımlarına karşı hem de karmaşıklaşan toplumsal ilişkilerde geleneksel bağların yerini almıştır. Farklı bir ifadeyle; “Şehirleşme süreci, genellikle, en azından bazı daha geleneksel olarak nitelenen statü ölçütlerinin -kabilesel, mülki veya bölgesel olsun-çökmesiyle; bir dereceye kadar esnek ve çok renkli toplumsal tabakanın ortaya çıkmasıyla; mesleki, eğitimsel ve siyasi kanallar aracılığıyla toplumsal hareketliliğin birdenbire artmasıyla; toplumsal örgütlenme ve işlevsel olarak çeşitli özgül ekonomik girişimlerden, değişik sivil ve dayanışma derneklerine, profesyonel gruplara kadar meydana gelen değişimle yakından ilgili olmuştur.” (Eisenstadt, 2007: 25) Bu dönem sivil toplum yapılarının kurumsal nitelik kazanmaya başladığı bir dönemdir ve kurumsallaşmaya başlayan sivil toplum fikrinsel dönüşümün de merkezleri haline gelmiştir. Dolayısıyla Avrupa toplumlarında sivil toplum yapıları, fikrinsel dönüşümde temel bir rol oynamıştır:

“Özellikle düşün, edebiyat ve sanatla uğraşan bu unsurlar, ayrı bir toplumsal kimlik, bir kamu kimliği ya da daha doğrusu, başlangıçta çeşitli ‘kamular’ oluşturmuşlardır. Bu kesimler etkinliklerini giderek daha özel yerlerde ve özel biçimlerde sürdürmüşlerdir. Bilimsel dernekler, edebiyat salonları, Mason locaları ve cafelerden, yayınevleri, gazete ve dergilere kadar kapıları her ilgilenene ya da öğrenim, teknik beceri, bilgi, hitabet, yaratıcılık ve eleştirel düşünme gibi uygun özelliklere sahip herkese açıktı. Katılanların tümü, herhangi bir konuda çoğunluğun benimsediği bir ‘kamuoyunun’ oluşması için açık ve görel olarak kısıtlanmış tartışma sürecine katkıda bulunmakta özgürdür.” (Poggi, 2012: 101)

Toplumda, fikrinsel ve düşünsel anlamda yaşanan bu değişme, var olan siyasi sistemlere ilişkin sorgulamaları da hiç olmadığı kadar arttırmış ve kaçınılmaz hale getirmiştir. Çünkü yeni sivil toplum oluşumları ve yeni sınıflar, iktidarda söz sahibi olmak için hak taleplerini daha güçlü dile getirmeye başlamışlardır. Batı Avrupa’da, ortaya çıkan bu yeni toplumsal yapı, siyasal olarak yeni kaygılar, dengeler ve çekişmeler anlamına da gelmiştir. Şehirlerin statülerinde olduğu gibi yönetim birimleri ile bireyin bu birimler karşısındaki konumu tartışılmaya başlamıştır. Kent yaşamının önem kazanmasıyla birlikte: “...kentlerin siyasal iktidar düzeni içinde yer almasını, krallıklara bölünmüş Avrupa’nın en belirgin unsurlarından biri olan ‘ülkenin’ ağırlık kazanmaya başladığı bir devlet düzeninin ortaya çıkmasını ve buna bağlı olarak kralın kişisel iradesinden bağımsızlaşarak gelişen yeni bir sınıfın -burjuvazi- iktidardan pay arayışını, çeşitli sınıflar arasında kurumsallaşan tabakaları ve yönetimin yerleşmesi gibi

olguları toplumsal gündeme taşımıştır.” (Çetin, 2002: 82) Artan şehirleşme oranlarıyla bir zamanların serflerinin artık hem ticaretin hem de sivil toplumun güçlü bireyleri haline gelmesi, sadece toplum yapısı ya da yönetim anlamında değil hemen hemen her alanda radikal değişimleri ve sorunların farklılaşmasını beraberinde getirmiştir: “ (...) mallar, gayri safi milli hâsıla, kişi başı gelir ve silah-öldürme oranlarına dair istatistikler bilinen tarihsel ritimlerden daha ötede bir kalkışma göstermiştir. Durkheim’in ‘toplumsal yoğunluk’ adını verdiği kolektif iktidarın seferberliği katlanarak artmıştır.” (Mann, 2012: 21)

Diğer taraftan elbette Batı Avrupa’da yaşanan tüm bu toplumsal değişimler ekonomik gelişmelerden bağımsız düşünülemez. Nitekim daha önce de ifade edildiği gibi Avrupa’da moderniteye ivme kazandıran sermayenin yeniden dağılımı ve değişen ekonomik dengelerdir. Farklı bir ifadeyle: Avrupa’da toplumsal yapıda meydana gelen bu radikal değişimin temeli, gelişen ticaretle birlikte sermayenin yeniden dağılmasıyla ilgilidir ve zaman geçtikçe sınıfsal bir hal almıştır: “1760-1830 yılları arasında, Batı toplumlarında, cılız, küçük mülk sahipleri, rençperler ve benzerlerinden oluşan büyük kitle temizlendikten sonra, ortaya köylü tarımı değil, bir tarımsal girişimci sınıfı, çiftçiler ve geniş bir tarım proletaryası çıkmıştır.” (Hobsbawm, 2013: 26) Dolayısıyla Avrupa’da sivil toplumun dönüşümü ve kurumsallaşması, yeni ekonomik sistemin kurumsallaşmasıyla paralel bir şekilde ilerlemiştir.

Ancak burada vurgulanması gereken önemli bir nokta: her ne kadar sivil toplum yapılarıyla yeni ekonomik sistemdeki kurumsallaşma birlikte ilerlemiş olsa da, yine de birçok yerde, kapitalist piyasalar tam gelişmeden liberal düşüncelerin ve ticaretin farklılaştığı görülmektedir. Nitekim Hobsbawm modernleşme döneminde, kapitalist eğilimlerin liberal düşüncelerden önce görüldüğü bölgeleri istisnai bir durum olarak değerlendirmektedir: “Kuzey İtalya ve Hollanda’da, ticari yatırımın geleneksel olarak çiftçiliğe yapıldığı ya da uzmanlaşmış ticari ürünlerin üretildiği Avrupa’nın birkaç bölgesinde de güçlü kapitalist eğilimler görülmektedir, ancak bu istisnai bir durumdur.” (2013: 26) Bu dönemde, her ne kadar tam anlamıyla gelişmiş ve kurumsallaşmış bir kapitalizmden bahsedilemese de, ekonomik ilişkilerdeki değişme ve toplumsal yapılanmada meydana gelen farklılaşma, sonraları kurumsal kapitalist sistemin gelişimiyle birlikte liberalizmi daha da güçlendiren bir dinamik sağlamıştır.

Kısacası; özellikle ekonomik alanda ilk başlarda toprak sahipliğinde başlayan değişme daha sonra alabildiğine yaygınlaşarak toplumun genelini etkileyecek bir

noktaya ulaşmıştır. 19. yüzyıldan itibaren ise hem pazarların hem de şirket yapılanmaları ile sektör farklılaşmalarının genişlemeye başladığı görülmektedir: “Ekonomide nispeten sınırlandırılmış yerli pazarlar içinde işleyen aile şirketleri, küçük fabrikalarla ticari ve bankacılık yatırımları gibi üretimin nispeten küçük ölçekli birimlerinden, daha çok merkezileşmiş, bürokratikleşmiş ve daha kapsamlı geniş ölçekli yeni pazarlarda etkisini gösteren büyük anonim ortaklıklar, tröstler ve karteller gibi üretimin daha büyük birimlerine geçişler gerçekleşmiştir.” (Eisenstadt, 2007: 19)

Genel bir değerlendirmeye; artan gelir, okur-yazarlık, şehirleşme, bilgiye daha kolay ulaşım modernleşmenin etkilerinin geometrik bir katsayı ile artmasına neden olmuştur. Bir taraftan sermayenin daha geniş kesimlere dağılımıyla birlikte özgürleşen birey ve sivil toplum, diğer taraftan değişen feodal dengeler, bir zamanların serflerini özgür bireyler olarak sistemin merkezinde konumlandırmıştır. Artık toplum, oluşan yeni dengeleri gözetmek zorundadır. Yaşanan gelişim çizgisi içinde yeni konumlarıyla birlikte hak taleplerini daha güçlü savunan serflerin statüleri değişmeye başlamıştır. Yeni oluşan dengelerle önem kazanan kavram ‘vatandaşlık’ tır. Marshall’a göre özgürleşen toplumda vatandaşlığın konumu, aşama aşama gelişmiştir:

“T.H.Marshall (1963:67-127) Britanya örneğinden kalkarak tam vatandaşlığa doğru giden üç aşamalı bir evrim öne sürer. İlki yasal ya da ‘sivil’ vatandaşlığı kapsar: ‘Bireysel özgürlük için gerekli haklar; kişinin özgürlüğü, konuşma, düşünme ve inanma özgürlüğü, mülk edinme ve geçerli sözleşme akdetme hakkı ve adalet hakkı.’ Britanya sivil vatandaşlığı 1688’den 1828’de Katoliklerin özgürleşmesine kadar olan ‘uzun 18. yüzyıl’ boyunca kazanıldı. İkinci aşama 1832 Reform Hareketi’nden 1918 ve 1928 oy verme hakkı yasalarına kadar geçen yüzyılda oy verme ve ulusal parlamentoya katılmayı kapsayan ‘siyasal’ vatandaşlığın elde edilmesi. Üçüncüsü, 20. yüzyıl aşaması ‘toplumsal’ vatandaşlığı ya da refah devletini güvence altına aldı; ‘bir parça ekonomik refah ve toplumsal mirastan tam bir pay ve toplumda geçerli standartlara göre uygar bir varlığın yaşamını sürdürme güvencesi.” (Mann, 2012: 27)

Bireyin toplumsal statüsünde, ortaya çıkan bu farklılaşma modern siyasi yapılanmayı da kaçınılmaz hale getirmiştir. Önem kazanan birey, kurumsal sivil toplum yapıları, vatandaşlık kavramı ve yaygınlaşan kent kültürüyle birlikte siyasi sistemin temel amaçları da değişime uğramıştır. Artık siyasi sistemin önemli aktörleri feodal lordlar değil siyasi partilerdir. Eisenstadt, Batı Avrupa ülkelerinde yaşanan değişimle birlikte özellikle siyasi alanda sorunların dönüşümünü ve bu durumun etkilerini şu şekilde açıklamaktadır:

“Modernleşmenin bu kaçınılmaz evresinde, oy hakkı sorunu, yeni siyasi cemaatin tanımlanması ve bu cemaatin bağımsız davranabilme yetisi merkezi önem teşkil etti... Bu sorunların her birinin ortaya çıkması, ister istemez yeni grupların ve sınıfların siyasi arenaya dâhil olmalarıyla ilişkilidir. Benzer şekilde siyasi örgütlerin yeni biçimleri geliyordu. Bir yanda küçük ve parlamenter hiziplerle, çok çeşitli, nispeten sınırlanmış fakat tamamen düşüncelerini özgürce ifade eden çıkar gruplarından, diğer yandan farklı türdeki toplumsal hareketlerden çok daha fazla örgütlenmiş olan siyasi partiler ortaya çıktı: Kitle Partileri.” (Eisenstadt, 2007: 17-18)

Temsili demokrasiye doğru ilerleme ise bu aşamadan sonra oluşmaya başlamıştır. Kentlerde karmaşıklaşan ilişkiler, gelişen yeni ekonomik dengeler ve sisteme ilişkin sorgulamalar, temsili demokrasinin de temelini oluşturmuştur. Siyasi sistemin temsili demokrasiye doğru dönüşümü yine önce kentlerde başlamış ve kentler temsil sistemiyle, dolayısıyla meclislerle yönetilen siyasi birimler haline gelmiştir. Yeni siyasi sistemin kurumsallaşmasıyla siyasi yönetimlerde kişiler değil, makamlar etkin bir konuma yükselmiştir. Poggi, modern yönetime doğru giderken, kentlerdeki siyasi sistemin meclisli bir yönetime dönüşümünü ve siyasi sistemdeki değişimleri şu şekilde ifade etmektedir:

“Özellikle, kentlerin büyümesi ve kentteki toplumsal grupların temelinde ekonomik uğraşlara yönelik olması, seçimle işbaşına gelen temsili meclislerin oluşmasına ve bu meclislerin çoğu kez yasalar çıkararak ‘yönetimi’ üstlenmesine yol açmıştı. Bu meclislerin tamamlayıcı ve formel olarak, onlara bağımlı siyasal roller ortaya çıkmaya başlamış, bu rolleri üstlenecek kişilerin kendi alanlarında uzmanlaşmaları beklenir olmuştur. Bu tür siyasal roller, o an için, o rolü üstlenen atanmış ya da seçimle işbaşına gelmiş kişinin şahsından bağımsız olarak düşünölmeye başlamış, siyaset ve yönetime ilişkin sorunları çözümlenmede kişi yerine makamın sürekliliğini vurgular olmuştur.” (Poggi, 2012: 73)

Bu dönemde siyasi ilişkiler ve toplumsal dengeler, daha eşitler arası bir düzeye inmiş ve meclis yapıları bu durumu yansıtır bir nitelik kazanmıştır. Özellikle kent meclisleri, toplumun hemen hemen her kesiminden temsilcilerin yer aldığı bir şekilde oluşmuştur. Ayrıca yeni oluşmaya başlayan temsili sistem, var olan düzeni korumaya çalışanların çabalarına karşın, toplumun geniş kesimlerinden destek görmeye başlamıştır. Batı ülkelerinde oluşan ilk meclislerin üye bileşimiyle ilgili genel değerlendirme, temsili sistemin ilk dönem yapılanmasıyla ilgili de önemli veriler

sunmaktadır. Moore, 1800'lü yılların ilk döneminde Almanya'daki meclis yapısını şu şekilde aktarmaktadır:

“Gerçekten bir araştırmacı, 1918 öncesinde uzun yıllar boyunca Prusya Temsilciler Meclisi'nde üyelik yapmış olanların yüzde 78'inden biraz fazlasının, avam halk (burjuvalar, Bügertum) ve yeni soyluluk kökenli olduklarını saptadığını öne sürüyor. Buna karşılık diplomasi ve kamu yöneticiliği gibi Almanya'da iktidarın kapılarını açan asıl anahtarları sunan alanlarda, halk sınıflarından gelenlerin oranları, burjuvalar için yüzde 38, yeni soylular için yüzde 43'tür. İngiltere'de ise 1841-1847 yılları için yapılmış parlamentoyla ilgili bir çalışma, üyelerinin ancak yüzde 40'ının iş dünyasıyla bağlantılı kişiler olduklarını, geri kalan yüzde 60'ının ise bu dünyayla hiçbir bağlantısının bulunmadığını ortaya çıkarmaktadır.” (Moore, 2012: 67)

Diğer taraftan burada önemli bir nokta; her ne kadar Batı kentlerinde, kent meclisleri geniş bir katılım ve her kesimden üye ile oluşturulmuş olsa da, yine de seçme ve seçilme hakkı uzun süre toplumun geneline kapsamadan oldukça sınırlı bir şekilde işlemiştir. Bu bağlamda Batı toplumlarında temsili demokrasinin gelişimi aslında aşama aşamadır. Önce gelişenler ise rekabet ve katılımdır. Dolayısıyla Batı Avrupa'da bugün var olan temsili demokrasinin ilk dönemlerinde, rekabet ve katılım, özellikle monarşi ve feodal sisteme karşı önem kazanmıştır. Temsili demokrasinin aşama aşama gelişimi genel bir anlatımla şu şekildedir:

“Temsiliyet, Dahl'ın iki demokratik ön koşuluna bağlıydı, rekabet ve katılım. Rekabet, 'içerisi' ve 'dışarısını', 'maiyet' ve 'taşra' partilerini oluşturan monarşik despotizme karşı mücadele şeklinde başladı. Rekabet, alternatif partiler, -ilk ABD anayasasında garanti altına alınan, takip eden on yıllarda Britanya'da etkin bir şekilde yerleşen- serbest ve adil seçimi kazandıktan sonra, egemen bir hükümet oluşturabilince tam olarak ortaya çıktı. Katılım hangi sınıflar ve hangi etnik, dinsel ya da dilsel topluluklara oy hakkı verilmesi gerektiği ve bunlardan hangilerinin kamu görevine getirilebileceği ve (sonra) devlet eğitim sertifikası alabileceği hakkındaydı. Dönemin en sonunda, ayrıca kadınların oy hakkı ile ilgili hale geldi.” (Mann, 2012: 92).

Bu bağlamda Batı Avrupa'da siyasi sistem ve yönetime ilişkin değişim sadece kent yönetimleriyle de sınırlı kalmamış ve devletin yapısı da değişmeye başlamıştır. Gelişmeye başlayan modern devlet, yeni siyasi sistemin temelini oluşturmuş, temsili demokrasinin ve modern devletin gelişimi paralel şekilde ilerlemiştir. Dolayısıyla liberalizm, kapitalizm ya da temsili demokrasinin modern toplumun ana çatısını

oluşturmasında gerekli olan zemini sağlayan toplumsal öge, kentlerle birlikte değişen devlet yapısıdır. Modern toplumun siyasi sistemi ‘temsili demokrasi’ ise devlet yapılanması da ‘ulus-devlet’ olmuştur.

Bilindiği gibi, Ortaçağ Batı toplumlarında devlet, iktidar sistemi mutlak monarşi olan ve feodal ilişkilerin egemen olduğu bir formda yapılmıştır. Mutlak gücün sahibi olan kral egemenliği merkezden uzak olan alanlarda hâkimiyet kuran feodal beylerle birlikte sürdürmüştür. Ancak feodal ilişkilerin çözülmeye başlaması bu yapının da değişmesiyle sonuçlanmıştır. Toplumdaki modernleşmenin, devlet düzenine olan etkisini değerlendirmek için Avrupa’da, 1700 yılındaki devlet ve siyasi iktidar yapılanmasının ana hatlarına bakmak önemlidir:

“1700 civarında bütün Avrupa devletleri, toprakları üzerinde temel bir egemenlik kurmuşlardı. Resmi fermanlar, vergi memurları ve asker(ler) (...) topraklar üzerinde iyice yayıldı. Bu devletlerin, dış elçilikleri diğer egemen devletlerle müzakere edilmiş hususi ‘ülke dışı’ konulardan faydalanıyordu; deniz yolu sınırları ve deniz kıyıları konusunda anlaşmalar mevcuttu; generaller askeri iktidarı, devlet adamları diplomasiyi tekelleştirmişti. Egemenlik, ‘devlet seçkini olmaya yaklaşan kralın kendisi, ailesi ve himaye ettikleri etrafında bütünleşmişti. Egemen, egemenliğine ülke içinde ve jeopolitik olarak hâkimdi.” (Mann, 2012: 116)

Ancak Batı Avrupa’da, feodal ilişkilerin çözülmesiyle başlayan değişim sürecinin sonunda devlet, ulus-devlet olarak yeni formuna kavuşmuştur. Farklı bir ifadeyle; 13. yüzyılda, mutlakiyetçi monarşi şeklinde yapılanan modern devletin, liberalizm ve kapitalizmle beliren çağdaş formu ulus-devlet şeklinde olmuştur.³ Özellikle Batı toplumlarında 18. yüzyıldan itibaren devlet, liberal ilkeler çerçevesinde düzenlenmiş ve devletin yeni yapısı, hem kapitalizmin hem de temsili demokrasinin kurumsallaşmasında önemli bir dayanak oluşturmuştur. O nedenle bugün, temsili demokrasi ve liberal toplumun kökenlerinde ulus-devlet kavramı ayrı bir yere sahiptir. Zaten çağdaş dünya, aynı zamanda ulus-devletler çağı olarak tanımlanmaktadır. Ulus-devlet, kapitalizm ve liberalizm ile birlikte paralel olarak ilerlemiş ve gelişmiştir.

³ Modern devletin temelleri, 13. yüzyıla kadar geri götürülmektedir. “16. ve 17. yüzyıllarda, Kuzey-Batı Avrupa’da ortaya çıkan ve ‘ulus devlet’ olarak da tanımlanan modern devlet, 13. ve 17. yüzyıllar arasında oluşan, insan ve toplum yaşamının her alanını kökten etkileyen, çok büyük ve kapsamlı bir değişim sürecinin ürünü olarak kabul edilmektedir.” “Modern devletin tarih sahnesine ilk çıkması mutlakiyetçi monarşi şeklinde olmuş, mutlakiyetçi monarşi, modern devletin ilk formunu oluşturmuştur.” (Ökmen, 1999: 208) Mutlakiyetçi monarşi, 17. yüzyıldan itibaren çağdaş devlete doğru evrimleşmiş, 18. yüzyılda bu süreç hızlanmıştır.

Batı Avrupa'nın modernleşme döneminde yaşanan tüm bu toplumsal değişimlere paralel olarak ortaya çıkan diğer önemli bir olgu ise toplumsal şiddet ve iç savaştır. Bu bağlamda feodal ilişkilerle başlayıp, burjuvazi, gelişmiş kentler, liberalizm, kapitalizm, temsili demokrasi ve ulus-devlet olarak devam eden büyük çaptaki toplumsal ve siyasi değişim, her ne kadar aşama aşama gerçekleşse de, aynı zamanda toplumsal gerginlikleri ve çatışmaları da tırmandırmıştır. Dolayısıyla modern toplumun inşasında en önemli eşiği, yapısal değişimlerin meydana getirdiği toplumsal kargaşa ve iç savaşlar oluşturmuştur. Daha genel bir ifadeyle; bugün, liberal toplum ve temsili demokrasiyi yerleşik hale getiren toplumların değişim sürecini, büyük toplumsal gerginlik, çekişme, kimi zaman da iç savaşlar eşliğinde yürüttükleri görülmektedir. Örneğin İngiltere'de özgür toplum taleplerinin daha somut hissedilmesi, 17. yüzyılda yaşanan iç savaşın ardından gerçekleşmiştir. Moore iç savaşa neden olan gerginliklerin 17. yüzyıldan daha önce başladığına işaret etmektedir; “On yedinci yüzyılda patlak veren İngiliz İç Savaşı sırasında su yüzüne çıkan toplumsal kavgaların kökenleri, birkaç yüzyıl öncelerine dayanan karışık bir değişim sürecinin içinde yatar... Çağdaş ve laik bir toplum, güçlü ve her yana dal budak salmış feodal ve dinsel bir düzen içinde, ağır ağır yolunu açarak ilerlemiştir.” (Moore, 1996: 30-31)

Batı Avrupa'da modern toplumun inşası sırasında ortaya çıkan gerginliğin ve iç savaşın taraflarını ise çoğunlukla Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından kök salan feodal ilişkiler ile değişim ve modernite yanlıları oluşturmuştur. Bu mücadele bir süre sonra neredeyse bütün Avrupa ülkelerinde siyasi dengelere şekil veren asıl dinamik haline gelmiştir. Diğer taraftan önemli bir nokta; Avrupa'da toplumsal hizipleşmenin kökenleri aslında Aydınlanma dönemine dayanmaktadır. Aydınlanma yanlıları, Avrupa ülkelerini modern döneme taşıyan bir güç olmuş ve modern toplumun kurumsallaşmasında önemli bir ivme kazandırmıştır. Hobsbawm, Avrupa'da Aydınlanma yanlısı toplumsal kesimleri şu şekilde ifade etmektedir:

“18. yüzyılı derinden biçimlendirmiş olan insan bilgisinin, ussallığın, zenginliği, uygarlığın ve doğa üzerinde kurulan denetimin ilerlemekte olduğu inancı, yani ‘Aydınlanma’, gücünü esas olarak üretimden, ticaretten ve her ikisiyle kaçınılmaz olarak ilişkisi olduğuna inanılan ekonomik ve bilimsel ussallıktan almıştır. Bunun yanında, Aydınlanma'nın en büyük savunucuları, ekonomik bakımdan en ilerici sınıflar, zamanın elle tutulur ilerlemeleriyle doğrudan ilgisi bulunan tüccar çevreleri ve ekonomik olarak aydınlanmış toprak lordları, bankerler, ekonomide

ve toplum yaşamında idari konumda bulunan bilimsel düşünen yöneticiler, eğitilmiş orta sınıf, imalatçılar ve girişimciler gibi sınıflardır.” (2013: 29)

Ancak Aydınlanmacıların karşısında geleneksel yapıları savunan ve var olan düzenin devamından yana tavır koyan feodalite yanlıları ise Avrupa’daki siyasi çekişme ve iç savaşta önemli bir tarafı oluşturmuştur. Modernleşme döneminde Avrupa’da ortaya çıkan bu toplumsal hizipleşme hemen hemen her alanda etkisini göstermiştir.

Hizipleşmenin yoğunlaştığı yerler ise toplumsal gelişimin ve temsili demokrasinin ilk olduğu merkezlerden farksız olarak yine kentlerdir. Poggi, iç savaş döneminde Avrupa kentlerinde meydana gelen değişimi ve ittifak oluşumlarını şu şekilde özetlemektedir:

“Kentliler ve feodal lordlar, birleşerek yerel ya da bölgesel gelenek ve özerkliği korumaya çalıştılar. Aynı zamanda, hem feodal lordların hem de hanedanların statü talepleri ve kültürel benzerlikleri, her iki tarafın da toprağa dayalı soylu bir sınıf olması, kentteki grupların ekonomik konumları ve yükselen statülerine karşı birleşmelerine yol açtı. Bu üç taraf arasındaki çeşitli ve birbirleriyle kesişen ittifaklara rağmen, kentteki gruplar, yönetim sisteminde meşru bir yer edinir edinmez, bölgesel hükümdarı feodal lordların siyasal önemini kısıtlama çabasında desteklediler. Bu temel eğilim birçok yönden şu iki gelişme ile bağlantılıydı: 1) Diğer eğilimler, özellikle de hükümdarın imparator, papa ya da kralın hükmü altına girmeyi reddetmesi ve 2) Bölgesel hükümdarlar arasındaki değişen askeri ve diplomatik denge.” (Poggi, 2012: 76)

Bu bağlamda özetle; Batı siyasi sistemlerinin temsili demokrasiye doğru aşama aşama gelişmesi, zaten var olan toplumsal hizipleşmelerin daha da artmasına neden olmuştur. Hizipleşme aynı zamanda mutlak ve sınırsız bir gücün merkezinde yer alan kral ile feodal lordların seçkin konumlarında gerileme meydana getirmiş ve bu sayede siyasi sistem yeniden yapılanmaya başlamıştır. Farklı bir ifadeyle; “Yönetimin niteliği değişmiştir. Artık, kralın kudretini simgeleyen ve önceleri daha üst düzeyde bir emir kabul edilen fermanların gücü ile yönettikleri halka fiilen hükmeden kişilerin gücü arasında bir ayrım yapabilmek olanaksızlaşmıştır. Güçlü kişiler arasında hiyerarşi yıkılmış, kendilerine bağlı olanlar üzerinde bir rekabet başlamıştır.

Diğer taraftan feodal düzenin koruyucuları ile modernleşme yanlıları arasındaki hizipleşme sadece belli bir bölge ile sınırlı kalmamış, bütün Avrupa ülkelerinde etkisini göstermiştir. Bu hizipleşmenin farklı bir tanımı ise ‘merkezi güçler ile yerel-bölgesel güçler’ olarak da yapılabilmektedir. Bu paralelde; “Bütün devletler merkezi güçlerle yerel-bölgesel güçler arasındaki mücadele ile bölünmüşlerdir. Bunun nedeni

despotizmle savaşmanın iki tarihsel yolunun olmasıdır: Demokratik temsiliyeti merkezileştirerek ya da bütün merkezi devlet güçlerini azaltarak ve çoğul yerel-bölgesel parti demokrasisini destekleyerek. Devletin altyapısal iktidarlarının 19. yüzyıldaki devasa büyümesi bunu özellikle sorunlu hale getirmiştir.” (Mann, 2012: 92)

Bu noktada ‘liberal’ ya da ‘liberalizm’ kavramının siyasi olarak literatüre girmesi de Batı toplumlarındaki hizipleşme ve iç gerginlikle doğrudan ilgilidir. Neredeyse bütün Avrupa ülkelerinde hissedilen devrim yanlıları ile karşıtlarının konumlandığı ve bir süre sonra iç savaşa neden olan bu süreçte ‘liberal’ kelimesi modernleşme yanlılarını simgelemiştir. Liberal kelimesinin siyasi olarak ilk kez kullanılmasına ilişkin farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Ancak 1810 İspanyası, liberalizmi resmi metinlerinde ilk kez kullanan ülke olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda:

“Fransa İmparatorluğu orduları 1808 yılında İspanya’nın fethine başlamış, 1809’a gelindiğinde Fransa ordusu Endülüs’ün neredeyse tamamını fethetmiştir. Fransa tarafından fethedilemeyen nadir şehirlerden Cadiz’de 24 Eylül 1810 tarihinde toplanan ülke temsilcilerinin oluşturduğu Cortes meclisinin mutlakiyetçi yönetim karşıtı kanadı, 19 Mart 1812’de yürütme kuvvetinin son derece sınırlandığı bir Anayasa hazırlamıştır. Cadiz Anayasası’nın 24 Aralık 1813 tarihli sunuş metni başta olmak üzere, dönemin metinlerinde “Constitucion Liberal” (liberal anayasa) ifadesi sıkça kullanılmıştır. Bu kullanım şekliyle ‘liberal’ kelimesi ‘baskıcılık karşıtı’ olarak ortaya konmuştur.” (Uslu, 2010: 13)

Her ne kadar ilk kez İspanya’da kullanılmış olsa da liberal terimi, sonraları bütün Avrupa’da yenilikçi kanadı simgeleyen siyasi bir terim haline gelmiştir. Yeni sistemde önemli bir yer edinen liberaller, siyasi talepleriyle liberal toplumun savunucuları konumuna yükselmiştir. Diğer taraftan liberalizm ilk kez 19. yüzyılda kullanılmış olsa da liberal fikirlerin gelişimi aslında yüzlerce yıl öncesine dayanmaktadır. Heywood, siyasi bir ideoloji olarak liberalizmin gelişiminin yüzlerce yıl sürdüğünü ifade etmektedir: “Siyasi bir amentü olarak liberalizm, muhtemelen 19. yüzyıldan önce var olmamıştı ama liberalizm, daha önceki üç yüz yılda gelişen fikirler ve teorilere dayandırıldı...17. yüzyıl İngiliz Devrimi ve 18. yüzyılın sonlarındaki Amerikan ve Fransız Devrimleri, bu dönemde ‘liberal’ kelimesi siyasi anlamda kullanılmamasına rağmen kolayca fark edilebilen liberal öğeler barındırıyordu.” (Heywood, 2010: 41)

Batı Avrupa’da fikirsel ve bağı olarak siyasi alanda meydana gelen düşünsel gelişimin etkilediği en önemli kurumsal yapı ise kilisedir. Aydınlanma düşüncesi, liberalizm, kapitalizm ve bağı olarak temsili demokrasinin gelişimi, Ortaçağ Avrupası’nın en önemli iktidar merkezlerinden biri olan kilisenin konumunu sorgulamaya açmıştır. Bu dönemde toplumda sahip olduğu güç ve kralla birlikte iktidarı bölüşmesinin yanında kilisenin haksız uygulamaları, tartışmaların odak noktasını oluşturmuştur. Diğer taraftan Avrupa toplumlarında yaşanan bu geniş kapsamlı fikirsel değişim sırasında sadece kilisenin konumu değil, bugün hurafe olarak adlandırılan uygulamalar ve toplumda geleneksel yapıya ait bütün olgular da eleştirilerin merkezinde yer almıştır. “Artık ortaya konulmuş bir ‘ahlak’ görünümü altında ve kurallara bağı yaşam biçimi anlamında, ortaya çıkan ‘kapitalist ruhun’ ilk önce mücadele etmek zorunda olduğu, gelenekçi olarak adlandırılabilir her çeşit duygu ve davranıştır.” (Weber, 2010: 45)

Bu bağlamda önemli bir yaklaşım, çok sert bir hal almasına karşın kilisenin konumuna karşı verilen mücadelenin, kiliseyi ortadan kaldırmaktan daha çok reform amacıyla yapıyor olmasıdır. (Lindberg, 2014: 43) Kiliseye karşı başlatılan bu reform hareketinin merkezinde ise Protestan hareket yer almıştır. Martin Luther’in kiliseye karşı olan eleştirilerini sistemli bir hale getirmesiyle Protestan hareket, zaman içinde kapitalizm ve liberalizmin gelişmesinde de önemli bir dinamik sağlamıştır. Protestanlığın kilisenin uygulamalarına karşı başlattığı hareket, siyasi iktidarların desteğiyle daha da etkili bir hale gelmiştir. Nitekim kilisenin siyasi alandaki iktidarına en önemli darbeyi vuran olaylardan biri İngiltere’de kral ile kilise arasında başlayan çekişmedir. İngiltere Kralı VIII. Henry’nin kiliseye karşı aldığı yasal bir takım yaptırımlar Hristiyanlıkta dünyevi ve uhrevi iktidarın ayrışmasında önemli bir adım haline gelmiştir. Kilise ile VIII. Henry arasındaki gerilimde, kilisenin sonraki toplumsal konumunu belirleyen 1534 tarihinde çıkarılan “Üstünlük Yasası” olmuştur. Üstünlük Yasası, tam yetki ve güce sahip olan yeryüzündeki tek önderin kral ve halefi olduğuna hükmeden bir yasadır.” (Lindberg, 2014: 310) Süren çekişmelerin ardından Henry bir süre sonra Katolik Kilisesi’nden ayrılmıştır. Ancak bu gerilim, dinî iktidar kilise ile siyasi iktidar kralın karşı karşıya geldiği tarihi nitelikte bir olaydır ve modern toplumda kilisenin iktidardaki konumuna ilişkin belirleyici bir etkiye neden olmuştur.

Diğer taraftan liberal toplumun ilk örneği olarak kabul edilen İngiltere’de, kral ya da mutlak yönetim, sadece dini alanda değil, genel anlamda toplumun dönüşümünde etkili olan bir konumda bulunmuş ve önemli politikalar izlemiştir. Farklı bir ifadeyle;

İngiltere’de krallık, yaşanan toplumsal değişmeye tepkisiz kalmamış ve gücünü korumak amacıyla bir takım yaptırım politikalarını yürürlüğe koymaya çalışmıştır. Ancak bu durum modern dengelerle yeniden düzenlenme aşamasında olan toplumda, krallığa karşı tepkilerin daha da artmasına ve karşı cephenin güçlenmesine neden olmuştur. Bu dönemde merkezi yönetimin kırsal alanlarda güçlü olmaması, muhalefet hareketlerinin güçlenmesinde önemli bir ivme kazandırmıştır. Durum İngiltere bağlamında değerlendirildiğinde:

“Fransız monarşisinden farklı olarak İngiliz tahtı, iradesini kırsal bölgelere dayatmasını sağlayabilecek, kendi etkili yönetsel ve hukuksal (adli) düzeneğini kurabilmiş değildir. Kırsal bölgelerde düzeni sağlama durumunda olanlar, genellikle gentryden gelen, yani doğrudan doğruya söz konusu koruyucu önlemlerin hedefi olan kimselerdir. Bu durumda, tahtın izlediği politikanın en önemli sonucu, bir kimsenin mülkünü istediği biçimde kullanma hakkına sahip olduğu görüşünü savunan ve bunun toplumsal bakımdan da yararlı olduğunu düşünenleri kendisine düşman etmesi olmuştur. Krallığın bu politikası, kırların ve kentlerin aralarında zaten birçok birleştirici bağ bulunan kafaları ticarete yatkın öğelerinin, tahta karşı çıkan, birbirlerini destekleyen bir cephede toplanmalarına yola açmıştır.” (Moore, 2012: 41)

Tüm bu yaklaşımlar bağlamında özetle; sanayileşmiş Batı toplumlarında liberal toplum ve temsili demokrasinin gelişimi, toplumsal gerilim ve dengesizliklerle ilerlemiş, liberalizm ise düzenin yeniden kurulmasını sağlayan ana paradigma işlevi görmüştür. “Liberalizm, Ortaçağ düzeninin çözülmesiyle ortaya çıkan ulus devletlerin sosyal, siyasal ve ekonomik organizasyon arayışlarının, eski düzen yerine yeni düzen oluşturma çabasının, hemen her alanda yeni meşruiyet dayanakları aramanın bir sonucu olarak doğmuş ve gelişmiştir.” (Çetin, 2002: 80) Ancak liberalizm, her ne kadar yerinden oynanmış toplumsal düzenin yeniden sağlanması için yeni ve modern ilkeleri sunsa da, aynı zamanda toplumsal dengelerin yerinden oynamasına da yine gelişen liberal fikirler ve bu fikirlerle etkileşim içindeki kapitalizm neden olmuştur. Bu bağlamda liberalizm, iç savaşın ardından düzenin sağlandığı Batı toplumlarında, aynı zamanda modern siyasi sistemlerin ve demokrasinin de ana çerçevesini oluşturmuştur.

1.3. Kapitalizmin ve Liberalizmin Modern Topluma Geçište Etkileri

Bilindiđi gibi sanayileşme, kapitalizm ve liberalizm, liberal toplum ve temsili demokrasinin kurumsallaşmasında etkili olduğu kabul edilen ana paradigmalardır. Ancak genel kabullere rağmen, liberal toplum ve temsili demokrasinin köken arayışında, bu paradigmalardan etki düzeyleri ve sırası tartışmalı alanlardan birini oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle; modern topluma geçište, liberalizmin mi kapitalizmin mi daha önce etkili olduğu ve bir diğerinin gelişimine dinamik sağladığı yönünde farklı yaklaşımlar bulunmaktadır.

Diđer taraftan Batı toplumlarında, ilgili alanda yürütölen çalışmalarda Ortaçağ'dan modern topluma geçište, hangisinin daha önce etkili olduğu ve bir diğerini şekillendirdiğine yönelik farklı bulgular elde edilmiştir. Dolayısıyla modern topluma geçište, sanayileşme, kapitalizm ve liberalizmin etkileri üzerine bütün toplumları içine alan genel geçer bir yaklaşım geliştirmek zor görünmektedir. Her ne kadar 'Batı' genel başlığı altında değerlendirilse de, ölkelerin, kendilerine özgü dinamiklerinin de etkisiyle, sanayileşme, kapitalizm ve liberalizmden etkilenme ya da bu paradigmaları kurumsallaştırma öncelikleri ile düzeyleri farklı olmuştur. Diđer taraftan bu durum sadece sanayileşme, kapitalizm ve liberalizmin gelişiminde değil, genel olarak bütün toplumsal değişimlerde geçerli olan bir olgu olarak öne çıkmaktadır. Çünkü toplumsal değişimlerde, genel etkilerin yanında, toplumların kendilerine özgü dinamikleri daha da önemli olmaktadır.

Bu bağlamda örneğin, bilim ve aklın öne çıktığı Aydınlanma dönemi, Batı Avrupa'nın genelinde etkili olurken, Batı Avrupa ölkelerinin bu süreci aynı şekilde tecrübe ettiği söylenememektedir. Yani, "Aydınlanma'nın sürüp giden tanıtıcı özelliklerinin olmasına karşın, bu durum, Aydınlanma'nın farklı ölkelerde; mesela İngiltere, Fransa ve Almanya'da tamamiyle aynı tarzda yürümemesi gerçeğini değiştirmemektedir. (Ewald, 2010: 17) Bu paralelde kanaatimizce de toplumların tarihsel geçmişleri, birikimleri, toplumsal karakterleri bütün toplumları etkileyen değişim süreçlerinde, farklı sonuçların ortaya çıkmasına ya da değişimin rotasının farklı şekilde ilerlemesine neden olmuştur ve olmaktadır. Nitekim sanayileşmenin gerçekleşmesi, kapitalist piyasaların gelişimi ya da liberal toplumun oluşumu sırasında da aynı durum ortaya çıkmıştır.

Yaygın kabul, liberal toplumun, sanayileşmeyle birlikte gelişen kapitalist sistem üzerinde inşa olduğu yönündedir. Bu yaklaşım bağlamında, liberal düşüncelerin kapitalist sistemin bir sonucu olduğu değerlendirilmesine de sık rastlanılmaktadır.

Örneğin Heywood, liberal fikirlerin gelişimini, kapitalizmin gelişimine bağlayan isimler arasında yer almaktadır. Heywood'un yaklaşımıyla, "Avrupa'da liberal fikirler, feodalizmin çöküşü ve onun yerine gelişen piyasa toplumunun veya kapitalist toplumun bir sonucudur." (2010: 41) Kapitalizmle birlikte Ortaçağ'a hâkim olan feodal dengeler değişmiş, daha serbest bir dağılım ortamı bulan sermayeyle gelişen sınıflar, liberal toplumun da temelini oluşturmuştur. Moore ise İngiltere örneğindeki değerlendirmesinde, feodal bağların kapitalist sistemle yerinden oynadığını ve yeni oluşan burjuvazi sınıfının, liberal dönüşümü sağladığını vurgulamaktadır. Moore'a göre; çağdaş ve laik bir toplum durumuna gelecek olan İngiltere'yi bu yola sürükleyen baş güçler, o dönemde daha çok, gerek kırlarda gerek kentlerde yaşayan ticaret adamları olmuştur. (Moore, 2012: 40) Ancak Moore, bu tespitinin hemen ardından Fransa'da bunun tam tersi bir durum olduğunu ve ticaret adamlarının kralın koruyucu kanatları altında kalarak mutlak monarşi yanında yer aldığını ifade etmektedir. Moore modern toplumun kurumsallaşmasında, İngiltere ve Fransa arasındaki farklı gelişim çizgisini şu şekilde ifade etmektedir:

"İngiltere'de demokrasinin gelişmesini belirleyen en önemli etmenler arasında, toprak sahibi soyluların ve gentrynin* tahta bağımlı olmamaları; bunların, biraz da farklı ve güçlü bir ekonomik temele sahip bir kesim olan ticaret ve endüstri sınıflarının gelişmesine bir yanıt olarak ticarete yönelik tarımı benimsemeleri; köylü sorununun ortadan kalkması sayılabilir. Fransız toplumu çağdaş dünyaya bundan çok farklı bir yol izleyerek girmiştir. Fransız soyluları, daha doğrusu bu sınıfın önder kesimi, ilerlemesinde, onun beslediği bir süs ögesi durumuna gelmişti. Bu gidiş 18. yüzyılın ikinci yarısında tersine döndürüldüyse de, sonuçta aristokrasinin yıkılması önlenemedi. Bourbon monarşisinin hüküm sürdüğü Fransa'da, İngiltere'deki gibi ticari tarıma yönelen toprak sahibi bir üst sınıf yerine, daha çok köylülerin sırtına yüklenen yükümlülükler yoluyla onlardan koparabildikleriyle yaşayan bir soylulukla karşılaşırız. Fransa'da köylü mülkiyetinin yıkılışı değil, gerek devrim öncesinde gerek devrim sonrasında bu mülkiyetin yavaş yavaş sağlamlaştığını görmekteyiz." (2012: 71)

Bu noktada İngiltere ve Fransa arasında ortaya çıkan farklılığın benzeri bir durumun Amerika Birleşik Devletleri (ABD) için de geçerli olduğu görülmektedir. ABD de, modern toplumun kurumsallaşmasını kendi toplumsal dinamikleri paralelinde, farklı toplumsal süreçlerin etkisinde yaşama geçirmiştir. Moore, ABD'de modern toplumun gelişimine ilişkin şu tespitleri yapmaktadır:

“ABD’de, ister feodal ister bürokratik biçiminde olsun, karmaşık ve yerleşik bir tarım toplumunu parçalama sorunuyla karşılaşmamıştır. Bu ülkede ticari tarım, Virginia tütün plantasyonlarında olduğu gibi başlangıçtan beri önemliydi ve Amerikan toplumu yerleştikçe hızla egemen konuma yükseldi. Amerikan tarihinde, ticari tarım öncesi bir toprak sahibi aristokrasisi ile kral arasında siyasi savaşım yaşanmadı. Ne de Amerikan toplumunda herhangi bir zaman Asya’dakilerle ve Avrupa’dakilerle karşılaştırılabilir büyüklükte bir köylü sınıfı oluşmuştu. Bu nedenlerle, Amerikan tarihinde, yirminci yüzyılın Rus ve Çin devrimlerine benzer herhangi bir devrim görülmediği gibi Püriten devrimiyle, Fransız Devrimi’yle karşılaştırılabilir bir devrimin bulunmadığı da ileri sürülebilir.” (2012: 152)

Dolayısıyla her ne kadar ABD’nde, modern topluma geçişte, İngiltere ya da Fransa’da tarihe yön veren nitelikte devrimler görülme de ABD de bu süreci, kendi toplumsal dinamikleriyle ilişkili olarak büyük bir iç savaş ile geçirmiştir. “Amerikan Devrimi (Amerikan Bağımsızlık Savaşı) ve iç savaş, ki bunlardan ikincisi, tarihin o güne kadar gördüğü en kanlı çatışmalardan biridir; bu olaylardan ikisinin de, ABD’nin yirminci yüzyıl ortalarında dünyanın önde gelen endüstri kapitalizmi demokrasisi oluşunu etkileyen etmenler oldukları çok açıktır.” (Moore, 2012: 152)

Bu bağlamda, her ne kadar liberal toplumun inşasında toplumlar, kendi dinamikleriyle ilişkili olarak bir yol izlemiş olsa da, liberal piyasalar ve kapitalizmin gelişimine ilişkin farklı bir değerlendirme; liberal fikirlerin kapitalist sistemden daha önce ortaya çıktığı ve modernitenin kurumsallaşmasında, ekonomi de dâhil bütün sistemlerin, liberal düşüncelerden etkilendiğini savunmaktadır: “İdeolojik ve siyasi çatışmalar, ekonomik tekdüzeliğin, dünyanın büyük bir kısmına yerleşmesinden önce küresel bir ölçeğe ulaşmıştır. Bu nedenle sermayenin artışı, başlı başına bir güç oluşturmamıştır. Sermaye, iktidara, mülkiyete, adalete ve kutsallığa dair daha yaygın özelemlerin zaten yaratılmış olduğu sosyal bir ortamda yayılmıştır.” (Bayly, 2014: 27) Üstelik liberal fikirler, kapitalist sistemden bağımsız olarak sadece Batı toplumlarında değil, aynı zaman aralıklarında Ortadoğu’nun da içinde bulunduğu dünyanın birçok bölgesinde görülmüştür. ‘Devrimler çağı’ (Hobsbawm, 2013) bütün toplumları etkisi altına almış, liberal ve özgürlükçü bir toplumun kurulması adına önemli toplumsal hareketliliği sağlamıştır. 18. yüzyılı “Enerjik Devrimler Çağı” olarak tanımlayan Bayly’e göre ise gelişen devrimler, bütün toplumlarda yerleşik olan düzenlerin yerinden oynamasına neden olmuştur:

“18. yüzyıl boyunca ‘enerjik devrimler’, birçok değişik coğrafi mekânda toplumu yeniden düzenlemeye devam etmekteydiler. Çin’in güneyinden Massachusetts’e kadar, sermaye ve emek daha fazla çalışmaya zorlanıyordu. Küçük çaplı teknolojik yenilikler, ürünlerin dağılımı ile insanların maddi alışkanlıklarındaki modifikasyonlar vasıtasıyla eşleştirildi. Köylü aileler, varlıklı çiftçi aileler haline geldi. Küçük dükkân sahipleri, Amsterdam’da, Malaka’da, Fas’ta kentli kasabalılar haline geldi. Daha kaliteli yiyecek ve giyim, daha fazla hürmet ve statü istiyorlardı.” (Bayly, 2014: 27)

Bu noktada, toplumdaki düşünsel hareketliliğin üst noktaya ulaştığı ve var olan dengelerin kökten sarsıldığı tarihin bu döneminde, kapitalist sistemin oluşmamasına karşın, serbest piyasa ekonomisinden bağımsız olarak, dünyanın farklı bölgelerinde özgürleşme hareketlerinin görülmesi dikkat çekicidir. Yine konumuz açısından önemli bir tespit Bayly’ye aittir. Bayly, hem sanayileşme hem de burjuvazi sınıfı olmadan da liberalleşmenin gerçekleşebileceğine dikkat çekmektedir: “Ekonomilerin, ideolojilerin ve devletlerin hareketleri daima eş zamanlı olmamıştır. Daha çok birbirlerini etkileme eğilimindedirler. Dönemin en baskın siyasi olayı olan Fransız Devrimi, kayda değer bir sanayileşme Britanya’da dahi meydana gelmeden önce vuku bulmuştur ve şimdilerde pek az tarihçi, devrimi ‘burjuvazinin’ bir zaferi olarak görmektedir. Şurası muhakkak ki, birçok hukukçu ve ‘orta halli insan’ da devrimde yer almıştır...” (Bayly, 2014: 27)

Batı toplumlarında, her ne kadar liberalizmin ve kapitalizmin toplumsal değişme üzerinde -toplumsal yapıdan kaynaklanan etkileri farklı olsa da- özgürlük, eşitlik, hak ve adalet düşünceleriyle birlikte yaşanan büyük toplumsal değişimin temelinde ortak olan temel olgu, bu ülkelerdeki yerleşik geleneksel yapılarının evrimidir. Batı toplumlarında modernleşme, geleneksel yapıların evriminin ardından gerçekleşmiştir. Ancak süreçlerin farklılığı hemen hemen her alanda görülmüştür. Devrimlerin yanı sıra temsili sistemin kurumsallaştırılmasında izlenen yol açısından da ülkeler toplumsal yapılarının etkisinde farklı rotalar izlemişlerdir. Mann, değişimin ve temsili sisteme ilişkin taleplerin bütün toplumları etkilemesine rağmen, temsili demokrasinin gelişiminin, yine toplumsal yapılarla ilişkili olarak farklılaştığını, bazı rejimlerin daha çok rekabete, diğerlerinin ise daha çok katılıma yol verdiğini vurgulamaktadır. (Mann, 2012: 92)

Yine toplumsal farklılaşma, burjuvazinin ve toprak sahibi soyluların, liberal toplumun gelişiminde üstlendiği rolde de görülmektedir. Örneğin toprak sahibi soylular

İngiltere’de kraldan bağımsız olarak daha çok burjuvaziyle birlikte hareket ederken, Fransa’da ise soylu kesim monarşi yanlısı ve var olanın düzenin devam etmesinden yana bir tutum sergilemiştir:

“İngiltere’de demokrasinin gelişmesini belirleyen en önemli etmenler arasında toprak sahibi soyluların ve gentrynin tahta bağımlı olmamaları; bunların biraz da farklı ve güçlü bir ekonomik temele sahip bir kesim olan ticaret ve endüstri sınıflarının gelişmesinde bir yanıt olarak ticarete yönelik tarımı benimsemeleri; köylü sorununun ortadan kalkması sayılabilir. Fransız toplumu, çağdaş dünyaya bundan çok farklı bir yol izleyerek girmiştir. Fransız soyluları, daha doğrusu bu sınıfın önder kesimi, ilerlemesini kraldan bağımsızlaşarak sağlayacak yerde, kralın çevresinde, onun beslediği bir süs ögesi durumuna gelmiştir. Bu gidiş 18. yüzyılın ikinci yarısında tersine döndürüldüyse de, sonuçta aristokrasinin yıkılmasını önlememiştir. Fransa’da, İngiltere’deki gibi ticari tarıma yönelen toprak sahibi bir üst sınıf yerine, daha çok köylülerin sırtına yüklenen yükümlülükler yoluyla onlardan koparabildikleriyle yaşayan bir soyluluk var olmuştur.” (Moore, 2012: 71)

Bu noktada önemli diğer bir yaklaşım Poggi’ye aittir. Liberal toplumun ve temsili demokrasinin inşasında, genel olarak burjuvazinin bağımsızlık taleplerinin etkili olduğunu dile getirilse de, Poggi, burjuvazinin taleplerinin aynı zamanda mutlak monarşinin taleplerine de cevap verdiğini ileri sürmektedir. Buna göre:

“Genellikle bir sınıf olarak burjuvazinin, devletten bağımsız bir serbest pazar mekanizması kurabilmesi için mutlakiyete karşı radikal bir başkaldırıya giriştiği ileri sürülür. Ama bu kuşkusuz fazla basit bir yaklaşımdır. Mutlakiyetçi politikaların ‘pazara müdahalesinin’, söz konusu sınıfın çıkarları üzerindeki olumsuz etkileri, ne olursa olsun, birikimi destekleyen ve ülke sermayesinin büyük bir bölümü üzerinde özel mülkiyeti sürdüren, iç ve dış politikalarla fazlasıyla telafi edildiği öne sürülebilir. Bunun yanı sıra, burjuvazinin kabaca ‘laissez-faire, laissez-passer’ olarak özetlenen siyasal talepleri de aslında, daha sonraları bu talepleri yerine getirmek için elinden geleni yapan mutlak yönetim sistemine ‘karşı’ olmaktan çok ona ‘yönelik’ taleplerdi. Bu tür talepler ekonomik olarak egemen olan sınıf da dâhil olmak üzere tüm sivil toplumu, ‘yönetilmeye uygun bir konuma sokarak’ rahatlıkla karşılanabilirdi.” (Poggi, 2012: 100-101)

Bu bağlamda her ne kadar “Batı” genel başlığı altında değerlendirilse de, Batı ülkelerinin sahip olduğu farklılıklar, yukarıdaki yaklaşımlarda da görüldüğü gibi modern topluma geçişte etkili unsurlar olarak öne çıkmıştır. Aynı durum ABD için de geçerlidir. ABD, İngiltere ve Fransa örneğinden farklı olarak feodal sistem ya da sınıflı

toplum olmadan, iç savaşın ardından liberal toplumun inşasını gerçekleştirmiştir. “Almanya örneği ise 19. yüzyılın sonu gibi geç bir tarihte, burjuvazinin siyasal hakkını ısrarla talep etmeden de, kapitalist sanayileşmenin nimetlerinin çoğuna sahip olabileceğini göstermiştir.” (Poggi, 2012: 101)

Batı Avrupa ülkelerinde yaşanan değişimi, tek bir dinamiğe bağlamaktansa, farklı etkenlerin iç içe geçerek oluşturduğunu dile getiren Mann, çağdaş toplumun temelini liberalizm mi, kapitalizm mi tartışmalarından daha çok kapitalizm mi, sanayileşme mi tartışmalarına çevirmektedir. Mann’ın bu konudaki yaklaşımı:

“1770’lerde Adam Smith kendi piyasa kapitalizmi kuramını esasen tarımsal bir ekonomiye, görünürde bir sanayi devriminin yakında olduğunu pek sezmeden uyguladı. Kapitalist ekol haklıysa, İngiliz devrimci dönüşümünü 18. yüzyıldan ya da hatta 17. yüzyıldan itibaren tarihlendirmeliyiz. Eğer sanayi ekolü haklıysa 19. yüzyıl başları tarihlendirmesini koruyabiliriz. Ancak ikisi de kısmen haklıysa, o zaman bir devrimci süreçten daha fazlası söz konusu ve biz bunların iç içe geçmelerini açıklamalıyız.” (Mann, 2012: 21)

Mann bu açıklamasının hemen ardından, kapitalizm ve sanayileşme arasındaki ilişkilerin, bölgeler ve ülkeler arasında da farklılaştığını ve ekonomik dönüşümün tek ya da sistemik olmayacağını savunmaktadır. (Mann, 2012: 21)

Dolayısıyla Mann’ın ifadesinde olduğu gibi bu alandaki pek çok çalışmada görüldüğü üzere, toplumlarda değişimi açıklayan tek tip bir yoldan daha çok, ülkelerin içyapılarından kaynaklanan farklılıkların ve iç içe geçmiş dinamiklerin etkisi oldukça önemlidir. Kanaatimizce de, toplumların modernleşme süreçleriyle ilgili kendi toplumsal yapılarının göz önüne alınması ve bu yapılarla ilişkili değerlendirme yapılması, daha sonuç odaklı verilere ulaşılmasına imkân tanıyacaktır. Ancak Batı’dan yola çıkarak genel bir değerlendirme yapıldığında; her ne kadar sıralamaları ve etki düzeyleri farklı olsa da sanayi devrimi, kapitalizm, liberalizm; liberal toplum ve temsili demokrasinin önemli paradigmaları olarak öne çıkmaktadır.

Diğer taraftan, Batı Avrupa’da liberal toplumun inşasında sanayileşme ve kapitalizmin gelişmesiyle ilişkili olarak ele alınması gereken önemli diğer bir olgu kanaatimizce sömürgeciliktir. Yine etkileri ülkeden ülkeye değişiklik gösterse de, sömürgeler, Batı ülkelerinin kalkınmasında önemli bir dinamik sağlamıştır. Sömürge dönemi daha gelişmiş bir nitelik sergileyen Batı ülkelerinin, gelişmekte olan ülkelerin pazarlarına hâkim oldukları bir dönemdir ve bu durum Ortadoğu başta olmak üzere sömürge haline gelen toplumların, özellikle ekonomik olarak gerilemesinde önemli

sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Batı'yı smrgeleştirmede başarılı kılan unsurların başında ise sanayi devrimiyile gelişen ticari yaşamın ivme kazanarak sınırları aşan bir kapitalizm haline gelmesidir. Bu bağlamda: “Hintli, Çinli ve Ortadoğulu tüccarlar, 18. yüzyılın başlarına kadar, kesinlikle dünyanın en zenginleri arasındaydılar. Hesaplama teknikleri ve girişimlerinde, Avrupalı çağdaşlarından hiçbir Şekilde geri kalmıyorlardı. Ne var ki, Batı Avrupa'ya ve belki Japonya'ya da avantaj sağlayan, büyük ticari firmaların işlem yaptıkları hukuksal ereve ile kurumsal yapı idi.” (Bayly, 2014: 95)

Bu paralelde, genel bir değerlendirmeye: devrimler çağında, sanayi devrimi, kapitalizm, liberal gelişimlerin yanı sıra sömürgelerinden de g toplayan Batılı lkeler, her alanda gelişimlerini daha da hızlandırmıştır. Bu dönemde sömürülen ülkeler ise, her ne kadar modernleşmenin etkisiyle toplumsal yapıları içinde düşünsel anlamda gelişme kaydetseler de, bu gelişmeyi ekonomik gelişmeyle destekleyip güçlü bir Şekilde kurumsallaştırma imkânı bulamamışlardır.

Özetle; modern toplumun kökenleri yüzyıllara yayılan bir devrimler çağında oluşmuştur. İngiltere her ne kadar bu gelişimin merkezinde konumlansa da, birbirini etkileyen devrimler, modern toplumun yapısını aşamalı olarak bütün Avrupa'da ortaya çıkarmıştır. Püriten Devrim, Fransız Devrimi ve Amerikan İç Savaşı gibi bir dizi devrim sonunda, kapitalizm ile parlamenter demokrasi bir araya gelmiştir. (Moore, 2012: 481) Dolayısıyla bugünün liberal toplumu, yüzyıllara yayılan zorlu bir sürecin ardından inşa edilmiştir ve klasik dönemin kısıtlılıklarından sıyrılmış olan kapitalizm, liberalizm ve temsili demokrasi, 21. yüzyılın dünyasında yeni halleriyle, yine modern toplumun geçerli paradigmaları olarak kabul edilmektedir.

1.4. Liberalizm ve Temsili Demokrasi

Temelinde bireyin yer aldığı, özgürlük, adalet, hak gibi kavramlara vurgunun daha da arttığı Ortaçağ'ın son dönemlerindeki fikirsel uyanış, 19. yüzyıldan itibaren daha da güçlenmiş ve Batı toplumlarını, modern öğelerle, sistemli bir Şekilde yeniden yapılandırmıştır. Bu süreçte, toplumsal yapıdaki değişimle birlikte siyasi alan başta olmak üzere kurumsal yapılarda da önemli değişimler meydana gelmiş ve liberal ilkeler temelinde gelişen temsili demokrasi, demokrasi idealine en uygun model olarak kabul görmeye başlamıştır. Temsili demokrasiyi farklılaştıran ve tüm kusurlarına rağmen diğer demokrasi uygulamalarına göre ideale en yakın demokrasi modeli olarak kabul edilmesine neden olansa liberal ilkelerdir. Plattner'e göre: “Tüm insanların doğal özgürlüğü ve eşitliğini n gören liberal ilkelerin yayılması, verasete dayalı sistemlerde

yaşanan her tür özel ve kapsamlı ayrıcalıkları ayıplamış, monarşi ve hatta parlamentolardaki kısmi aristokratik yapı, şekilsel de olsa bazı yerlerde korunmasına rağmen, bunlar tüm gelişmiş ülkelerde geniş siyasal iktidar yetkisinden mahrum bırakılmıştır.” (Bingöl, 2011: 151-168) Nitekim Batı toplumlarında liberal ilkelerin güçlenmesinin yanı sıra sanayi devrimi, kapitalizm, liberalizm gibi büyük çaplı toplumsal değişimlerin ardından bugün gelinen noktada, en gelişmiş demokrasi uygulamasını liberal demokrasi temsil etmektedir.

Bu bağlamda liberal demokrasi, temelinde insan düşüncesinin yer aldığı, birey ve onun haklarını önceleyen liberalizm ekseninde şekillenen bir demokrasi modelidir. Ana hatlarıyla: bireysel hakların öne çıktığı bir düşünce sistemi olarak tanımlanan liberalizm; insan hakları, çoğulcu demokrasi, sivil haklar, inanç özgürlüğü, bireycilik, serbest ticaret, ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü ve özel mülkiyet hakları savunusuyla modern demokrasilere şekil vermektedir ve modern anlamda liberal bir temsili demokrasi en azından sayılan bu ilkeleri kurumsallaştırması beklenmektedir. Liberal demokrasinin kurucuları arasında sayılan John Stuart Mill, temsili demokrasinin kurumsallaşabilmesi için bir takım temel gerekleri belirleme yoluna gitmiştir. Mill’in demokrasi için ileri sürdüğü gerekleri 13 başlık altında toplayan Schmidt, Mill’in temsili demokrasinin ön şartı olarak saydığı başlıkları şu şekilde sıralamaktadır:

“Özellikle halkın, kamusal işler konusundaki tartışma ve oylamaya katılmaya hazır olması, temsili meclisin kendi çekirdek işlevlerine yoğunlaşması, sistemin aksaklıklarına karşı güvenliklerin inşa edilmesi ve sanayileşmiş toplumun iki büyük sosyal sınıfın, yani sermaye ve işçi sınıfı arasında olduğu gibi parlamentoda da sınıfsal bir dengenin egemen olmasına önem verilmesi, yanlış demokrasi ile mücadele edilip doğru demokrasinin desteklenmesi, çoğunluğun iktidarı kötüye kullanmasının güvenli şekilde engellenmesi, dolaylı seçimlerin olmaması, oylamanın açık olarak gerçekleştirilmesi, seçim mücadelesinin finansmanının ölçülü olması, milletvekillerinin görev sürelerinin sınırlı olması, emredici vekâletin olmaması, ikinci bir meclisin gerekli olmamasına karşın, devlet iktidarının seçme hakkıyla frenlenebilmesi, otoritenin yürütmede yoğunlaşması ve merkezileşmiş bir devletin federal devlete tercih edilmesi.” (Schmidt, 2001: 101)

Bu noktada her ne kadar Mill'in önerileri, farklı açılardan tartışmaya açılrsa da, Schmidt, Mill'in siyasal anlayışını, "Bir yandan modern demokrasiye doğru gelişme için açık görünen ve diğer yandan çoğunluğun tiranlığına karşı aynı şekilde vatandaşların yanlış bilgilendirilmesini ve gelişmesini engellemeye karşı önlemler alan bir düzen için

reform teklifleri tavsiye etmektedir." şeklinde yorumlamaktadır. (Schmidt, 2001: 91-99) Günümüz dünyasında ise klasik dönemden farklı olarak modern çağın gerekleri de eklenerek liberal bir demokrasinin taşınması gereken kriterler konusunda temel çerçeve daha da genişlemiştir.

Bugün, liberal ilkelerin kurumsal hale gelerek uygulandığı liberal demokrasilerde tüm bu savunularla ilişkili olarak öne çıkan en önemli uygulama ilkesi "temsil" dir. Farklı bir anlatımla, çağdaş dünyada: "Liberal demokrasinin temelinde 'temsil' kavramı yatmaktadır. Bu anlamda, sanayi toplumunun siyasal dünya görüşünü oluşturan liberal demokrasi, aynı zamanda temsili demokrasi olarak da ifade edilmektedir." (Ökmen, 1999: 214) Diğer taraftan temsil kavramı eşitlik ilkesiyle de doğrudan ilgilidir. Toplumdaki bütün bireylerin doğuştan getirdiği haklar bağlamında eşit olduğu kabulü liberal demokrasinin temelinde yer almaktadır. "Bu bağlamda çağcıl demokrasi: özgür, özerk, eşit bireylerden oluşan, bilgilendirilmiş özgür halkın, hukukun egemenliği altında, sivil toplumun özgürlükçülüğe, çoğulculuğa ve katılımcılığa yaslanan normlarına göre, özgür halk tarafından, özgür halk için yönetilmesi olarak da tanımlanmıştır." (Selçuk, 1999: 21) Dolayısıyla modern demokrasi, en genel anlamda, A. Lincoln'un ünlü deyişiyle "halkın, halk tarafından halk için yönetimi" olarak kabul edilmektedir. Ancak her ne kadar liberal demokrasinin temelinde bütün vatandaşların eşit kabul edildiği temsil ilkesi temelde yer alsada da, bugün bir demokrasinin temsil ilkesini yerine getirmesi onun tam anlamıyla liberal demokrasi olduğu anlamına da gelmemektedir. Günümüz dünyasında liberal demokrasilerden liberal ilkeleri tam anlamıyla kurumsallaştırması beklenmektedir ve uygulamada, bir liberal demokrasinin gelişmişliğini bu ilkeleri kurumsallaştırma düzeyi belirlemektedir. Liberal demokrasiye asıl şeklini veren de bu liberal ilkeler olmaktadır ve liberalizmin kendine özgü uygulama ilkeleri ile kurumsal bileşenleri bulunmaktadır.

Bu bağlamda, onlarca farklı demokrasi uygulaması arasında liberal demokrasinin tanımlanması o kadar da kolay değildir. Geniş bir yelpaze içinde yer alan bileşenler silsilesi nedeniyle, liberal demokrasinin tanımlanmasını kolaylaştırmak için temel ilkelerin belirlenmesi yoluna gidilmiştir. Bugün liberal ya da temsili özellikleri kurumsallaştırmış modern demokrasilerin tanımlanması için birçok kriter sıralanabilir. Bunlardan Robert Dahl'ın zikrettiği ilkeler, temsili demokrasiyi kapsamlı bir şekilde çerçevlendirmektedir. Ancak Dahl, demokrasi yerine 'poliarşi' kavramını kullanmaktadır ve bir siyasi sistemin poliarşi olarak kabul edilebilmesi için asgari

olarak taşınması gereken nitelikleri sıralamış, O'Donnell ise bu niteliklere iki başlık daha eklemiştir:

“Poliarşi ya da modern demokrasiyi oluşturan unsurlar: seçilmiş temsilciler, özgür ve adil seçimler, yaygın oy kullanma hakkı, seçimlere katılma hakkı, ifade özgürlüğü, alternatif bilgi kaynaklarının varlığı ve kurumsal özerkliklerdir. Modern demokrasinin oluşabilmesi için Dahl'ın kriterlerine Gullermo O'Donnell de iki başlık eklemiştir. O'Donnell'e göre modern bir demokrasinin oluşabilmesi için Dahl'ın temel kriterlerinin yanında; seçilmiş görevlilerin anayasaların emrettiği görev süreleri içinde gelişigüzel bir şekilde görev sürelerini yeniden uzatmamaları ve seçilmiş temsilcilerin silahlı kuvvetler başta olmak üzere seçilmemiş aktörler tarafından katı engellemelere, vetolara veya belli siyasal alanlardan dışlanmalara tabii tutulmamaları gerekmektedir.” (Bingöl, 2011: 9-18)

Bu bağlamda, en genel tanımıyla Batı toplumlarındaki temsili demokrasi, bireyi ve onun özgürlüklerini temele koyan bir anlayışla, toplumun temsili olarak iktidarda söz sahibi olduğu ancak iktidarın da tiranlık tehlikesine karşı denge ve fren mekanizmalarıyla sınırlandırıldığı bir yönetim sistemi olarak nitelendirilmektedir. Ökmen, denge ve fren mekanizmalarıyla ilişkili olarak liberal demokratik yönetim biçiminin dört temel özelliği bulunduğuna dikkat çekmektedir:

“Liberal demokratik yönetim biçimi her şeyden önce, seçimle gelen temsilcilerden oluşan bir ‘yasama’ organıyla, bazı durumlarda, ayrıca yine seçilen bir ‘devlet başkanı’ ya da ‘cumhurbaşkanına’ sahiptir. İkinci olarak, adı geçen temsilci organlara karşı sorumlu olan, bunlara hem danışmanlık yapan hem de talimatları uygulamaya koyan, istikrarı sağlayıcı uzman bir organ bulunmaktadır; bu da ‘yürütme’ organıdır. Üçüncü olarak, özel güç merkezlerinin oluşturduğu ve siyasal iktidarın faaliyetlerini frenleyen toplumsal ve ekonomik denetim ve denge sistemi bulunmaktadır. Dördüncü olarak da, söz konusu toplumsal ve ekonomik denetim ve denge sistemine paralel ve buna yardımcı olan siyasal denetim ve denge sistemi bulunmaktadır.” (Ökmen, 1999: 213)

Diğer taraftan Mill'in kavramlaştırmalarıyla paralel olarak modern dönem liberal demokrasileri, ilk kurumsallaştığı 19. yüzyıldan farklı olarak, çağa uygun toplumsal değişme ve gelişmeler bağlamında bir takım, temel olarak da nitelendirilebilecek ilkeleri zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda, modern döneme ilişkin geliştirilen demokrasi modellerinden biri Weiner'a aittir. Weiner'a göre temsili anlamda

bir demokrasinin var olduğunu söyleyebilmek için en azından dört özelliği taşıması gerekmektedir. Weiner’ın modern demokrasiler için zorunlu gördüğü temel ilkeler:

- “1)- İktidarlar muhalefet partilerinin de katıldıkları seçim mücadelesiyle seçilirler.
- 2)- Muhalefettekiler de dâhil olmak üzere bütün partiler halk desteğini alenen sağlamak için; basından yararlanmak, konuşmak, toplantı düzenlemek ve keyfi tutuklamalardan masun olmak hakkına sahiptirler.
- 3)- Seçimleri kaybeden hükümet iktidardan ayrılır ve seçimleri kaybedenler – kanunları ihlal etmemişlerse-cezalandırılmazlar, yürürlükte olan kanunların himayesi altındadırlar.
- 4)-Seçilen hükümetler yönetimin gerçek sahibidirler ve seçilmemiş elitlerin kuklaları değildirler.” (Berger, 1999: 9-26)

Yine modern demokrasiler için temel kriterleri belirleyen diğer bir isim ise Heywood’dur. Heywood liberal bir demokrasinin, yerleşik ve kurumsal bir demokrasi sayılabilmesi için 7 başlığa dikkat çekmektedir: (Heywood, 2007: 39)

- “1-Resmi, genellikle de hukuki kurallara dayalı anayasal bir yönetim,
- 2-Sivil özgürlüklerin ve bireysel hakların güvence altına alınması,
- 3-Kurumsallaşmış bir iktidar dilimlemesi ve bir kontrol ve denge sistemi,
- 4-‘Bir kişi bir oy, bir oy bir değer’ ilkesine bağlı düzenli seçimler,
- 5- Parti rekabeti ve siyasi çoğulculuk,
- 6- Örgütlü grup ve çıkarların hükümetten bağımsız oluşu,
- 7- Piyasa kurallarına göre örgütlenmiş bir özel-teşebbüs ekonomisi”

Tüm bu yaklaşımlar bağlamında, özetle; liberal bir demokrasinin kurumsal hale gelebilmesi için geliştirilmiş temel kriterler paralelinde modern demokrasileri asıl şekillendirici kuvvet, birey ve onun özgürlüğüdür. Diğer düzenlemelerdeki öncelikli amaç da yine birey ve özgürlüklerini garanti altına almaktır. Bu amaca yönelik olarak, iktidar yapılanmasından devlet kurumlarının konumlandırılmasına kadar birçok farklı alanda liberal demokrasinin ana çerçevesi belirlenirken, tiranlığın önlenmesi ve görece eşit bir toplumsal yapının kurulması hedeflenmektedir.

Bu bağlamda, temsili demokrasilerde siyasi eşitlik önemli bir ilke olarak öne çıkmaktadır ve liberal düşüncede yer alan bireylerin doğuştan getirdiği birbirine eşit doğal haklar, siyasi sistemin temel bir parçası olarak kabul edilmiştir. “Klasik demokraside halk, yani siyasal kararları alma yetkisine sahip olanlar, kadınları, çocukları, yabancıları ve köleleri dışlayacak şekilde, sadece 20 yaş üzeri Atinalı erkeklerle sınırlandırılırken, liberal demokraside halk, erkek ve kadın, akıl sağlığı yerinde olan tüm yetişkin vatandaşları kapsamaktadır.” (Şahin, 2011: 41) Liberal

demokraside; “siyasi eşitlik ‘tek kişi tek oy; tek oy, tek değer’ fikrinde içkindir ve demokrasiye yönelik liberal sadakatin temelini oluşturur.” (Heywood, 2007: 49) Liberal demokraside bireysel eşitliğin siyasi alanda kurumsallaşmasına temel oluşturan felsefeye göre: "Eğer insanlar doğal haklarında eşit iseler, diğer bir deyimle eğer bazı insanlar diğer insanlar üzerinde yönetme hakkına sahipse, o halde insanlar doğal olarak özgür olamazlar. Aynı şekilde eğer tüm insanlar doğal olarak özgür ise, o halde hiç kimse diğer insanlar üzerinde yönetme hakkına sahip olamaz." (Bingöl, 2011: 153) Bu nedenle otoritenin kurumlaşmasında ve iktidarların oluşmasında, toplumun rızası önemli bir kavram olarak öne çıkmaktadır. Liberal demokraside otorite ve sosyal ilişkiler, daima, rızaya ve gönüllü anlaşmaya, yönetim ise yönetilenlerin rızasına dayanmalıdır. (Heywood, 2007: 62)

Çağdaş demokrasilerde, bu anlayış aynı zamanda temsil sisteminin de temelini oluşturmaktadır. Bugün, sanayileşmiş batı toplumlarının siyasi yapılanmasında, temsili olarak, halkın çoğunluğu tarafından belirlenmiş iktidarların yönetimi bir zorunluluktur. Zaten liberal demokrasinin aynı zamanda ‘temsili’ olarak anılmasındaki en büyük etken ‘eşitlik’ ilkesi temelinde, iktidarların, temsili bir yöntem ile oluşturulmasıdır. Nitekim Holden, John Stuart Mill’in, temsili sistem sayesinde halkın, iktidarın kendisinden kaynaklanması anlamında efendi pozisyonunu korumakla beraber aynı zamanda kendisinden vasıflı hizmetçiler istihdam ettiği yönündeki tespitinin altını çizmektedir. (Şahin, 2007: 35)

Bu nedenle temsili demokraside temsilcilerin belirlenmesini sağlayan ve halkın rızasını gösteren seçimler ön şart olarak kabul edilmektedir. Demokrasi için ön koşul olarak seçimlere vurgu yapan siyaset bilimcilerden biri de Samuel Huntington’dır. Huntington’a göre: diğer yönetim sistemlerinde insanlar, doğuş, kur’a, servet, şiddet, kooptasyon, bilgi, atama ya da sınav sonucu lider olurlar, demokraside ise temel yöntem liderlerin, yönetecekleri halk tarafından yarışmacı seçimler yoluyla seçilmeleridir. (Huntington, 2007: 3) Merkel ise iktidarın seçimle belirlenmesinin yanında seçimlerin niteliğine vurgu yapmaktadır: “İktidarların seçimle belirlenmesinin yanında, siyasi katılım hakları, medeni haklar, yatay hesap verebilirlik, demokratik seçim yoluyla seçilen temsilcilerin inisiyatifinde yönetim için etkin bir iktidarın varlığı gerekmektedir.” (Merkel, 2004: 33-58)

Temsili demokraside iktidarın seçimle belirlenmesi ilkesinin temelinde ‘halk’ kavramı yer almaktadır. Çünkü liberal ya da temsili demokrasiye göre iktidarın kaynağı halktır. Egemenliğin sahibi olan halk, ülkeyi vekâlet vererek belirlediği temsilciler

aracılığıyla yönetir. Bu düşüncenin doğal sonucu, kamu yönetiminin, demokratik meşruluğa sahip siyasal iktidara bağımlı olmasıdır ve seçilmiş olmayan yönetim, kendine özgü bir meşruluğa sahip değildir ve kamu yönetiminin etkinliklerini belirleme yetkisi siyasal iktidara aittir. (Erdem, 1999: 159) Nitekim liberal demokrasinin tanımlanmasında kullanılan ‘halk tarafından’ ilkesi, genel oya, kamu idaresine, seçilebilme hakkına ve özgür ve adil seçimlere gönderme yaparken, seçimlerin özgür ve adil olması için hem seçimlerden önce hem de seçimler arasında ifade ve toplanma özgürlüğünün de olması gerekmektedir. (Lijphart, 2006: 57) Temsili ya da liberal demokraside ‘halk için’ ibaresi de alt zeminde yine geniş anlamlar taşımaktadır. Örneğin; “demokrasiye getirilmiş en genel tanımın içinde yer alan ‘halk için’ ifadesi, aynı zamanda Dahl’ın sekiz ölçütü arasında ‘hükümetin seçmenlerin tercihlerine karşı sorumlu olduğu’ şartına da karşılık gelmektedir.” (Lijphart, 2006: 57)

Diğer taraftan temsili demokrasinin doğru bir şekilde işleyebilmesi için, iktidarları belirlemek amacıyla sadece seçimler yeterli değildir. Seçimlerin hilesiz, şeffaf ve adil bir şekilde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Seçimlerin temsili demokrasinin ruhuna uygun olarak gerçekleşebilmesi için yine seçimlere katılanlar için eşit haklar gereklidir. Buna göre: “Seçimlerin düzenli aralıklarla yapılması, genel ve eşit oy ilkesinin kabul edilmesi, farklı görüşlerin özgür bir tartışma ortamında dile getirilmesi ve bu görüşlerin siyasal partiler yoluyla örgütlenip iktidar yarışına katılabilmesi, seçmenlerin herhangi bir baskıya maruz kalmaksızın özgürce tercihlerini yapabilmesi. Bu niteliklere sahip bir seçim süreci sonucu ortaya çıkan çoğunluk, demokratik meşruluğa sahip olarak yönetme hakkını da icra edebilir.” (Erdem, 1999: 149)

Bu bağlamda temsili demokraside, çoğunluk ilkesi de meşruluğun temel gereklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Çoğunluk ilkesi aynı zamanda seçimler ve halk egemenliği gibi kavramlarla da doğrudan ilişkilidir. Çoğunluğun etkisi, karmaşık yapıya sahip olan bir toplumda, dengelerin gözetilmesi adına da önem taşımaktadır. “Çoğunluk ilkesi demokratik rejimin temelini oluşturmaktadır ve kamu siyasetine ilişkin alınacak kararlarda, oybirliğini sağlamanın olanaksızlığı karşısında, zorunlu olarak kabul edilmiş bir ilkedir.” (Erdem, 1999: 149) O nedenle temsili demokraside, iktidarların, çoğunluğun eğilimlerini yansıtır şekilde oluşması, kamu politikalarının üretilmesinde, temsili de olsa çoğunluğun hâkim güç olması anlamına gelmektedir.

Temsili demokrasilerde, siyasi partiler, temsil sisteminin işleyişini sağlayan ve çoğunluğun iradesini yansıtan önemli kurumsal araçlardır. Kimi zaman toplumun

yapısına göre şekillenen, kimi zaman da toplumsal yapıya şekil veren siyasi partiler, modern demokrasilerin önemli öğeleri olarak kabul edilmektedir. Özellikle siyasi iktidarın bir seçim sistemi olarak nispi temsil yöntemiyle oluştuğu temsili demokrasilerde, siyasi partiler, sistemin ayakları konumundadır ve temsil mekanizması siyasi partiler aracılığıyla işlemektedir. “Nispi temsil sisteminde aday, anayasa ne derse desin, bir partinin temsilcisi olarak seçilmeye çalışır. Eğer seçilirse, esas olarak, belli bir partiye mensup olduğu ve onu temsil ettiği için seçilmiştir.” (Popper, 1988: 5-21)

Siyasi partiler aynı zamanda temsili demokrasinin temelinde yer alan ‘siyasi çoğulculuk’ kavramıyla da yakından ilgilidir. Mustafa Erdoğan’a göre siyasi çoğulculuk; anlam olarak, farklı siyasi partilerin, farklı ideolojiler etrafında örgütlenip, kamu iktidarını ele geçirmek üzere halkın oyları için yarışması olarak tanımlanmaktadır. (Şahin, 2007: 35-60) Liberal ya da temsili demokrasilerde siyasi partilere katılım bireylerin doğuştan getirdiği eşit haklar bağlamında herkese açıktır. Siyasi partilerin, seçmenlere ulaşmak için aynı zamanda eşit haklardan yararlanması da ön koşuldur. Siyasi partilerin seçimlerden önce ve seçimler sırasında, düzenlenmiş olan yasal haklar bağlamında, adil ve eşit şekilde seçmenlere ulaşması, propaganda yapması, yine seçimlerin adil ve eşit şartlarda gerçekleşmesi adına önem taşımaktadır.

Diğer taraftan temsili demokrasilerde, halkın yönetime katılmasını ve kamu politikalarında yönlendirici olmasını sağlayan tek güvence seçimler değildir. Liberal ya da temsili demokrasilerde, sivil özgürlükler olarak tanımlanan özgürlüklerin korunması ve güvence altına alınması, halkın yönetime katılması adına önemlidir. Nitekim sanayileşmiş Batı toplumlarında, halkın katılımını sağlayacak sivil özgürlükler, hukuk kuralları ile koruma altına alınmıştır. Yine sivil özgürlüklerin sadece korunması da yeterli görülmemiş ve halkın yönetime katılmasını sağlayacak yolların çeşitlendirilmesine de gidilmiştir. Bu bağlamda:

“Klasik demokrasi modeline benzer bir şekilde, siyasal otorite kimi önemli kamusal meselelerde referandum uygulayarak halkın doğrudan iradesine başvurabilir. Bunun yanı sıra, liberal demokrasilerde vatandaşlar sahip oldukları toplanma ve örgütlenme özgürlüğü, düşünce ve ifade özgürlüğü gibi sivil özgürlükler sayesinde sivil toplum örgütleri, medya ve işçi-işveren kuruluşları gibi kurum ve kuruluşlar aracılığıyla kamusal meseleler hakkında belli bir kamuoyu oluşturarak siyasal iktidara etkide bulunabilir.” (Şahin, 2007: 43)

Sivil özgürlüklerin korunması ayrıca liberalizmin temelinde yer alan bireysel özgürlüğün de garantisi olarak kabul edilmekte ve kişiye ait birçok hakkın korunmasını

temsil etmektedir. “Bireylere siyasal iktidar karşısında dokunulmaz bir alan sağlayan ‘sivil özgürlükler’, bireylerin kendi tercihleri doğrultusunda yaşamlarına yön verebilmelerine temel oluşturan özgürlüklerdir. ‘Siyasal özgürlükler’ yurttaşların devlet yönetimine katılmalarına ve siyasal kararları etkilemelerine olanak tanıyan özgürlüklerdir.” (Erdem, 1999: 154) Bu bağlamda hem sivil hem de siyasal özgürlükler, modern demokrasilerin ruhunu oluşturmakta ve bu demokrasilere karakteristik özelliklerini vermektedir.

Hem sivil hem de siyasal özgürlüklerin korunmasının temel koşulu ise liberalizmin de ruhunu oluşturan “sınırlı iktidar” ilkesidir. Aslında iktidarın sınırlandırılması prensibi, antik dönemlerden bu yana tartışılmaktadır. Öyle ki iktidarın sınırlandırılması için her dönemde farklı yollar denenmiş ve ‘sınırlı iktidar’ adil yönetimin temeli olarak kabul edilmiştir. Modern demokrasilerde ise ‘sınırlı iktidar’ her türlü tiranlığa ve özgürlüklerin engellenmesine karşı emniyet supabı görevi görmektedir. Çünkü liberallere göre iktidar, ne şekilde oluşursa olsun daima tiranlığa yatkın bir özellik taşımaktadır. Montesquieu: “Öteden beri denenmiştir, kendisine yetki verilen her insan bu yetkiyi kötüye kullanmaya eğilimlidir ve bir sınırla karşılaşınca kadar kötüye kullanmaya devam eder. İktidarın kötüye kullanılmaması için, olayların düzeni gereğince, iktidarın bizzat iktidarı durdurması gerekir.” demektedir. (Montesquieu, 2015: 169) Bu bağlamda ‘sınırlı iktidar’ kavramı, liberal demokrasinin karakteristik özellikleri arasında kabul edilmektedir. Öyle ki: “Liberal demokrasinin temel varsayımlarından ilki siyasal iktidarın sınırlı olmasıdır. Bunun anlamı iktidarın özerk, doğal bir biçimde, insanların özgür iradeleri sonucunda kurulan çeşitli gönüllü örgütler çerçevesinde görev yapması gereğidir. Siyasal iktidar yalnızca toplumsal eylemlerin belirlendiği sınırlar içinde hareket eder. Siyasal iktidarın insanların özgür iradesiyle kurulmuş örgütlere müdahale etmesi, denetlemesi, baskı altında tutması söz konusu değildir.” (Ökmen, 1999: 213)

Temsili demokrasilerde denge ve fren sistemi olarak tanımlanan sınırlamalar da yine ‘sınırlı iktidar’ ilkesiyle yakından ilgilidir. Dolayısıyla iktidarların sınırlandırılması için farklı yollar denenmiştir. Anayasa, kuvvetler ayrımı ilkesi ya da çift meclisli bir yönetim iktidarın sınırlandırılması amacıyla öne çıkan kurumsal düzenlemeler arasında yer almaktadır. Diğer taraftan ‘sınırlı iktidar’ kavramı sadece modern zamanlarla ilgili bir kavram da değildir. Demirci, sınırlı iktidar kavramı ve çift meclis ilişkisini açıklarken, bu kavramın kökenlerini de vurgulayarak: “Doğrudan kavram olarak ifade edilmese de sınırlı iktidar anlayışı içerik olarak Antik Düşünce, Roma ve Hristiyan

siyasi düşüncesi içinde de bazı ipuçlarıyla izlenebilir ve bu anlayışın kökleri vurgulanabilir.” demektedir. (2010: 15)

Bu paralelde, Antik dönemden bu yana tartışılan sınırlı iktidar ilkesi, bugünün dünyasında farklı formüllerle birlikte uygulanmaktadır. İktidarı sınırlandırmak için uygulanan yöntemlerin farklılığına karşın amaç ise genelde aynıdır ve ne olursa olsun, tiranlığa ve her türlü güç birikmesine karşı, iktidar kuvvetinin hareket alanına bir takım sınırlar çizmektir. Bu bağlamda modern demokrasilerde, denge ve fren sistemleri, sadece sınırlı iktidar ilkesiyle değil, liberalizmin temelinde yer alan birçok ilkenin korunması adına önemlidir. Bu noktada liberal demokrasiyi diğer demokrasi türlerinden ayıran önemli bir fark ortaya çıkmaktadır. Çünkü “demokrasi, egemenliğin halka-ulusa ait olmasını, yani halkın kendi kendini idare etmesini, daha doğrusu çoğunluğun dediğinin olmasını gerekli ve yeterli görürken, liberalizm, insanların ne ölçüde ve nasıl idare edildiğiyle meşgul olur. Çoğunluğun yönetiminin tanımı gereği adil, meşru ve iyi olacağını kabul etmez; ister azınlık ister çoğunluk yönetimi olsun, yönetimin sınırlı olmasını ve mutlaka kendi yaptığı kurallar yanında onu önceleyen kurullarla da bağlı olmasını ister.” (Yayla, 1999: 59)

Tüm bu ilkeler ve amaçlar etrafında, liberal demokrasideki sınırlı iktidar ilkesi sadece siyasi iktidarlar için değil, aynı zamanda devlet yapılanması için de geçerlidir. Temsili demokrasilerde, toplumsal eşitliği korumak ve kalıcı olmasını sağlamak için devletin konumu her ne kadar önemli olsa da, siyasi iktidarlarda olduğu gibi devletin de tiranlığa dönüşme tehlikesi bulunmaktadır. Bu nedenle hem seçimlerle belli bir süreliğine oluşan hükümetler için hem de devlet iktidarının sınırlandırılmasında anayasalar önemli araçlar olarak ortaya çıkmaktadır.

Nitekim Batı toplumlarında, 18. yüzyılda, bireysel özgürlükler ve demokrasi için verilen mücadelede, yazılı anayasa talebi güçlü bir şekilde dile getirilmiş ve bu alanda somut adımlar atılmıştır. Siyasi modernleşmenin başladığı ilk dönemlerde, yönetimler, kendi iktidarlarını sınırlandıran toplumsal sözleşme maiyetindeki senetleri kamuoyuna açıklamak durumunda kalmıştır. Tanilli, Batı toplumlarında, iktidarın tiranlığını önlemek amacıyla yazılı bir anayasanın oluşturulması için verilen mücadeleyi ve önemini şu şekilde tanımlamaktadır:

“18. yüzyıl, Batı’da, Ortaçağ’ın sonlarından beri gelişmekte olan yeni bir sınıfın, yani ‘burjuvazinin’ toplumda en üstün güç haline geldikten sonra, mutlak kralların keyfi davranışlarını önlemek, hak ve özgürlüklerini onlara karşı güvence altına almak için keskin bir mücadeleye giriştiği yüzyıldır. Yazılı anayasa, işte

bütün bunları sağlayacak en etkili önlem ve çarelerden biri olarak görülmüştür...

Bu mücadele sonunda, feodal düzenin kalıntıları, yani aristokrasi ile mutlak krallar devrilmiş ve daha sonraki halkçı hareketlere giden yol da açılmıştır.”

(Tanilli, 1982: 116)

Dolayısıyla Batı Avrupa ülkelerinde, 18. yüzyıldan bu yana tüm bu köklü yapısal değişimlerin kurumsallaşmasında anayasal düzenlemeler önemli bir yer tutmaktadır ve anayasalar bir devletin karakterini belirleyen önemli kurallar bütünü olarak kabul edilmektedir. Bugünün dünyasında da durum farklı değildir. Bugün, iktidarlar için denge ve fren olarak ifade edilen sınırları sağlıklı bir şekilde çizebilmiş, güçler ayrımını oturtabilmiş ve kişi hak ile özgürlüklerini koruyan anayasalar, sağlıklı bir temsili demokrasinin temeli olarak değerlendirilmektedir. Çünkü liberallere göre her zaman devlet ve iktidarı elinde tutanlar, zorba olmaya müsait bir konumda bulunmaktadır. Liberaller için: “İnsanoğlu kendi kendini gözetten bir yaratık olduğundan, iktidarı -başkalarının davranışlarını etkileme becerisi- ele geçirdiğinde, bu iktidarı doğal olarak diğerlerinin pahasına kendi menfaati için kullanacak, bencillik artı iktidar yozlaşmayı getirecektir.” (Heywood, 2010: 55) Bu nedenle, günümüzün Batılı demokrasilerinde, asıl olan iktidarın sınırlandırılmasıdır. Nitekim liberalizmde de anayasa ve hukukun üstünlüğüyle sınırlandırılan iktidar esas olarak kabul edilmektedir. (Bingöl, 2011: 152) Anayasaların gücünü belirleyen de yine denge ve fren mekanizmasını kurumsallaştırarak bireysel özgürlükleri garanti altına alma yeteneğidir.

Diğer taraftan çağdaş dünyada devletlerin sınırlandırılmasında devletlerarası düzen de önemli bir etken olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda sadece devletlerin kendi içyapılarından değil, uluslararası devlet düzeni kapsamındaki yaptırımlara dikkat çeken Heywood, sınırlandırma yetkisi olan uluslararası kurum ve kuruluşları: “Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği gibi uluslararası organlar, ayrıca bölgesel ve yerel hükümetler, siyasi partiler, çıkar grupları, dernekler, kiliseler, kulüpler vesaire...” olarak sıralamaktadır. (Heywood, 2007: 426) Heywood anayasaların devlet yönetiminde yerine getirdiği işlevleri ise şu şekilde sınıflandırmaktadır: “yetkilendirmek, birleştirici değerler ve hedefler oluşturmak, yönetimde denge sağlamak, özgürlüğü korumak, rejimleri meşrulaştırmak” (Heywood, 2007: 427)

O nedenle, Batı toplumlarında geçerli olduğu haliyle, modern yönetimlerde, güçlü bir anaysanın, otoriter yönetimleri engelleme ve demokrasiyi yerleşik hale getirmede güçlü kurumsal bileşenlere de sahip olması gerekmektedir. Burada önemli bir nokta bugün, çağdaş yönetimlerde, anayasalar, liberal demokrasinin temeli olarak kabul

edilse de, diğer taraftan yazılı bir anayasası olmamasına karşın, liberal demokrasiyi yerleşik hale getirmeyi başarmış örnekler de bulunmaktadır. Örneğin, liberal hareketlerin ilk başladığı Batı ülkelerinin başında yer alan ve hem kapitalizmin hem de liberalizmin merkezi olarak kabul edilen İngiltere’de anlaşıldığı şekliyle yazılı bir anayasa metni bulunmamaktadır. Buna rağmen, İngiltere’de iktidarlar, tarihsel olarak büyük değer taşıyan kanunlar, beratlar, fermanlar ve teamüllerle güçlü bir şekilde sınırlandırılmaktadır. (Tanilli, 1982: 117)

Temsili ya da liberal demokrasilerde, ‘iktidar gücü ve sınırlı iktidar’ kavramlarıyla ilişkili diğer bir ilke ‘kuvvetler ayrılığı’ ilkesidir. İktidarın tek bir kuvvette birikmemesi ve devlet organları arasında kuvvetler ayrımının sağlanması, yine denge ve fren mekanizmaları açısından önem taşımaktadır. Liberal demokraside kuvvetler ayrılığı genel anlamda dört temel prensiple özetlenmektedir:

“Liberal demokratik yönetim biçimi her şeyden önce, seçimle gelen temsilcilerden oluşan bir ‘yasama’ organıyla, bazı durumlarda, ayrıca yine seçilen bir ‘devlet başkanı’ ya da ‘cumhurbaşkanı’ sahiptir. İkinci olarak, adı geçen temsilci organlara karşı sorumlu olan, bunlara hem danışmanlık yapan hem de talimatlarını uygulamaya koyan, istikrarı sağlayıcı uzman bir organ bulunmaktadır; bu da ‘yürütme’ organıdır. Üçüncü olarak özel güç merkezlerinin oluşturduğu ve siyasal iktidarın faaliyetlerini frenleyen toplumsal ve ekonomik denetim ve denge sistemi bulunmaktadır. Dördüncü olarak da, söz konusu toplumsal ve ekonomik denetim ve denge sistemine paralel ve buna yardımcı olan siyasal denetim ve denge sistemi bulunmaktadır.” (Ökmen, 1999: 213)

Birbiriyle iç içe geçmiş tüm bu denetim sistemleri, diğer demokrasilerden farklı olarak, temsili demokrasinin temelinde yer alan kuvvetler ayrımının önemli prensipleri olarak kabul edilmektedir. Devlet iktidarının farklı işlevlere sahip olan kurumsal yapılar arasında paylaşılması, her yapının kendi yetki alanları içindeki sorumluluklarını yerine getirerek iktidar gücünün sınırsız kullanımının da önüne geçmektedir. Çoğulcu demokrasiler, iktidar gücünün tek elde toplanmasına izin vermemektedir ve her iktidar parçalanmıştır. (Selçuk, 1999: 15-48)

Yukarıda aktarılan liberal demokrasinin temel ilkelerinin korunmasını sağlayacak asıl güç ise ‘hukuk’ kavramıdır. Hukuk, modern demokraside özgürlüklerin garantisidir. Yargıtay Eski Başkanı Sami Selçuk, hukuk ve yargı bağımsızlığının demokrasilerdeki önemini şöyle ifade etmektedir: "Demokrasinin özgürlükçü, çoğulcu, katılımcı, eşitlikçi olması, eleştirel akla, kültür göreceliğine, halka, yansız devlete,

hukukun üstünlüğüne, erkler ayrılığına dayanması; hukukun adil ve bir barış tekniğini üstlenmiş bulunması yetmiyor. Demokrasinin kendisini güvenceye alması için, bu hukuku uygulayacak, hukuk adına her olayda hukukun ne dediğini nesnel mantıkla söyleyecek bir erke, güce gereksinme vardır. Bu bağımsız yargıdır." (Selçuk, 1999: 32) Nitekim 'hukukun üstünlüğü' ilkesini temel prensip haline getirmiş olan çağdaş devletler, aynı zamanda 'hukuk devleti' olarak da tanımlanmaktadır. Sabuncu'ya göre: "Çağdaş demokratik devletin vazgeçilmez ögesi olan 'hukuk devleti' ilkesi, temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasını, yasaların anayasaya uygunluğunun sağlanmasını, yönetimin hukuka bağlılığının gerçekleştirilmesini, yasa önünde eşitlik ilkesi ile suç ve cezalara ilişkin evrensel ilkelerin kabulünü, yargı kuruluşlarının güvenilirliğinin sağlanmasını gerektirir." (Erdem, 1999: 31) Öyle ki modern demokrasilerde sivil özgürlüklerden demokrasinin her alanda kurumsallaştırılmasına kadar geniş bir yelpazede hukukun üstünlüğü kavramı etkin olmaktadır. Dahl, çağdaş demokratik bir devletin vazgeçilmez ögesi olan hukuk devleti ilkesinin, temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasını, yasaların anayasaya uygunluğunun sağlanmasını, yönetimin hukuka bağlılığının gerçekleştirilmesini, yasa önünde eşitlik ilkesi ile suç ve cezalara ilişkin evrensel ilkelerin kabulünü, yargı kuruluşlarının güvenliğinin sağlanmasını gerektirdiğini ifade etmektedir. (Dahl, 1993: 31-41)

Diğer taraftan hukukun üstünlüğü ilkesi aynı zamanda anayasal sınırlamalarla da ilişkili bir kavramdır. Nitekim anayasal sınırlamalar da aynı zamanda 'hukukun üstünlüğü' ilkesinin bir sonucudur ve birbirinden ayrılmaz niteliktedir. Bu bağlamda hukuk aslında bugünün liberal demokrasilerinde birey haklarının korunmasını sağlayan en temel araçtır. Lipson, hukukun üstünlüğü kavramının demokrasilerdeki işlevselliğini ve açılımını ana başlıklarıyla şu şekilde sıralamaktadır:

- “1) Yönetimler, iktidarlarını, usulüne uygun bir şekilde çıkartılan yasalara uygun olarak kullanmalıdır.
- 2) Uygulandıkları dönemde yasal olan eylemler, sonradan suç kapsamına girmezler.
- 3) Kimse açık bir mahkemede adil bir duruşmada yargılanmadıkça suçlu bulunmaz.
- 4) Mahkeme genel hukuku özel davalara uygularken dış baskı ve denetimden bağımsız olmalıdır.” (Lipson, 1997: 250)

Bu bağlamda liberal demokrasilerde hukukun önemi, demokrasinin ve liberal demokrasinin kanunların yapımına olan yaklaşımlarından daha net görülmektedir.

Çünkü demokrasi ile liberal demokrasi, kanunların yapımı noktasında görüş farklılıklarına sahiptir. Teknik olarak demokrasi, kanunların demokratik usullere uygun olarak hazırlanmasını önemserken, liberalizm ise bunun ille de böyle olması gerektiğini düşünmez ve demokratik usullerle yapılmış olmasına karşın pek çok kötü kanun örneği olduğunu hatırlatır. (Yayla, 1999: 127) Dolayısıyla, demokrasiyle kıyaslandığında liberalizm, daha çok birey hak ve özgürlüklerini temele alarak kültürel ve toplumsal çeşitliliği öne çıkarır ve hukuksal düzenlemelerin de bu ilkeleri koruması gerekir. Temsili ya da liberal demokrasilerdeki ‘hukukun üstünlüğü’ ilkesinin temelinde bu anlayış yer almaktadır.

Tüm bu yaklaşımlarla ilişkili olarak sivil özgürlükler ve iktidarın korunması adına temsili demokrasilerde kontrol altında tutulması ve sivil yönetimin gerisinde kalması gereken diğer bir güç ordudur. Liberal demokraside, sivil-asker ilişkisi de liberal ilkeler bağlamında kurumsallaştırılmakta ve belli sınırlar dâhilinde değerlendirilmektedir. “Sivil-asker ilişkilerinde liberal demokratik model, öncelikle, ordunun hükümet etmekten sorumlu olmaması ve hükümete müdahale etmemesini; ikinci olarak ve daha önemlisi de, ordunun profesyonel işlevlerinin tamamen sivil iktidarın tasarrufunda ve denetiminde olmasını öngörmektedir.” (Yayla, 1999: 123-128) William Hale’a göre ordu, sivil iktidardan ayrılıp ona bağlı olmalı, profesyonelleşmeli ve depolitize olmalıdır. (Erdem, 1999: 32) Liberal demokrasilerde, sadece orduyla ilgili alanda değil genel olarak, çoğunluğun iradesini temsil ilkesinden hareketle, seçilmişler, atanmışların üzerinde kabul edilmektedir.

Genel bir değerlendirmeye, liberal demokrasi, çağdaş dünyada ilk kurumsallaşmaya başladığı 19. yüzyıldan farklı olarak birey özgürlükleri daha kapsamlı ilkelerle garanti altına almayı bir zorunluluk olarak görmüştür. Farklı bir ifadeyle; her ne kadar liberal ya da temsili demokrasi olarak tanımlansa da, demokrasiler de, çağın getirdiği düşünsel değişimlere paralel olarak yenilenmesini sürdürmektedir. Bu bağlamda çağımızda, temsili ya da liberal demokrasi, ulus-devletin işlevlerindeki değişmelere ve iktidar alanının daralmasına paralel olarak, yerellik, katılım, çoğulculuk ve bölgesellik gibi yeni oluşum ve yapılanmalarla birlikte işlev ve nitelik değiştirmektedir. (Ökmen, 1999: 208) Dolayısıyla bir demokrasinin gelişmiş olabilmesi için asgari şartlarda seçimlere, katılıma ya da siyasi partilere yer vermesi yeterli değerlidir. Kurumsal ve ilkesel düzenlemelerde bireysel hak ve özgürlükleri temel karakter haline getirmesi ve diğer ilkesel düzenlemeleri bu öncelikli amaca uygun olarak yaşama geçirmesi önem taşımaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

ORTADOĞU'DA OTORİTER REJİMLERİN SOSYO-POLİTİK TEMELLERİ

2.1. Modernleşme Süreci ve Oryantalist Yaklaşımın Doğu Algısı

Bugünün dünyasında toplumların moderniteyi kurumsallaştırma düzeyleri, onların gelişmişliklerini gösteren önemli bir gösterge olarak kabul edilmektedir. Diğer taraftan 'modernleşme' denen olgu, aynı zamanda somut değerlerle ölçülmesi zor bir olgudur. Ancak bu zorluk toplumların modernleşme düzeylerinin belirlenmesi yönündeki zorunluluğu ortadan kaldırmamaktadır ve bu gereklilikten hareketle, bugün bir toplumun modernleşme düzeyini belirlemek adına genel bir çerçevenin çizilmesi yoluna gidilmiştir. Bu çerçevenin çizilmesinde sanayileşmiş Batı toplumları ise temel şablon görevi görmektedir ve bu ülkelerdeki uygulama hallerinden hareketle, modern kurum, kuruluş ve normlara bir tanımlama getirilmeye çalışılmaktadır. Yine özellikle Batı Avrupa ülkelerinin yaşadığı tarihi ve toplumsal tecrübeler de, gelişmiş modern bir toplumun inşasında yol haritası olarak değerlendirilmekte ve diğer toplumlardaki modernleşme çabaları, bu yol haritası ekseninde tanımlanmaya çalışılmaktadır.

Bu noktada bilindiği gibi bugün modernleşmede ileri düzey kabul edilen gelişmiş Batı ülkeleri, zemininde Ortaçağ tecrübesinin yer aldığı Aydınlanma, Reform, Rönesans ile sanayi devriminin itici gücüyle gelişen kapitalizm ve liberalizm gibi önemli toplumsal dönüşümlerle modern toplumu sistemleştirmeyi başarmıştır. Daha farklı bir ifadeyle: “modern toplum, doğa bilimlerinin gelişimi, düşünce ve sanattaki gelişmeler (Rönesans, Reform ve Aydınlanma), teknolojik yenilikler (sanayi devrimi) ve siyasal gelişmeler (Fransız İhtilali) olmak üzere dört temel süreçten geçerek oluşmuştur.” (Sunar, 2012: 25) Bugünse modernleşme, hemen hemen her alanda toplumsal yapılar üzerinde etkili olmakta ve çağın yeni gerekleriyle birlikte, toplumlara ve toplumsal kurumlara şekil vermeyi sürdürmektedir.

Diğer taraftan çağdaş dünyada toplumların modernleşme düzeyleri aynı olmasa da, aslında 18. yüzyıldan itibaren modernitenin etkileri bütün toplumlarda görülmüştür. İlk bölümde de aktarıldığı üzere 18. yüzyılı “enerjik devrimler çağı” olarak tanımlayan Bayly'e göre, gelişen devrimler bütün toplumlarda yerleşik olan düzenlerin yerinden oynamasına neden olmuştur. (Bayly, 2014: 27) Ancak modernleşmenin toplumlar üzerindeki etkilerine ve bu aşamaya geçiş çabalarına rağmen, Ortadoğu ülkeleri başta olmak üzere bütün ülkeler modern toplumu, Batı ülkeleriyle eşit düzeyde

kurumsallaştırmayı başaramamıştır. Bu durum bugün “gelişmiş” ve “gelişmekte olan” toplumlar ayrımında somutlaşmaktadır.

Toplumların modernleşmeyi aynı düzeyde kurumsallaştıramamaları ise birbiriyle iç içe geçmiş ve birbirini etkileyen bir dizi toplumsal ve tarihi nedenlerin etkisinde gerçekleşmiştir. Genel bir değerlendirmeye; toplumların modernleşme düzeylerinde ortaya çıkan farklılıklar ve özellikle siyasi sistemlerde temsili demokrasinin tam anlamıyla kurumsallaştırılamaması, kanaatimizce, toplumların kendi içyapılarının yanında tarihsel ve toplumsal tecrübeleriyle de doğrudan ilgilidir. O nedenle modernleşme döneminde yaşama geçirilen reformların, modern toplumun inşasındaki başarı ya da başarısızlığına ilişkin yaklaşımlar geliştirebilmek için -Batı ülkelerinde olduğu gibi- önceki yüzyıllardan devir olunan toplumsal dinamiklerin göz önünde bulundurulması önem taşımaktadır. Bu kapsamda, karşılaştırma imkânı sunması ve modernleşmenin bütün toplumlardaki etkisine rağmen, özellikle Ortadoğu ülkeleri ile Batı Avrupa arasında, modern toplumun inşasında ortaya çıkan farklılaşmayı anlamlandırabilmek için modernitenin bu toplumlardaki ilk dönem etkilerine ve bu etkilerin güçlü şekilde hissedildiği zamana bakmak oldukça önemlidir.

Bilindiği gibi modernleşme, somut olarak 17. yüzyıl sonrası dönemle daha fazla ilgili bir olgudur. Eisenstadt, modernleşmenin başlangıcına ve farklı yapıya sahip olan toplumlar üzerindeki etkisine ilişkin şu tanımlamayı yapmaktadır:

“Tarihsel olarak modernleşme, on yedinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar Batı Avrupa ve Kuzey Amerika’daki toplumsal, ekonomik ve politik sistemlerde meydana gelen değişimin bir ürünü olarak gelişen ve sonra diğer Avrupa ülkelerine, ardından da on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Güney Amerika, Asya ve Afrika kıtalarına yayılan bir süreçtir. Modern ya da modernleşmekte olan toplumlar, büyük bir çeşitlilik gösteren geleneksel ve pre-modern (modernlik öncesi) toplumlardan türemiştir. Batı Avrupa’da güçlü şehir merkezlerine sahip feodal ve mutlak devletlerde, Doğu Avrupa’da ise daha despotik devletlerde ve daha az şehirleşmiş toplumlarda ortaya çıkmışlardır... Pek çok Asyalı ve Afrikalı toplumda, modernleşme süreci, kolonyal bir çatı altında başlamış, bazıları (özellikle Asya’da) önceden daha merkezi olan monarşik toplumlar ve incelikli işlenmiş edebi-dini gelenekler üzerine kurulurken, diğerleri (özellikle Afrika’da) kabilesel yapı ve gelenekler üzerine inşa edilmiştir.” (Eisenstadt, 2007: 11-12)

Ancak etkileri toplumların kendi dinamikleriyle olan ilişkisini koparmadan bütün toplumlarda görülmesine rağmen, modernitenin başlangıcı, daha çok Batı Avrupa ülkeleriyle ve feodalite sonrası dönemle ilişkilendirilmektedir. Özetle modernite; ilk kez

feodalizm sonrasında Avrupa’da ortaya çıkan, ancak 20. yüzyılda, giderek dünya çapında tarihsel etkiye sahip olan kurumlar ve davranış biçimleridir. (Giddens, 2014: 28-29)

Bu bağlamda, diğer ülkelerden farksız olarak modernleşmenin etkileri, özellikle 17. yüzyıldan itibaren Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde de görülmeye başlamıştır. Ancak bugün ‘gelişmekte olan ülkeler’ statüsünde değerlendirilen İslam ülkeleri, modern toplumun inşasında Batılı çağdaşlarının gerisinde kalmıştır. Kanaatimizce bu durum, bölgede var olan temel toplumsal dinamiklerin yanında, özellikle 17. yüzyıldan sonra oluşan toplumsal dengelerle de doğrudan ilgilidir. Farklı bir ifadeyle, Ortadoğu ve İslam ülkelerinde modernleşmenin Batılı anlamda sağlanamaması, ülkelerin kendilerine özgü toplumsal yapılarının etkisiyle birlikte özellikle 17. yüzyıldan sonra uygulanan ya da uygulanamayan politikaların ve bunun yanı sıra oluşan yerel ve küresel dengelerin bir sonucudur. Dolayısıyla İslam ülkelerindeki geri kalmışlığın nedeni, bu ülkelerin karakteristik özelliklerinin bir sonucu olarak kabul edilen kalıcı bir durum değildir.

Oysa bilindiği gibi oryantalist ya da şarkiyatçı olarak tanımlanan görüşler, yıllarca, Doğu toplumlarındaki geri kalmışlığı, bölgenin karakteristik özelliklerine bağlı değişmez nitelikteki bir durum olarak kabul etmiştir. Şarkiyatçı ya da oryantalistlere göre, Doğu toplumları genel olarak Batı’nın karşıtıdır ve Doğu’nun geri kalmışlığı sahip olduğu koşullardan hareketle değişmez bir niteliktedir. Ancak bölgedeki geri kalmışlığı, Doğu toplumlarının karakteristik niteliğine bağlayıp, kalıcı olarak tanımlamak, bölge ülkelerine yönelik tarihi ve toplumsal dinamiklerin etkisinde gerçekçi değerlendirmelerin yapılmasının önünde engel teşkil etmektedir. Nitekim tüm karşı çıkışlara rağmen, şarkiyatçı ya da oryantalist yaklaşımlar uzunca bir süre, İslam ülkelerine ilişkin özellikle Batı kaynaklı çalışmalarda yön gösterici bir etkiye sahip olmuştur.

Bu bağlamda, temelinde coğrafi yapının etkisinde şekillenen toplumsal yapı fikrinin olduğu, Ortadoğu ve İslam ülkeleri başta olmak üzere Doğu toplumlarını, Batı’nın karşıtı olarak konumlandıran ve bu durumu bölge ülkelerindeki değişmez bir nitelik ön kabulüyle değerlendiren oryantalist ya da şarkiyatçı yaklaşımlar, özellikle Montesquieu’den sonra sıklıkla dile getirilmiştir. Montesquieu’nun, Voltaire başta olmak üzere hem çağdaşı hem sonraki dönem düşünürleri tarafından sıklıkla eleştirilmesine rağmen, özellikle oryantalist yaklaşımı benimseyenler tarafından kabul edilen görüşlerine göre, Doğu’da özellikle coğrafi koşulların etkisinde şekillenen toplumsal yapı, kalıcı ve değişmez bir nitelik taşımaktadır. Oryantalist bakış açısı, -

yeryüzündeki bütün olguların ve yapıların kaçınılmaz olarak değiştiği yönünde genel kabul gören ilkelere rağmen- Doğu ve Ortadoğu toplumlarını durağan ve değişmez toplumlar olarak nitelendirmektedir. Batı merkezli ve önyargılı bu fikirsel akımın gelişmesinde Montesquieu ise öncü isimler arasında anılmaktadır. Farklı bir ifadeyle:

“Onun şark despotizmi fikrinin yayılmasında önemli bir payı vardır. Pek çok bakımdan Bodin'den (ve daha gerilerde Aristo'dan) esinlenen Montesquieu, Kanunların Ruhu'nda iklim ve coğrafya açısından bir açıklama getirerek, despotizmin Doğu'nun ana karakteri olduğunu ilan etmiştir... Ona göre despotizm, Doğu'nun kökleri çok derinde olan hiç değişmez gerçeğidir. Aristo'ya benzer bir şekilde Montesquieu'ya göre; despotizmin tiranlıktan ayrılan tarafı, gücün istismarı ya da hukuka karşı gelmesi veya onu alaşağı etmesi değil, idarecinin kendi çıkarlarını ve arzularını genel çıkarların üstünde tuttuğu bir idare sistemidir.” (Sunar, 2012: 34)

Yine Montesquieu şark despotizminin, Hindistan, Çin, Japonya, Tataristan, Rusya, Türkiye ve İran'da -yani bütün Doğu'da- geçerli olduğunu ve geniş çöl ve steplerin, bazı yaşamsal işlerin görülebilmesi için mutlak ve merkezi imparatorlukların oluşmasını hazırladığını savunmaktadır. (Sunar, 2012: 75) Nitekim Montesquieu'nun görüşleri uzunca bir süre, Doğu toplumlarına yönelik yürütülen sosyolojik ve siyasi çalışmalarda oryantalist bir temelle, Doğu'ya ilişkin önyargılı genellemelerin oluşmasına kaynaklık etmiştir.

Ancak kanaatimizce bu tür yaklaşımlar, Ortadoğu ve İslam ülkeleri başta olmak üzere Doğu toplumlarına ilişkin sosyolojik çalışmalarda sağlıklı bir değerlendirme ortamının oluşmasını engellemiş ve engellemektedir. Oysa Doğu toplumlarında despotik karakterli toplumsal yapıların değişmeden ve kalıcı bir şekilde devam ettiği yönündeki tezler, en başta değişimin genel prensipleriyle çelişmektedir. Çünkü her toplumda olduğu gibi Doğu toplumlarında da değişme kaçınılmaz olarak yaşanmaktadır ve önyargısız bir bakış açısında bu değişimin güçlü izlerini görmek mümkündür.

Bu noktada yadsınmaması ve kabul edilmesi gereken önemli bir nokta, özellikle İslam ülkelerinde, modernite döneminde modernleşmeye uyum sağlamak adına yapılan düzenlenmelerin, tarihi, toplumsal, sosyal ve ekonomik birçok dinamiğin etkisinde, Batı toplumlarından farklı sonuçlara sebep olduğudur. Farklı bir ifadeyle, Ortadoğu'da ve İslam ülkelerinde değişme ve gelişme yaşansa dahi, bu durum, bu ülkelerin, modern toplumun inşasında Batı Avrupa'nın gerisinde kaldığı gerçeğini değiştirmemektedir. Ancak böyle bir durumun ortaya çıkmasında, toplumların karakteristik özellikleri değil,

tarihi ve toplumsal tecrübeleri bağlamında gelişen yapılar ya da kurulamayan toplumsal dengeler daha etkilidir.

Diğer taraftan toplumlara ve toplumsal süreçlere ilişkin genellemelerin sakıncaları burada da karşımıza çıkmaktadır. Durumu Ortadoğu üzerinden açıklarsak, bölgede bulunan ülkeler, demografik yapıdan toplumsal yapıya, ekonomik ve siyasi sistemlere kadar birçok alanda önemli farklılıklara sahiptir. Nitekim bugün Ortadoğu ülkelerindeki toplumsal yapı farklılıkları somut olarak görülebilmektedir ancak görülen bu farklılıklara rağmen İslam toplumlarına yönelik çalışmalarda, Doğu toplumlarına ilişkin genellemeler sıklıkla kullanılmaktadır. Özellikle şarkiyatçı ya da oryantalist olarak da tanımlanan bu yaklaşımlarda, sadece İslam toplumları değil genel anlamda Doğu, Batı'nın karşıtı olarak konumlandırılmakta ve Doğu toplumlarının değişmezliği sıklıkla vurgulanmaktadır. Bu duruma bir örnek Hegel'dir. "Hegel'e göre; Doğu'nun ilerlemesine despotik karakteri engel olmuştur. Zira Hegel'in tarihte ilerlemeyi sağladığını düşündüğü iki olgu olan ahlak ve özgürlük Doğu'da yoktur. Ahlak sadece bireylere dışarıdan dayatılan bir şeydir. Özgürlük devletin elindedir ve bir tek despot özgürdür." (Sunar, 2012: 82) Marx ise Doğu toplumlarındaki değişmezliği köylerdeki sadeliğe bağlamaktadır: "Durmadan kendisini aynı biçim içerisinde üreten ve rastlantısal olarak yok edildiği zaman da aynı yerde ve aynı adla yeniden türeyen bu kendi kendine yeterli topluluklardaki üretim için örgütlenme sadeliği -bu sadelik, Asyatik toplumların değişmezliğinin sırrının anahtarını verir- bu değişmezlik, Asyatik devletin sürüp giden dağılımları, yeniden kurulmaları ve bitip tükenmez hanedan değişiklikleri ile çarpıcı bir karşıtlık oluşturur." (Sunar, 2012: 100) "Marx'a göre nüfusun artması bile bu köy topluluklarında bir değişim ya da köydeki mesleklerde bir çeşitlenme meydana getirmez." (Sunar, 2012: 100) Yine Weber'de de Doğu-Batı ayrışmasını görmek mümkündür:

"Weber kendi çözümlemesini, Doğu-Batı ayrıştırması eksenine oturtmaktadır. Bu ayrışmayı yaparken akılcılık ekseninde yaptığı çözümlemelerle Batı'nın hususiyetlerini, patrimonializm ekseninde yaptığı çözümlemelerle de Doğu'nun hususiyetlerini belirginleştirmektedir. Bu belirginleştirmede Weber, Batı'nın temeline koyduğu Yunan ve İbrani toplumlarının içinde buldukları çevreden nasıl farklılaştıklarını çözümlyerek Batı uygarlığının ta en başından beri Doğu'dan farklılaşmasını garanti altına almaya çalışmaktadır... Weber, Doğu'yu en genel biçimiyle Batı'nın zıddı olarak Batı dışı anlamında kullanmaktadır." (Sunar, 2012: 170-171)

Doğu toplumları başta olmak üzere Ortadoğu ve İslam ülkelerine yönelik toplumsal yapının karakteristiğine ve kalıcılığına vurgu yapan açıklamalar bugün de etkisini sürdürmektedir. Örneğin Samuel Huntington, İslam ülkelerindeki savaş, kaos ve geri kalmışlık halini bölgenin karakteristik yapısına bağlayan düşünürler arasında yer almaktadır. Huntington bu yöndeki tezlerini özellikle Medeniyetler Çatışması tezinde güçlü bir şekilde dile getirmiştir. Huntington, bu çalışmada, medeniyetlerin tarih boyunca devam eden şiddet eğilimlerinin kapsamlı bir irdeleme gerektirdiğini hatırlattıktan sonra İslam toplumlarındaki şiddet eğilimlerini 6 başlık altında özetlemiştir. Bu altı başlık arasında sosyo-ekonomik nedenlerin yanında İslam dininin temelde savaşçı bir din olduğu yönündeki savlar öne çıkarılmakta ve bu toplumlardaki çatışmalar İslam dini temelinde açıklanmaktadır. Huntington'un yaklaşımlarına göre: "Birincisi İslam... en baştan itibaren kılıç dini olup, askeri erdemleri yücelt(mektedir.) İslam 'savaşçı Bedevi göçebe kabileleri' arasında doğ(muş) ve bu şiddete dayalı köken İslam'ın kuruluşuna damgasını vur(muştur)." (Huntington, 2010: 395-397) "İslam kültürü, İslam ülkelerinin çoğunda demokrasinin ortaya çıkmasındaki başarısızlığı açıklayabilir." (Huntington, 2010: 27) Bölgedeki toplumsal yapıların ve otoriter siyasi sistemlerin, yerel ve geleneksel kültürlerden ve toplumsal etkenlerden ziyade, İslam dini temelinde ele alınması, -dinlerin özellikle İslam dininin değişmez kabul edilen karakterinden hareketle- dolaylı olarak değişmez yapılar olduğu vurgusunun da altını çizmektedir.

Burada vurgulanması gereken önemli bir nokta, her ne kadar savaşçı ya da antidemokratik yönleri sıklıkla öne çıkarılsa da aslında İslam toplumlarının tarihinde 'barış' önemli bir tarihi ve toplumsal gerçek olarak varlığını sürdürmektedir. Nitekim Zakaria, modern dönemde İslam toplumlarındaki barış dönemlerine sıklıkla vurgu yapan isimler arasında yer almaktadır. Zakaria, İslam toplumlarında, barış dönemlerinin daha fazla olduğuna şu şekilde dikkat çekmektedir:

"İslam ve Batı, on dört yüzyıldır bir arada var olmuştur. Savaş dönemleri olmuştur ama barış dönemleri çok daha fazladır. Birçok bilim adamı 1940'lara kadar azınlıkların ve özellikle Yahudilerin diğer önde gelen dinler arasında en az Müslüman yönetiminde baskı gördüklerini söylemiştir. Bu nedenle Orta Doğu yüzyıllar boyunca çok sayıda azınlığa ev sahipliği yapmıştır. 1948'de İsrail'in kurulmasından sonra Arap ülkelerinden bir milyon Yahudi'nin ayrıldığı veya göç ettirildiği belirtilir. Ama hiç kimse bu kadar Yahudi'nin o zamana kadar neden Arap topraklarında yaşamış olduğunu sormaz. 'İslam'ın doğası' hakkında bu tür

yorumların yol açtığı sorun şudur ki İslam da, diğer dinler gibi, kitapların söylediği şey değil insanların onu yaptığı şeydir.” (Zakaria, 2009: 132)

Ortadoğu'daki otoriter rejimler ve toplumsal çatışmaları, temelinde İslam dininin yer aldığı bir yaklaşımla ya da bölgenin karakteristik özelliklerine bağlı olarak açıklamaya çalışmak, bölge ülkelerindeki geleneksel ve yerel toplumsal dinamiklerin - Batı toplumlarına yönelik çalışmaların aksine- ikinci plana itilmesi anlamına gelmektedir.

Nitekim Ortadoğu ve Kuzey Afrika başta olmak üzere, Doğulu toplumlara yönelik siyasi ve toplumsal çalışmalarda, toplumsal değişim ve dönüşümden daha çok – İslam, ATÜT, toplumsal despotik karakter gibi- karakteristik olarak da tanımlanabilecek konu başlıkları sıklıkla öne çıkarılmaktadır. Bu durum, aynı zamanda Doğu ve Batı arasında var olduğu ön kabulüyle değerlendirilen toplumsal ayrımları daha da keskinleştiren bir etkiye neden olmaktadır. Bu noktada Hobson'ın görüşleri önemlidir. Hobson, Doğu-Batı şeklindeki ayrımı Avrupa merkezci yaklaşımın bir sonucu olarak kabul etmektedir:

“Avrupa merkezilik Doğu ile Batı arasına kesin bir çizgi yerleştirmektedir. Bu görüş, Doğu ile Batı'nın sadece birbirinden uzak olmadığını, bunun yanında nitelik bakımından (gelişmişlik derecesi) da farklı olduğunu savunur. Avrupamerkezci söylem, üstün Batı'nın daha alçak seviyedeki Doğu'dan bir tür entelektüel ayrımcı rejim yoluyla ayrıldığını ima eder. Doğu, despot ve rasyonel olmayan yerleşik geleneklerin yapıya nüfuz etmesi nedeniyle ekonomik gelişmeyi engelleyen bir yapıya sahiptir. Bu görüşün temelinde oryantal despotizm (ya da Max Weber'in deyişiyle erkek egemen toplum) yatar. Bunun karşılığında, Avrupa'da akılcı ve liberal devletlerin bulunması ilerici ekonomik gelişmeye olanak sağlamıştır.” (Hobson, 2011: 277)

Hobson, genel değerlendirmesinde Avrupa merkezci yaklaşımlara karşı çıkmakta, oryantal despotizmin uydurma bir terim olduğunu savunmakta ve bir yandan Doğu devletlerinin varlığını, diğer taraftan ise Doğu'nun ekonomik anlamda büyümesini kayda değer bir gelişme olarak değerlendirmektedir. (Hobson, 2011: 277)

Bu noktada, Doğu toplumlarına ilişkin ön yargılı ya da oryantalist yaklaşımlar bir kenara bırakılırsa, kanaatimizce de Ortadoğu'daki despotik karakterli toplumsal yapılar, otoriter eğilimli rejimler ve çatışmalar, yadsınamaz önemli bir gerçekliktir ve bugün itibarıyla temel toplumsal olgular durumundadır. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere bu olgular, karakteristik ve değişmez bir hal olmaktan daha çok bölgedeki

iç ve dış etkenlerin yanında modern topluma geçişte uygulanan ya da uygulanamayan politikalarla doğrudan ilgilidir. Farklı bir ifadeyle, Ortadoğu'daki despotik nitelikli toplumsal yapılar ve otoriter rejimler, bölgenin karakteristik özelliklerinden kaynaklanan kalıcı yapılar olarak değil uygulanan ya da uygulanamayan politikalarla ilişkili olarak ele alınması gereken yapılardır. Kaldı ki aksi bir durum, yani bölge ülkeleri değişmez nitelikte olsa idi, -değişmenin genel kabul gören ilkelerine aykırıdır- İslam ülkeleri Ortaçağ'ın genelinde sahip oldukları toplumsal üstünlüklerini, -değişmenin olmamasından hareketle gerilemede olmayacağı için- hiçbir zaman yitirmeden devam ettirmeleri gerekirdi. Oysa Ortaçağ'ın ilk zamanlarından itibaren yüzyıllarca 'karanlık' bir dönem yaşayan Avrupa ülkeleri, toplumsal değişimin etkisiyle bugün medeni ve çağdaş dünyanın taşıyıcısı konumuna yükselirken, aynı misyonu geçmişte Ortaçağ'da üstlenen İslam ülkeleri ise Avrupa'da yaşanan değişimin etkisiyle bir taraftan üstünlüklerini yitirmişler, diğer taraftan var olan barış ortamının kaybolması ve fen bilimlerinin önemini yitirmesiyle gerilemişlerdir.

Öte yandan her ne kadar 'Ortadoğu' ya da 'İslam ülkeleri' olarak genel bir başlık altında değerlendirilse de bölgedeki ülkeler, tarihi ve toplumsal etkenlerin ışığında farklı içyapılara ve dengelere sahiptir. Bu ülkeler 'otoriter ya da despotik" rejim kategorileri altında genel başlıklarla değerlendirilmelerine rağmen, bu rejimler orijinalinde tek tip değildir. Ortadoğu'daki ülkeler, kendi toplumsal dinamikleri ve tarihsel tecrübeleri ışığında, hem toplumsal yapılarında hem siyasi sistemlerinde önemli farklılıklara sahiptir. İlk bölümde de incelendiği gibi, Batı toplumlarında olduğu gibi Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da da, toplumsal yapılar ve siyasi rejimler, genel bir nitelik taşımaktan daha çok toplumların tarihi ve toplumsal tecrübelerine göre farklılıklar göstermektedir.

Bu bağlamda bu çalışmada Ortadoğu ve İslam ülkelerine yönelik toplumsal yapı ve siyasi rejim tanımlamalarında, bu yapılar, Ortadoğu'nun genel karakteristik ve kalıcı yapıları olarak değil, değişebilecek olmalarına rağmen uygulanan politikaların yanı sıra tarihi ve toplumsal etkenlerin ışığında varlıklarını sürdüren yapılar olarak ele alınmıştır.

Bu paralelde, Ortadoğu'da bugün var olan otoriter rejimler, bölgenin genel tarihi içinde gelişen temel toplumsal yapılarla ilişkili olarak değerlendirilmeye çalışılacaktır. Modernitenin etkilerinin daha da görünür olmaya başladığı 17. yüzyıl ve sonrasında ise Ortadoğu ile Kuzey Afrika ülkelerinde oluşan toplumsal yapı ve siyasi rejimler, modernleşme çabaları, uygulanan reform programları ve küresel dengelerle ilişkili olarak incelenecektir.

2.2. Ortaçağ Ortadoğusu'nda Toplumsal Yapı ve Yönetim Politikaları

Ortadoğu genel anlamda medeni tarihin gelişmeye başladığı kadim uygarlıkların coğrafyası olarak bilinir. Bu coğrafya “(Suriye, Mısır, Irak, Anadolu) dünyanın en eski medeniyetlerine ev sahipliği yaptığı gibi daha yakın çağın, yani Helen medeniyetlerinin, Büyük İskender’in ve Roma devletinin idari ve tarihi mirasını da devam ettirmiştir. Bu miras birçok alanda ve bilhassa din ve düşünce alanlarında, kökleri derinlere giden bir varlık gösterdiği gibi kendine mahsus bir Allah, din, insan, toplum ve devlet görüşü yaratmıştır” (Karpata, 2013: 20) Bölge, sahip olduğu bu derin tarihi mirasın etkisinde kendine has dengeleri ve nitelikleri olan özellikli bir konumdadır. Özetle; Ortadoğu, hemen hemen her alanda dünyadaki toplumsal mozaiki yansıtan bir niteliktedir ve birbirinden oldukça farklı kültürel, dinî, geleneksel öğelerle beraber karmaşık ve zor bir toplumsal yapıya sahiptir.

Dolayısıyla binlerce yıllık bir zamana yayılan Ortadoğu tarihi, aynı zamanda karmaşıklığıyla idare edilmesi zor toplumsal bir yapı ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle özellikle modern tarihin ilk dönemlerinden itibaren Ortadoğu'ya hâkim olan imparatorluklar, bu yapının bilincinde, özerk toplumsal yapılarla uyumlu, kimi zaman bu yapıları koruyan bir anlayışla bölgeyi idare etmeye çalışmıştır. Zaten bölgedeki özerk yapıların, çağlar boyunca etkisini sürdürmesinin önemli nedenleri arasında bu idare politikaları da yer almaktadır.

Bu bağlamda Ortadoğu'daki toplumsal yapıya hâkim olan geleneksel güçler, tarihin ilk dönemlerinden itibaren yaygın olarak kabileler ve aşiretlerdir. Bu özerk birimler hemen hemen her dönem bölge siyasetinin etkin unsurları olmuştur. Gerçi 20. yüzyıldan sonra bazı ülkelerde kabile ve aşiretlerin etkileri törpülenmiştir; ancak yine de Ortadoğu'daki genel toplumsal yapının anlaşılmasında kabile ve aşiretler ele alınması gereken güçlü unsurlardır. Genel bir ifadeyle; Ortadoğu'da kabile ve aşiret yapıları merkezden uzak kırsal alanlarda örgütlenen toplumsal birimlerdir ve bu yapıların oluşmasında coğrafi koşullar önemli bir dinamik oluşturmuştur.

Bilindiği gibi bütün toplumlar için toplumsal yapının şekillenmesinde, coğrafi yapıyı etkin unsur olarak konumlandıran görüşler, sosyoloji çalışmalarında önemli bir yer tutmaktadır ve Ortadoğu'daki toplum yapısının anlaşılmasında da, öncelikle bölgedeki coğrafi özelliklerin anlaşılması önem taşımaktadır. Nitekim bu alandaki ilk çalışmalar İbn-i Haldun'a aittir. Hatırlanacağı üzere İbn-i Haldun, toplum yapısını etkileyen etkenleri; coğrafi etken, doğal etken, politik etken ve en başta da ekonomik

etken olarak sıralamıştır. (Haldun, 2013: 30) Ancak diğer toplumsal yapılar gibi ekonomik yapının şekillenmesi de yine coğrafi koşullarla doğrudan ilgilidir.

Bu paralelde Ortadoğu, genel olarak dağlık ve bozkırların hâkim olduğu coğrafi koşullara sahiptir. Kırsal alanlarla birlikte çöl yapısı da bölgenin temel coğrafi karakteristikleri arasında yer almaktadır ve bu yapı aynı zamanda bölgedeki iklim tipinin ve bağlı olarak yerleşim yerlerinin şekillenmesinde de temel dinamiği oluşturmuştur. Nitekim Ortadoğu, yağmurun az olduğu kurak bir iklim tipine sahiptir:

“Bölgeyi keskin hatlarla mevkilere bölen genç sıradağlar vardır: Fas, Cezayir ve Tunus'ta Rif ve Atlas dağları; İran'da Zagros ve Elbruz sıradağları; Afganistan ve Pakistan'da Süleymaniye ve Hindikuş; Kuveyt dışında bütün ülkelerde görülen daha alçak tepeler. Bunlar kervan geçişini engelleyecek kadar yüksek olmamakla birlikte, kanun kaçakları ve asilere sığınak sağlayacak kadar engebelidir; tarım için sulak, korunaklı vadiler ve ova sürüleri için yaz otlakları sağlar. Daha da önemlisi, bu sıradağlar kış aylarında başat olan Muson rüzgârlarının batıya doğru sürüklediği yağışların önünde engel oluşturmaktadır. Dağ engellerinin iklimsel etkisi nedeniyle, Ortadoğu topraklarının büyük bölümü kurak, yarı-çöl ya da çöl koşullarıyla belirlenir; batıya doğru gidildikçe yağışlar daha da kıtlasmaktadır.”

(Lindholm, 2004: 45)

Ortadoğu'nun sahip olduğu coğrafi yapı, tarihin ilk dönemlerinden itibaren, bölgedeki yerleşim yerleri ve tarıma elverişli alanları kısıtlarken, kurak ve dağlık bölgelerde yaşamı kolaylaştıracak toplumsal karakteristiklerin gelişimini zorunlu hale getirmiştir. Nitekim Ortadoğu'da toplumsal yapının şekillenmesinde etkili olan coğrafi özellikler, çoğunlukla dağlık alanlar ile düzlüklere nazaran daha zor doğa koşulları olmuştur. İlişkili olarak miladi tarihin ilk dönemlerinden bu yana Ortadoğu'daki toplumsal yapıyı, ana hatlarıyla kırsal ve dağlık alanlarda örgütlenmiş bulunan merkezi ve özerk yönetim birimleri oluşturmuştur. Bu birimler genel olarak aşiret ve kabile yapılarıdır. Bu bağlamda Ortadoğu'nun siyasi tarihi de geniş coğrafyalara hükmeden büyük imparatorlukların yanında, daha küçük özerk yönetim birimleri olan kabileler ve aşiretler arasındaki ilişkilerle şekillenmiştir.

Ortadoğu'da merkezi yönetim olarak İslam öncesi dönemde Sasani ve Bizans İmparatorlukları, İslam sonrası dönemde ise Halifelerin yönetimi, Emevi ve Abbasi İmparatorlukları ile Osmanlı İmparatorluğu öne çıkmaktadır. Ayrıca bölgede özerk yönetimlerin yanında daha geniş alanlara hükmeden Fatımiler, Memlûkler, Selçuklular, Moğollar gibi siyasi güçler de etkin rol oynamıştır. Ancak Ortadoğu'da siyasi yapıya

hâkim olan asıl güçler, tarihin uzunca bir döneminde -yukarıda da aktarıldığı üzere- aşiretler ve kabilelerdir. Merkezi yönetimden uzak alanlarda örgütlenen bu yapılar kimi zaman merkezi yönetimlerle işbirliği içinde, kimi zamanda çatışmalı şekilde ilişkilerini sürdürmüş ve siyasi tarihi belirleyen bir etki oluşturmuştur. Diğer taraftan bölgedeki bu bölünmüş toplumsal yapı farklı toplumsal olgularla paralel olarak incelendiğinde, bu yapının etkileri ve özellikle Avrupa ile kıyaslandığında ortaya çıkardığı farklılıklar netlikle görülebilmektedir.

Dini Yapı

Daha çok İslam bölgesi olarak tanımlanan Ortadoğu'da, İslam dini, aşiret ve kabile sisteminin içinde, aşiretlerin ekonomik ve siyasi güç savaşları arasında doğmuş, yine aşiret yapılarından destek alarak büyümüştür. Çünkü Ortadoğu'daki parçalı ve bölünmüş toplumsal yapı hemen hemen her dönemde bölgenin karakteristik özelliği olmuştur. Öyle ki, İslam dini ilk geldiği dönemde, bölgede daha önce var olan aşiret ve kabileler arasındaki mücadeleyi bir süreliğine sonlandırmış ve birliği sağlamıştır ancak bu durum fazla uzun sürmemiştir. Bilindiği gibi İslam dini 610 yılında Hz. Muhammed'e ilk vahyin gelmesiyle ortaya çıkmış ondan sonra da yayılmaya devam etmiştir. "Crone, İslam'ın bu aşiretlere, 'ilahi geçerliliği olan devlet yapıları fikrini sunduğunu ve bu devletin de, Arabistan'ın geri kalan kesiminde güçlü bir etki göstermiş olan Muhammed'in devleti olduğu, yoksa toplumsal reform adına düşünülmüş bir kopyası olmadığı mesajını ilettiğini' söylemiştir. (Lindholm, 2004: 132) Ancak İslam'ın parçalanmış toplumsal yapılar arasında birliği sağlaması, toplumun temelindeki sorunlar nedeniyle fazla uzun sürmemiştir. Hourani, 9. yüzyıldan itibaren İslam toplumlarında ortaya çıkan geçici birliği ve bu birliğin sorunlu yanlarını şu şekilde ifade etmektedir:

"Dokuzuncu yüzyılın sonunda, Arap diliyle ifade edilen ortak bir din kültürünün, ticaretin, göç ve haccın sağladığı insani bağların birleştirdiği bir İslam dünyası oluşmuştu. Ne var ki bu dünya artık tek bir siyasal birim içinde cisimleşiyordu. Bağdat, Kahire ve Cordoba'da halife unvanına sahip olduğunu iddia eden üç hükümdar ve bağımsız devletlerin hükümdarları olan başkaları vardı. Bu gelişme şaşırtıcı değildir. Farklı gelenek ve çıkarları olan pek çok ülkeyi bu kadar uzun süre tek bir imparatorluğun içinde tutmak büyük bir başarı olmuştu. Dinsel inancın gücü olmadan bu başarı gerçekleştirilemezdi." (Hourani, 2013: 113)

Nitekim sağlanan bu birlik, İslami çatıya ve dinsel inancın gücüne rağmen fazla uzun sürmemiştir. İslam'ın yaygınlaşması ve daha modern bir devlet düzeni sunmasına

karşın, aşiretler ve kabileler arasındaki iktidar mücadelesi özellikle halifeler döneminden itibaren iyice artmıştır. Üstelik daha önce sadece güç savaşlarıyla devam eden mücadelede, bu kez İslam en önemli argüman haline gelmiş ve mücadeleler, dini bir kimlik altında sürmüştür. Kabile ve aşiretler arasındaki din temelli güç savaşları, İslam dünyasında aynı zamanda bir araya gelinmesi zor ayrılıklara da temel oluşturmuştur.

Nitekim bugün İslam toplumlarında görülen ayrışmanın önemli nedenlerinden biri, İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in ölümünden sonra başlayan aşiret ve kabileler arasındaki iktidar mücadelesidir. Bu mücadele İslam'daki mezhep ayrımlarının da temelidir. Farklı bir ifadeyle; İslam toplumları arasında çoğu zaman çatışmalara sahne olan mezhep ayrılıkları, Hz. Muhammed'in ölümünden sonra ortaya çıkan ve halifelik iddiasında bulunan kabile ve aşiretler arasındaki siyasi mücadeleye dayanmaktadır. Bu mücadele aynı zamanda bir daha bir araya gelinmesi zor kanlı dönemin başlangıcını da ifade etmektedir. Bugün bölgede var olan toplumsal ve siyasi dengelerde, mezheplerin öneminden hareketle, İslam'daki bölünmenin kaynağına ilişkin yaklaşımları ana hatlarıyla da olsa vermek gerekmektedir.

Bu bağlamda İslam dünyasında, İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in ölümünden sonra Halife'nin kim olacağı yönünde bir tartışma başlamış, üçüncü halife Hz. Osman'ın evinde öldürülmesinden sonra Hz. Ali'nin halife olması, kabileler arasında zaten var olan iktidar mücadelesini savaş haline getirmiştir. Choueri, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra İslam toplumu içinde ve Ortadoğu'da başlayan mezhep mücadelelerinin ilk dönemini şöyle ifade etmektedir:

“Bu felaketin hemen ardından Hz. Ali halife seçildi. Hz. Ömer ve Hz. Osman seçilirken göz ardı edilmesinin nedeni kısmen onlardan çok genç olmasıydı. Sonunda onun halife olmasının zamanı gelmişti. Ne var ki bu makama gelişinin koşulları, hayatının doruk noktası olması gereken bu ana gölge düşürmüştü. Hz. Osman suikastına karşı tavrı, en hafif deyimle belirsizdi. Onun makamına peygamberin saygı duyulan iki sahabesi ve Kureyş kabilesinin önde gelen liderlerinden olan Talha ve Zübeyr hemen karşı çıktı. Hz. Ali açısından daha zararlı bir durumsa Hz. Muhammed'in gözde eşi Hz. Aişe'nin bunlara katılmasıydı. Bunlar cemaat liderliğinin Kureyş Kabilesi'nden ensarın ve Hz. Ali'nin diğer yandaşlarının eline geçmemesi için kararlıydı.” (Kennedy, 2011: 63-64)

Bu olayla birlikte Ortadoğu'da, İslam içinde etkin olan iktidar mücadelesi daha da gün yüzüne çıkmış ve İslam toplumlarında, hem siyasi hem de toplumsal yapıyı derinden etkileyecek önemli bir eşığe gelinmiştir. Böylelikle, İslam'ın ilk dönemindeki toplumsal birlik de tamamen yitirilmiştir.

Bu noktada yine Ortadoğu'ya ilişkin önemli yapısal başka bir durum; bugün Ortadoğu'da her ne kadar İslam dini ve İslam'daki mezhep ayrılıkları öne çıksa da, bölgede dini olarak tek etkin güç İslam değildir. Ortadoğu'da her dinden ve dilden toplumların yanında İslam dininde olduğu gibi diğer dinlere ait farklı mezhepler de önemli güç merkezleri konumundadır. Bölgenin üç büyük dinin doğuşuna kaynaklık etmesi açısından özellikle dinler anlamında toplum yapısında olduğu gibi dünyanın mozaikini yansıtan bir yapısı vardır. Lindholm Ortadoğu'nun mozaik toplum yapısını şu şekilde tanımlamaktadır:

“Ortadoğu devasa, kadim, son derece karmaşık ve çeşitlenmiş bir bölgedir. Geçmişine binlerce yıllık insan tarihinin olayları damgasını vurur; ilk okuryazar kültürün yurdudur ve içinde yalnızca üç büyük dil grubunu –Arapça, Farsça ve Türki- değil, aynı zamanda Kürtçe, Peştü ve Berberi gibi daha küçük ama ayrı dilsel birimleri de barındırır. Şimdi başat olan, kendisi egemen Sünniler ve Şii tarikatları arasında bölünmüş olan ve çok sayıda daha küçük tarikat, dal ve Rafizi akım barındıran İslam dininin yanı sıra Yahudilik, Hristiyanlık ve Zerdüştiliğin ana vatanıdır.” (Lindholm, 2004: 33)

Bölgede bu kadar geniş tarihi birikime paralel olarak heterojen toplum yapısı bölgenin temel özelliklerin biridir. Ortadoğu, 21. yüzyılda her ne kadar İslam toprağı olarak anılıp otoriter rejimlerin önemli dinamikleri arasında İslam dini sayılsa da, aslında bölge, hiçbir zaman tam anlamıyla İslam bölgesi olmamıştır. Farklı bir ifadeyle, “Hiçbir ‘İslam’ toprağı asla tümüyle Müslüman olmamış; Hristiyan cemaatlerinin yanı sıra, sınırlı olsa da Yahudi cemaatleri bu topraklarda kitlesel bir varlık göstermiş ve ekonomik, kültürel ve bazen de etkili bir siyasi rol oynamışlardır.” (Bozarslan, 2013: 41) Bu bağlamda, kanaatimizce, bölgedeki heterojen toplum yapısı ve toplumsal gruplar arasındaki mücadeleler ile istikrarsız toplumsal dengeler, bölgedeki siyasi modernleşme ya da modernleşememe üzerinde önemli etkilere neden olmuştur.

Ortadoğu'da Temel Yönetim Politikaları

Farklı ve çeşitli toplumsal grupların bir araya gelmesiyle oluşan ve karmaşık bir mozaik yapı sergileyen Ortadoğu topraklarını yönetmek, sadece modern zamanlarda

değil tarihin hiçbir döneminde kolay olmamıştır. Zaten hem İslam öncesi hem İslam sonrası dönemde, bölgeye hâkim olan imparatorlukların, genel anlamda, toplum yapısını değiştirmeden, bu yapıyla uyumlu bir yönetim politikası izledikleri görülmektedir. Başka bir ifadeyle, miladi tarihin ilk döneminden sömürge dönemine kadar, Ortadoğu'da egemenlik kuran imparatorluklar, daha çok valiler aracılığıyla temsilcilik şeklinde bir yönetim modeli uygulamış ve çoğu zaman bölgeye hâkim olan aşiret ya da kabilelerle güç birliği yoluna gitmişlerdir. Bu bağlamda Ortadoğu'da yönetimler değişse bile toplumsal yapı büyük oranda kendini korumuştur.

Dolayısıyla Ortadoğu için önemli toplumsal bir nitelik, yönetimlerden bağımsız şekilde özelliklerini büyük oranda devam ettiren toplum yapısıdır. Ortadoğu'da yönetimler değişse bile temel toplum yapısı bu yönetimlerden bağımsız olarak kalıcılığını sürdürmüştür. İbn-i Haldun, toplum yapısındaki kalıcılığı, devletlerin 'doğuş', 'gelişme', 'yaşlanma' dönemlerinden sonra 'ölüp gitmesinin' kaçınılmaz bir son olduğunu, bu 'son' gelince, devletlerin yıkılıp gittiğini ama toplumların kalıcı olduğunu ve yıkılan devletin yerini bir başka devletin aldığı şeklinde ifade etmiştir. (Haldun, 2013: 36) Ortadoğu'daki durum da bundan çok farklı değildir. Bölgede yüzlerce yıl boyunca yönetimler değişmiştir ama toplum yapısı ana hatlarıyla kendini korumuştur. Hourani, Ortadoğu'da yönetimlerin değişmesine karşın toplumların kalıcılığını şu şekilde ifade etmektedir:

“Bu insanların çoğu için İranlılar, Grekler ya da Araplar tarafından yönetilmek arasında bir fark yoktu. Hükümet genellikle kentlerdeki ve kentlerin hinterlandındaki hayatı etkileyebiliyordu; çıkarları birbirine bağlı memurlar ve sınıflar ile bazı dinsel cemaatlerin hiyerarşileri bir yana, kent sakinleri, güvenlik ve barış içinde olmaları ve makul ölçüde vergi ödemeleri şartıyla, kendilerini kimin yönettiğine aldırma yapabiliyorlardı. Kırlardaki ve steplerdeki halk şeflerinin yönetimi altında kendi adetlerine göre yaşıyorlardı. Kentleri kimin yönettiği bu insanlar için pek de önemli değildi. Hatta bazıları için Greklerin ve İranlıların yerine Arapların gelmesi daha avantajlıydı.” (Hourani, 2013: 47)

Nitekim İslam dininin gelmesinden sonra bölgede Arapların dönemi başlamıştır. Araplar, tek bir yönetimle değil farklı imparatorluklarla egemenliklerini sürdürmüştür.

Bu bağlamda Ortadoğu'da, güçlü merkezi yönetimler olarak, İslam'ın tüm bölgede hâkimiyet kurduğu fetihler döneminden sonra Emevi ve Abbasi halifelikleri, 16. yüzyıldan itibaren de Osmanlı İmparatorluğu güçlü yönetim yapıları oluşturmuştur. Bölgede etkin güç olarak Arapların öne çıkması, aynı zamanda İslam dininin yayılmaya

başlamasıyla doğrudan ilgilidir. “İslam uğruna Arabistan sakinlerinden oluşturulan ordular çevre ülkeleri fethetmişler ve Bizans İmparatorluğu bölgenin büyük kısmı ile Sasani İmparatorluğu’nun tamamını kapsayan ve Orta Asya’dan İspanya’ya kadar uzanan yeni bir imparatorluk, halifelik kurmuşlardır. İktidarın merkezi ise Arabistan’dan Emevi halifelerinin yönetimi altında Suriye’deki Şam’a ve oradan da Abbasilerin yönetimi altında Irak’tan Bağdat’a taşınmıştır.” (Hourani, 2013: 25) Arapların fethiyle birlikte Ortadoğu’da genel anlamda Araplaştırma politikaları öne çıkmıştır, ancak bu politikalar daha çok merkezi birimler ve yerleşim yerleri üzerinde etkili olmuştur.

Diğer taraftan Ortadoğu’daki Araplaştırma politikaları, hemen uygulamaya geçirilmemiş, öncelikle toplumda zaten var olan dengelerin korunması yoluna gidilmiştir. Dolayısıyla Arapların da Ortadoğu için temel yönetim stratejisi valiler aracılığıyla yönetim olmuştur. Choueiri, Ortadoğu’da, özellikle halifeler döneminde izlenen yönetim politikasını ana hatlarıyla şu şekilde açıklamaktadır:

“İlk İslam Devleti’nin diğer pek çok kurumu, ordunun bu dönemdeki kurumsallaşmasıyla yakından bağlantılıydı. Bunlardan biri, 7. yüzyılın ortalarında hareketin hızla ele geçirdiği geniş bölgelerde -Suriye, Irak, Kuzey Mezopotamya, Mısır, İran- bulunan eyaletlere düzenli olarak vali atanmasıydı. Çoğu zaman ele geçirilen bir vilayetin ilk valisi, bekleneceği üzere, orayı fethedip işgal eden ordunun kumandanıydı. Valiler o bölgede, hayatın bütün alanlarının düzenlenmesinden -sadece askerî seferler ve zabıta tedbirlerinden değil, vergi tahsilâtı ve anlaşmazlıklar konusunda hüküm verilmesinden- sorumluydu. Ne var ki, epey kısa zaman içinde askerî valilerin halifeler tarafından görevden alındığını görürüz. Bunların yerini bazen muhtelif memurlardan oluşan bir ekip alıyordu. Bir tanesi eyaletin askeri kuvvetlerinin başına geçerken bir başkası mali işleri idare ediyordu. Ayrıca valilerin ve eyaletlerdeki komutanların giderek düzenli (bazen yıllık) bir rotasyona tabi tutulduğunu görürüz.” (Choueiri, 2011: 45)

Bu bağlamda Ortadoğu’da, aslında hemen her dönem, merkezi yönetimin konumlandığı başkentlerin dışındaki kentler, çoğunlukla valiler ya da merkezden atanan yöneticilerle yönetilmiş, kırsal alanlardaki aşiret ve kabile gibi özerk yönetim birimleri ise bağımsız olarak güçlerini korumaya devam etmiştir. Emevilerden, Abbasilere, Osmanlılara ve hatta sömürge dönemine kadar hemen hemen her dönemde Ortadoğu’da uygulanan merkezi yönetim politikaları ana hatlarıyla birbirine benzer durumdadır. Örneğin, Abbasiler döneminde, halifenin, bölgenin genelindeki fiilî yönetimi sınırlı

olmuş ve bu dönemde, özellikle aşiretler daha da güçlenmiştir. Abbasi döneminde uygulanan yönetim politikaları ise yine ana hatlarıyla şöyledir:

“İktidar esas olarak kentlerde ve kentlerin çevresindeki üretim bölgelerinde var olmuştur. Neredeyse hiç itaat etmeyen dağ ve step bölgeleri vardır. Halifenin otoritesi zaman geçtikçe, merkezi, bürokratik hükümet sistemlerinin çelişkilerine kapılmış; uzak eyaletleri yönetmek için valilerine vergi toplama ve hâsılatın bir kısmını yerel güçlerin muhafazası için kullanma yetkisi vermiştir. Bir istihbarat sistemi aracılığıyla valileri denetim altında tutmaya çalışmış, ancak bazı valilerin, süzerenlerinin önemli çıkarlarına -en azından ilkede- sadık kalırken iktidarı kendi ailelerine devredebilme noktasına kadar güçlenmelerini önleyememiştir.” (Hourani, 2013: 63)

Ortadoğu’da her ne kadar merkezi imparatorluklar egemenlik kursa da, aslında taşrada ve kırsal kesimde adem-i merkeziyetçi yönetim esas olmuş, geleneksel yerel iktidarlar gücünü korumuştur. Bu bağlamda merkezi iktidarların gücünü korumak için uyguladığı temel yönetim politikası yerel dengeleri gözeterek, aşiret ve kabilelerle işbirliği geliştirmektir. Aşiret ve kabilelerin özerkliklerini gözeten politikalar, modern dönem de dâhil olmak üzere, merkezi yönetimlerin yetkilerinin aslında sınırlı olması anlamına gelmiştir. Farklı bir ifadeyle, “Kabile toplumlarında var olan kendi kendini eğitebilme, düzeni kurma, idame ettirme ve kendi kendini yönetebilme olgusu, merkezi bir siyasal yönetimin var olması durumunda da bu merkezi siyasal yönetimin çok zayıf ve gevşek bir yapıda olmasına yol açmıştır. Ya da kabile tipi toplum yapılarında devletin tümüyle mevcut olmamasıyla sonuçlanmıştır.” (Vergin, 2010: 41)

Bu bağlamda bölgedeki siyasi dengelerin oluşmasında ya da korunmasında aşiretler ve kabileler önemli güç birimleri olarak öne çıkmaktadır. Bu yapılar, kimi zaman merkezi idarenin sınırlarına olan saldırılarıyla istikrarlı bir yönetimin kurulmasını engellemiş, kimi zamanda merkezi idareyle işbirliğine giderek iktidarın devamında önemli bir dinamik oluşturmuştur. Ortadoğu’da aşiretlerin ve kabilelerin egemenliğindeki toplum yapısı, Avrupa’daki toplum yapısı ile kıyaslandığında, Chamberlain’in ifadesiyle ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır:

“Latin Batı toprakları içinde barbarlar yoktu. Sınırlarda barbar halklar varsa da, hükümdarlar onları nadiren asker olarak kullandı. Latin Batı hükümdarlarının, Ortadoğu’nun bazı bölgelerindeki idarecilere nazaran genelde daha az ve küçük şehirleri bulunmaktaydı... Latin Batı’da kralların siyasi kaynakları nispeten daha az (fakat artmakta) olduğu için, feodal aristokrasi artık üretimin büyük bir kısmını almaya ve genelde sakinlerini yargılama hakkı kendisine ait olan topraklar

üzerinde oturmaya devam etti. Avrupalılar çoğu kez bu hâkimiyetin parçalanmasını ‘rıza dayalı’ politik sistem olarak kabul etmekte ve başka coğrafyalarda bu gelişmenin vuku bulmamasını soya dayalı, ‘resmi haklara’ sahip bir aristokrasi geliştirmede ‘başarısızlık’ alameti olarak görmekteydi. Latin Batı’ya daha geniş bir Avrasya perspektifinden bakan bir ortaçağ gözlemcisi, tam aksi bir kanaate ulaşabilir: Latin Batı, toprağa dayalı bir aristokrasinin ve hâkimiyetin, toprak esaslı parçalanmasının ortaya çıkışını engellemek hususunda ‘başarısız’ olmuştur.” (Chamberlain, 2014: 52)

Dolayısıyla bu paralelde bir değerlendirmede, aşiret ve kabile gibi özerk yönetim birimleri ve bölünmüş toprak yapısı, Ortadoğu’da siyasi birliğin sağlanamamasının önemli nedenleri arasındadır. Öyle ki, miladi tarihin ilk döneminden itibaren bölgede siyasi birlik kurulsun bile bu durum fazla uzun sürmemiştir. Adı geçen özerk siyasi yapılar, yukarıda da ifade edildiği gibi, aynı zamanda önemli güç ve iktidar savaşlarının da içinde yer almışlardır. Özetle bu durum, Ortadoğu’nun her daim toplumsal çekişmelerin yoğun yaşandığı bir bölge olmasına neden olmuştur. Bu bağlamda Ortadoğu’daki siyasi ve sosyolojik analizlerde aşiret ve kabile yapıları önemli bir yer tutmaktadır ve öncelikle incelenmesi gereken toplumsal yapılar arasında yer almaktadır.

Feodal Sistem ve Ortadoğu’da Aşiret ile Kabile Yapıları

Ortadoğu’nun toplum yapısında, hem İslam öncesi hem İslam sonrası dönemde kabile bağları ve aşiretler temel bir öneme sahiptir. Farklı aşiretlerin bir araya gelmesinden oluşan ve üst konfederasyon konumunda olan kabilelerle, daha küçük yapıları aşiretler hemen hemen her dönem bölge siyasetinin belirleyici öğeleri olarak öne çıkmıştır. Aşiretlerin ağırlığı 21. yüzyılın Ortadoğu’sunda Irak, Libya, Suriye, Fas başta olmak üzere bazı ülkelerde hâlâ devam etmektedir. Kimi Ortadoğu ülkesinde ise modernleşmeyle birlikte kabile ve aşiretlerin etkinlikleri ve siyasi güçleri kırılmıştır ancak yine de toplumun kültürel yapısını oluşturan geleneklerde izlerini görmek mümkündür. Her ne kadar çağdaş Ortadoğu’da aşiret yapıları, modernleşmeyle birlikte yapısal olarak önemli bir değişim sürecine girmiş olsalar dahi, bu yapıların yine de bölge dinamiklerinde ve toplumsal hafızada etkin güçler olarak varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir.

Diğer taraftan -toplumsal yatkinlikle ilgili olsa gerek- aşiret ve kabileler, özellikle sömürge döneminde, sömürge güçleri tarafından, bölge siyasetine yön vermek

için kullanılan önemli araçlar haline gelmiştir. Bu durum 1990'lı yıllardan itibaren daha da somut bir hâl almıştır. Bu bağlamda:

“1990'ların gerçekleri, belki daha da öncesi, bazı Ortadoğu ülkelerinde aşiret faktörünün güçlenmekle kalmayıp aynı zamanda belirgin hale geldiği yönünde çokça kanıt sağlamaktadır. Aşiret örgütlenmeleri devam etmekle kalmayıp yeni ve çeşitli biçimler almaktadır. ‘Gelişmek’ için kararlı olan modern ‘sosyalist’ veya ‘milliyetçi’ seçkin kesimler ya da gözünü modernleşmeye diken liberal hükümdarlar, zaten aktif olan aşirete ilişkin değerler sistemini yeniden kurup, modern siyasi ve sosyal kurumları yeniden yapılandırma veya bu kurumlara bağlılığı harekete geçirme konusunda aşiret örgütlenmelerini kullanmıştır.” (Jabar ve Dawod, 2013: 2)

Dolayısıyla Ortadoğu'nun siyasi sisteminde aşiretler ve kabileler, kimi zaman somut olarak kimi zamanda toplum hafızasında bıraktıkları izler anlamında hâlâ önemli güç konumundadır.

Bilindiği gibi Ortadoğu'daki aşiret ve kabileler, merkezi yönetimden ve yerleşim yerlerinden uzak, kırsal alanlarda örgütlü bulunan siyasi birimlerdir. Aşiret ve kabile oluşumlarına zemin hazırlayan temel dinamikler ise coğrafi yapılarıdır. Özellikle dağlık ve kırsal alanlar, aşiret ve kabile yapılarının oluşumuna kaynaklık etmiştir. Merkezi alanlardan uzak bu bölgelerde, özerk yönetim tarzında örgütlenen aşiret ve kabileler, aynı zamanda buldukları doğal yaşam koşullarının etkisinde despotik bir karakter kazanmıştır. İbn-i Haldun, Ortadoğu'daki ilk dönem toplumsal yapı ile aşiretlere ilişkin şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Korucuların-bekçilerin kendilerini aşağılamalarından uzaklaşmak için çöllere yönelirler. Bu yüzden de insanların en yabancılarıdır bunlar... Bunlar, Araplardır, Araplar gibi yaşayan Berber göçebelidir ve Batı Afrika'nın “Zenate” (adı verilen kabileler) topluluğudur, doğudaki Kürtlerdir, Türkmenlerdir, Türklerdir. Ancak Araplar, ötekilere oranla otlaklarını daha uzak yörelerde ararlar ve daha çok göçebedirler; çünkü Araplar, yalnızca deve yetiştirerek geçinirler, ötekilerse deve yetiştirdikleri gibi, onun yanında koyun ve sığır da yetiştirirler. Öyleyse senin için iyice aydınlanmıştır ki, Arap toplumu doğal bir yaşam evresindedir.” (Haldun, 2013: 256)

İbn-i Haldun her ne kadar, bulunduğu dönemden hareketle Arap toplumlarının doğal yaşam evresinde olduğunu söylese de, aslında bu yapılar genel olarak sonraki yüzyıllarda da varlığını sürdürmüş, otoriter ve despotik eğilimlerini korunmuştur. İbn-i

Haldun yine Mukaddimesi'nde kırsal alanlarda örgütlenecek yaşayan insan gruplarının temel özelliklerini şu şekilde tanımlamaktadır:

“Çöl ve kırsal kesimin insanlarıyla, yerleşme merkezlerinden kopuk oldukları, çöllerde, kırlarda yabancılaştıkları, koruyuculardan, kale duvarlarından uzaklarda buldukları için, kendilerini koruma işini kendi üzerine alırlar, başkalarına bırakmazlar, başkalarına güvenmezler bu konuda. Onun için silahları her zaman üzerlerinde bulunur. Yollarda her yönden gelebilecek tehlikelere karşı uyanık gözlerle bakarlar. Geceleri uyumaktan kaçınırlar. Meğerki oturdukları yerde, semerler üzerinde, eğerler üzerinde dalıp uyuklamış olalar. Haberlere, uyarılara dikkatle kulak verirler... Kendilerine güvenirlere. Sıkıntılı, güçlüklerle dolu yaşam, onlar için doğal bir huy, yüreklilik, bir karakter, bir temel yapı oluvermiştir... Kentliler, çöle, kıra çıktıklarında onlarla karşılaştıkları ya da bir yolculukta onlarla arkadaş oldukları zaman, birer çoluk çocuk gibi onlara bağlanmak zorunda kalırlar.” (Haldun, 2013: 263-264)

İbn-i Haldun'un tanımladığı toplumsal özellikler, aslında doğal ve zorlu yaşam koşullarına bağlı şekilde zorunlu olarak gelişen karakteristiklerdir.

Diğer taraftan Ortadoğu'da özellikle ilk dönem aşiret ve kabile yönetimleri, içinde buldukları zorlu yaşam koşullarının da etkisiyle eşitlikçi bir toplumsal yapıyı da muhafaza etme yoluna gitmişlerdir. Farklı bir ifadeyle, aşiretler, temelinde, dayanışma ruhuyla birliği sağlayan, güçlünün güçsüzü koruduğu ve eşitlikçi yönetimi önemseyen siyasi birimlerdir. Her ne kadar sonraki yüzyıllarda, aşiret içindeki eşitlikçi tavır ortadan kalksa da, yine de eşitlikçilik, Ortadoğu'nun toplum yapısında temel bir öneme sahiptir. Daha farklı bir anlatımla, “Yaşamları üzerindeki ekolojik baskıları, bu baskılarla baş etmek üzere geliştirdikleri üretim tarzlarını ve vadi uygarlıklarıyla giriştikleri uzun vadeli karmaşık ilişkileri anlamak, Ortadoğu kültürünün eşitlikçi ve bireyci değerlerinin kökenlerini anlamamıza yardımcı olacaktır.” (Lindholm, 2004: 47)

Aşiret ve kabile kültüründe önemli bir yere sahip olan eşitlikçi kültür, aşiret yönetimlerinin belirlenmesinde de etkisini uzunca bir süre devam ettirmiştir. Lewis, Arap aşiretlerinde yönetimlerin eşitlik temelinde belirlenmesini şu şekilde ifade etmektedir:

“İslamiyet'ten önce Arap aşiretindeki seyyid ya da şeyh olarak adlandırılan reis, 'bağlayan ve çözenlerin' onayı olduğu sürece makamında kalabilirdi. Söz konusu kişiler reisi göreve getiren ve görevden alan saygın kişiler ve aşiret büyükleriydi. Eşitler arasında birinci olan reis, tartışmalarda aracılık yapardı. Gerçek komutayı kullanmasına yalnızca savaş zamanında izin verilir... Yeni aşiret reisinin seçimi

genelde aile üyeleri arasında yapılırdı ama babadan oğula geçme kuralı yoktu. Aşiret reisi genellikle soylu bir ailenin içinden seçilirdi ve bu aile soylu olduğu kadar da kutsal olurdu.” (Lewis, 2005: 163-164)

Nitekim Ortadoğu’da ilk dönem aşiretlerinde kutsal kabul edilen aileler daha sonra aristokratik bir kimlik kazanmıştır.

Diğer taraftan soylu ya da kutsal olarak nitelendirilen ailelerin varlığına rağmen, özellikle İslam’ın ilk dönemlerinde, aşiretlerdeki yönetim işlevleri, meclisler aracılığıyla sürdürülmüştür. Aşirete ilişkin kararlar genellikle aşiret reislerinin başkanlığında bu meclislerde alınmıştır. Lewis aşiretlerde meclisin önemini şu şekilde ifade etmektedir: “Aşiret reisinin zaman zaman ‘cemaat’, yani aşiretin ileri gelenlerinin oluşturduğu meclise başkanlık etmek görevleri arasındadır. Meclis’in ilk anlamı oturlan yerdir, cemaat ise topluluk demektir. Meclis, eski Arabistan’da bir tür oligarşi konseyi gibidir. Reis burada önde gelen diğer üyelerle beraber adalet dağıtır, siyasi kararlar verir, günün konularının tartışılmasına başkanlık eder, şairleri dinler ve misafirleri kabul ederdi.” Ancak demokrasiyi andıran bu yönetim modeli sonraları işlerliğini yitirmiştir. Halifelik kavramıyla birlikte bu uygulama törensel bir kimliğe bürünmüştür. (Lewis, 2005: 164)

Özellikle Emevi döneminden sonra Ortadoğu aşiretlerindeki, eşitler arası seçim uygulaması, yönetimin babadan oğula geçtiği bir yapıya dönmüş, bu yapıda aileler yönetime yakınlıklarıyla hak elde eder hale gelmiştir. Bu uygulamayı ilk başlatan Emevi halifesi Muaviye olmuştur: “Muaviye, kendi yerine oğlu Yezid’in aday gösterilmesine destek aramak için Arap aşiretlerinin önemli reislerine heyetler yollamıştır. Muaviye bu hareketiyle yerine Yezid’in geçmesinde bir derece başarı elde etmiş ama bunu gerçekleştirmek için de bir savaş kazanmak zorunda kalmıştır.” (Lewis, 2005: 165) Ortadoğu’da Emevi döneminin ardından yönetimin babadan oğula geçmesi sık karşılaşılan bir gelenek halini almıştır. Diğer taraftan babadan oğula geçen yönetimlere ve otokratik politikalara rağmen halk meclisleri varlığını devam ettirmiştir. (Lewis, 2005: 165) Sonraki yüzyıllarda yönetimde otoriter eğilimlerin artmasıyla halk meclisleri de çoğunlukla görüntüden ibaret hale gelmiş ve işlevsizleşmiştir. Halk meclislerinin işlevsiz hale gelmesi özellikle modernleşme döneminde daha görünür olmuştur. Bu dönemde aşiret yapıları da değişime uğramış, daha despotik karakterli ve seçkin yönetim anlayışının egemen olduğu bir kimliğe bürünmüştür. Özellikle soylu aileler arasında eşitlikçi anlayış varlığını korusa da, bu eşitlikçilik sıradan bireyi kapsamamıştır.

Kendi içlerindeki yapılanma bir yana, aşiret ve kabileler aynı zamanda bölge siyasetinin etkin öğeleri olarak da öne çıkmaktadır. Farklı bir ifadeyle, Ortadoğu’da siyasi tarih, modernleşme dönemine kadar gelişmiş bir nitelik gösteren kent yaşamı ve merkezi yönetimlerle kırsal özerk yapılar arasındaki mücadeleyle şekillenmiştir. Bu bağlamda Ortadoğu, “Ticari şehir devletiyle karşılıklı bağımlılık içinde yaşayan silahlı göçebeler ile vadi yerleşikleri...” nin temelinde yer aldığı bir siyasi sisteme sahiptir. (Lindholm, 2004: 132)

Burada altı çizilmesi gereken diğer önemli bir nokta ise; kırsal kesime egemen olan özerk yönetimlerle kentler arasındaki ilişkiye dayalı siyasi sistemin, sadece Ortadoğu toplumlarına özgü bir durum olmadığıdır. Avrupa toplumlarında da, modern yönetim sistemleri oluşmadan önce, merkezi yönetimden uzak kırsal alanlarda, feodal siyasi birimler gelişmiştir. Nitekim Avrupa’da, demokratik toplum ve temsili demokrasiyi, kırsal alanlara hâkim olan lordların, bir taraftan kendi aralarında devam eden mücadeleleri, diğer taraftan da kralla yerel güçler arasındaki şiddetli güç savaşları şekillendirmiştir. Üstelik bu mücadele oldukça bölünmüş bir toplumsal sistemde devam etmiştir.

Bu bağlamda her ne kadar, Ortadoğu’da demokratik toplumun inşa edilememesinde, bölünmüş ve dağınık haldeki siyasi toplumsal yapı önemli nedenler arasında sayılsa da, özellikle Ortaçağ’da, Avrupa’daki siyasi bölünmüşlüğün daha yoğun olduğu görülmektedir. Chamberlain, Avrupa ve Ortadoğu toplumlarının siyasi bölünmüşlük açısından karşılaştırmasını şu şekilde yapmaktadır:

“Her ne kadar bazı tarihçiler, Latin Batı’yı, ortaçağ ‘feodal’ toplumları hakkında bir model olarak tasvir etse de, bu bölgenin siyasi yapısı Ortadoğu ile mukayese edildiğinde çok bölünmüş durumdaydı. Gerek Latin Batı’da, gerek Ortadoğu’da hükümdarlar, arazi sahibi atlı savaşçı sülaleleri kendilerine bağımlı, paralı asker gücüyle dengelemişti. Fakat güç ve gelirlere hâkimiyet açısından bu iki grup arasındaki denge bozulmuştu. Latin Batı’da stipendiarii (maaşlı hâkimler), mercenarii milites (paralı askerler), ministeriales (bakanlar) ve diğer hükümdarlara bağlı ücretli birlikler sosyal ve siyasi gücün çoğunluğunu ellerinde tutamamıştı. Bu durumu geç XVI. asra doğru feodal bir aristokrasinin üstünlüğü takip etti. Ortadoğu’da da askeri sülaleler vardı, fakat sayıları azdı. Belirleyici askeri güç ve onunla birlikte gelen sosyal statü, coğrafi olarak dağınık durumdaki bir aristokrasi sınıfının değil, sık sık parayla devşirilmiş yeni birliklerin doldurduğu şehir garnizonlarındaki savaşçıların elindeydi.” (Chamberlain, 2014: 50)

Dolayısıyla Avrupa’da genel olarak ‘feodal sistem’ olarak tanımlanan sistemin temelinde de, aslında merkezi yönetimlerden uzak alanlarda örgütlenen özerk siyasi yönetim birimleri bulunmaktadır. Farklı bir ifadeyle, feodal sistem, özünde, kırsal bölgelerdeki geniş topraklara sahip olan ailelerin ya da lordların, kendi hâkimiyetlerini geliştirmeleriyle ortaya çıkmış bir sistemdir. Feodal sistemin temeli ‘süzeren’ ve ‘vassal’ karşılıklı bağımlılık ilişkisine dayanmaktadır. Süzeren yetki sahibi, emretme gücü olan ve koruyan konumdayken, vassal ise küçük bir takım gelirler karşılığında toprağı işleyen ya da feodal birimlerde devamlılığı sağlayan ve korunan konumundadır.

‘Süzeren’, ‘vassal’ ilişkisinin Ortadoğu’daki aşiret ve kabile yapılarında da işlediğı görülmektedir. Çünkü aşiret reisleri her ne kadar toprağına sahip güçlü yetki erki olsa da, aşiret üyelerini korumak ve onların ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlüdür. Aşiretler ve kabileler, geniş toprak parçasının üzerinde kuruludur ve toplulukta ilişkiler, aşiret reisleri ya da aşiretin lideri konumundaki aileler ve bağılı köylüler arasında gelişmiştir. Vassal-süzeren, koruyan-korunan ilişkisi, aşiretlerde önemli bir gelenektir. Köylüler toprağı işleme ve ekonomik döngüyü sağlamanın yanında aynı zamanda askeri gücü de oluşturmaktadır.

Diğer taraftan aşiret ve kabilelerde, vassal ve süzeren ilişkisi bağlamında öne çıkan diğer bir kültürel değer, bölgedeki baba imgelemindedir. Arap toplumlarında yetkin konumda olanlara karşı gösterilen duygusal bağ, aynı zamanda “baba” saygılığının kuvvetlenmesine neden olmaktadır. Arap kültüründe, güçlü “baba” algısının yanı sıra yine otoriter eğilimleri çağrıştıran terimlerin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Mısırlı Bahgat Korany, Arap siyasi söyleminin, aydınlanmış diktatör, kahraman lider, ailenin saygın reisi tanımlamalarıyla dolu olduğunu ifade etmektedir. (Zakaria, 2009: 136)

Ortadoğu’da toplumsal yapı üzerinde etkin olan ‘baba’ algısının ötesinde aşiretlerde, her daim soy, aşiret ya da kabile bağları oldukça güçlü olmuştur. Bu bağlar diğer toplumsal bağların birçoğundan üstün tutulmuştur. Arap toplumları arasında var olan bu bağı tanımlayan ilk isimler arasında yine İbn-i Haldun yer almaktadır. Haldun, Araplar arasında var olan toplumsal bağı asabiyye olarak nitelendirmiştir:

“Birbirlerine yardım edenler arasındaki soy bağı, eğer birlik ve kaynaşmayı sağlayacak ölçüde çok yakın bir soy birliği niteliğindeyse o insanların birbirlerine olan bağılıkları açık seçik görülür. O zaman, yani salt böyle bir bağın açık seçik bulunması, yakınlar arasında dayanışmayı sağlamaya yeter, yakınları, birbirlerini yürekten savunmaya iter ama aralarında yakınlık bağı olanların soyları

birbirlerine biraz uzaksa, soy dizimlerinden birçok halka unutulmuş ve sadece soyun ünü kalmış olabilir. Soy durumu böyle olan bir topluluğun bireyi, bu topluluğu savunduğu zaman, aynı soydan geldiklerinin ünlüleşmiş olmasından dolayı savunur... Efendilik- kölelik bağı ve ant içmiş olmak da savunmaya, korumaya yönelten soy gibidir.” (Haldun, 2013: 273)

Arap toplumları arasında etkin bulunan yerel toplumsal bağlar, kimi zamanda nesep (soy), kan bağı gibi terimlerle de tanımlanmıştır. Bu bağlamda özellikle Arap soy uzmanları tarafından kabul edilen nesep bağları ana hatlarıyla şöyledir: “Tek bir kurucu (erkek) bireye uzanan, değişken kuşaklar aralığında, şecerenin birey ile soydaşlar arasında oluşturmak istediği mesafeye dayanan, erkek tarafındaki atalardan kalma (bağlar veya) zincirlerdir. Akrabalık derecesi, sınıflandırmada aranan kimlik ve farklılığın arzu edilen etkilerine uygundur... Dolayısıyla nesep uygun grupları sınıflandırarak grupların kimlik ve farklılıklarını oluşturur.” (Bonte, 2013: 49) Arap toplumlarında var olan bu tür bağlar, aynı zamanda bölünmüş haldeki toplumsal yapının korunmasında da temel dinamikler arasında yer almıştır.

Özetle; İslam toplumlarında daha çok aşiret ve kabile yapısına ait olan bu tür kültürel değerler ve bağlarla paralel olarak aşiret ve kabileler, yapısal değişime uğrasa bile toplumsal hafıza da yerini korumuş, modern dönemde ise otoriter rejimlerin önemli dayanaklarında biri haline gelmiştir. Geniş topraklar üzerinde kurulu olan aşiretlerde ve kabilelerde sistem, aşiret reisleri ile bu reislere ait olan topraklarda çalışan köylünün geliştirdiği hem çıkar hem duygusal ilişki üzerine işlemektedir. Bazı aşiretlerin yönetimleri geniş bir yönetici sınıf tarafından sürdürülürken, kan bağı, ekonomik ilişkiler, işbirliği ya da benzeri birçok etken aşiretlerin temelini oluşturmuştur. Bu noktada Avrupa feodalizmi değerlendirildiğinde, Ortadoğu’dan farksız olarak Avrupa’daki feodal sistemde de kendi içinde lordlar ve toprağı işleyen köylü ilişkisi esasken, dışarıda ise yine lordlar ve feodal beylikler arasındaki egemenlik mücadelesi siyasi ilişkilerde temel dinamiği oluşturmuştur.

Dolayısıyla hem Ortadoğu’da hem de Avrupa’daki toplum yapısı incelendiğinde, -her ne kadar ayrı toplumsal sistemlermiş algısı uyandırsa da - aslında, aşiret ya da feodal gibi terimlerden uzaklaşıldığında, bu yapıların temelde aynı mantık ve dinamiklerle işlediği görülmektedir. Burada önemli bir nokta, zaten Avrupa tarihinde, kırsalda etkin olan özerk ve feodal nitelikli bu yapılar, 18. yüzyıla kadar ‘feodal sistem’ olarak da tanımlanmamıştır. “Feodal sistem” tanımlaması ilk kez, 18. yüzyılda Boulainvilliers tarafından kullanılmıştır. (Gümüş, 2010: 41) Başka bir ifadeyle, ‘feodal

sistem' olarak tanımlanan siyasi yapılanma, temelinde, kırsal alanlarda lordluk olarak örgütlenen siyasi birimlerdir ve hemen hemen bütün toplumlarda, coğrafi yapıyla ilişkili olarak benzeri yönetim birimleri gelişmiştir.

Nitekim Ortadoğu'daki aşiret yapıları da temel oluşum ve işleyiş mantığıyla değerlendirildiğinde, feodal birimlerden önemli farklılıklara sahip değildir. Ancak elbette birebir aynı da değildir. Kaldı ki toplumsal yapıların kendine has özelliklerinden hareketle, aslında 'feodal sistem' genel başlığı altında değerlendirilse de, Avrupa'daki feodal birimler de zaten kendi içinde önemli işleyiş farklılıklarına sahiptir. Bu noktada kanaatimizce Ortadoğu'da kırsal alanda örgütlenen özerk siyasi birimlerle, Avrupa'da kırsal alanda örgütlenen özerk siyasi birimler arasında işlerlik kazanan sistemler açısından farklılıkların olması doğaldır ancak bu özerk birimlerin oluşmasında aynı coğrafi ayırım ve toplumsal mantığın işlediği görülmektedir.

Bu bağlamda demokratik toplum ve temsili demokrasinin gelişmesinde etkili olduğu savunulan 'feodal sistem', bugün zaten ilgili alandaki tartışmalı konu başlıkları arasında yer almaktadır. Farklı bir anlatımla, kendi içindeki farklılıklarından hareketle feodal sistemin, Avrupa'daki siyasi ilişkileri tam anlamıyla açıklayamadığı savunulmaktadır: "Feodalizm teriminin, tek başına Ortaçağ siyasi ilişkilerini açıklamada yetersiz görülmesinden dolayı, yeni yaklaşım, 'feodalizm' terimi yerine, anlam içeriği yönünden daha genel ama Ortaçağ ve erken modern dönem hiyerarşik siyasi ilişkileri açıklamada daha geçerli 'lordluk' kavramını kullanmayı ve Ortaçağ'ı feodal çağ olarak tanımlamak yerine, lordluk tarihi olarak açıklamayı tercih etmektedir." (Gümü, 2012: 40)

Avrupa'daki feodal sistem üzerinde sürdürülen diğer bir tartışmalı alan ise feodal lordların yetkilerinin kaynağı konusudur. Kanaatimizce bu alandaki tartışmalar, aynı zamanda demokratik toplumun inşasında feodal yapılarının etkisi açısından yön gösterici bir nitelikte olabilecektir. Çünkü tıpkı feodal sistemi oluşturan lordlukların, buldukları ülkeye ve şartlara göre bir işleyiş mekanizması kazanmış olmaları gibi yine yetkilerin kaynağı konusunda da ülkeden ülkeye önemli farklılıklar bulunmaktadır. İngiltere'deki feodalizm ile Fransa'daki ya da Almanya'da ki feodalizm birebir aynı değildir ve feodal birimlerdeki yetkinin kaynağı konusunda sürdürülen tartışmalarda tek bir bulguya ulaşamamaktadır. Bu alandaki tartışmalarda bir yaklaşıma göre; "Krallar, Universal Roma otoritesi tarafından atanmışlardır, güçlerini Roma'dan almaktaydılar ve krallar, kendi otoritelerini, krallığın merkezi otoriteye uzak taşra bölgelerinde devam ettirebilsinler diye aristokratlara lordluk haklarını kendileri vermişlerdi." (Gümü, 2010:

42) Diğer bir yaklaşıma göre de; lordlar, aslında feodal hakları, kendileri mücadele ederek aldılar. “Aristokrasi yanlısı bir tutum takınan Boulainvillier ve daha sonra özellikle Montesquieu, feodal hakkın Dubos’un iddia ettiği gibi bahşedilmiş değil, tersine fetih yoluyla Frank aristokrasisi tarafından Frank krallarıyla birlikte kazanılmış bir durum olduğunu ve bu bağlamda aristokratların ilk elden hak sahibi olduklarını düşünmekteydiler.” (Gümüş, 2010: 40)

Bu farklılaşma, -ilk bölümde incelendiği gibi- aynı zamanda liberal toplumun gelişiminde feodal beylerin konumlandığı yeri de değiştirmiştir. Farklı bir anlatımla, lordlar Fransa’da kralın yanında yer alarak monarşinin korunması yönünde tavır takınırken, İngiltere’de birçok feodal lordun burjuvazi ile birlikte hareket ettiği bilinmektedir. Bu kapsamda “Feodalizm, genel batı Avrupa tarihinin gelişim sürecini açıklamada kullanılmaktan çok Avrupa milletlerinin İngiliz feodalizmi, Fransız feodalizmi, Alman feodalizmi gibi kendine özgü feodalizmleri, kendi ulusal kimliklerinin gelişimini açıklamakta kullanılmaktadır.” (Gümüş, 2010: 42)

Ortadoğu’daki aşiretler bu paralelde incelendiğinde ise Avrupa’daki feodal yapılarda olduğu gibi tek tipleştirmenin mümkün olmadığı görülmektedir. Bu durum aşiretlerin kurulma aşamasından itibaren netlikle görülebilmektedir. Bölgede kimi zaman belli bir ailenin hâkimiyetinde kurulan aşiretler, kimi zaman da birden çok seçkin ailenin bir araya gelmesiyle kurulmuştur. Ayrıca bazı aşiretlerde tamamen kan bağı esasken, bazı aşiretler ise ekonomik ve siyasi ıkarla, kan bağı olmadan bir arada kalabilmiştir. Bu bağlamda farklı özellikleri olsa da aşiretler daha çok iki tür yapılanma içinde bulunmaktadır, tamamı akraba bağları üzerine kurulmuş olan aşiretlerle tamamı akraba olmayan insanların bir araya gelmesinden oluşan aşiretler...⁴ Dolayısıyla aşiret ve kabile yapılarının Avrupa’daki feodal birimlerle olduğu gibi kendi aralarında da birebir benzer olmamaları yine toplumsal dinamiklerin etkisinde gelişen bir durumdur.

Ancak kendi içerindeki farklılıklara rağmen Ortadoğu’da aşiretler ve kabileler, değişen imparatorluklara, yönetimlere ve iktidar mücadelelerine rağmen, temel toplumsal yapı olarak her daim varlığını sürdürmüştür. Ortadoğu’da İslam ncesi dönemde, kuzeybatıda büyük Bizans İmparatorluğu’nun ve kuzeydoğuda Sasani rejiminin rekabetlerinden ve ideolojilerinden etkilenmiş olsa da, taşra ve aşiret özellikleri genel olarak korunmuştur. (Lindholm, 2004: 128)

---

⁴ <http://badilli-asireti.blogcu.com/asiret-nedir-asiretlerin-sosyal-ve-kulturel-yapisi-nasildir/13833825> (29.05.2015)

Bu arada önemli bir nokta, Ortadoğu'daki aşiretler ana hatlarıyla yapılarını korumuş olsalar da, aynı zamanda çağların getirdiği toplumsal değişimlere göre de değişimlerini sürdürmüştür. Bu paralelde bir değerlendirme yapıldığında:

“Aşiret, Ortadoğu'daki en eski, en dayanıklı ve sorunlu sosyal varlıktır. Edebiyatın doğuşundan başlayıp tarım çağındaki merkezileşen devlet yönetimleri, sanayileşme ve ulus-devletler çağına gelene kadar aşiret, değişen siyasi, askeri, ekonomik ve hatta zaman zaman topografik koşullara da tepki verip uyum sağlayarak sürekli olarak değişim geçirmiştir. Bu değişimin boyutu öylesine büyük ve çeşitli olmuştur ki, aşiretin ne olduğuyla ilgili her türlü anlamlı ve uygulanabilir genellemeyi başarısız kılmıştır. Bu yüzden 'aşiret' terimi ve bunun yanında kabilecilik, bedu (göçerler), hadar (şehirliler), Fahd (alt aşiret), hamul, şeyh ve zira (aşirete ait otlaklar) gibi bir dizi başka terimle birlikte örgütlenme, katılımcılar, liderlik modelleri, ekonomik işlevler ve sosyo-politik yapıların çeşitli örnekleri anlamına gelebilir.” (Jabar, 2013: 68)

Bu bağlamda her ne kadar yapılarında değişim olsa da, aşiretler ve kabileler Ortadoğu toplumunda temel toplumsal yapılar olarak yüzlerce yıldır varlığına devam etmektedir. Aşiret ve kabileler, kimi ülkelerde her ne kadar modernleşmeyle birlikte eski güçlerini yitirmiş olsalar dahi, en azından yaşayan geleneklerde ve toplum hafızasındaki yerlerini korumuşlardır ve korumaktadırlar. Dolayısıyla aşiretler ve kabileler, bugünün dünyasında da, gerek örgütlü güçleri, gerekse toplumsal yapıya olan etkileri bağlamında Ortadoğu'nun güçlü toplumsal yapıları arasında yer almaktadır.

Ortadoğu'da toplum hafızasında güçlü yer edinen aşiretlere yönelik kültürel değerler, aynı zamanda, bölgenin toplum yapısında birçok kültürel, geleneksel ve siyasi yapının oluşmasında temel bir rol oynamıştır. Kanaatimizce de bugün bölge siyasetinde etkin olan olgularda yine bu kültürel yapıtaşlarının izlerini görmek mümkündür. Kaldı ki, bugün hâlâ bölgedeki birçok ülkede aşiretler siyasetin önemli aktörleri arasında yer almaktadır. Ancak Mısır gibi aşiret yapılarının güçlerini yitirdiği ülkelerde ise yine ataerkil yönetim kavramları sıklıkla kullanılmaktadır.

Diğer taraftan bölgede yüzlerce yıldır devam eden aşiretler arasındaki iktidar ve güç mücadelesi ile aşiretlerin egemenliğinde şekillenen toplumsal yapının, aynı zamanda bölge siyasetinde etkin olan kavramların ve olguların şekillenmesinde önemli dinamikleri oluşturması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim bugün devlet yapısının hükümet yapısı ile eş görüldüğü ve “güçlü devlet” olgusunun, bireysel hak ve özgürlüklerin önünde kabul edildiği Ortadoğu'da, bu durumun toplumsal hafızada güçlü

şekilde yer eden güvenlik kaygısı ve aidiyet duygusuyla paralel gelişmiş olma ihtimali oldukça fazladır. Bu çerçevede, Ortadoğu’da yüzlerce yıldır devam eden bu mücadele hali, özerk aşiret yapılarında, ataerkil yönetim karakteri ve ‘güçlü merkezi birlik’ kavramını en önemli yönetim olguları haline getirmiştir. Ayrıca aşiretlerde ve daha kapalı toplum yapılarında, merkezi birliği korumak adına toplumu asıl şekillendiren algı, ‘birey’ ve ‘birey hakları’ değil, ‘bağlı bulunulan topluma aidiyet’ algısı olmuştur. Farklı bir ifadeyle, Ortadoğu’da özerk yapılardaki merkezi birliği korumak amacıyla da gelişen aidiyet duygusu toplumsal hafızada güçlü bir yer tutmaktadır. Çünkü Ortadoğu’da, çoğunlukla aşiretler arasında bölünmüş toplum yapısı, aşiretlerin merkezi yönetimlerini, tarihin ilk dönemlerinden itibaren iktidarı ve gücü koruma kaygısıyla hareket etmeye yönlendirmiş ve aşiret üyeleri, aynı zamanda askeri gücün kaynağını da oluşturmuştur. Bu noktada kanaatimizce, aşiret ve kabile yapılarında tarihin ilk dönemlerinden itibaren gelişen güçlü merkez algısı, modern dönemde kendisine ‘güçlü devlet’ kavramıyla karşılık bulmuştur. Bu noktada önemli bir hatırlatma, buradaki ‘güçlü devlet’ algısı daha çok ‘otoriter eğilimli güçlü merkezi yönetim’ anlamında kullanılmakta, çağdaş ve modern ölçütlerde yapılandırılmış ve her çeşit imkâna sahip olan ‘modern devlet’ kavramı ifade edilmemektedir. Bu paralelde bugüne yönelik bir inceleme yapıldığında, Ortadoğu’da devletin gücü ve ‘devlet baba’ algısının, birey haklarından ve özgürlüklerden daha önemli ve öncelikli olduğu görülmektedir. Yine bölgedeki güvenlik kaygısı, iktidar ya da güç savaşları arasında öne çıkan diğer bir kavram güçlü askeri yapıdır. Modern dönemdeki ifadesiyle, Ortadoğu’da ordu ya da askeri güç, siyasi sistem içinde en önemli kurumsal yapı olarak konumlanmaktadır.

Devlet ve Ordu

Ortadoğu’da, hem tarihi tecrübelerin ışığında hem de var olan toplumsal dengeler bağlamında ‘ordu’ ya da ‘güvenlik güçleri’ hem devlet yapılanmasının hem de siyasetin en önemli aktörleri arasında yer almaktadır. Bölgede yüzlerce yıl boyunca gelişen, ordunun, askeri gücün ya da güvenlikten sorumlu birimlerin güçlü olması gerektiği yönündeki algı, modern rejimlerde siyasi sisteme her an müdahalede bulunabilecek güçlü ordular olarak kendine karşılık bulmuştur.

Bu bağlamda Ortadoğu toplumlarında en sistemli ve örgütlü güçler ordulardır ve ordular aynı zamanda bugünün dünyasında bölgede yaygın olan otoriter rejimlerin önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Çağdaş dünyada, “Ortadoğu’da köktendinciler dışında toplumda sadece ordunun bağımsız hareket edebilecek yapısı, olanağı ve bunun

için gerekli bütünlüğü vardır. Ordu bu bölgede siyasi değişimin diğer büyük gücüdür. Denilebilir ki; Ortadoğu’da ordu en iyi örgütlenmiş toplumsal güç olarak ön plana çıkmıştır.” (Erdem ve Erdem, 2013: 229)

Yine Ortadoğu’da siyasi alanda diğer bütün kurumsal yapıların üstünde görülen başka bir olgu ise devlettir. Devlet, hemen hemen her otoritenin üstünde kabul edilmiş ve merkezi yönetimlerin güçlü olması gerektiği yönündeki algısı, sivil haklar, bireysel haklar ve her türlü siyasi oluşumun üzerinde kabul edilmiştir. Ortadoğu’da, otoriter eğilimle dahi olsa, “güçlü merkezin” bütün siyasi hak ve oluşumların üzerinde olması gerektiği algısı, çağdaş dünyada ise bölgedeki otoriter rejimlere önemli bir dayanak sağlamaktadır. Bu kabul durumu otoriter rejimlerin kalıcılığını daha da arttırmış ve sivil toplumun gelişmesinin önündeki önemli engellerden birini oluşturmuştur. Farklı bir ifadeyle, Ortadoğu’da bugün etkin olan otoriter rejimlerde, temelinde iki ayrı kavram olan hükümet ve devlet ayırımı neredeyse yoktur.

Oysa Batı Avrupa’da demokratikleşme sürecinde devletle ilgili gelişmeler izlendiğinde, devlet ve siyasi yönetimlerin ayrı erkler olarak kabul edildiği ve özellikle modernleşme döneminde devletin, hem sivil toplum yapılanmasının hem de seçilmiş iktidarların gerisinde kaldığı görülmektedir. “Avrupa’da 18. yüzyılda başlayan ekonomik yeniden yapılanma, tüm kıtada devlet otoritesini azaltmıştır. Toplumsal ve ekonomik çıkar gruplarına karşı sorumlu olmak, yasallık ve sorumluluk sürecini hızlandırmış, böylece devlet-toplum ilişkilerinde bir sivil yaklaşım koşullarını hazırlamıştır.” (Erdem ve Erdem, 2013: 228)

Bu noktada Ortadoğu ile Batı Avrupa arasında devletle ilgili önemli farklılaşmalardan bir diğeri ise konumu kadar devletin yapısıyla ilgilidir. Bu bağlamda “Liberal Toplum ve Temsili Demokrasinin Kökenleri” bölümünde aktarıldığı gibi Batı Avrupa’da, modernleşmeyle birlikte ulus-devlet kavramı öne çıkıp, siyasi olarak örgütlü bir devlet modeli gelişirken, bu durum Ortadoğu’da daha farklı bir gelişme çizgisi izlemiştir. Vergin, Ortadoğu gibi kabile tipi toplum yapısının yoğun olduğu toplumlarda gelişen devleti şöyle açıklamaktadır:

“Kabile toplumlarının siyasal işlevler ifa eden reisleri olduğunu ve bu reislerin (ya da aşiret ağalarının) fonksiyonlarının sadece kendi kabilelerini yönetmek değil, aynı zamanda bazen rekabet ya da husumet ilişkileri güttükleri, diğer kabilelerle de siyasal uzlaşmalara varmak, anlaşmalar yapmak, kabileler arasındaki güç dengesini de ince bir diplomasiyle hesaplamak olduğu biliniyor. Öyle ki, işte, kabileler arası ilişkilerde sağlanan barış ve istikrar ortamında birçok

kabileyi bağrında barındıran ve hepsine hükmeden, Gellner'in de daha önce belirttiğimiz gibi 'devletimsi' deyimiiyle tarif ettiği uzun süreli, kalıcı ve merkezileşmiş bir siyasal güç de ortaya çıkabiliyor... Ama ne var ki, devlet tipi bir siyasal örgütlenmenin var olmayışı, siyasal örgütlenmenin, başka bir deyişle, siyasetin de var olmayışı anlamına gelmemeli. Devletin olmazsa olmaz bir özelliğinin sınırları belirlenmiş ulusal bir toprak bütünlüğüne sahip olması olduğunu söylemek aslında tarih açısından çok yeni, modern devletin kurulmasına tekabül eden bir oluşumu göz önünde bulundurmak anlamına geliyor." (Vergin, 2010: 41)

Bu paraleldeki bir değerlendirmeye, Ortadoğu'daki devletler de sınırları belirlenmiş toprak alanlarına sahip olmaları bakımından Batılı devletlere benzemektedir; ancak bu yapıların toplum içindeki örgütlenişlerinde Avrupa'daki çağdaşlarıyla önemli farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıkların başında ise bölgedeki devlet yapısının ya da "güçlü merkezi yönetim" anlayışının, seçilmiş siyasi iktidarlardan daha güçlü konumda bulunması gelmektedir. Ortadoğu'da her ne kadar genel anlamda bölünmüş ve farklı güç odakları arasında dağılmış toplumsal yapılar bulunsa da, bu durum "güçlü merkez" yapısının oluşmasını engellememiştir. Bölgede özerk aşiret ve kabilelerin varlığına rağmen, Gellner'in ifadesiyle "devletimsi" (Vergin, 2010: 41) karaktere sahip olan "güçlü merkez" yönetimleri devlet elitlerinin elinde yoğunlaşmıştır.

Dolayısıyla, siyasi kurumlar için de öncelik her zaman "güçlü merkezin" devamlılığı ya da "devletin bekası" olmuştur. Bu durum daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu döneminde ve çağdaş dönemde de sürekliliğini yitirmeyen bir siyasi kabul olarak etkisini sürdürmüştür. Nitekim bölgedeki modernleşme döneminde, her ne kadar, modern devlet yapısının yaşama geçirilmesi için Osmanlı İmparatorluğu'ndan itibaren çeşitli reformlar ve politikalar uygulamaya konsa da, bu durum geleneksel kabullerin de etkisiyle "güçlü merkez" yapısının oluşmasını engellememiş ya da "güçlü merkezin" formunu değiştirse de gücünü kıramamıştır.

Sivil Toplum ve Kentler

Ortadoğu'da devletin merkezi gücü, aynı zamanda özerk ve demokratik olarak yapılanmış Avrupalı anlamda bir sivil toplumun olmamasıyla da yakından ilgilidir. Diğer taraftan güçlü devlet ve devletle eş tutulan siyasi iktidar, bir taraftan güçlü bir sivil toplumun oluşmasını engellemiş, güçlü sivil toplumun olmaması ise neredeyse birlikte hareket eden merkezi yönetimin ve siyasi erkin gücünü daha da beslemiştir.

Dolayısıyla bu durum karşılıklı bir ilişki halidir. -İlk bölümde de aktarıldığı üzere- Batı Avrupa'da modernleşme öncesi dönemde oluşmaya başlayan özerk sivil toplum, modernitenin taşıyıcı ayaklarından biri olmuştur. Oysa Ortadoğu'da, hem modernleşme döneminde hem de sonrasında, Avrupa'daki anlamda güçlü bir sivil toplum yapısından bahsetmek zordur. Bu bağlamda Ortadoğu'da: "Batı'da devletten bağımsız olarak işlev gören ve devlet ile birey arasında bir tampon rol oynayan kurumlaşmış, özerk, aracı toplumsal yapılar ya hiç bulunmamıştır ya da çok güçsüzdür ve kolayca çözülp yok olmuştur." (Özbudun, 2000: 191)

Paralel olarak aynı durum ekonomide sivilleşme anlamına da gelebilecek olan burjuvazinin oluşumunda da kendini göstermiştir. Ortadoğu'da modernleşme öncesi dönemde olduğu gibi modernleşme döneminde de Batı Avrupa'da gelişen ekonomik anlamda güçlü bir burjuvazinin olmaması iktidar kaynağının devlet olmasının önemli nedenleri arasında yer almaktadır. "Devleti kendi çıkarlarının hizmetinde kullanan güçlü ekonomik grupların bulunmayışı, ayrıca özerk aracı toplumsal yapıların yokluğu veya zayıflığı, devlete yüksek düzeyde bir özerklik kazandırmıştır. Devlet herhangi bir toplumsal sınıfın elinde esir olmadığı için verdiği kararlarla, sınıf ilişkilerini değiştirebilmiş, tasfiye edebilmiş veya yeni sınıf ilişkileri yaratabilmiştir." (Özbudun, 2000: 192) Dolayısıyla etkisi sonraları daha güçlü hissedilen ara toplumsal yapıların olmayışı ya da olsa bile yeteri kadar güçlenememesi Ortadoğu'da devletin mutlak güç odağı halini sürdürmesine nedeni olmuştur.

Batı Avrupa'yı modernleşmeye götüren süreçte yaşanan gelişmeler paralelinde Ortadoğu'daki temel toplumsal değişimde göz önüne alınması gereken diğer önemli yapılar kentlerdir. Bilindiği gibi Batı Avrupa'da modernleşmenin ivme kazandığı dönem, kentlerin geleneksel yapılarını yitirerek, değişik sivil toplum yapıları ve profesyonel grupların gelişimine imkân sağlamaya başladığı dönemdir. (Eisenstadt, 2007: 25) Ancak Ortadoğu'da, Batı Avrupa'dan farklı olarak kent yaşamının tarihinin uzunca bir döneminde gelişmiş bir nitelik sergilediği görülmektedir. Özellikle Ortaçağ'ın ilk dönemlerinden itibaren Ortadoğu kentleri çağının önde gelen yerleşim yerleri arasında yer almıştır. Adı geçen dönemde, Avrupa kentlerinin ise az nüfuslu, gelişmemiş yerleşim yerleri oldukları görülmektedir.

Yine özellikle Ortaçağ'ın ilk dönemlerinde Batı Avrupa kentlerini Ortadoğu'dan ayıran önemli bir farklılık Avrupa kentlerinin özerk yönetim birimleri olmasıdır. Avrupa'da kentler, ilk ortaya çıktıkları M.S. 1000 yılından başlayarak feodalite dönemi

boyunca herhangi bir merkezî birime bağılı olarak değil, özerk olarak yönetilmiştir. Poggi, Batı kentlerinin Ortaçağ'daki durumunu şöyle ifade etmektedir:

“Batı'da ortaçağda kentler, salt kentsel alanlara özgü üretim ve ticaretle uğraşan ve yoğun nüfusa sahip yerleşim alanları olmaktan öte siyasal açıdan özerk birimlerdi. Özerkliklerini çoğu kez ya bölgesel hükümdar ve onun temsilcilerinin (İtalya ve Almanya'da başrahipler gibi) ya feodal lordların ya da her ikisinin birden muhalefet ve direnişlerine rağmen kazanmışlardı... Kentlerin güç ve siyasal özerklik kazanması, kendi başlarına güçsüz ancak eşit olan bireylerin kaynaklarını ve özgür iradelerini birleştirmeleri sonucunda gerçekleşmişti... Kentte yaşayanlar kendilerinden başka hiç kimseyi yönetmek hakkını istemiyorlardı. Kendi kendilerini yönetmek istemeleri bile mala ve üretime yönelik bir yaşam biçiminin korunmasını ve zenginleştirilmesi için gerekli görüldüğündendi; liderlik etmek ve savaşmak için değil.” (Poggi, 2012: 55-57)

Kentlerin özerk durumları, her ne kadar nüfusları az olsa da, bu yerleşim yerlerini, feodal sistemde güç dengeleri açısından etkin birimler haline getirmiştir. Kentlere hâkim olmak ya da kent yönetimleriyle müttefik olmak, feodal lordlar için güçlenmenin önemli aşamalarından biri kabul edilmiştir. Bu dönemde bireyden çok toplum bilincinin geçerli olduğu Ortaçağ Batı kentleri için, nüfusun yoğunluğunu arttırmak ve kentleri bir arada tutmak temel amaçlar arasında yer almıştır. Diğer taraftan Batı'nın Ortaçağ kentleri, buldukları bölgelere göre de farklılıklar sergilemiştir. Jan Dhondt, Ortaçağ Batı kentlerinde var olan genel dengeleri şöyle ifade etmektedir:

“İlki İtalya'ya ilişkindir. Burada, toplu bir bilincin oluşması kronolojik açıdan imtiyazların tanınmasından önce gelir. İkincisi 'yeni kentlere' ilişkindir. Bunlar bir takım imtiyazlar vaat ederek nüfusu kendilerine çekme amacıyla kurulmuştur. Burada imtiyaz büyük ölçüde ortak bilincin gelişmesine temel teşkil etmektedir. Kentte yaşayanlara yasal bir statü verilmesi onların kırsal çevreden ayırt edilmelerini sağlamaktadır. Üçüncüsü ise (en sık rastlanana da herhalde budur...), kent sakinleri arasında ortak çıkarları olduğu için bir ortak bilinç gelişmiştir. İmtiyaz verilmesi bu bilincin varlığından kaynaklanmıştır. Tabii ki imtiyazlar da bu bilinci güçlendirmiştir. Büyük bir olasılıkla kaynaklarda sık sık rastladığımız 'arkadaşlık kulüpleri' aracılığıyla kentlilerin birbirine bağlanması, imtiyazlardan bağımsız olarak ortak çıkarlara dayanıyordu.” (Poggi, 2012: 55)

Bu bağlamda Ortaçağ Batı kentlerindeki yaşam, her ne kadar ayrı ve kapsamlı bir araştırma konusu olsa da, genel bir değerlendirmede Batı kentleri ile Ortadoğu kentlerinin yapılanmaları arasında önemli farklılıkların olduğu görülmektedir. Nitekim

az nüfuslu ve yaşamın alabildiğine durgun olduğu Ortaçağ Batı kentlerine göre Ortadoğu'daki kentler, yoğun nüfus ve hareketli ticaret yaşamlarıyla dikkat çekmiştir. Ortadoğu'da özellikle İslam sonrası dönemde, ekonomik gelişmeye paralel olarak bölgedeki kent yaşamı da gelişmeye başlamıştır:

“Bir İslam İmparatorluğu'nun kurulması ve daha sonra Hint Okyanusu dünyasını Akdeniz dünyasına bağlayan bir İslam toplumunun gelişmesi, İslam dünyasının bir ucundan öteki ucuna uzanan büyük kentler zincirinin oluşması için gerekli koşulları sağlamıştır. Bu kentler; Endülüs'te Cordoba, Sevil ve Granada, Fas'ta Fez ve Marakeş, Tunus'ta Kayrevan ve daha sonra Tunus, Mısır'da Fustat ve daha sonra Kahire, Suriye'de Şam ve Halep, Batı Arabistan'da Mekke ve Medine, Irak'ta Bağdat, Musul, Basra, bunların ötesinde İran, Semerkant Bölgesi ve Kuzey Hindistan Kentleri. Bu kentlerin bazıları İslam'ın gelişinden önce de var olmuşlar, bazıları ise İslam fetihlerinden ve daha sonra gelen hanedanların gücünden doğmuşlardır.” (Hourani, 2013: 143-144)

Dolayısıyla daha önce farklı imparatorlukların egemenliği altında bulunan kentlerin İslam toprağı haline gelmesi, bu kentlerde kültürel değişmeyi de beraberinde getirmiştir. Anılan değişim Kuzey Afrika özelinde ele alınırsa özellikle 11. yüzyıldan itibaren somut bir hale gelmiştir: “11. yüzyılın ortalarında çöl, din ve savaş bir araya gelerek, Romalılar ve Bizanslılardan sonra Kuzey Afrika'ya egemen olan Arapların kurduğu devlet ve toplum arası dengede radikal bir değişiklik yaratmıştır. Ticaret şehirlerinin merkezindeki forum ve kilisenin yerini cami almış, saray ve kraliyet şehriyse müttefik kabilelerin yardımıyla eskiden Romalılara ait olan kırsal bölgeyi ele geçiren hükümdarın meskeni olmuştur.” (Brett, 2011: 204) Bu bağlamda Ortadoğu'daki kentler, Avrupalı çağdaşlarında olduğu gibi özerk yönetim birimleri değildir. Bölge kentleri daha çok merkezi imparatorluklara bağlı olarak ve merkezi imparatorluklardan atanan valiler ya da yöneticiler aracılığıyla yönetilmiştir.

Sosyal yaşam açısından değerlendirildiğinde ise Ortaçağ Ortadoğu kentleri, sadece ekonomik anlamda değil, hemen hemen her alanda çağının önde gelen niteliklerine sahiptir. Bu dönemde daha çok ihtişamlarıyla anılan Ortadoğu kentleri, aynı zamanda kültür ve bilgi birikimleriyle de öne çıkmıştır. Özellikle Emevi döneminden itibaren Ortadoğu'daki kentler, bilimden sanata önemli birikimin taşıyıcısı konumunda olmuştur. Öyle ki Eco, bu birikimin, Avrupa'daki Rönesans'ı etkileyecek bir düzeye ulaştığını şu şekilde ifade etmektedir: “Müslümanların Endülüs'te 800 yıldan uzun süren varlığından geriye kalan değerli miras, sadece Avrupa kültürüne yaptığı

katkı değildir. Çünkü eski Mısır, Yahudi, Suriye, Yunan, Pers ve Hint bilgi birikiminde kaynaklanan son derece değerli ve unutulup gitmiş olan teknolojik ve entelektüel keşifler Müslümanlar tarafından aktararak Rönesans'ı da büyük ölçüde etkilemiştir.” (Eco, 2014: 136)

Diğer taraftan her ne kadar Ortaçağ boyunca Ortadoğu kentleri, gelişmiş bir ticari yaşama sahip olmakla birlikte, bölge kentlerinde ticaretin dinamiğini, geleneksel sektörler ile uluslararası ticaret güzergâhlarında bulunmaları sağlamıştır. Daha çok tarım ürünü, hayvancılık ve dokuma üretimi yapılan bölgede, dünyanın farklı köşeleriyle Avrupa da dâhil olmak üzere geniş bir ticaret ağı kurulmuştur. Lewis, ortaçağ boyunca Ortadoğu'da ortaya çıkan ticaret yaşamını şu şekilde ifade etmektedir: “Ortaçağ'ın doruk noktasında, İslami Ortadoğu'daki ticaret, Avrupa'dakinden daha zengin, daha ileri, daha düzenli ve daha kapsamlı durumdaydı. Satacak daha çok ürünleri, satın alacak daha çok paraları ve oldukça gelişmiş bir ticari ilişki ağları bulunuyordu. Ancak Ortaçağ'ın sonlarına gelindiğinde roller değişmeye başladı.” (Lewis, 2005: 204)

Nitekim modernleşme döneminde Avrupa kentleri, Ortaçağ'ın ilk dönemindeki görüntülerinden sıyrılarak oldukça gelişmiş bir kimliğe bürünmüş ve her anlamda modern toplumun taşıyıcısı haline gelmiştir. Batı Avrupa'da kentlerin gelişimiyle birlikte geleneksel yapılar da yenileriyle yer değiştirmiş ve karmaşıklaşan bir toplumsal yapıya doğru evrilmiştir. Batı Avrupa'da şehirleşme sürecinin gelişimiyle birlikte toplumsal değişimin doruk noktaya ulaştığı bir dönemde Ortadoğu kentlerinde ise Avrupa'daki gelişmelerin aksine gerileme hızlanmış ve 18. yüzyıldan itibaren bu gerileme görünür bir noktaya ulaşmıştır.

Burada önemli bir nokta, Ortadoğu'da kentlerin gerilemesi, aynı zamanda sanayi devrimi ve gelişen kapitalist ilişkilerle de yakından ilgilidir. Paralel olarak Ortadoğu'da ticaretin gerilemeye başladığı dönem, Avrupa'da, birçok alanda yeni atılımların ortaya çıktığı döneme denk gelmektedir. Avrupa'da yeni keşifler, yeni ticaret rotaları, artan sanayi üretimi, gelişmeye başlayan kapitalist ilişkiler gibi birçok faktör, Ortadoğu'daki ticari yaşamın gerilemesinde önemli bir etki oluşturmuştur. Yine Ortadoğu'da ticaretin gerilemesi, bölgeyi, Avrupa'nın açık pazarı haline getirmiş ve Avrupalı tüccarlar, 17. yüzyılın sonlarından itibaren Ortadoğu ticaretine hâkim olmaya başlamıştır. 19. yüzyıldan itibaren ise Ortadoğu için sömürge dönemi başlamıştır.

Bu bağlamda 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyıl, modern dönem Ortadoğu'sunda ortaya çıkan dengeler açısından oldukça önemlidir. Farklı bir ifadeyle; anılan dönemler Avrupa ve Ortadoğu arasında, modernleşme ve modern sistemlerin inşası açısından yol

ayrımının daha da belirginleştığı bir dönemdir. Ortadoğu'da bugün etkin olan otoriter rejimler ve otoriter eğilimli toplumsal yapılar, modernleşme döneminde gelişen ya da gelişemeyen dengelerle yakından ilgilidir. Nitekim Ortadoğu, modernleşme dönemine, kendi iç dengelerinin yanı sıra en azından görünürde bölgeye hâkim olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni düzen politikalarıyla girmiştir. Ancak uygulanan politikalar ve oluşan yeni dengeler Ortadoğu ile Avrupa toplumları arasında modernleşmenin gelişimi açısından oluşan kırılmayı engelleyememiştir.

2.3. Osmanlı Hâkimiyetinden Sömürge Dönemine Ortadoğu'da Toplumsal Yapı ve İdari Sistem

Ortadoğu'da Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 yılındaki Irak seferinin ardından başlamış ve yaklaşık 400 yıl sürmüştür. Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu, Irak'ı 1639'da topraklarına katabilmiştir ancak bu zamana kadar zaten bölgenin büyük bir bölümüne egemen hale gelmiştir. "1514'te (Irak) başlayan ve 1574'te (Tunus) sona eren bir fetih süreciyle Arap dünyasının büyük bölümü Osmanlı topraklarına katılmıştır... Yalnızca Fas, Moritanya ve Arabistan Yarımadası'nın bazı bölümleri, herhangi bir biçimde Osmanlı hâkimiyetine girmemiştir." (Raymond, 2000: 164)

Ancak Osmanlı egemenliği altındaki Ortadoğu bölgeleri, her ne kadar bir taraftan kendi yerel siyasi ve toplumsal dengelerini korusa da diğer taraftan İmparatorluğun merkezi politikalarından da etkilenmiştir. Osmanlıların ilk hâkimiyet sağladıkları dönemde Ortadoğu'daki temel toplumsal dengeleri Lutskiy şöyle ifade etmektedir:

"Bazı Arap ülkelerinde, Türklerin fethi zamanlarında, hâlâ komünal toprak sahipliği mevcuttu. Kuzey Afrika, Irak ve Arabistan'ın çoban göçerleri arasında otlaklar, bedevi kabilelerin ortak malıydı. Fellah toplulukları, belirlenmiş tarım alanlarında, arazileri periyodik olarak büyük aileler ve bireysel hane halkları arasında yeniden dağıtıyordu. Bunun gibi ülkelerde, Türk fütuhatçılar, köylülerin topraklarını zorla istimlak politikasını izlemişlerdi. Komünal topraklar devlet malı olarak ilan edilmiş ve kabile soylularının -emirler ve şeyhler- bireysel kontrolü altına geçmişti." (Lutskiy, 2011: 13)

Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki Ortadoğu'ya ilişkin önemli bir nokta, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu'da uyguladığı yönetim politikalarının başkentteki politikalarla aynı olmamasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda aralarında

Ortadoğu'nun da olduğu taşra olarak tanımlanan eyaletlerde, yönetim, çoğunlukla merkezden atanan yöneticiler aracılığıyla sağlanmıştır. “İlk devirlerde Osmanlı hükümdarları bir bölgeyi idare etmek için iki yetkili yönetici tayin etmişlerdir. Bir bey (ilk anlarda subaşı) ki sultanın icraî otoritesini temsil eder, onun yanında da hukukî otoriteyi temsilen bir kadı tayin edil(miştir.) ... Kadı'nın beyden bağımsız olduğunu düşünülürse, eyalet idaresinde ikili bir denge ile hükümrancılık tesis edil(miştir.)” (Ortaylı, 2012: 251)

Diğer taraftan her ne kadar imtiyazlı konumlarını sürdüren eyaletler olsa da aralarında Mısır'ında bulunduğu birçok Ortadoğu ülkesi, yarı özerk konumlarını korumuşlardır. Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda aralarında Mısır'ın da bulunduğu bu ülkelerdeki yönetim politikasını şöyle ifade etmektedir:

“Sancak, timar sistemine dâhil olan idare birimidir. Mısır, Bağdat, Habeşistan, Basra ve Lâhsa gibi eyaletlerde sancak statüsü uygulanmıyordu. Buralarda Osmanlı timar sistemi ve örfî kanunları uygulanmadığından bir tür özerklikleri vardı. (...) Sözü edilen bu yarı özerk eyaletlerde buna rağmen yeniçeri garnizonları, kadı ve defterdar vardı ve bunlar merkeze her yıl ‘salyane’ denen belirli bir vergi öderdi.” (Ortaylı, 2012: 252)

Osmanlı İmparatorluğu'nda anılan yarı özerk eyaletler, her ne kadar vergilerini düzenli olarak ödemek zorunda olsalar da, diğer eyalet ve sancaklara göre merkez tarafından atanan yöneticilerin daha bağımsız hareket ettikleri beylikler olmuşlardır. Paralel olarak imtiyazlı eyaletlerin yanı sıra yarı özerk eyaletlerin varlığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu'da, genel anlamda sınırlı bir merkezi güç kullandığı anlamına da gelmektedir ve merkez tarafından atanan yöneticiler yerel güç odaklarıyla birlikte hareket etmişlerdir. Bu durum aynı zamanda Ortadoğu'daki, elitist, seçkin ve feodal yönetim tarzının uzunca bir süre korunmasının önemli nedenleri arasındadır.

Farklı bir bakış açısıyla, bir önceki bölümde de aktarıldığı üzere, Ortadoğu'nun coğrafi yapısından hareketle, Araplar döneminde uygulanan yönetim politikalarının genel olarak Osmanlılarda da devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde kentler, merkezi yönetimler tarafından atanan valiler aracılığıyla yönetilirken, daha çok kırsal alanlara hâkim olan aşiret ve kabileler ise özerkliklerini, kimi zaman da merkezi yönetimin uyguladığı bilinçli politikalarla korumayı sürdürmüştür. “Türkler, Arap ülkelerinde destek kazanma kaygısıyla, fetihlerinden önce var olan toplumsal düzeni, bir kural olarak muhafaza etmişlerdir. Yani toprak ve iktidar, yerel feodallerin elinde kalmaya devam etmiştir.” (Lutskiy, 2011: 12) Osmanlı İmparatorluğu, Ortadoğu'da, güçlü bir

feodal yapı üzerinde hâkimiyet kurmuştur ve bu yapıyla uyumlu politikalar üretmiştir. Bölgede var olan dengelerin korunmasından hareketle Osmanlı İmparatorluğu, Ortadoğu’da, kendisini daha çok arabulucu olarak konumlandığı bir yönetim sistemini benimsemiştir:

“Osmanlılar parçalı, birbiriyle rekabet halinde ve eşitlikçi Arap ve Berberi tebaasını, genellikle baskıyla değil, arabuluculuk yoluyla yönetmişlerdir... Dolayısıyla yönetim Anadolu’nun dışındaki bölgelerde, despot bir yönetim uygulamak yerine, ‘neredeyse özerk sayılabilecek, çok sayıda küçük toplumsal gruplardan’ oluşmuştur. Bu özerk birimler, imparatorluğun düşmesiyle ortaya çıkabilecek olan kaostan korkmaları, adaletin kaynağı olarak gördükleri Sultan’a ve onun oluşturduğu askeri güce saygı duymaları ve ayrıca, taşradaki husumetleri dengeleme mekanizması olarak, bölgenin ileri gelenlerinin merkezi idareden yararlanmaları nedeniyle Osmanlı yönetimlerini kabul etmişlerdir.” (Lindholm, 2004: 217)

Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu’nun egemenliği altında Ortadoğu’da uygulanan politikalarla Anadolu’da uygulanan politikalar temelinde aynı politikalar olmamıştır. Buna önemli bir örnek, imparatorluktaki toprak yönetim sistemi olan ‘tımâr’ sistemidir. Tımâr sistemi Ortadoğu’da, Anadolu’daki gibi etkin bir şekilde uygulanmamış ve imparatorluk tarafından Ortadoğu’daki toprak sahipliğine, önemli ölçüde müdahale edilmemiş, topraklar aşiret reislerinde kalmaya devam etmiştir. Farklı bir ifadeyle, “Askeri tımâr sistemi Ön Asya’da ve Balkan Yarımadası’nda yaygınca uygulanmasına rağmen, Irak ve Suriye’nin Kuzey kısımları hariç Arap ülkelerinde çok gelişmemiştir. Türkler, Halep ve kısmen Musul eyaletlerinde askeri-tımâr toprak sahipliği sistemini uygulamışlardır. Diğer ülkelerde ise toprak, çoğunlukla sultanın vekillerine vergi ödeyen yerel feodal beylerin elinde kalmıştır.” (Lutskiy, 2011: 14) Ortaylı’nın ifadesiyle tımâr sistemi daha çok sancaklarda uygulanmıştır ancak Ortadoğu’daki birçok bölge sancak statüsünde olmadığı için tımâr sistemi içine de dâhil edilmemiştir:

“Sancak, tımâr sistemine dâhil olan idare birimidir. Mısır, Bağdat, Habeşistan, Basra ve Lâhsa gibi eyaletlerde sancak statüsü uygulanmıyordu. Buralarda Osmanlı tımâr sistemi ve örfî kanunları uygulanmadığından bir tür özerklikleri vardı... Sözü edilen bu yarı özerk eyaletlerde buna rağmen yeniçeri garnizonları, kadı ve defterdar vardı ve bunlar merkeze her yıl ‘salyane’ denen belirli bir vergi öderlerdi. Salyane eyaletlerinin öbüründen farkı, toprağın tımâr olarak askere tevcih edilmemiş olması ve beylerbeyinin

adeta bir kral naibi gibi mahallî lordlar (beyler) üzerinde denetim kurmak için gönderilmiş olmasıdır.” (Ortaylı, 2012: 252)

Ortadoğu’da, yine feodal beylerin yanında vakıflar gibi dini kurumlar da geniş arazilere sahip olan yapılar arasında yer almıştır. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu döneminde Ortadoğu’daki toprak sahipliği sistemi ana hatlarıyla şöyledir:

“Tüm topraklar üç temel gruba bölünürdü; en üst sahibinin sultan olduğu devlet toprakları (miri arazi), dini kurumlara ait topraklar (vakıf arazileri) ve şahsi topraklar (mülk arazi). Bunun yanı sıra komünal toprak sahipliği de bazı ülkelerde varlığını sürdürmüştür. Bireylere ait topraklar görece kıt ve sahipleri uygun gördüğünde bu toprakları satabilirdi. Devlet, özel mülkiyetli topraklardan sadece bir toprak vergisi alırdı; insanlar ya öşür (onda bir kadar) ya da bazen hasadın yarısını teşkil eden haraç ödemek zorundaydı. Haraç hasadın miktarına göre değişiklik gösterirdi ya da birim alana göre sabitleyirdi. Gayri Müslimler ayrıca bir kelle vergisi (cizye) öderlerdi. Kural olarak, özel topraklar, büyük feodal beylere aitti ve ortakçılık sistemi esasına göre köylüler tarafından işlenirdi. Dini kurumlar geniş arazilere sahipti. Dini kurum mülkleri (vakıflar) bağışlarla oluşturulur ve vergiden muaf tutulurdu. Müslüman din adamları sınıfı, feodal sistemin başlıca dayanak noktasıydı ve sistemi pekiştirmek için büyük feodal beyler, Müslüman dini kurumlara büyük mülkler sunmuştur; camiler, medreseler, büyük tekkeler.” (Lutskiy, 2011: 12-13)

Bu açıdan kıyaslamalı bir değerlendirme yapıldığında, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Ortadoğu’daki toprak sahipliği sisteminin Avrupa’da modernleşme öncesi Ortaçağ sistemiyle büyük oranda benzerlik taşıdığı görülmektedir.

Yine farklı bir pencereden yapılacak değerlendirmeye, Osmanlı İmparatorluğu’nun, bölünmüş toplumsal yapı, öne çıkan kabile bağlarının varlığı ve böyle bir ortamda merkezi birliğin geliştirilmesinin zorluklarından hareketle Ortadoğu’da uyguladığı diğer bir yönetim stratejisi, özellikle gelişme ve yükseliş dönemlerinde bölgeyi paşalıklara ayırarak yönetmek olmuştur. Bu bağlamda Ortadoğu, belli sınırlar dâhilinde paşalıklara ayrılmış ve yönetim, merkezden uzak ancak yerelde gücün tepesinde bulunan paşalar aracılığıyla yönetilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu tarafından bölgede oluşturulan paşalıklar ve yönetim birimleri ana hatlarıyla şöyledir;

“Suriye ve Filistin, Halep, Şam, Trablus ve Sayda merkezli olmak üzere dört paşalığa (18. yüzyılın sonunda Akka da paşalık olacaktı) bölünmüştü. Kudüs kenti bölgesi özel bir sancak olarak ayrıldı. Irak’taki paşalıklar Musul ve Bağdat’tı. Arabistan’da Hicaz ve Yemen vardı. Mısır, Trablus, Tunus ve Cezayir

ise bağımsız paşalıklardı. Somali sahil şeridi, 16. yüzyılın ortalarından 18. yüzyıl ortalarına kadar Habeş'in bağımsız bir vilayeti olarak statüsünü sürdürdü. Lübnan bölgesi ise Arap emirleri yönetiminde, özerkliğini muhafaza etmişti.” (Lutskiy, 2011: 24)

Bu paraleldeki bir değerlendirmede, Ortadoğu yakın tarihinin uzunca bir döneminde, her ne kadar güçlü bir merkezi imparatorluğa bağlı olsa da, aslında âdem-i merkeziyetçi bir yönetim sistemiyle yönetilmiştir. Bölgede temel merkezi politikalar korunmaya çalışılsa da, merkezden atanan paşalar, dönemin şartlarıyla ilişkili olarak, yarı özerk yönetim alanlarında asıl güç odakları olmuş ve bu gücü yerel beylerle birlikte korumaya devam etmiştir. Bu bağlamda Ortadoğu'da merkezi imparatorluk ve yerel politikaların bileşiminden oluşan bir denge etkin olmuştur. Bu sistem ana hatlarıyla şöyledir: “Padişahın vekilleri kendi bölgelerinde sınırsız güçlerinin tadını çıkarmaktaydı. Merkezi hükümet önemsiz talimatlarla yöneticilerine rahatsızlık vermezdi. Kendi muhakemelerine göre, vergilere el koyup topluyor, mülkleri dağıtıyor, yargıyı ve yürütmeyi yönetiyor, askeri güçlerini komuta ediyor, komşularına ve isyan eden beylere karşı savaş yürütüyordu... Görünüşte Osmanlı İmparatorluğu merkezi bir devlet yapısına sahipti. Gerçekte ise âdem-i merkeziydi.” (Lutskiy 2011: 24-25) Nitekim bölgedeki bu özerk yapı, modernleşme dönemindeki ulus-devlet ve milliyetçi akımlarla çözülmeye gitmiş, Ortadoğu, Osmanlı İmparatorluğu'ndan tamamen ayrılmıştır. Aynı zamanda yerel feodal beylerin gücünde ise herhangi bir kırılma yaşanmamıştır.

Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Ortadoğu'da, yönetilen ve yöneten ayrımı da belirginleşmektedir. Ayrıcalıklara sahip olan sınıf daha çok yönetici sınıfken, tebaa ise yönetilen sınıfı oluşturmuştur. Bu bağlamda bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda dört ayrıcalıklı sınıf vardır:

“İdari, askeri, mali ve kültürel... İdari kol saray olmuştur. Sultanın karıları, çocukları ve hizmetkârları (iç hizmet de denirdi) ve Osmanlı yönetiminin bütün diğer kollarını denetleyen (bu nedenle dış hizmet de denen) kabine (divan) bu kapsama giriyordu... Askeri kol daha çok yeniçeriler ve sipahilerden oluşuyordu... Gelirlerin toplanması, maaşların ödenmesi ve diğer hükümet zorunluluklarını mali sınıf üstlenmişti... Egemen sınıfın kültürel koluna ulema deniyordu. Esas olarak Sünni olan bu Müslüman ilim adamları, adalet sistemini ve vakıfları yönetiyor, okul, hastanelere destek oluyor, genç Müslümanları

eğitiyor ve diğer dini görevleri yapıyorlardı.” (Goldschmidt Jr. ve Davidson, 2011: 197)

Tebaa ise bu sınıfların hiç birine dâhil değildir. Ortadoğu’da tebaa, halkın çoğunluğunu oluşturan, dini vakıflar ya da aşiret ve kabilelere bağlı yaşayan kesimdir. Bu bağlamda “Tebaa yani reaya, Osmanlı İmparatorluğu’nda egemen sınıfa ait olmayan herkesi içermiştir. Bunlar imparatorluğun zenginliğini üretmişlerdir. Hayvan yetiştiriciler ve köylüler, madenciler ve inşaatçılar, zanaatkârlar ve tüccarlar... Hepsi reyadır.” (Golschmidt Jr. ve Davidson, 2011: 197) Tebaanın sosyal statüsü uzunca bir sürede aynı şekilde devam etmiştir. Özellikle Ortadoğu’da tebaa aşiretler ve kabilelerin insan gücünü oluşturmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu’nda merkezi yönetimin gücünü bozulmaya başladığı özellikle 17. yüzyıldan itibaren ise egemen sınıf ve tebaa arasındaki ilişkiler daha da hukuksuzlaşmış ve otoriter bir kimlik kazanmıştır. Gelişen bu yapıda, tebaa olarak kabul edilen toplumun geneli ise haklarını savunamayan hatta haksızlıklara çoğu zaman tepkisiz kalarak cevap veren ve reform karşıtı bir konuma yerleşmiştir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu’nda toplumun genelinde, Avrupa’da temsili demokrasinin inşası öncesinde olduğu gibi “birey” ve “bireysel özgürlük” alanı gelişmemiştir ve bu durum sadece devlet baskılarından dolayı değil, toplumdaki bazı kuruluşların da otoriter-hiyerarşik yapılarıyla insanın “birey” olabilmesini köstekleyici işlevler görmesinden kaynaklanmıştır. (Tanör, 2009: 30) Farklı bir ifadeyle, Osmanlı İmparatorluğu’nda özellikle çöküş döneminde, bir taraftan dini kurumlar diğer taraftan feodal beyler bu sistemde güçlü tarafı oluştururken, halkın geneli tepkisiz ve daha da güçlenen aidiyet duygusu içinde “birey” kimliğinden daha da uzaklaşmıştır.

Tanör, özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküş döneminde ortaya çıkan bu toplumsal tabloyu şöyle aktarmaktadır:

“ Ulemanın başını çektiği iktidar kervanına karşı bir protesto eylemi olarak görünen tasavvuf ve tarikatlar, genellikle otorite ve geleneğin hizmetindeydi. Bunlar kişinin bir ‘rehber’ e (pîr, şeyh, vb.) teslim olması, ‘ben’ olmaktan çıkıp ‘biz’leşmesi, tevekkül ve kayıtsız şartsız baş eğmeyi öğrenmesi gibi esaslara dayalıydı. Böylece kentte olsun (esnaf toplulukları) köyde olsun, tasavvuf ve tarikat odakları, otoriteye baş eğme felsefesini tabana indiriyor, kaderciler ve hiçbir şeyi sorgulamayan bir kitle yaratmaya aracılık ediyorlardı. Merkezi otorite ve iktidar da; pîrlere ve şeyhler çerçevesinde örgütlenen tarikatlar, esnaf toplulukları, dinsel ve ekonomik nüfuzları olan taşra mütegalibesi gibi tabakalar eliyle

Çevre'ye doğru dağılabiliyordu. Tarikat ahlakı, kentte ve köyde uysal bir tabaka ruhiyatı yaratıyor, kitlelerin feodal bağımlılığı içlerine sindirebilmelerini ve sorgulamalarını sağlıyordu.” (Tanör, 2009: 31)

Ülgener'in ifadesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi yönetimin zayıfladığı bu dönemde çoğunlukla tarikat ve toprak ağalığı karışımından oluşan bu tabakalar halk üzerinde bir 'tahakküm odağı' haline gelmiştir. (Tanör, 2009: 31)

Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezde yaşanan gelişmelere paralel olarak Ortadoğu'da ise feodal yapılar daha da güçlenmeye başlamıştır. İmparatorluktan daha bağımsız bir nitelik kazanan Ortadoğu eyaletlerinde, bir taraftan zaten var olan yerel beyler ve güç odakları daha da otoriter bir kimlik kazanırken, diğer taraftan Avrupalı sömürge güçlerinin etkisi artmaya başlamıştır.

Özetle; Ortadoğu, her ne kadar tarihinin 400 yıl kadar büyük bir döneminde, Osmanlıların egemenliği altında kalsa da, bölge toplumu ana hatlarıyla kendi yapısal özelliklerini korumuştur. Osmanlı hâkimiyeti altında da dini kurumlar, kabileler ve aşiretler en güçlü toplumsal yapılar olarak öne çıkmıştır. Ortadoğu'daki bu sistem, modernleşme döneminde de değişmeden ana hatlarıyla devam etmiş ve çağdaş Ortadoğu'da otoriter rejimlerin temelini oluşturmuştur.

2.4. Osmanlı Devleti'nde İlk Modernleşme Hareketleri

Osmanlı İmparatorluğu, her ne kadar modern toplumun gelişimini Avrupa ile eş zamanlı olarak sağlayamamış olsa da yine de modern toplumu inşa etmek ve yaşama geçirmek amacıyla bir dizi geniş çaplı reformu uygulamaya koymuştur. Bu reform hareketleri 1600'lü yıllara kadar geri gitmektedir ancak bu alandaki en somut adımlar III. Selim döneminde atılmıştır. Bernard Lewis, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reform hareketlerini, genel olarak Batılılaşma ya da Batıyı taklit etme olarak değerlendirirse de, temelinde bu reformlar çağdaşlarından pek de farklı değildir. (Lewis, 2009: 64) Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernleşme süreci, her ne kadar Batılı anlamda bir modern toplumun inşasını sağlayamamış olsa dahi merkezi olarak siyasi sisteme ilişkin önemli dönüşümlere kaynaklık etmiştir.

Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nda, toplumsal ve siyasal alanda ilk reform hareketlerini başlatan isim bilindiği gibi Sultan III. Selim'dir ve III. Selim'in ardından, modernleşme çalışmaları, imparatorluğun genel bir politikası haline gelmiş, farklı reform programları uygulamaya konmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reform döneminin önemli bir özelliği, Avrupalı anlamda moderniteye yönelik toplumsal bir

dönüşüm sağlamaktan daha çok imparatorluğun içinde bulunduğu gerileme halinin ortadan kaldırılmasının amaçlanmış olmasıdır. Reform düzenlemeleri, her ne kadar Batılı muadilleriyle benzer formlara sahip olsa da, oluşturulmak istenen etki daha çok gücü zayıflayan merkezi yönetime yeniden güç kazandırmaktır.

Nitekim Osmanlı imparatorluğu III. Selim dönemiyle birlikte, her ne kadar modernleşme dönemine girse de, aynı zamanda zayıflama ve çöküş sürecine de girmiştir. Farklı bir ifadeyle; III. Selim dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın gerisinde kaldığı bir dönemdir ve bu durum 18. yüzyıldan itibaren daha da belirginleşmiştir: “Batı 18. yüzyılda, Osmanlı karşısında askeri, politik ve ekonomik üstünlüğü ele geçirmiş ve sonrasında da korumuştur.” (Goldschmidt Jr. ve Davidson, 2011: 209) Batı devletlerinin üstünlüğü ele geçirmeye başladığı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu duruma ilişkin genel bir değerlendirme yapıldığında: “Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. ve 18. yüzyılları ekonomik açıdan gerileme ve çöküntü, sosyal açıdan da dağılma ve anarşik bir düzenin belirmesi şeklinde özetlenebilir. Buna paralel olarak, 16. yy'a kadar kendi iç tutarlılığını korumuş görünen geleneksel devlet sisteminin de sarsıldığı görülmektedir.” (Goldschmidt Jr. ve Davidson, 2011: 209)

Bu dönemde Osmanlı merkezi yönetimin gücünün zayıfladığını gösteren önemli bir durum, Ortadoğu başta olmak üzere imparatorluğun egemenlik kurduğu birçok coğrafyada daha özerk davranan feodal beylerinin yanı sıra ayaklanmaların da artmasıdır. Bu dönemde: “Dağlı Eşkîyası Hareketi, Ahmet Cezzar Paşa Olayı, Mısır Beylerinin başkaldırısı, Arabistan'da Vehabîlik hareketi, Sırp reayasının ayaklanması, Akdeniz Rum Korsanlarının hareketi... Âyân ve derebeyleri, kimi zaman eşkıya, bazen de başıbozukluktan bulunan 'ehl-i ırz' (halk) bu hareketlerin başını çekmekte(dir). Çoğu zaman bütün bu unsurlar bir arada bulunmak(tadır).” (Tanör, 2009: 33) Ayaklanmaların önemli dinamiklerini ise merkezi yönetimin zayıflamasına paralel olarak, Ortadoğu başta olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim olduğu bölgelerde derebeylerinin ve feodal beylerin güçlenerek daha özerk bir yapıda hareket etmeleri oluşturmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda reformların yaşama geçirildiği dönemle, Avrupa'daki modernleşme dönemi kıyaslandığında, Osmanlı'daki modernleşme hareketlerinin önemli bir yönü, bu reformların, Avrupa'daki gibi toplumsal yapıda meydana gelen geniş çaplı bir değişimle değil, daha çok, merkezi yönetim tarafından dayatılarak uygulamasıdır. Üstelik III. Selim ve diğer padişahlar tarafından, daha çok gerilemeyi durdurmak amacıyla yaşama geçirilen reformlar, toplumda meydana gelen

değişmeye paralel olarak toplum tabanından destek görmediği gibi çoğu zaman da tepkiyle karşılanmıştır. III. Selim tüm karşı çıkışlara rağmen Nizam'ı Cedid'i yaşama geçirebilmiş ve toplumun birçok alanında önemli sayılan reform programlarını uygulamaya başlamıştır. Lewis bu süreçte yaşananları ana hatlarıyla şöyle aktarmaktadır:

“İlk örneklerinden itibaren reform önerileri en şiddetli şekilde muhalefetle karşılaştı ve reform tavsiye eden tezkereler, sarayda bile kin ve alayla saldırıya uğradı. Ancak Padişah kararlılık ve enerjiyle yoluna devam etti. Kendisine yardımcı olmak üzere reform yandaşlarından küçük bir heyet oluşturup, 1792 ve 1793'te topluca Nizam'ı Cedid adıyla bilinecek olan bir dizi yeni düzenleme ve talimatı yürürlüğe koydu. Bunlar içinde eyalet yönetimi, eyaletlerin vergilendirilmesi, hububat ticaretinin kontrolü ve diğer idari-mali konuları içeren yeni düzenlemeler yer alıyordu... Tıpkı bundan yüzyıllar önce Arapça 'otorite' anlamına gelen sultan kelimesinin bir şahsı betimlemede kullanılmaya başlanması gibi, Nizam'ı Cedid, yani 'yeni düzen' de bir grup insanın adı oldu.” (Lewis, 2009: 82-83)

Diğer taraftan III. Selim döneminde uygulamaya konan reformlar, genel bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde tam anlamıyla amacına ulaşamadıkları görülmektedir. Ancak buna rağmen III. Selim'in reform düzenlemeleri, özellikle modern bir merkezi yönetimin tesis edilmesi adına oldukça önemli bir adım olarak kabul edilmektedir:

“III. Selim reformlarından, siyasal sistemin düzeltilmesine ilişkin olanları arasında, 'danışma' (meşveret) usulünün yeniden canlandırılıp geliştirilmesi çabaları, en dikkat çekici örnektir. Bu usul, başlıca iki yoldan gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Birincisi; devrin ileri gelen kişilerinden, hatta bazı yabancılardan, devlet işlerinin durumuyla ilgili raporlar (layihalar) istenmesidir. Bu yol, özellikle Batı düşüncesinin ülkeye akmasını kolaylaştırıcı bir rol oynamıştır. İkinci örnek; 'meşveret usulü'nün yeniden ve kalıcı bir şekilde düzenlenip kurumsallaştırılması anlamına gelen, 'Meclis-i Meşveret' in kurulmasıdır. Bundan başka, III. Selim, siyasi, idari ve adli alanlarda başka bir takım reform girişimlerinde daha bulun(muştur.) Bunların başlıcaları şunlardır: Âyanların eskiden olduğu gibi yine seçimle işbaşına gelmeleri ve bunların seçimine valilerin hiçbir şekilde karışmaması; kadı ve naiplerin (kadı vekili) usulsüz işlemlerine son verilmesi; halktan alınan resimlerin (vergi) sınırlandırılması... Ancak bu yeniliklerin hayata geçirildiği söylenemez.” (Tanör, 1985: 12)

Nitekim III. Selim'in Nizam-ı Cedid'i kurması ve yenilikleri yaşama geçirmeye çalışmasının ardından geleneksel güçlerin padişaha tepkisi artmış ve III. Selim tahttan indirilmiştir. III. Selim'in reformları özellikle dönemin en büyük silahlı gücü Yeniçeriler tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır: "Selim'in tahta geçmesinden itibaren Yeniçeriler, onun askeri reform programını bağımsızlıklarına bir tehdit olarak görmüşler ve yeni ordunun yanında savaşmayı reddetmişlerdir." (Cleveland, 2008: 74) Dolayısıyla tepkilere paralel olarak her ne kadar III. Selim'in reformları kalıcı bir nitelik kazanmasa da, modern bir siyasi sistemin inşa edilmesinde önemli aşamalardan birini oluşturmuştur: "Bu dönem reformizminin asıl katkısı ve mirası, askeri yeniliklerin Batı'ya dönük bir asker-aydın tipi, diplomatik alandaki ilişkilerin de yine Batı'ya dönük liberal ve reformist bir aydınlar çekirdeği yaratmış olmasıdır. Bu oluşumun önemi, özellikle Tanzimat döneminin hazırlanması bakımından dikkat çekicidir." (Tanör, 1985: 12) III. Selim döneminde 'meşveret usulü' başta olmak üzere, her ne kadar merkezi yönetimin güçlendirilmesi adına önemli adımlar atılmış olsa da, Ortadoğu başta olmak üzere yerel güçlerin ve yönetimlerin Osmanlı merkezinden ayrı olarak özerkliklerini sürdürdükleri görülmektedir.

Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nda, merkezi yönetimi güçlendirme reformlarının devam etmesinde önemli bir dinamik sağlamıştır. III. Selim'in ardından bu yöndeki reformlara önemli bir örnek 7 Ekim 1808'de tarihli Sened-i İttifak'tır. Genel bir tanımla, Sened-i İttifak: "Osmanlı Devleti'ni yeniden eski haşmetli günlerine döndürmek amacıyla girişilen Nizam-ı Cedid uygulamalarının çeşitli nedenler ile başarısızlığa uğraması üzerine merkezi hükümetin mahalli hâkimler konumundaki Âyanlarla ilişkilerini düzenleyen bir belgedir." (Eraslan ve Olgun, 2006: 19) Sened-i İttifak, aynı zamanda Osmanlı modernleşme tarihinde Magna Carta ile benzerlik taşıdığı ileri sürülen bir belgedir ancak Tanör bu belgenin Magna Carta'dan önemli farklılıklara sahip olduğunu ifade etmektedir: "Taşra güçlerinin Merkez'i sarsan bir olgu olmasına karşın Sened-i İttifak girişimi bunlardan gelen bir zorlama ve dayatma ürünü değildir; daha çok merkez patentli ya da ağırlıklıdır. Benzetme konusu Magna Carta'da ise dıştan dayatma ve iki taraflılık açıktır. Ayrıca, imzacı taşra unsurları az ve isteksiz, hükümdar da sonradan ve istemeyerek devreye girmiş görünmektedir. Ağırlık ve inisiyatif Merkez adına davranan ve âyanların da desteğinden yararlanan yöneticileridir." (Tanör, 2009: 55) Dolayısıyla Sened-i İttifak, Osmanlı merkezi yönetimin yetkilerinin sınırlandırılmasına yönelik önemli bir girişim olsa da, demokrasi adına da toplumsal anlamda bir değişim ve dönüşüm meydana getirememiştir. "Memleket dâhilinde yer

alan Âyanların önemli bir kısmının merkezi idareye duydukları güvensizlik yüzünden katılmadığı Sened-i İttifak, Alemdar Mustafa Paşa'nın ortadan kaldırılmasından sonra zaten mecburen kabullenen II. Mahmut tarafından unutulmaya terk edil(miştir.)” (Eraslan ve Olgun, 2006: 19-20)

Osmanlı modernleşmesinde, Sened-i İttifak her ne kadar unutulmaya terk edilen bir belge olsa da, II. Mahmut ve sonraki padişahlar tarafından da reformlar devam ettirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, II. Mahmut döneminden itibaren Tanzimat olarak da tanımlanan ve 1900'lü yılların ilk çeyreğine kadar devam edecek önemli bir reform sürecine girmiştir:

“Geniş anlamıyla Tanzimat (düzenlemeler), Osmanlı devlet yapısında ve devlet toplum ilişkilerinde yapılan düzenlemeleri ifade et(mektedir.) Bu açıdan bu deyimın kapsamına, III. Selim ve II. Mahmut reformlarını sokan yazarlar olduğu gibi, Tanzimat döneminin II. Meşruiyet'e (1908) kadar sürdüğü görüşünü savunanlar da vardır. Dar anlamıyla Tanzimat ise genel olarak kabul edildiği üzere, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ile başlayıp 1870'li yılların başlarına kadar süren sınırlı bir dönemi ifade et(mektedir.)” (Tanör, 1985: 13)

Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Dönemi'nin başlangıcı Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'dur. Gülhane Hatt-ı Hümayûnu çoğunlukla tebaanın haklarını gözeten bir nitelik taşımaktadır. 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nun içeriği genel bir değerlendirmeye şöyledir: “Gülhane Hatt-ı Şerifi'yle, tebaanın hayat, namus ve mülkiyet haklarının güvence altına alınması, iltizam ve iltizama bağlı her tür sömürünün kaldırılması, düzenli ve kuralına uygun biçimde adil olarak yargılanması ve bu kanunların uygulanması sırasında mensubu oldukları dine bakılmaksızın kişilerin eşitliği gibi ilkeler resmen kabul ve ilan edilmiştir.” (Lewis, 2009: 150)

Padişah Abdülmecid tarafından yaşama geçirilen Gülhane Hatt-ı Hümayûnu, genel bir tanımla, Osmanlı İmparatorluğu'nda demokratikleşme adına atılan önemli adımlardan biri olarak kabul edilmektedir ve belgeyle İslami temelli toplumsal ayrıcalıkların da bir bakıma ortadan kalktığı ilan edilmektedir. “Bu fermanda, inancı veya ırkına bakılmaksızın imparatorluktaki bütün halkların din özgürlüğü kabul edilmiştir.” (Choueiri, 2011: 286) Bu noktada bir başka yaklaşıma göre de, Osmanlı İmparatorluğu'nda aslında bu tür sivil haklara yönelik düzenlemelerin gerçek amacı demokratik bir toplum kurmaktan daha çok Avrupalıların desteğini kazanmaktır. Choueiri, Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin ilan edilmesinin asıl amacının Suriye'yi eline geçirmiş olan Mehmed Ali Paşa'ya karşı Avrupa'nın, özellikle de Britanya'nın

desteğini kazanmak olduğunu savunmuştur. (Choueiri, 2011: 286) Bu yöndeki bir değerlendirmede Ortadoğu’da oluşan özerk durumun Osmanlı İmparatorluğu’ndaki reformların şekillenmesinde etkili olan unsurlar arasında yer aldığı görülmektedir.

Diğer taraftan Gülhane Hatt-ı Şerifi’nin ilanı, her ne kadar yine halkın tabanında meydana gelen bir değişim ve dönüşümle yaşama geçirilmiş olmasa da, bu dönemde, Osmanlı Devleti’nde, III. Selim’le birlikte ortaya çıkan aydın sınıfının daha da güçlendiği görülmektedir. Farklı bir ifadeyle: bu dönemde imparatorluk sınırları içinde Avrupa’daki Kameralistler’e benzer bir grup Gülhane Hatt-ı Şerifi’nin ilanında etkili olmuştur. Hatırlanacağı üzere Avrupa’da Kameralistler, modernleşme hareketlerinde öncü rolü oynayan aydın bir kesimdir ve grup Avrupa’daki fikirsel dönüşümde etkili olmuştur. Kameralistler burjuva sınıfı güçlenmeden önce modern yönetime ilişkin talepleri güçlü şekilde dile getirmiştir. Mann, Kameralistler’in yapısını ve Avrupa toplumlarındaki etkisini şu şekilde ifade etmektedir:

“Devletin reforme edilmesine dair ilk önemli ideolojik hareket olan Kameralizm, ağırlıklı olarak Lutherci Kuzey Almanya ve Katolik Avusturya’nın üniversitelerinde görüldü. Kameralistler 18. yüzyıl boyunca, devlet dairelerinin merkezileşmesi, rasyonelleşmesi, toplanan sistematik istatistiklerle bilgilendirilmesi ve evrensel olan yönetsel ve mali kurallara tabi olması gerektiğini ileri süren bir ‘yönetim bilimi’ geliştirdi. Bunun üç politika hedefine ulaşması gerekiyordu: iyi bir düzen sağlanması, buradaki öznelerin (yurttaşların değil) ekonomik faaliyetlerinin teşvik edilmesi ve bunların servetlerinin kâr şeklinde düzenli olarak arttırılması... 18. yüzyılın başlarındaki Kameralistler; monarkları özel çıkarlara hizmet etmeyi terk etmeye teşvik eden hukukçular, üniversite profesörleri, önde gelen resmi görevliler veya bunların danışmanlarıydı. Bu ‘itaatkâr bürokratlar’ daha sonra devletin toptan reformu için baskı yapan Avrupa Aydın despotizmine kaydılar.” (Mann, 2012: 461)

Avrupa’da modern topluma geçişte Kameralistler’in elini güçlendirence – Osmanlı İmparatorluğu’ndan farklı olarak- bu grubun taleplerinin toplumsal dönüşümle birlikte ilerlemiş olması, burjuvazi ve sivil toplum başta olmak üzere halkın geniş kesimleri tarafından savunulması ve taleplerin bir süre sonra özellikle İngiltere’de, monarşi tarafından desteklenmesidir. Bu noktada Mardin’in değerlendirmesiyle: “Tanzimat olarak bilinen, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun ilanı ile başladığı kabul edilen yenilik hareketi büyük çapta ‘kameralizm’ den esinlenmiştir.” (Mardin, 1992: 12) Ancak Osmanlı İmparatorluğu’nda ve hâkim olduğu bölgede öncü grupların varlığı

konusunda ve Gülhane Hattı-ı Hümayunu'nun ilanında Avrupa ile benzerlikler olsa da, reformların halktan gördüğü destek konusunda önemli farklılıklar bulunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda aydın olarak da tanımlanabilecek kesimlerin ise -her ne kadar sonraki dönemlerde güçlenseler de- ilk dönem modernleşme hareketleri sırasında, özellikle toplumsal dönüşümü sağlama yönünde etkili bir güç ortaya koyamadıkları görülmektedir. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında, Ortadoğu'daki eyaletler daha özerk ve bağımsız bir yönetim için mücadele ederken, imparatorluğun merkezinde temelinde reform yanlıları ile karşıtlarından oluşan bir bölünmenin olduğu dikkat çekmektedir. İlişkili olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi değişimin dinamiklerini çoğunlukla: feodal tepkiler (âyân, derebeyi direnişleri), halkın tepkisi (köylü, orta sınıf hareketleri), dış baskılar (yabancı devletler), liberal-reformist girişimler (seçkinler, padişah), ulusal tepkiler (Türk olmayanların talepleri) oluşturmuştur. (Tanör, 2009: 19) Bu aktörlere paralel olarak ilk dönemlerinde kısıtlı bir çevre tarafından savunulan reformlar, 19. yüzyıldan itibaren nispeten daha geniş kesimler tarafından desteklenmeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıla kadar, özellikle toplumdaki yenilikçi kanat, Fransız Devrimi'nin ardından yayılan özgürlükçü düşünceler başta olmak üzere modernleşme düşüncelerinden oldukça etkilenmişler ve bu düşüncelerin güçlü savunucusu haline gelmişlerdir. Lewis, Fransız Devrimi'nin ardından İslam toplumlarında yaşanan fikirselleşimi ve öncü kesimin rolünü şu şekilde ifade etmektedir:

“1800'den önce 'özgürlük' İslam dillerinde köleliğin zıt anlamı olan bir kelimeydi ve asıl olarak hukuki bir terimdi. 19. yüzyıl boyunca, Avrupa'dan gelen yeni bir siyasi anlam kazandı ve hem yerel despotluğa hem de yabancıların sömürgeciliğine karşı sürdürülen mücadelede haykırılan bir savaş çığlığı haline geldi. İyi teşkil edilmiş hürriyetin kurumlara, temsil yeteneği olan bir hükümete, kanunun hâkimiyetine ihtiyacı vardı ve sonuç olarak bütün bunlar laik (seküler) bir otorite ve laik (seküler) bir kanun külliyatını içermektedir. Bu da bir zamanların şer'i hukuk ulemasından ve mutlakiyetçi bir idare unsurlarından tamamen farklı, yeni bir hukukçu ve siyasetçi sınıfı anlamına geliyordu.” (Lewis, 2009: 77)

Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda her ne kadar modernleşme hamlelerini destekleyecek geniş ve etkili bir toplumsal taban olmasa da seçkinler, özgürlükçü düşüncelerin yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Burada önemli bir nokta, Fransız Devrimi'nin ardından Ortadoğu'da ve Anadolu'da, özgürlük ve modern yönetim

taleplerini güçlü şekilde dile getiren, hatta isyanlarla bağımsızlık mücadelesi veren toplumsal gruplar da vardır ki bu durum, temelinde Osmanlı'nın merkezi yönetimi tarafından istenen bir durum değildir. Rasim'in ifadesiyle Fransız Devrimi ile birlikte yayılan özgürlükçü düşünceler, merkezi yönetimin ileri gelenleri tarafından desteklenmemiştir: "... ne padişah ne de dönemin ileri gelenleri Fransız Devrimi'nin demokratik ilkelerini kavramak ya da benimsemek durumundadır; anlayabildikleri ölçüde de bunlara karşıdılar." (Tanör, 2009: 36) Bu durumun önemli nedeni Fransız Devrimi ile yayılacak özgürlükçü düşüncelerin imparatorluğun bir arada kalmasını zorlaştıracak olmasıdır: "... özgürlük ve eşitlik ilkelerini getiren Fransız Devrimi'nin, bu esaslarının çeşitli milletlerce benimsenmesi halinde, çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu için 'yıkıcı' sonuçlar doğurması olasılığı da yüksektir. Bu ilkeler zaten önce bu milliyetlerce benimsenecek, Türk-Müslüman 'intelligentsia' nın bunlardan etkilenmeleri 19. yüzyılın ikinci yarısını bulacaktır." (Tanör, 2009: 36)

Ancak toplumun tabanındaki tüm karşı çıkışlara rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi anlamdaki modernleşme hareketleri, entelektüel tartışmalara paralel olarak imparatorluğun çöküşüne kadar kesintisiz şekilde devam etmiştir. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda daha demokratik bir siyasi sistem kurmak için Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin ardından Islahat Fermanı ilan edilmiştir ancak yürürlüğe konmamıştır. İmparatorlukta en önemli demokratikleşme hamlesi ise 1876 Kanun-i Esasi'nin ilanıdır:

"1856'da Sultan Abdülmecid tarafından Islahat Fermanı adıyla bilinen ikinci bir ferman yayınlanarak tüm tebaanın eşitliği bir kez daha ifade edilmiştir. Ancak bu ferman yürürlüğe konmamıştır... İmparatorluğun eyalet yönetimini düzenleyen diğer reformlar 1860'ların başında uygulanmıştır. Bununla birlikte reformların doruğu Sultan II. Abdülhamid'in 1876'da anayasayı ilan edip meclisi açmasıdır... Liberallerin ve milliyetçilerin muhalefetiyle karşılaşan Sultan Abdülhamid 1878'de anayasayı askıya alıp meclisi feshetmiştir..." (Choueiri, 2011: 286)

Sultan II. Abdülhamid tarafından ilanından birkaç yıl sonra askıya alınmış olsa da, 1876 Kanun-i Esasi, Osmanlı İmparatorluğu'nda, demokrasinin gelişiminde önemli adımlardan biri olarak kabul edilmektedir. 1876 Kanun-i Esasi'nin ilanının yani Birinci Meşrutiyet'in, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki demokratikleşme çabaları açısından önemine ilişkin genel bir değerlendirme yapıldığında, Kanun-i Esasi, Osmanlı'daki en önemli ilk dönem anayasacılık hareketi olarak nitelendirilmektedir. Demirci, Kanun-i

Esasi'nin dönemi itibariyle önemini şöyle ifade etmektedir: “19. yüzyıl liberalizmi ve ona önemli özellikler veren dönemin anayasacılık hareketlerinin temel hedeflerinden biri de hükümdarların sınırlandırılmasıdır. Osmanlı Devleti'nde bu süreç Tanzimat Fermanı'yla başlamış, 1876'da Kanun-u Esasi'nin (KE) ilanı ile önemli bir noktaya gelmiş, 1909'da anayasada yapılan değişikliklerle bu hareketlerin ülkemizdeki yansıması ileri bir noktaya taşınmıştır.” (Demirci, 2001: 157)

Bu bağlamda Kanun-i Esasi, merkezi yönetimin temsil karakterini güçlendirerek aynı zamanda tebaanın eşitliğini öne çıkaracak bir şekilde tasarlanmıştır. Akarlı'ya göre: “Anayasalı rejim isteyenlerin başında gelen Yeni Osmanlıların destekçisi Mithat Paşa parlamentolu bir rejimin, gayrimüslimlerin parlamentoda temsil edilmesinin Osmanlı Devleti'nin Şark Meselesi kapsamında karşı karşıya kaldığı diplomatik baskıları hafifleteceği iyimserliğini taşımaktadır.” (Demirci, 2007: 5) Burada önemli bir nokta, Kanun-i Esasi her ne kadar demokratik anlamda parlamentolu bir yönetim öngörse de, Osmanlı İmparatorluğu için bu dönem Ortadoğu başta olmak üzere birçok bölgede milliyetçi ve ulusalcı hareketlerin arttığı bir dönemdir. Paralel olarak Kanun-i Esasi ile ilgili en önemli endişe, ulusal bilincin bazı bölgelerde fazlasıyla uyandığı çok uluslu bir devlette bu meclisin ne tür sonuçlar yaratacağıdır. (Demirci, 2007: 6)

Nitekim tüm endişelere rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün ülkeyi temsil edecek temsilcilerin bir araya geldiği ilk parlamento (Meclis-i Umumi) açılmıştır. Bu meclisin Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi yönetimi açısından taşıdığı önem iktidarın kısmen de olsa paylaşılması adına oldukça önemlidir:

“Parlamento, yöneten-yönetilen ilişkisi açısından ‘Osmanlı merkezi’ için yeni bir siyasal kurumdu. Ama tarihsel bir sürecin, güçlü toplumsal taleplerin eseri de değildi. Bu kurum sosyolojik ve sınıfsal gelişmelerin sonucu ortaya çıkmamıştı, toplumsal bağı güçlü temsilciler topluluğu olsa imparatorlukta ‘siyasetin teşekkülünde’ yeni bir evreye geçildiğini söylemek de mümkün olacaktı. Yine de Osmanlı Devleti'nde ilk defa, bütün ülkeyi temsil etmek üzere bir heyet bir araya geliyordu, bu Osmanlı siyaset dünyası için görülmemiş bir gelişmeydi.” (Demirci, 2007: 6)

Diğer taraftan bu meclis, her ne kadar padişahın otoritesini koruyor olsa da aynı zamanda tüm ülkenin temsil edilmesini de sağlayacak şekilde iki kanatlı şekilde tasarlanmıştır. Bu bağlamda:

“Padişah tarafından atanan, önemli bir bölümü üst düzey sivil-asker bürokrasiye mensup üyelerden oluşan Âyan Meclisi (Heyet-i Âyan) ve imparatorluk

coğrafyasından seçilecek üyelerden teşekkül etmiş olan Mebusan Meclisi... Âyan Meclisi Osmanlı yönetici elit profili açısından bir yenilik oluşturmuyordu. Asıl yenilik Mebusan Meclisi kanadındaydı... Âyan Meclisi ne kadar siyasal merkezi (Başkent) temsil ediyorsa, Mebusan Meclisi de o kadar Osmanlı taşrasını temsil ediyordu.” (Demirci, 2007: 6)

Bu dönemde açılan parlamentonun diğer bir önemli özelliği, Osmanlı Devleti’ni bir arada tutmak adına ülkedeki bütün grupların ülke yönetimine katılımlarının sağlanmasıdır. Farklı bir ifadeyle: “Bütün kusurlarına rağmen bu meclisin göze çarpan özelliği, Osmanlı coğrafyasının etnik-dini açıdan türdeş olmayan yapısını aksettirmesidir. Parlamento, Anayasa’da dini İslam resmi dili Türkçe olan bir devletin dinleri, milletleri farklı insanları bir araya getirmede dönemin iki büyük devleti Avusturya-Macaristan’a, 1905’te kurulan Rus Parlamentosu’na (Duma) göre daha başarılıdır.” (Demirci, 2007: 7) Ortaylı ise Osmanlı Devleti’nde bu dönemde, ayrıca İmparatorluğun hem merkez, hem taşra devlet teşkilatında gayrimüslim tebaaya yer verildiğini de ifade etmektedir. (Demirci, 2007: 7)

Özetle; Osmanlı İmparatorluğu’nda siyasi sistemin daha da demokratik bir kimlik kazanması için sürdürülen çalışmalar, -her ne kadar demokratik ve liberal bir toplumsal dönüşüm sağlamaktan öte- merkezi yönetimi daha da güçlendirmek için uygulanmış olsa da kesintisiz olarak devam etmiştir. Bu dönem merkezi yönetim tarafından devam eden reformların yanı sıra özellikle aydın kesimin gündeminde demokrasi tartışmalarının yoğun bir şekilde yer aldığı bir dönem olma özelliğini de taşımaktadır.

2.4.1. Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme Dönemi ve Demokrasi

Tartışmaları

Osmanlı İmparatorluğu, farklı demokrasi denemelerine rağmen monarşi ile yönetilmiş olsa da Avrupa’daki gelişmelerle paralel olarak demokrasi tartışmaları hem Ortadoğu’da hem de imparatorluğun merkezindeki aydınların gündeminde önemli bir yer tutmuştur. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, Birinci Meşrutiyet’in ardından uzunca bir süre Sultan II. Abdülhamid’in mutlak otoritesi altında yönetilse de, bu dönem, aynı zamanda mutlak yönetime karşı muhalefetin güçlendiği bir dönemdir. Üstelik güçlenen muhalefet ülke siyasetini etkileyebilecek bir konuma yükselmiştir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu’nda Sultan II. Abdülhamid, muhalefetin de etkisiyle, 30 yıl aradan sonra 1908 yılında İkinci Meşrutiyet’i ilan etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nda İkinci

Meşrutiyet'in ilanında etkin olan muhalefet güçleri arasında Jön Türkler ise başı çekmektedir. Jön Türk hareketi, dönem itibariyle her ne kadar sistemli bir ideoloji etrafında örgütlenmese de yine de Batılı ve çağdaş bir Osmanlı yönetimi fikrinde birleşmiştir. Tanör, Jön Türk hareketinin fikirsel ve ideolojik temelini şu şekilde ifade etmektedir:

“Tıpkı Genç Osmanlılar gibi Jön Türklerin de işlenmiş ve tutarlı bir doktrini yoktu. Jön Türk basınında akılcılık (rasyonalizm) övgüsünden, laiklik (sosyal ahlak ve laik ahlak) ve kadın hakları savunusuna kadar pek çok çağdaş düşünce işleniyordu. Ama yazarların hepsinde İslamcı ve gelenekçi düşüncelerin izleri vardı. Batı uygarlığının bir bütün olarak benimsenmesini isteyen fikirler ile Türkleri Müslüman oldukları için barbarlıkla suçlayan Batı'ya inat savunulan bir İslamcılık ya da laik-antiemperyalizm temaları at başı gidiyordu... Jön Türk düşüncesinin asıl temeli 'bütün Osmanlıların kardeşliği' fikrinden kalkılarak varılan 'Osmanlı Milleti', 'Osmanlı Vatani' ve 'Osmanlılık' kavramları(ydı).” (Tanör, 2009: 169)

Bu dönemde, Osmanlı siyasi düşüncesinde, Ahmet Rıza Bey'in başı çektiği ve Türklerin yönetici ve egemen duruma geçmelerini savunan İttihat ve Terakkici kanat ile Prens Sabahattin'in başında bulunduğu ve bölgesel özerkliklerle yerinden yönetimi savunan iki farklı görüş etkili olmuştur. (Tanör, 2009: 171) Osmanlı İmparatorluğu'nda demokrasi denemelerinin yanında vatandaşlık, din, dil, millet, ulus-devlet gibi kavramlar yine tartışılan kavramlar arasında yer almıştır.

Demokrasi adına atılan adımların önemli bir ayağını ise iktidarı sınırlandırma çabaları oluşturmuştur. Demirci bu yöndeki çabaları şöyle ifade etmektedir: “Devlet iktidarını sınırlandırmaya dönük düşünceler 19. asrın ikinci yarısında 'Yeni Osmanlı' düşüncesinde karşımıza çıkmıştır. Bunlar arasında hükümdarı parlamento marifetiyle sınırlamak, parlamento içinde de ayrıca bir fren ve denge mekanizması yaratmak, bir başka deyişle parlamentoyu ikiye bölmek ve iki meclisli bir yapı tesis etmek de vardır.” (Demirci, 2010: 70)

Osmanlı İmparatorluğu ve Ortadoğu'da, demokratikleşme adına yapılan çalışmaları, toplum içi dengeler paralelinde ele aldığımızda ise Batılı reformlara olan yaklaşımlardan farklı bir tablonun ortaya çıkmadığı görülmektedir. Nitekim demokratikleşme amacıyla yapılan çalışmalar sırasında da toplum içinde hizipleşmeler ortaya çıkmıştır. Tanzimat döneminde, reformcularla muhafazakârlar arasındaki çekişmede reformcu paşalar (Tanzimatçılar) ve hükümdarlar ülkeyi yeniden

şekillendirmeye başlamıştır. (Demirci, 2010: 70) Bu süreç aynı zamanda mutlak iktidara karşı muhalefet hareketlerinin ortaya çıkmaya başladığı dönemdir: “Bu sürece tamamen muhalif olanlar olduğu gibi reformun tepeden inme yapılmasını eleştiren, sürecin daha liberal cereyan etmesini isteyenler, otokrasiye karşı çıkmıştır. Yeni Osmanlı hareketi modern anlamda ilk muhalefettir.” (Demirci, 2010: 71)

Osmanlı İmparatorluğu’nda aynı hizipleşmeyi dini alanda da görmek mümkündür. Bu dönemde İslam dininin özellikle siyasette ve toplum yönetimindeki yeri tartışmaya açılmıştır. Özellikle Osmanlı’nın ilerici, laik ve liberal kesimini temsil eden Genç Türkler zamanında bu tartışmalar had safhaya ulaşmıştır. “Genç Türkler döneminde (1908-1918) Osmanlı ve modern Türk millet ve milliyet kimliğinin oluşmasında, dinin, yani İslam’ın yeri uzun uzadıya tartışılmıştır. Tamamıyla din birliği üzerinde kurulmuş bir devleti savunan İslamcıların karşısında; din ile kavmiyetin, toplumun farklı yönlerini ifade ettiklerini ama bir arada yaşayabileceğini ve fiiliyatta zaten bunun olduğunu savunanlar olmuştur.” (Karpat, 2013: 35) Ancak devlet içinde devam eden siyasi fikir tartışmalarına karşın Osmanlı İmparatorluğu ülke içinden ve dışından gelen baskılarla dağılma sürecine girmiş ve 1921 Anayasası ile Yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna doğru önemli bir adım atılmıştır.

Bu noktada, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki modernleşme çabalarına paralel Ortadoğu’da ortaya çıkan tablo ile ilgili genel bir değerlendirme yapıldığında; merkezi yönetimin gücünün zayıflaması ve devam eden demokratikleşme çabalarına paralel olarak, Ortadoğu’da ise merkezden atanan valilerin yanı sıra yerel feodal beylerin daha da güçlendikleri görülmektedir. Öyle ki bölgedeki yerel güç odakları, güçlerini korumak için kimi zaman Osmanlı İmparatorluğu ile kimi zaman da Avrupalı güçlerle işbirliği yoluna gitmiştir. Kanaatimizce bu dönemde ortaya çıkan toplumsal tablo, bölgedeki feodal yapının, bölgenin bağımsızlığını kazandığı çağdaş dönemde de bozulmadan devam etmesinin ve bugün dahi bölge siyasetindeki belirleyici güçler olmasının önemli nedenleri arasında yer almaktadır.

Diğer taraftan Ortadoğu’da bu dönem aynı zamanda siyasi olarak fikirsiz tartışmaların yaşandığı bir dönem olma özelliğini de taşımaktadır. “Yeni düşünce akımları –özellikle Batı’dan gelen düşünce akımları- hızla çoğal(mış), ideolojik ortamda baş döndürücü değişimlere yol aç(mıştır.) İslamcılık, reformculuk, âdem-i merkeziyetçilik ve milliyetçilik düşüncelerinin tümü birden, etnik ya da dinsel kökenleri ne olursa olsun, gittikçe daha sesli ve daha bilinçli bir elit tarafından geleceğe yönelik olasılıklar olarak gelişigüzel ortaya atıl(mış) ve tartışıl(mıştır.)” (Barbir, 2000: 151)

Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi yönetimin zayıfladığı dönemde Arap coğrafyasında geniş kesimler tarafından savunulan temel siyasi görüş ise Arap milliyetçiliğidir. Davişa, Arap coğrafyasında Arap milliyetçiliği hareketlerinin artışına ilişkin şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Yirminci yüzyıl Arap milliyetçiliğinin entelektüel tohumlarını, bazı on dokuzuncu yüzyıl düşünür ve eylemcilerinin fikir ve çabalarında aramak yanlış olmaz. Onlar Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman veya Hristiyan, Arapça konuşan vatandaşlarının çağdaş koşulları ve gelecek beklentileri üzerine durdular. Onların gözleri eğitimde, imparatorluğun Balkan topraklarında büyüyen milliyetçilik hareketlerine yer verilmesiyle açıldı; bu ilk Arap yazarlar siyasal ajitatörler, Arapları Türk yöneticilerden ayıran etnik ve dilsel farklılık üzerinde durma eğilimi gösterdiler.” (Davişa, 2003: 17)

Ortadoğu'da bu dönemde artan milliyetçilik hareketlerinin yanı sıra Osmanlı Devleti tarafından bilinçli bir politika olarak da uygulanan dinsel-kimlik duygusunun geliştirilmesine yönelik politikalar da toplumsal yapı üzerinde belirleyici bir etki oluşturmuştur. Karpat'a göre Osmanlı Devleti, dinsel-kimlik duygusunun geliştirilmesinde başarılı olmuştur:

“Osmanlı Devleti, Avrupa'nın milliyet ve devlet olma kavramlarını, toprakları üzerinde yaşayan geleneksel ümmeti siyasallaşmış bir inanç kavramından kaynaklanan milliyetçi bir ideoloji ile Müslüman bir devlet haline dönüştürmede kullanmakta başarılıydı. Başka bir deyişle, 1860'larda gelişen İslamcılık (pek de doğru olmayan bir kullanışla 'Pan-İslamizm'), Müslüman dinsel-cemaat kimlik duygusunu yavaş yavaş siyasal bir kimlik düzeyine çıkardı.” (Karpat, 2013: 90)

Toplum yapısında zaten dinsel-cemaat eğilimlerini koruyan Ortadoğu'da, Osmanlı İmparatorluğu tarafından bu yöndeki politikalar bu yapıların modern döneme aktarılmasında temel dinamiklerden birini oluşturmuştur. Karpat, Osmanlı İmparatorluğu tarafından bu yapıların korunması adına yüzlerce yıl devam eden ve üç aşamadan oluşan politika uygulandığını ifade etmektedir ve politikaların ilk aşaması, kabaca 1414'ten 1839'a kadar devam etmiştir:

“Osmanlı yöneticileri, Ortadoğu toplumlarında yaşamakta olan cemaat ve inanca dayalı grup kimliği ve dayanışma duygularına karışmak yerine, dinsel cemaatlere önceleri var olmayan bir örgütlenme ve topluluğun siyasal ifadesini sağlayacak bir çıkış yolu sağlayarak bu gevşek sistemi olduğu gibi koruyup desteklediler. Etnik ve dinsel kimlikle cemaat ilkelerini siyasal örgütlenmenin temeli haline getiren Osmanlı sultanları, bu ilkeleri uygulamada güçlü merkezi bürokrasiyi

kullandılar... İkinci gelişme aşamasında -1839-1865 dönemi- Osmanlı hükümeti, Avrupalı devletlerin baskısıyla ve toplumdaki yapısal değişikliklerin sonucunda ortaya çıkan iç baskılara karşılık olarak dinsel-etnik cemaatlerin yeniden örgütlenmesi işine girişti. Son aşama (...) bu dönem, milliyetçiliğin güçlenerek geliştiği ve Osmanlı toprakları üzerinde teritoryal devletlerin kurulduğu bir dönem oldu.” (Karpat, 2013: 91)

Bu bağlamda, modern dönem Ortadoğu’suna ilişkin bir değerlendirme yapıldığında, dinsel-cemaat tabanlı yapıların, toplum üzerinde en etkili yapılar arasında yer aldıkları gözlenmektedir. İlişkili olarak Osmanlı İmparatorluğu’nda, genel anlamıyla üçüncü aşamada uygulanan politikalar –Osmanlı devletinin milli dönüşümü- günümüz Türkiye’sinde ve Ortadoğu ülkelerinde devam etmektedir. (Karpat, 2013: 91) Dolayısıyla bugün Ortadoğu ülkelerinde, otoriter rejimlerin -yıllarca ağır baskı uygulamalarına karşın- baskılara ve engellemelere rağmen toplum üzerinde etkisini sürdüren dini-cemaat yapıları, Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminden itibaren daha da güçlenen ve modern döneme aktarılan yapılardır.

Özetle; Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılma sürecinde bir taraftan yoğun bir şekilde uygulanan merkezi politikalarla güçlenen dinsel-cemaatler, diğer taraftan artan milliyetçi hareketler, Ortadoğu’da modern dönem siyasi dengelerini belirleyen başlıca etkenler olarak öne çıkmaktadır. Nitekim Arap coğrafyasında ortaya çıkan milliyetçi hareketler, Ortadoğu’nun Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılmasında etkili bir dinamik sağlamıştır. Artan milliyetçi hareketlerin yanı sıra bu dönemde daha da güçlenen Avrupa baskısı ise bölgenin Osmanlı’dan bağımsızlaşmasının önemli nedenleri arasında yer almaktadır. Ortadoğu’da gelişen Avrupa baskısına karşın, özellikle bazı yerel feodal beylerin sömürge güçleriyle birlikte hareket etmesi, bu güçleri bölge siyasetinin etkin unsurları haline getirirken, aynı zamanda bölgenin sömürgeleşme sürecini de hızlandırmıştır.

Bu bağlamda İslam toplumlarında demokratikleşme ve liberalleşme yönündeki tartışmalar devam ederken, Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılma sürecine girmesi, demokratikleşme çabalarının kesintiye uğramasına ve demokratikleşme gündeminin değişmesine neden olmuştur. Bu dönem aynı zamanda Ortadoğu’da sömürge hâkimiyetinin başladığı dönemdir ve Ortadoğu’da artan sömürge faaliyetleri, toplumsal yapıya hâkim olan geleneksel yapıları daha da etkili hale getirmiştir. Bölgenin ve bölgedeki aydınların gündeminin daha çok güvenlik meselelerine kayması ise bir taraftan toplumsal ve siyasi alandaki demokratikleşme çalışmalarını kesintiye

uğrattırken, kontrolü sağlama adına, toplum üzerinde etkili olan aşiret ya da dinsel-cemaat gibi güçlerin korunması yoluna gidilmesi, bu yapıların daha da kalıcı bir kimlik kazanmalarına neden olmuştur. Burada önemli bir nokta, her ne kadar uygulanan politikalarla, siyasi sistemde ulemanın konumu üzerinde etkisizleştirme yönünde düzenlemeler uygulamaya konsa da, toplumda dinsel-cemaat yapılarının etkilerini daha da arttırdığı görülmektedir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasına paralel olarak Ortadoğu'da artan sömürge güçlerinin etkisinde varlıklarını koruyan otoriter toplumsal yapılar modern dönem bölge siyasetinin de belirleyici öğeleri olmuşlardır.

2.4.2. Ortadoğu'da Toplumsal Yapının Dönüşümü

Bilindiği gibi Batı Avrupa'da liberal demokrasi, geniş çaplı bir toplumsal değişim ve dönüşümle gelişen sivil toplum ve güçlü burjuvazi sınıfının öncülüğünde, büyük çaplı iç savaşların ardından kurumsallaşmıştır. Farklı bir ifadeyle; Avrupa'da sanayi devrimi, kapitalizm ve liberal düşüncelerin yaygınlaşmasının ardından toplumsal yapıda ortaya çıkan değişim, bir süre sonra siyasi yapı ve sorunlar üzerinde de etkili olmuştur. Bu geniş çaplı toplumsal değişimde oy hakkı sorunundan, özgürlüklere, birey haklarından, sivil toplum kuruluşlarının yapılanmasına ve temsil hakkına kadar geniş bir yelpaze içinde özgürlükler ve siyasi haklar tartışmaya açılmış, liberal demokrasi ise bu toplumsal temel üzerine şekillenmiştir. Yani toplumsal değişim ve liberalleşme, siyasi sistemin dönüşümünü de kaçınılmaz olarak getirmiştir. Tüm bu gelişmelerin temelinde ise toprakların daha geniş kesimler arasında dağılımıyla birlikte feodal yapıların yıkılması yer almaktadır. Bu durum ekonomik alanda olduğu gibi bireysel alanda da özgürleşmeyi sağlamış ve siyasi sistemlerin liberal demokrasi yönünde evrimleşmelerine ivme kazandırmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Ortadoğu'daki gelişmeler bu paralelde incelendiğinde, toplum üzerinde etkili olan aşiretler ve dinsel cemaat yapılarının modernleşme döneminde daha da güçlendiği ve toplumsal alanda, liberal demokrasiye temel oluşturacak bir liberalleşme yaşanmadığı görülmektedir. Osmanlı merkezi yönetimi tarafından daha demokratik bir siyasi sistem yönünde atılan adımlar ve reform düzenlemeleri de, bölgede etkin olan derebeylerinin güçlerini kıramamıştır. Üstelik merkezi yönetimin gücünün zayıflaması, bu yapıları hem siyasi sistemin hem de toplumsal yapının merkezinde konumlandırmıştır. Farklı bir değerlendirmeye; Osmanlı hâkimiyetinde uzunca bir süre huzurlu ve dengeli toplumsal yapının egemen olduğu Ortadoğu, devletin işleyişinde çıkan problemlerle, 18. yüzyıldan itibaren bozulmaya

başlamış ve derebeylerinin özerk güçler haline gelmelerinin yanı sıra aşiretler arasındaki güç mücadeleleri yeniden ortaya çıkmıştır. Bu süreçte kimi ülkelerde Osmanlı yöneticileri etkisiz hale gelip, sadece görünürde var olurken, kimi ülkelerde ise Osmanlı yöneticileriyle yerel güçler birlikte hareket etmeye başlamış, bazı bölgelerde ise sömürge güçleri siyasi sistemin etkili erkleri arasında girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi gücünün zayıfladığı 18. yüzyıldan itibaren Ortadoğu'da ortaya çıkan tablo şöyledir:

“Eyalet başkentlerinin çoğunda, İstanbul'dan kolayca denetlenemeyen gruplar vardı. Farklı türden olabiliyorlardı. Bazı yerlerde kendi ev halkı ve adamlarıyla hüküm süren aileler vardı; bunların üyeleri kuşakta kuşağa İstanbul'dan onay alabildiler. Öteki yerlerde varlıklarını sürdüren Memlûk grupları vardı... İmparatorluğun ana yollarından biri üzerinde yer alan ve İstanbul'dan ulaşımın görece kolay olduğu Kuzey Suriye'deki Halep doğrudan denetim altında tutuldu; fakat Bağdat'ta ve Filistin kıyılarındaki Akra'da Memluk gruplarına mensup kişiler valilik görevini elde tuttular; Şam ve Musul'da Osmanlıların hizmetine giren aileler, kuşaklar boyunca valilik makamında yer alabildiler. Hicaz'da Peygamber soyundan geldiğini iddia eden bir aile, Mekkeli şerifler, kutsal kentleri yönettiler. Gene de kıyıda Cidde'de bir Osmanlı valisi vardı. Yemen'de artık bir Osmanlı varlığı yoktu ve var olduğu kadarıyla merkezi otorite Zeydi nüfusun tanıdığı bir imamlar ailesinin elindeydi. Mısır'daki durum daha karmaşıktı. Burada hâlâ İstanbul'dan gönderilen bir vali vardı ve fazla güçlenmemesi için uzun süre görevde kalmasına izin verilmiyordu; ancak yüksek görev yerlerinin çoğu ve vergi mültezimliklerinin denetimi önce rakip Memlûk gruplarının ve subayların, daha sonra da onlardan birinin eline geçmişti.” (Hourani, 2013: 300)

Bu bağlamda Ortadoğu'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde bozulan ve yeniden alevlenen toplumsal gruplar arasındaki güç mücadeleleri, modern Ortadoğu'da da siyasi yaşamı şekillendiren bir etkiye neden olmuştur. Ancak bu etki liberal ve demokratik bir siyasi sistemin kurumsallaşması yönünde olmadığı gibi aynı zamanda toplum yapısında da birey temelli bir dönüşüme kaynaklık edememiştir.

Ortadoğu'da 19. yüzyıldan itibaren buldukları bölgede daha da güçlenen toprak sahipleri sayıca çoğalmalarının yanında ayrıcalıklı ailelerin despot yönetimi de artmıştır. Kıyaslamayla; Avrupa'da feodal sistemin çözülmeye başladığı bir dönemde, Ortadoğu'da, dinsel-cemaat yapılarının yanında feodal yapılar ve derebeyleri yeniden güç kazanmıştır. Bu durum kanaatimizce uygulanan politikalarla doğrudan ilgilidir.

Çünkü bu dönemde bir taraftan Osmanlı merkezi yönetimi dinsel-cemaat yapılarının güçlenmesi için politikalar üretip aynı zamanda bölgedeki yerel liderlerle ilişkilerini sürdürürken, aynı şekilde sömürge güçleri de Ortadoğu politikalarını devam ettirebilmek için aşiretlerle işbirliğine yoluna gitmiştir. Diğer taraftan toprakların yeniden dağıtımı amacıyla yapılan düzenlemeler ise Avrupalı anlamda bir burjuvazi sınıfı oluşturmamış, derebeylerinin sayısının artmasına neden olmuş ve toplum yapısında demokratik ve liberal bir dönüşümü sağlayamamıştır. Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nda, merkezi yönetimin zayıfladığı dönemde, merkezi yönetime bağlı valiler ve paşalar, bölgede etkinliğini yitirirken, bu yöneticiler aynı zamanda geleneksel yerel aşiret yapılarıyla da işbirliği yoluna gitmiştir. Kinross, Osmanlı merkezi yönetiminin zayıfladığı dönemde Ortadoğu'da ortaya çıkan tabloyu şöyle ifade etmektedir:

“Sultanın kendi toprakları üzerindeki otoritesine, hayatla ölüm ve vergilendirme yetkilerini aşan güçlü yerel paşalar tarafından karşı konulduktan sonra, yönetim serkeş memurlar tarafından da sarsılmaktaydı. Dahası birçok eyaletlerde ayaklanmalar ya da bunun tehlikesi baş göstermişti. Arabistan çöllerinde kadir-i mutlak Vahabiler, Suriye ile Filistin tepelerindeki Dürziler, Epir’le Kuzey Yunanistan’daki Suliot aşiretleri, Babıali’yi önemsemeyen Mısır’daki Memluk beyleri bunların arasındaydı. Ayrıca çeşitli Hristiyan tebaalar arasında bir bağımsızlık ruhu dikkati çekmeye başlamıştı.” (Kinross, 2008: 420)

Dolayısıyla Ortadoğu'da, modernleşme döneminde sömürge güçleri ve merkezi yönetim temsilcilerinin aşiretlerle olan işbirliği bu yapıların daha da güçlenmesine neden olurken, siyasal alanda demokratikleşme ve liberalleşmeyi sağlayacak daha özgür ve özerk toplumsal sınıflar oluşturulamamıştır. Üstelik bu aileler arasında yeni derebeyleri olduğu gibi yüzlerce yıldır güçlerini sürdüren aileler de kemikleşmiş bir yapı oluşturmuştur.

Daha genel bir değerlendirmeye, Arap toplumlarında, Osmanlıların egemenliğine kadar aşiret lideri ailelerin kontrolünde olan toprakların önemli bir bölümü, fetihlerden sonra devlet malı haline gelse de, yine de bu aileler tarafından kullanılmaya devam etmiştir. Osmanlılar her ne kadar fetihlerle birlikte bölgede etkin güç olsa da, zaten var olan dengeler üzerinde önemli bir değişime neden olacak politikaları uygulamamıştır. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu, Ortadoğu'da güçlü bir feodal yapı üzerine hâkimiyet kurmuş ve bu yapıyla uyumlu politikalar üretmiş, Anadolu'dan farklı olarak toprakların aşiretlerde ya da kabilelerde kalmasına ve nesiller

arasında aktarılmasına önemli müdahalelerde bulunmamıştır. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu döneminde uygulanan politikalar, kanaatimizce aşiret yapılarının değişmeden varlıklarını sürdürebilmesinin önemli nedenleri arasındadır. Üstelik bu yapılar modern dönemde de güçlerinden bir şey kaybetmemiştir.

Oysa Batı Avrupa'da ve özellikle İngiltere'de, modern toplumun ve liberal demokrasinin gelişimi feodal sistemin çözülmesiyle doğrudan ilgilidir ve feodal sistem, toprakların yeniden dağılımını sağlayan 'çitleme yasalarının' ardından çözülmüştür. Çitleme yasalarıyla toprak dağıtımını yeniden düzenlenmiş, böylece köylülük kavramı önemli ölçüde ortadan kalkmış, hem feodal beylerin hem de kralın erki kırılmıştır. (Moore, 2012: 12) Nitekim Moore demokratik kurumların gelişimini her zaman köylülük sorununun ortadan kaldırılmasıyla ilişkilendirmiştir. (Moore, 2012: 12)

Bu yaklaşımlar bağlamında İslam toplumlarında hem modernleşmenin uzunca bir döneminde hem de sonrasında, köylülüğün ya da geleneksel toplumsal yapıların ortadan kaldırılamadığı görülmektedir. Ortadoğu'daki gelişmeler Avrupa'da demokratik toplumun gelişmesi öncesinde yaşanan değişimlerle paralel değerlendirildiğinde; Ortadoğu'da modernleşme öncesinde var olan toprak aristokrasisi hem modernleşme döneminde hem de sonrasında kırılmadan devam etmiştir. Aşiret ağaları modern dönem de dâhil olmak üzere, genel olarak güçlerini korurken, feodal yapı Batı Avrupa'daki anlamda bir çözülme yaşamamıştır. Dolayısıyla Ortadoğu'da, Osmanlı İmparatorluğu döneminde de topraklar daha çok aşiret reislerinin elinde birikmiştir.

Burada önemli bir nokta, toplum yapısında, her ne kadar geleneksel otoriter güçler varlığını sürdürse de, özellikle Osmanlı Devleti tarafından, bir önceki bölümde de aktarıldığı üzere egemen olduğu bölgede, daha demokratik bir yönetim anlayışının kurumsallaşması için önemli reformlar uygulamaya konmuştur. Aynı zamanda toplumun aydın olarak tanımlanabilecek kesiminde de demokrasi ve liberal toplumun geliştirilmesi açısından önemli tartışmalar gündeme gelmiş ve mutlak monarşiye karşı muhalefet gelişmiştir. Nitekim Sultan II. Abdülhamid'in İkinci Meşrutiyet'i ilan etmesinde ülkede güçlenen muhalefet hareketlerinin ve Jön Türklerin etkisi oldukça önemli olmuştur. Farklı bir ifadeyle; Osmanlı İmparatorluğu ve Ortadoğu'da, güçlenen aydın sınıfıyla birlikte yönetimlerin durumu ve demokrasi ile ilgili tartışmalar, toplumda liberal bir dönüşümü sağlayamasa da siyasi gündemde önemli bir yer tutmuştur.

Diğer taraftan bu dönem aynı zamanda -kısıtlı da olsa- Batılı anlamda kültürel değişimin hissedildiği bir dönemdir. Özellikle toplumun aydın kesimi üzerinde etkili olan kültürel değişimle birlikte geleneksel siyasi kurumların modern anlamda

demokratikleştirilmesi yönünde önemli adımlar atılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda, "Tanzimat öncesi dönemde gerçekleştirilen yeniliklerin temel özelliği, Osmanlı Devleti'nin geleneksel kurumlarını revize ederek canlandırma yönündedir." (Cihan ve Doğan, 2007: 65) Sened-i İttifak'tan İkinci Meşrutiyet'e kadar yaşama geçirilen düzenlemelerin hemen hepsinde, siyasi sisteme ilişkin kurumların, var oldukları hallerinden daha demokratik bir şekilde yapılandırılmaları amaçlanmıştır. Yine toplumsal alanda da, her ne kadar toplumun tabanında kendiliğinden meydana gelen bir değişimle olmasa da, demokrasiye temel oluşturacak toplumsal değişimin oluşturulması için düzenlemeler yapılmıştır.

Nitekim Osmanlı merkezi yönetimi tarafından uygulamaya konan reformlar arasında özellikle vatandaşlığın yeniden tanımlanması konusu önemli bir yer tutmuştur. Bu dönemde: "Osmanlılık tüm tebaayı din, dil vs. farkı gözetmeksizin eşit ortak vatandaşlık etrafında birleştirmeyi amaçlamıştır. Osmanlılık, 1856 Islahat Fermanı ve bilhassa 1864 Vatandaşlık Kanunu ile yürürlüğe girmiştir. Eşit vatandaşlık, klasik Osmanlı devleti-toplum ilişkilerini kökünden değiştirmek gücüne sahip olmuştur." (Karpas, 2013: 31) Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Ortadoğu'da, eşit vatandaşlık yolunda atılan adımlar, Batı Avrupa'da vatandaşlık kavramının yeniden tanımlanmasına benzer bir süreç izlemiştir. Bilindiği gibi Osmanlı'da toplum yapısı, daha çok cemaat üzerine kurulmuştur. Buna rağmen Avrupa'da, liberalizm etrafında şekillenen birey temelli düşünceler, Osmanlı'yı da etkisi altına almış, vatandaş hakları konusu, 19. yüzyılın sonlarında önem kazanmaya başlamıştır. Nitekim; "Cemaat üzerine kurulmuş, Osmanlı Devleti'nin temel yapısını kişi (fert) üzerine bina eden Osmanlılık, tüm toplumun yapısını, kimliğini, düşüncesini kökünden sarsmıştır. Kişi bilinçlenmiş ve toplum içinde yerini, geleceğini, din, dil, kültür, sosyal mevki açısından değerlendirmeye başlamıştır. Artık kişi kul olarak kendini somut bir padişaha şahsen bağlı görmekten çıkmış, vatandaş sıfatıyla devlete soyut birçok hak ve ödev (ve beklentiler) ile bağlanmıştır." (Karpas, 2013: 31) Ancak Osmanlı'da vatandaşlık kavramının ortaya atılması ve vatandaşlığın yeniden tanımlanması konusunda önemli politikalar izlense de, bu düzenlemeler, Avrupa ile aynı sonuçları ortaya çıkarmamış ve birey temelli bir vatandaşlık tam anlamıyla kurumsallaştırılamamıştır.

Osmanlı'da vatandaşlığın tanımındaki değişim, aynı zamanda vatan ve milliyet kavramlarının da yenilenmesini beraberinde getirmiştir. Modern vatanseverlik ve milliyetçiliğin kökenlerinin Batı Avrupa'ya dayandığını dile getiren Lewis, Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlı vatani ve milleti kavramına bağlı vatanseverlik ve

milliyetçilik akımlarının başarılı olmadığını savunmaktadır. (Lewis, 2009: 451-452) Osmanlı İmparatorluğu, bu dönemde, Osmanlılık bilincini oluşturmak için din ve millet kavramlarını neredeyse eş anlamlı hale getirmiştir. Bu durum, sonraları Ortadoğu’da modern anlamda bir millet ve vatandaşlık kavramının oluşmasının önündeki önemli engellerden birini oluşturmuştur: “Klasik Osmanlı devleti, dini cemaat sayesinde din ile milliyeti birbirinden ayrılmaz hale sokmuştur... Batı’da modern millet, dil ve etnik kimlik üzerinde kurulmuş siyasi bir varlık olarak ortaya çıkmasına karşılık; Osmanlı’da milliyet, din ve etnik kimliğin karışımından oluşan kendine has bir kimlik şekline doğmuştur.” (Karpat, 2013: 29) Nitekim din ve etnik kimliğe dayalı kimlik anlayışı bir taraftan bölgedeki ulus-devletleşme sürecinde etkili olurken, diğer taraftan bölgede bir araya gelmesi zor toplumsal dengelerin devamı açısından önemli bir dinamik sağlamıştır. Bu etki ulus-devlet akımıyla birlikte, İmparatorluk sınırları içindeki milletleri kendi özerkliklerini ve ulus-devletlerini kurmak amacıyla harekete geçirmiş ve Osmanlı’nın dağılma süreci hızlanmıştır.

2.4.2.1. Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Ortadoğu’da

Burjuvazi ve Sivil Toplumun Gelişimi Meselesi

Batı Avrupa’da burjuvazi sınıfının güçlenmesi ve sivil toplumun ya da toplumdaki ara grupların gelişimi, liberal toplum ve liberal demokrasinin kurumsallaşmasında temel ayaklardan birini oluşturmuştur. Diğer taraftan güçlü ara gruplar ve burjuvazi sınıfı, bugün demokrasinin kurumsallaşması için gerekli olan ön şartlar arasında kabul edilmektedir ve otoriter rejimlerin kendilerini korumaları çoğunlukla toplumda güçlü ara sınıfların olmaması ile ilişkilendirilmektedir. Nitekim Moore ‘Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri’ kitabında, burjuvazinin yokluğunu, zaten başlı başına otoriter rejimlere temel oluşturan dinamikler arasında saymaktadır. Yine Moore geleneksel devletin güçlü ama ticarete açılmış tarımın güçsüz olduğu durumlarda, faşist, militarist başarı yolunun da açılmış olacağını savunmaktadır. (Moore, 2012: 12)

Bu paraleldeki bir değerlendirmede, Ortadoğu’da ve Osmanlı İmparatorluğu’nda hem modernleşme döneminde hem öncesinde, güçlü bir burjuvazi sınıfının oluşturulamaması, liberal ve demokratik toplumun gelişimini engelleyen önemli etkenlerden biri olmuştur. Oysa özellikle modernleşme döneminde hem Ortadoğu’da hem Osmanlı İmparatorluğu’nda Batılı anlamda ara sınıfların oluşturulması adına önemli reformlar uygulamaya konmuştur ancak bu reformlar güçlü ara sınıfların

oluşmasını sağlayamamıştır. Kanaatimizce, bu adımların zamanlama açısından, Avrupa'nın daha da güçlenerek sömürge faaliyetlerini arttırdığı bir döneme denk gelmesi, özellikle ekonomik alandaki reformlardan çoğunlukla gayri-müslimlerin yararlanmasına neden olmuştur. Farklı bir ifadeyle, Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik alanda yaşama geçirilen reformlar, hem zamanlama hem içerik açısından daha çok gayri-müslimlere yaramış, kapitülasyonlar başta olmak üzere, gayri-müslim tebaaya tanınan ayrıcalıklardan yerli sınıf yararlanamamıştır. İslam toplumlarında ilk burjuvazi sınıfı ise Avrupa'dan çok sonra oluşmaya başlamıştır:

“Osmanlı toplumunda modern anlamda bir burjuvazinin ilk izleri 1838'de Avrupa devletleriyle imzalanan ticaret sözleşmeleri sonucu ortaya çıkan sosyal-ekonomik yeni durumda ortaya çıkmıştır. Osmanlı ekonomisini liberalleştiren bu anlaşmalar, özellikle Hristiyan azınlıkların ticari yaşama egemen olmalarını sağlamıştır. Bunun yanında eski toprak rejiminden vazgeçilerek bu toprakların eşrafa satılmasıyla Batı ile çıkar ortaklığı bulunan yeni bir toplumsal sınıfın ortaya çıkmasına olanak sağlanmıştır.” (Cihan ve Doğan, 2007: 69)

Bu dönemde toprakların satımından yararlananlar çoğunlukla derebeyleri olmuştur. Dolayısıyla Ortadoğu'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda, merkezi hükümet tarafından toprakların yeniden satımından köylü kesim ve yerel halkın yararlanamamasının önemli bir nedeni yerelde güçlenen derebeyleridir. İslam toplumlarında, 18. yüzyıldan itibaren derebeylerinin hem sayıları artmış hem de daha güçlü bir konuma gelmişlerdir: “18. yüzyılın mali ve idari zorlukları içinde merkezi hükümet taşraya dair işlerin idaresini, özellikle de eyaletlerdeki şehirlerin yönetimini, âyanlara devretmeyi git gide daha uygun görmeye başlamıştır. Bu şekilde âyanlar mülkiyet hakkı olan arazi sahibi toplumsal bir sınıfa benzemeye başlamıştır. Kendi önderlerini ve temsilcilerini seçmişler ve bu temsilciler hükümetin tayin ettiklerinden daha çok kabul görmüştür.” (Lewis, 2009: 602) Her ne kadar II. Mahmut, toprak reformuyla derebeylerinin güçlerini kırmaya çalışıp, toprağın daha geniş kesimler arasında dağılmasını sağlamak adına bir takım reformları uygulamaya koysa da bunda başarılı olamamıştır. Reformlar sonrasında:

“Topraklarından mahrum kalanlar âyanlar değil, sipahiler olmuştur. 1831'de Türkiye'nin tarımsal arazilerinin hâlâ çok önemli bir kısmını oluşturan tımarlara el konulmuştur. Devlet birimleri bu toprakları doğrudan idare etmeyip iltizama verme yolunu seçmiştir. Bu kez eski dönemlerde hassa arazilerinin mukataaya verilmesinden farklı olmayan bir biçimde mültezimlere ve mukaata sahiplerine

verilmiştir. Bunlar eskiden kalanlarla bir araya gelerek Türkiye'nin taşrasında yeni bir toprak sahibi sınıfı oluşturmaya başlamıştır.” (Lewis, 2009: 605)

Bu bağlamda Ortadoğu'da, daha çok derebeylerinin sayılarında artış görülürken yine aşiretler de topraklarını korumaya devam etmişlerdir. Farklı bir ifadeyle: İslam ülkelerinde, 18. yüzyıldan itibaren özellikle derebeylerin toprak zenginliği artarken, sömürge politikalarıyla birlikte halkın çoğunluğu için sefalet dönemi başlamıştır. Kinross, toprak düzenlemelerinin ardından derebeylerinin toplumdaki konumlarını şöyle ifade etmektedir: “Derebey denilen tımar sahibi küçük prensler çoğalmış, toprakları zapt etmiş, hükümdarlarını küçümsemiş ve kendilerine bağımlı olanları ezmişlerdir. Halkın içinde yoksulluk ve sefalet yaygınlaşmış, merkezi hükümetin parasal sorunları da ciddi boyutlara ulaşmış ve bir çözüme ulaşması zorlaşmıştır.” (Kinross, 2008: 420)

Bu haliyle bölgedeki derebeylerinin durumu, bir burjuva sınıfına dönüşüm potansiyeli taşımamakta ve daha çok feodal beylere benzemektedir. Çünkü İslam ülkelerindeki modernleşme hareketlerinde başı çekenler, kendi imkânlarıyla paraya sahip olan yeni zengin toplumsal bir sınıftan daha çok, halk üzerinde baskı kurma yetisine sahip toprak ağaları ve devlet seçkinleri olmuştur. Oysa bilindiği gibi Batı Avrupa'da sivil toplum, burjuvazi sınıfı ve kent yaşamının gelişmesine paralel olarak ilerlemiş, bu durum, toplumdaki geleneksel yapıları da yapı bozumuna uğratmıştır. Daha öncede aktarıldığı üzere Batı Avrupa'da, şehirleşme süreci, geleneksel, kabilesel, mülki veya bölgesel yapıları değiştirmiş, renkli bir toplum tabakası ortaya çıkarmış, mesleki, eğitimsel ve siyasi kanallar aracılığıyla toplumsal hareketliliği arttırmış, sivil dayanışma dernekleri ile profesyonel grupların toplum yapısında önemli bir yer edinmesine neden olmuştur. (Eisenstadt, 2007: 25) Ancak Ortadoğu'da, kent yaşamının gelişmiş niteliğine rağmen bu şekilde bir toplumsal dönüşümden, özellikle modernleşme döneminde bahsedilememektedir.

Diğer taraftan her ne kadar Avrupalı tarzda modern dönüşümü sağlayacak bir sivil toplum yapısından bahsedilemese de, Ortadoğu'nun kendi toplumsal dinamikleriyle ilişkili olarak bir sivil toplum oluşmuştur. Başka bir ifadeyle: Ortadoğu'da aslında sivil toplum yapılanması vardır; ancak bu yapılar merkezi yönetime bağlı olarak varlıklarını sürdüren yapılardır ve geleneksel bir nitelik taşımaktadır. Bu bağlamda:

“Kültür ve ideoloji açısından da Osmanlı toplumu segmented/parçalı-bölünmüş bir cemiyet yapısına sahiptir. Bu bölünmüş-parçalanmış grupların, arzularını ve

protestolarını temsil eden bir ideolojik yapılanmanın olması gerekmiştir. Dinsel düşüncenin ve onun değişik anlatım ve uygulama biçimi olan tarikatlar, böyle bir yapılanmanın zemini olarak algılanmış ve bu fonksiyonu görmüştür. Fakat sosyal problemlerin din kisvesi atında tezahür etmesi, genelde İslam coğrafyasına ait bölgelerde görülen ve Osmanlı Devleti'nde de zaman zaman rastlanan bir olgudur. Modern bir toplum yapısını gerçekleştirmiş toplumlar için söz konusu değildir.” (Cihan ve Doğan, 2007: 46)

Nitekim adı geçen İslami kimlikli sivil toplum yapıları, aslında sivil hak talepleriyle gündeme gelmiştir ama bu talepler özgür toplum, birey hakları, demokrasi gibi talepler değil, sömürgeciliğe tepki olarak daha çok dini haklara yönelik talepler olmuştur. Her ne kadar istisna olarak modernleşmeyi savunan dini hareketler olsa da tabanın çoğunluğunda modernleşme karşıtı bir tavır öne çıkmıştır.

Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nda modern anlamda bir sivil toplum ve burjuvazinin gelişmemesi, yine de uygulanan merkezi politikaların bir sonucudur. Çünkü merkezi olarak tek otorite olmayı amaçlayan Osmanlı yönetimi, yönetiminin güçlü olduğu dönemler de dâhil olmak üzere, genelde siyasi ve toplumsal alanda demokratikleşme ve liberalleşme yönünde etkin olacak bir sivil toplum yapısının oluşmasını engelleyecek politikalar izlemiştir. Bu bağlamda İslam toplumlarında, Avrupa'daki çağdaşlarına benzer yapıda bir sivil toplum örgütlenmesi 19. yüzyıla kadar ortaya çıkmamıştır. Ancak İslam toplumlarının kendi toplumsal dinamikleriyle ilişkili şekilde sivil toplum olarak da tanımlanabilecek lonca teşkilatları, tarikatlar, vakıflar ve ülkede bulunan farklı dini grup ve milletlere ait örgütlenmeler merkezi yönetime bağlı olarak varlıklarını sürdürmüştür. “Sivil toplum fonksiyonu üstlenen bu tür kuruluşlarda, genellikle siyasi, etik-dini, askeri ve idari veya mali ya da sosyal yardımlaşma ve dayanışma gibi amaç ve düşünceler iç içe, çoğu kez birbirinden ayırt edilmesi zor bir karmaşıklık içinde olmuşlardır. Sistem içerisinde sivil toplum fonksiyonunu üstlenen sosyal ve ekonomik kurumların bir bölümü, faaliyet alanı ve aldığı kararların mahiyeti itibarıyla tamamen kamu bürokrasisi içinde yer almıştır.” (Cihan ve Doğan, 2007: 37)

Ancak Avrupa toplumlarında, hem toprak sahipliğinin hem de burjuvazi sınıfının gelişmesinde, merkezi politikaların ve ılımlı merkezi yönetimlerin etkili olduğu görülmektedir. Her ne kadar bu yönetimler daha çok kendi zenginliklerini korumak için destekleyici politikalar uygulasa da, bu politikalar demokratik dönüşüm adına önemli olmuştur. Diğer taraftan Batı Avrupa'da sivil toplum kuruluşlarının öncelikli talepleri toplumun özgürleşmesi ve daha demokratik bir yönetim ile temsil

sisteminin oluşturulması yönündedir. Karşılaştırmalı bir yaklaşımla; modernleşme döneminde Batı Avrupa'daki sivil toplumda özgür toplum ve modernleşme talepleri, burjuvazi ve sivil toplum başta olmak üzere toplumdaki ara sınıflar tarafından bir hak mücadelesi haline getirilirken, İslam ülkelerinde halkın geneli geleneksel yapının korunmasından yana bir tavır sergilemiştir. Merkezi yönetimler ise güçlü bir sivil toplum şekillenmediği için çoğu zaman, halka rağmen modernleşme hamlelerini yaşama geçirmeye çalışmıştır.

Burada önemli bir nokta, Batı Avrupa'da modern toplumun inşasında merkezi yönetimlerin tavrı da önemlidir. Özellikle İngiltere'de, monarşinin toplumdaki gelen talepleri destekler nitelikte adımlar atması, liberal ve özgür bir toplumun kurumsallaşması adına güçlü yapıcı bir etki oluşturmuştur. Bu bağlamda İngiltere'deki krallık ve Tudorlar'ın modern toplumun gelişimine yönelik özellikle 16. yüzyıldan itibaren uyguladığı politikalar önemli bir örnek oluşturmaktadır:

“Tudor disiplini, bir yandan senyörlerin kendilerine bağlı adam beslemelerine koyduğu katı sınırlarla, bir yandan da yönetsel yargısıyla ve aman vermez bürokrasisiyle, senyörler arası (özel) savaflara acımasızca son vermiş ve feodalizmin kolunu kanadını kırarak, paraya egemen olmayı insanlara egemen olmaktan daha önemli duruma getirmiştir. Bu değişiklik toprağı, siyasal görevlerin ve yükümlülüklerin temeli olarak gören ortaçağ anlayışından, onu gelir getiren bir yatırım aracı olarak gören çağdaş anlayışa geçişin bir görünümüdür. Kısacası, toprak sahipliğı giderek ticarileşmiştir. Merkezi krallığın sağladığı barış ile yünün özgül biçimde bir araya gelişleri, İngiltere'yi bir yandan kapitalizme, öte yandan da bu kapitalizmi sonunda demokratik duruma getirecek olan bir devrime doğru sürükleyen en önemli etmenlerden birine hazırla(mıştır). Başka devletlerde, özellikle Rusya'da ve Çin'de güçlü yöneticiler güçlerini çok geniş alanlara yayılmış ülkeleri, boyundurukları altına alma yolunda kullan(mıştır). İngiltere'de ise, yöneticilerinin bu alandaki başarılarının hayli sınırlı oluşu, bu ülkede sonunda zaferi parlamenter demokrasinin kazanması üzerinde çok önemli bir katkıda bulunmuştur.” (Moore, 2012: 34)

Çok geçmeden İngiliz monarşisi parlamenter monarşi şekline evrilmiştir. 18. yüzyılda İngiliz parlamenter monarşisinde seçilmiş üyelerden oluşan Avam Kamarası, parlamento içerisinde zamanla birinci sırayı almış ve ayrıca kralın Avam Kamarası'nda çoğunluğu oluşturan grubun liderini kabine başkanı olarak ataması da bir gelenek haline gelmiştir. (Russ, 2011: 236)

Batı Avrupa’da, modernleşme döneminde, gelenekçi kesimin ve düzenin savunuculuğunu yapanların çoğunluğunu ise feodal beyler oluşturmuştur. Bu dönemde özellikle ekonomik alanda, gücü elinde bulunduran çoğu feodal beyin var olan düzenden yana tavır takınmaları normaldir. Ancak bu ortamda modernite yanlıları ile geleneksel yapıları savunanlar arasında toplumsal dengeyi belirleyen asıl güç, monarşi ya da merkezi yönetimler olmuştur. Modernleşme sürecinde, Avrupa toplumlarını Ortadoğu’dan farklı kılan merkezi yönetimlerin tavrından daha çok, Avrupa’da modern toplumun öncülüğünü yapan sınıfların bir süre sonra halkın geniş kesimleri tarafından desteklenmesidir.

Dolayısıyla reformların daha çok merkezi yönetimler tarafından, toplumsal değişmeden bağımsız olarak yaşama geçirilmesi, reformlarda daha çok merkezi yönetimin güçlendirilmesinin amaçlanması, reformların halkın geniş kesimleri tarafından desteklenmemesi, güçlü bir burjuvazi ve sivil toplum yapısının oluşturulamaması gibi unsurlar, modernleşme döneminde Ortadoğu ile Avrupa arasında önemli kırılmalara neden olmuştur. Farklı bir anlatımla: Avrupa’da uygulamaya konan ve bir süre sonra monarşi tarafından da desteklenen politikalar, bir taraftan güçlü bir sivil toplum ve burjuvazi sınıfının oluşmasını sağlarken, aynı zamanda bu sınıfın öncülüğünde liberal toplumsal dönüşüm gerçekleşmiş ve liberal demokrasinin güçlü bir şekilde kurumsallaşması sağlanmıştır. Ancak Ortadoğu’da ve Osmanlı’da, modernleşmeyi sağlayacak reformlar, daha çok merkezi yönetimlerin güçlendirilmesi amacıyla uygulanmış ve güçlü bir burjuvazi ile sivil toplum yapısı oluşturulamamıştır. Sonuç olarak İslam ülkelerinde liberal demokrasinin kurumsallaşamaması, aynı zamanda toplumsal liberal dönüşümün sağlanamamasıyla paralel şekilde ilerlemiştir.

2.4.3. Ulemanın Siyasi Sistemdeki Konumu ve Modernleşmenin Etkileri

Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Ortadoğu’da, toplum üzerinde ve siyasi sistemde, aşiretlerle kabilelerin dışında etkin olan diğer önemli bir güç ulema’dır. İslami inanışın temelinde dini seçkinler sınıfı olmamasına rağmen ulema, toplumsal sistemde, dini temelli seçkin bir yer edinmiştir ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nda, üç temel yönetim biriminden birini oluşturmuştur. Ulema: “Osmanlı Devleti’nde eğitim, yargı, fetva ve diyanet teşkilâtını oluşturan medrese menşeli sınıftır... Osmanlı devlet ve tefrişatında seyfiye (askeri zümreler) ve kalemiye (bürokratlar) ile birlikte üç temel meslek grubundan biridir.” (İpşirli, 1988: 141) Üstelik İlmiye sınıfı bu üç sınıf arasında en geniş imtiyazlara sahip olan sınıf olarak konumlanmıştır. (İpşirli, 1988: 142)

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilmiye sınıfı sadece merkezi yönetimde değil taşrada da etkin olan yönetici elitler arasında yer almıştır. Ortaylı, ilmiye teşkilatının konumunu şöyle ifade etmektedir: “Osmanlı İlmiye Teşkilatı” sözünden, sadece bilim adamı kadrolarını ve eğitim kavramlarını anlamamak gerekir. Bu örgüt her şeyden önce ülkenin yargı, yönetim ve kentsel alanda da belediye hizmetleriyle iç içe geçmiştir. İlmiye sınıfının başlıca üç fonksiyonu vardır: 1. Eğitim (tedris) 2. İfta (fetva görevi) 3. Yargı (kaza) ve yönetim görevi. Bu üç fonksiyonu sırasıyla müderrisler, müftüler ve kadılar gerçekleştirmektedir.” (Ortaylı, 2012: 230)

Dolayısıyla, her ne kadar Avrupa'daki ruhban sınıfı gibi özerk, katı ve hiyerarşik bir örgütlenme modeline sahip olmasa da dini seçkinler sınıfı sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda değil genel anlamda İslam ülkelerinde var olmuştur. Azmeh, İslam ülkelerinde özellikle modernleşme dönemi öncesinde halifelerle ulemalar arasındaki işbirliğinden oluşan kurumsal yapının temellerinin Abbasi dönemine kadar geri gittiğini ifade etmektedir:

“Erken Abbasi döneminden itibaren halifelerle ulemanın işbirliğinden oluşan kurumsal yapı, ulemanın devlet gücüne doğrudan eleştiri getirmesini bariz biçimde önlüyordu. Bu işbirliği, Osmanlılarda bile değişik biçimlerde varlığını sürdürdüğünden siyasi temsil; iktidarı elinde tutan hanedana mensup halifeler, sultanlar ve şehzadelerle sınırlı kaldı. Buna karşılık ulema, dini ve hukuki konulardaki tekeli sürdürdü. Bu oluşum, devlet ve ulemanın birleşik gücüne karşı bir denge unsuru yaratacak biçimde sivil temsil organlarının ortaya çıkmasına izin vermiyordu. Sonuçta, İslami uygarlıkların siyasi yazılarında devlet ve ‘sivil toplum’ konusunda bir teori ortaya çıkmazken; literatür, hilafet/saltanat gücünün meziyetleriyle simgelerini öven pre-teorik düzeyde kaldı.” (Ghazzal, 2011: 87)

Osmanlı İmparatorluğu'nda ulemanın siyasetteki yeri ise daha çok şeyhülislamlık makamı ile temsil edilmiştir. Ghazzal, Osmanlı İmparatorluğu'nda şeyhülislamlık kurumunun oluşumunu ve sistemdeki konumunu şöyle ifade etmektedir: “Hanefiliği asıl mezhep olarak benimseyen Osmanlılar, ulemayı ‘bürokratlaştırıp’ şeyhülislam kurumunu yarattı. Böylece sözüne güvenilen müftüler, devlet politikalarıyla uyumlu fetvalar verdi. Bununla birlikte Osmanlıların en büyük katkısı, genellikle kanunname adı verilen ve ulemanın zaman zaman önemli katkılar yaptığı laik devlet kanunlarını çıkarmalarıydı.” (Ghazzal, 2011: 89)

Bu bağlamda ulemanın bürokratik kanadını temsil eden şeyhülislam aynı zamanda devletin ileri gelen yöneticileri arasında yer almıştır. Şeyhülislamlık makamı kuruluşundan itibaren yavaş yavaş siyasi sistemde güç kazanmaya başlamıştır. Manaz şeyhülislamlık makamının kuruluşuna ilişkin şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Şeyhülislamlık makamının ne zaman kurulduğu konusunda kesin bir görüş yoktur. II. Murat devrinde, Molla Fenari'nin ilk kez şeyhülislam olarak tanımlandığı belirtilir. Fatih Sultan Mehmet döneminde çıkarılan Kanunname-i Ali Osman'a göre şeyhülislam protokolde sadrazamdan sonra geliyor ve eşit mevkide bulunuyordu. Fatih dönemine kadar, bütün İslam dünyasında olduğu gibi Osmanlı ülkesinde de müftüler vardı. Fatih'in İstanbul'u fethetmesinden sonra Celalzade Hızır Bey'e 'Şeyhülislam' unvanını vermesiyle birlikte bu makam diğer müftülerin üzerinde yetki sahibi oldu. Şeyhülislam, Kanuni ve sonraki Osmanlı sultanları döneminde etkisini gittikçe arttırdı. ” (Manaz, 2006: 175)

Osmanlı İmparatorluğu'nda şeyhülislamın sahip olduğu yetki kimi durumlarda ise padişahın konumunu belirleyecek bir noktaya ulaşmıştır. Başgil'e göre, şeyhülislam: “Halife, sultan tarafından tayin edilmesine rağmen öyle bir nüfuza sahip ol(muştur ki), bazen bir 'Hal Fetvası' ile padişahların düşmesine bile yol açabilmiştir.” (Manaz, 2006: 175)

Osmanlı İmparatorluğu'nda şeyhülislam, siyasi alanda önemli bir güce sahipken dini seçkinler sınıfı ulema ise eğitim ve hukuk başta olmak üzere farklı alanlarda etkinliklerini sürdürmüşlerdir. Örneğin hukuk sisteminde şeriat yasalarına göre karar veren kadıların yanında her daim din âlimleri de yer almıştır. Bu durum yürütme işlevinde de görülmektedir: “Yargıçlık işini yapmakta kadıya veya görevini yerine getirmede yürütme kuvvetine danışmanlık yapan resmi müftüler vardır... Kendi hesaplarına çalışan ve her Müslümanın özel olarak kendilerinden fetva isteyebileceği gayri resmi müftüler vardır. Yürütme kuvvetinde atananlar sadece birincilerdir. Ancak her iki grup da yürütme kuvvetinin denetimi altında bulunur ve disiplin bakımından kadıya bağlıdır.” (Gardet, 2014: 174) Yine Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Ortadoğu'da medreselerde de etkin güç din adamlarında ve ulema sınıfında olmuştur. Bu bağlamda genel anlamda İslam toplumlarında din adamlarının içinde bulunduğu siyasi sistemde hiyerarşi ana hatlarıyla şu şekilde işlemiştir: “Yargı kuvvetinin görevlileri arasında belli bir geleneksel hiyerarşi vardır; 'kadılar kadısı' veya 'büyük kadı', 'büyük müftü' ve en tepede müftüler topluluğunun, şeriat mahkemeleri idaresinin ve dinsel eğitimin başı

olan şeyhülislam. Nispeten geç bir dönemin ürünü olan bu hiyerarşi yargılamayla ilgili olmaktan çok idari düzenle ilgilidir.” (Gardet, 2014: 176)

Burada önemli bir nokta, İslam ülkelerinde dini seçkinler sınıfı sadece siyasi sistemde değil toplumsal alanda da önemli ayrıcalıklara sahip olmuştur. Bu ayrıcalıklar aynı zamanda ekonomik ayrıcalıkları da kapsamıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda ulema sınıfı, sahip olduğu toprakları bir kuşaktan diğerine aktararak servetini nesiller boyunca koruyabilmiştir. Hourani, Ortaçağ’ın genelinde ulemanın toplum yapısında ve ekonomik alanda sahip olduğu üstünlüklerle ilgili şu tespitleri yapmaktadır:

“Yüksek ulemanın kentli seçkinler arasında yer alan öteki unsurlarla, tüccarlar ve itibarlı zanaatların ustalarıyla yakın ilişkisi vardı. Bunlar ortak bir kültüre sahiptiler... Tüccar, usta zanaatkâr ve ulema aileleri arasında evlilikler olduğuna ve evlilikle ifade edilebilen iç içe geçmiş ekonomik çıkarlara dair bulgular vardır. Bunlar kolektif olarak kent servetinin büyük kısmını denetliyorlardı. Ticaretin bağımlı olduğu ilişkilerin özel niteliği, bahtını ticarete bağlayanların hızlı yükseliş ve düşüşlerine yol açtı, ancak ulema aileleri varlıklarını daha uzun süre koruyabildiler; babalar oğullarını kendi yerlerini alacak şekilde yetiştirdiler; yüksek görev yerlerinde bulunanlar nüfuzlarını ailenin daha genç üyeleri için kullanabildiler. Gerek tüccarların gerekse yüksek ulemanın ellerindeki serveti şeriatın yetki verdiği bir dinsel kurumlar sistemi (vakıf ya da hubus) aracılığıyla bir kuşaktan diğerine iletmesi mümkündür.” (Hourani, 2013: 149)

Diğer taraftan, ilmiye sınıfının bozulmasının en önemli nedeni de yine sahip oldukları bu ayrıcalıkların nesilden nesile aktarılmasıdır. Ayrıca ulema çocuklarına tanınan haklar da bu sınıfın bozulmasının önemli nedenleri arasındadır. İpşirli, Osmanlı İmparatorluğu’nda ilmiye sınıfında meydana gelen bozulmayı şöyle ifade etmektedir:

“İlmiye mesleğinde netice itibarıyla bozulmaya sebep olan bir uygulama ulemâ çocuklarına tanınan imtiyazlardır. Başlangıçta ilmiye mesleğine rağbeti arttırmak, daha önce İslâm dünyasında pek çok verimli örnekleri görülen ilmiye aileleri ve aristokrasisini oluşturmak için ilk defa Molla Fenârî ailesine II. Murad tarafından tanınan, daha sonra bütün ilmiye ailelerine ve hatta ulemâ çocuklarına teşmil edilen bu imtiyaz zamanla türlü olumsuzluklara yol açmıştır.” (İpşirli, 1988: 142)

Bu bağlamda ulema sınıfı hem Osmanlı İmparatorluğu’nun merkezinde hem de taşrada ve Ortadoğu’da ayrıcalıklı bir konumda bulunmuştur. Ancak İslam ülkelerinde dini seçkinler sınıfının sahip olduğu ayrıcalıklar, bir özerkliğe vesile olmamıştır ve daha çok siyasi iktidarın çizdiği sınırlar içinde kalmıştır. Bu durum sadece Osmanlı

İmparatorluğu'nda değil İslam tarihi boyunca genellikle böyle olmuştur. İslam toplumlarında dini seçkinler sınıfının başlı başına bir güç olmamasının nedenleri arasında, padişahın ya da sultanın aynı zamanda 'halife' olarak dini alandaki liderliği de elinde tutması kuvvetle muhtemeldir. Bu nedenle İslam ülkelerinde özellikle modernleşme dönemine kadar ulema, merkezi yöneticiye bağlı kalmakla aynı zamanda dini bir lidere de bağımlı kalmıştır.

Dolayısıyla bu noktada dikkat çekilmesi gereken önemli bir konu 'halifelik' makamıdır. İslam toplumlarında 'hilafet' olarak da tanımlanan 'halifelik' kurumu; zaten İslami bir şart olmaktan daha çok bölgedeki aşiretler ve kabileler arasındaki iktidar mücadelesinin bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü halifelik kurumu, İslam Peygamberi Hz.Muhammed'in ölümünden sonra yönetim sistemine dâhil olmuş ve Emevilerle birlikte siyasi bir kimlik kazanmıştır: "Emevilerin, dördüncü halife Hz.Ali'nin 661'de öldürülmesinin hemen ardından iktidarı ele geçirmesinden itibaren; gerek ilk dönemdeki Süfyaniler gerek son dönemdeki Mervaniler, Hulefa-i Raşidin ile birlikte her şeyi kapsayan, yani hem siyasi hem dini iktidarı üstlenen bir hilafet kavramı uygulamışlardır." (Ghazzal, 2011: 83) Crone ve Hinds'e göre: "Halife, halifetullah (Tanrı'nın yeryüzündeki vekili) olarak anılmıştır. Böylece ilk halifeler toplumu sadece peygamberin sünnetine göre değil bütün sünnet kurallarına göre yönetmiştir. Bu da siyasi İslam topluluğu olan ümmetin, geçmişte kabul edilmiş bütün örneklerini ve âdetlerini içermiştir. (Choueiri, 1986: 83-102)

Burada önemli bir nokta; İslam toplumlarında halifelik kurumuyla ulema sınıfı, Avrupa'da ruhban sınıfının sahip olduğu özerk güce hiçbir zaman ulaşamamıştır ve Emevilerden itibaren din ile siyasetin aynı erkin elinde toplanması, İslam toplumlarına özgü bir din sınıfı uygulamasını ortaya çıkarmıştır: "Emevilerin hilafet politikası, ulemaya fazla dini iktidar vermeye yanaşacak türden değildir. Onların sadece bireysel olarak ve yalnızca danışman amaçlı görüş açıklamasına izin verilmiştir." (Ghazzal, 2011: 84) Ancak Abbasiler döneminden itibaren halife, sistem içindeki konumlanışını yani Tanrı'nın yeryüzündeki vekili olmayı bırakmıştır:

"Abbasiler (750-1258) halifetullah unvanını resmen kullanmaya devam etmekle birlikte, pratikte halifenin unvanı ince bir ayarla halifetül resulullah (Tanrı'nın elçisinin vekili) şeklinde değiştirilmiştir. Her iki unvan literatürde birlikte kullanılmıştır. Bu çok ince değişim aslında hilafet kurumunda derin bir dönüşümün işareti olmuştur. Birincisi, halife kendini 'Tanrı'nın elçisinin vekili' konumuna yerleştirerek yetkisini artık peygamberin sünnetiyle (peygamberle

sahabenin sözleri ve davranışlarının hadisler halinde düzenlenip kayda geçirilmesi) sınırlamıştır. İkincisi, sünnet ve hadis ilmi, Abbasi mutlakîyetinin ilk yüzyılında, tek meşru dini organ olan ulemanın tekeline girmiştir... Üçüncüsü, dini iktidar fiilen ulemaya terk edildiğinden, halife siyasi ümmetin koruyucusu haline gelmiştir. Kısacası Abbasi mutlakîyetinin ilk yüzyılı sırasında siyasi ve dini alanda işbölümü başlamıştır: Halife birincisini üstlenirken, ulema ikincisini tekeline almıştır.” (Ghazzal, 2011: 84)

Bu uygulama Osmanlılar da dâhil olmak üzere halifelik kalkıncaya kadar ana hatlarıyla devam etmiştir. “Siyasi temsil ise iktidarı elinde tutan hanedana mensup halifeler, sultanlar ve şehzadelerle sınırlı kalmış, buna karşılık ulema, dini ve hukuki konulardaki tekeline sürdürmüştür. Bu oluşum, devlet ve ulemanın birleşik gücüne karşı bir denge unsuru yaratacak biçimde sivil temsil organlarının ortaya çıkmasına izin vermemiştir.” (Ghazzal, 2011: 87)

Diğer taraftan burada önemli bir nokta, özellikle Osmanlılarda, ulema, her ne kadar merkezi yönetimin güçlü olduğu dönemde hem siyasi hem toplumsal alanda görece daha sınırlı bir konuma sahip olsa da bu durum Osmanlı merkezi yönetiminin zayıflamasının ardından değişmiştir. Merkezi yönetimin gücünün zayıflamasıyla birlikte Ortadoğu’da ve Osmanlı İmparatorluğu’nda dini seçkinler sınıfı ve ulemanın daha etkili bir konuma geldiği görülmektedir. Farklı bir ifadeyle, Osmanlılarda ulema sınıfı, 17. yüzyıldan itibaren sultanların eski ihtişamlarını kaybetmeleri, saray haremının, bürokrasinin ve ordunun kölelerin etkisinde kalmasıyla birlikte, tımar sisteminin yerini iltizam sistemine bırakması taşra şehirlerinde ayân-ulema mültezim sınıfının yükselişini beraberinde getirmiştir. (Ghazzal, 2011: 89) Bu dönemden sonra Osmanlı sınırları içindeki İslam ülkelerinde, ulema ve dini seçkinler sınıfı, toplumda ve siyasi sistemde daha etkili bir konumda yer almıştır.

Genel bir değerlendirmeye; İslam ülkelerinde, dini ve siyasi yetkileri elinde bulunduran halifelik kurumunun yanı sıra şeyhülislam ve ulema toplumda ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuştur. Ancak bu ayrıcalık hiçbir zaman Batı Avrupa ülkelerindeki kilise ve ruhban sınıfının sahip olduğu haliyle özerk bir noktaya ulaşmamıştır. Yine aynı şekilde İslam ülkelerinde dini seçkinler sınıfı siyasi iktidarın üzerinde bir hak iddiasında bulunmamışlardır. Bu durum Avrupa’da kilise ve ruhban sınıfının toplumsal alandaki konumuyla İslam ülkelerindeki şeyhülislam ve ulemanın konumları arasındaki önemli bir farklılığa işaret etmektedir.

Nitekim bilindiği gibi Batı Avrupa’da, başında kilisenin bulunduğu ruhban sınıfı, ortaçağın genelinde toplumdaki en önemli özerk güç birimi olmuştur. Özellikle Hristiyanlığın, Roma İmparatorluğu’nun son döneminden itibaren uzunca bir süre toplumdaki tek örgütlü yapı olması, kilisenin Batı toplumlarında saygınlık kazanıp genel hâkimiyet kurabilmesinde önemli bir dinamik sağlamıştır. Paralel olarak kilise, elde ettiği bu saygınlık ve güçle aşırı baskıcı karakter kazanmış, bir taraftan toplum üzerinde denetleyici ve kontrol edici, diğer taraftan siyasi sistemde onay verici bir role soyunmuştur. Farklı bir ifadeyle, bu dönemde kilise, siyasi iktidarın da üzerinde olmak için siyasi iktidarla güç savaşı içinde olmuştur. Avrupa ülkelerinde ruhban sınıfının toplum üzerinde otorite kurmakta öyle bir noktaya gelmiştir ki, toplumun hemen hemen her alanına müdahalede bulunmaya başlamış, endüljanslar aracılığıyla cennetten tapu satarak ilahi kurtuluşu bile vaat etmiştir. Özellikle 1300’lü yıllarda tüm eleştirilere ve karşı çıkmalara karşın papalık, daha fazla vergi toplamak için giderek daha etkili hale gelen bir yönetim mekanizması geliştirmiş, maaşlı papazlık makamı, endüljans ve siyasetle ilgili sayfalarca belge dolaştırmış ve himaye ağını yönetmiştir. (Lindberg, 2014: 43) “Bazı vaizler tarafından kışkırtılan halk zihniyeti, endüljansın anlamını çarpıtarak kilisenin günah nedeniyle zorunlu tuttuğu geçici cezanın bağışlanmasını cennet biletiyle değiştirmişlerdir. Luther’in saldırdığı Tetzl gibi ısrarcı ortaçağ endüljans satıcıları, Araf’takilere hatta hali hazırda ölmüş olan kişilere bile cennete doğrudan giriş sunmuşlardır.” (Lindberg, 2014: 73)

Avrupa’da, toplumsal alandaki baskıların en uç noktası ve kilisenin özerklikte geldiği noktayı gösteren önemli örnek ise engizisyon mahkemeleridir. Engizisyon mahkemelerinde, 19. yüzyılın sonuna kadar binlerce kişiye en ağır işkenceler ve cezalar uygulanarak toplumsal alanda kilisenin baskısı bütün otoritelerden bağımsız olarak varlığını sürdürmüştür. Batı Avrupa’da kilisenin özerkliği ve gücü yüzlerce yıla yayılan bir reform sürecinin ardından ancak kırılabilmiştir. Kanaatimizce kilisenin toplumsal alandaki konumunun yanında Katolik dininin sorgulamaya açılmasının en önemli nedeni yine kilisenin kendi uygulamalarıyla ilgili bir durumdur. Farklı bir ifadeyle, kilise, aslında radikal ve aşırı uygulamalarıyla, aynı zamanda toplumsal alanda da kendini tartışmaya açmıştır. Nitekim kilisenin toplum üzerindeki otoritesine ilişkin sorgulamalar kilisenin ve ruhban sınıfının toplumsal ve siyasal etkisinin sınırlandırılması ile sonuçlanmıştır.

Bu bağlamda kilisenin toplum üzerindeki otoritesinin tam anlamıyla sınırlandırılması, 19. yüzyıla kadar devam etse de bu sürecin 16. yüzyıldan itibaren

başladığı görülmektedir. Kilisenin otoritesinin sorgulanmasında en önemli dinamiği ise bilimdeki gelişmeler sağlamıştır. Russ'a göre akla vurgunun daha da artması, dogmaları da sorgulamaya açmıştır: "XVI. yüzyıldan itibaren, Batı dünyası, Hristiyanlığın hiç yaşamadığı türden bir sarsıntı geçirmiştir. Hümanizm, Reform, kapalı bir dünyadan sonsuz evrene geçiş, bilimsel düşüncedeki cesur atılım ve bireyin öne çıkarılması; bunlar bitmek üzere olan Ortaçağ'daki etkin dönüşümlerin temelini attığı ve insanlığı yepyeni bir gerçeklik anlayışına götüren temel kırılma noktaları ve dönüşümlerdir; düşünce dünyasında yeni bir dönem başlamaktadır." (Russ, 2011: 100) Dolayısıyla Avrupa toplumlarında, 16. yüzyıldan itibaren, modern toplumun inşasını sağlayacak toplumsal yapılanma ve dönüşüm hareketleri, dini alanda da önemli bir değişimi meydana getirmiş, 17. yüzyılda ise Protestanlık bu değişimde itici gücü sağlamıştır.

Burada önemli bir ayrıntı; Avrupa'daki dini dönüşümde Protestanlığın itici güç haline gelmesi, Protestanlığın liberal bir akım olmasından değil, kilisenin özerkliğine getirdiği sınırlamalarla ilgili bir durumdur. Başka bir ifadeyle, Protestanlık, her ne kadar böyle algılansa da liberal bir akım olarak ortaya çıkmamıştır. Bilakis, Protestanlık da dini anlamda aşırı ve katı uygulamaları savunan dini bir akımdır. Ancak savunduklarıyla kilisenin gücünü, özerkliğini ve keyfi uygulamalarını sorgulamaya açması, bir adım sonrasında ise kilisenin gücünü kırması, Avrupa'da dini alandaki toplumsal dönüşümde temel dinamiklerden biri haline gelmesine neden olmuştur.

Tüm bu yaklaşımlar bağlamında Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Ortadoğu'da, modernleşme döneminde ulemanın durumuna ilişkin bir değerlendirme yapıldığında, her ne kadar siyasi sistemdeki konumları değişmiş olsa da, ulema sınıfının modernleşme hareketlerinde öncü bir rol oynadığı görülmektedir. İpşirli'nin ifadesiyle: "Osmanlı Devleti'nde genel olarak bilinen ve inanılanın aksine, birçok yenileşme hareketi ilmiye sınıfının öncülüğü, desteği veya en azından tasvibiyle olmuştur. Esasen bunun Osmanlı Devleti'nde köklü bir geleneği bulunmaktadır. Devlet teşkilâtına dair eser yazanlar, özellikle XVIII - XIX. yüzyıllarda ıslahat lâyihası verenler arasında her seviyeden çok sayıda ilmiye ricâlinin mevcut olduğu bilinmektedir." (İpşirli, 1988: 144)

Diğer taraftan modernleşme hareketlerindeki öncülüğüne paralel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Ortadoğu'da modernleşme hareketleriyle birlikte siyasi sistem içinde dini seçkinlerin konumunda önemli değişimlerin meydana geldiği görülmektedir. Bu değişimin ilk adımları ise Tanzimat dönemiyle atılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat uygulamalarıyla birlikte daha laik içerikli düzenlemelerin yürürlüğe konması, ulema ve dini seçkinler sınıfının siyasi sistem içindeki etkisinin

azalmasıyla sonuçlanmıştır. Bu durumun netlikle görüldüğü alanlardan biri ulemanın oldukça etkin olduğu hukuktur. Tanzimat dönemiyle birlikte nizami mahkemelerin kurulması, yargı alanında şer'i mahkemelerin aleyhine bir genişlemeye neden olmuştur. (Ortaylı, 2012: 415) Benzeri durumu farklı alanlarda görmek de mümkündür.

Paralel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Ortadoğu'da, modernleşme döneminde, ulema ve dini seçkinler sınıfının toplumdaki ve siyasi sistemdeki konumlarının değişmesi, toplumsal alanda etkilerinin tamamen ortadan kalktığı anlamına da gelmemektedir. Üstelik reformlarla birlikte hem siyasi sistemde hem de toplumda, Batıcı ya da modernite yanlıları ile İslamcı ya da geleneksel olmak üzere düalist bir dini seçkinler yapısı ortaya çıkmıştır. Bu yapı kurumsal oluşumlardan düşünsel alana kadar geniş bir yelpazede etkili olmuştur. Ortaylı, ortaya çıkan düalist yapılanmayı şöyle ifade etmektedir: “Tanzimatla başlayan uygulama laikliğe doğru bir gidiştir ama çelişki ve karışıklığın da büyümesine neden olmuştur. 19. yüzyılın düşünür ve yöneticisi, reformları yarı İslamcı yarı batıcı bir dilemma (ikirciklenme) içinde yürütmeğe ve düşünmeğe çabalamaktadır. Bu niteliği Osmanlı toplumunun düşünürleri kadar bütün İslam toplumlarının düşünürlerinde de görmek mümkündür.” (Ortaylı, 2012: 417) Nitekim hem uygulamalarda hem de düşüncelerde Batıcılığın karşısında kendini korumaya devam eden İslamcı düşünceler, her ne kadar siyasi alanda sınırlanmış olsa da toplumsal alanda ulemanın etkisini devam ettirmesine neden olmuştur.

Ancak dini seçkinlerin toplumsal alan dışında siyasi sisteme ilişkin konumlarına yönelik bir değerlendirme yapıldığında genel anlamda bir gerileme söz konusudur. “Hem mali hem de idari özerkliğinden mahrum bırakılmış olan ulema, merkezi yönetim karşısında güç kaybetmiş ve yetkinlik alanına, kudretine ve mevkiine yönelik bu ardı ardına gelen kısıtlama çabalarına direnç gösteremez ol(muştur.)” (Lewis, 2009: 136) Aynı durum şeyhülislamlık makamının konumunda da görülmektedir. Lewis, şeyhülislamlık makamındaki gerilemeyi şöyle ifade etmektedir:

“Zamanla fetva hazırlama işi dahi Bab-ı Meşihat'ta Fetva Emni yönetiminde bulunan hukukçular heyetine verildi. Şeyhülislam'ın kendisi bir devlet memuru haline geldi. Elinde kalan, bir ölçüde tavsiye ve danışmanlık vazifesi ile ve sadece şahsiyetiyle elde edebileceği nüfuzdan ibaretti. Üst düzey ulemanın birçoğu ikna, menfaat veya tehditle, Batılılaşma yolundaki reformlara çoktan razı edilmişti. Son olarak da bağımsızlıklarını kaybetmeleriyle birlikte, daha alt

mevkilerde görev yapan ve çoğunlukla değişimin en şiddetli karşıtları olan ulema ile aralarındaki uçurum daha da büyüdü.” (Lewis, 2009: 136-137)

İslam ülkelerinde, dini seçkinler sınıfı için en radikal değişim ise modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sırasında yaşanmıştır. Bu dönemde halifelik ve Şeyhülislamlık kaldırılmıştır. Bilindiği gibi Osmanlı yönetimi sırasında padişahlar halifelik makamıyla birlikte aynı zamanda dini lider olma yetkisini de ellerinde bulundurmışlardır. Şeyhülislamlar ise dini seçkin sınıfın bürokratik kademesi olarak hem siyasi sistemde hem de toplum üzerinde önemli güç merkezlerinden biri olmuştur. Bu bağlamda, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sırasında halifelik ve Şeyhülislamlık makamlarının kaldırılması tüm İslam ülkeleri için siyasi ve toplumsal açıdan önemli sonuçlara neden olmuştur. Farklı bir ifadeyle, halifeliğin kaldırılmasıyla birlikte İslam toplumları için aynı zamanda siyasi bir kimlik de taşıyan dini otoritenin bu makamla sahip olduğu ayrıcalıklar da ortadan kaldırılmıştır. Halifeliğin kaldırıldığı, 3 Mart 1924 tarihli ve 431 sayılı kanunla şöyle duyurulmuştur: “ Madde 1: Halifelik düşürülmüştür. Hilafet, hükümet ve cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan hilafet makamı kaldırılmıştır.” (Manaz, 2006: 133)

Yine hilafetin kaldırıldığı 3 Mart 1924 tarihli ve 431 sayılı kanunla aynı zamanda şeyhülislamlık da kaldırılmıştır. Şeyhülislamlık makamı kaldırılmadan önce Şeriye ve Evkaf Vekâleti olarak düzenlenmiş ancak laik bir kimlikle yapılanan Türkiye Cumhuriyeti'nde bu bakanlık da sonradan kaldırılmıştır. Farklı bir anlatımla, Şeriye ve Evkaf Bakanlığı, 2 Mayıs 1920 tarihinde kurulan ilk Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin 11 bakanlığından birisi olmuş ve şeyhülislamlık makamına denk olarak meydana getirilmiştir. (Manaz, 2006: 133) Osmanlı İmparatorluğu'nun ardından dini seçkinlerin siyasi sistem içindeki konumlanışlarının son hali ise Diyanet İşleri Başkanlığı'dır. Şeriye ve Evkaf Bakanlığı'nın yerine Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulduğu yine 3 Mart 1924 tarihli ve 429 sayılı kanunla şu şekilde duyurulmuştur: “1) Türkiye Cumhuriyeti'nde muamelatı nassa (Ku'ran ve hadis) dair olan hükümlerin çıkarılması ve yerine getirilmesi Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun kurduğu hükümete ait olup, dini mübini İslam'ın bunun dışındaki itikat ve ibadete dair bütün hükümlerin ve işlerin yürütülmesi ve dini müesseselerin idaresi için Cumhuriyet'in merkezinde bir 'Diyanet İşleri Başkanlığı' kurulmuştur. (Manaz, 2006: 179)

Bu bağlamda Ortadoğu'daki gelişmeler izlendiğinde ülkeden ülkeye farklılıklar olmakla birlikte genel olarak dini seçkinler sınıfının özellikle siyasi sistem içindeki ayrıcalıklı konumlarını yitirdikleri görülmektedir. Ancak burada vurgulanması önem

taşıyan istisna İran'dır. İran'da İslami seçkinler sınıfının, siyasi sistem içindeki gelişimi diğer Ortadoğu ülkelerinden daha farklı bir rotada ilerlemiştir. Özellikle 30 Mart 1979 yılında şahlık sisteminin kaldırılması ile sonuçlanan İran Devrimi'nin ardından ülkede dini seçkinler hemen hemen her alanda en yetkili merci konumuna gelmiştir. Fekri, İran'da dini seçkinlerin iktidardaki konumlarını ve bu konumu elde edişlerini şöyle ifade etmektedir: "Siyasal iktidarın Humeyni'nin kişisel yetenek, beceri ve çabalarıyla dinsel otoritelerin tekeline geçme süreci, her ne kadar yeni bir totaliter rejimin belirtisi ise de eşanlı olarak, bir toplumsal ve siyasi dönüşümün belirtisi niteliği de taşımıştır. İran toplumu özelinde artık karşıt devlet ve din kurumlarından bahsedilemezdi. Dinsel kurum siyasi iktidarın tartışmasız sahibi konumunda, dinsel iktidarı meşru siyasi bir zeminde toplumsal ve kültürel hayata ge(çirdi.)" (Fekri, 2011: 191) İran'da devrimin ardından tamamen dini seçkinlerin kontrolünde bir siyasi ve toplumsal alan meydana getirilmiştir.

Paralel olarak, diğer Ortadoğu ülkelerinde 19. yüzyılın sonlarından itibaren modernleşme reformları bağlamında dini seçkinlerin konumlarındaki gelişmeler izlendiğinde, Türkiye'deki gelişmelerden çok da farklı olmadığı görülmektedir. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından ulema ve dini seçkinler sınıfı siyasi sistem içindeki önemini yitirmiştir. Ortadoğu ülkelerinde, siyasi sistem içinde ulema ve dini seçkinler sınıfının geçirdiği değişim ana hatlarıyla şöyledir: "İslam'ı hâlâ yaşayan bir inanç olarak kabul eden eğitim görmüş seçkinler arasında onu yeni bir tarzda yorumlama eğilimi vardı. Ulemanın yüksek kent toplumu içindeki konumu değişmişti. Artık hükümet sistemi içinde önemli görevleri işgal etmiyorlardı; burjuvazinin özlemlerinin sözcüleri artık onlar değil siyasi parti önderleriydi." (Hourani, 2013: 404)

Bu noktada İslam ülkelerinde dini seçkinlerin konumuna ilişkin önemli bir nokta; her ne kadar modernleşme adına yaşama geçirilen reformlarla bu seçkinlerin siyasi sistem içindeki resmi ayrıcalıkları sona erse de, yine de toplumsal alanda etkilerini sürdürdükleri görülmektedir. Farklı bir ifadeyle, İslam toplumlarında modern dönemde etkili olmaya devam eden dinsel-cemaatler aracılığıyla İslami hareketler ve bu hareketlerin önderi kabul edilen dini otoriteler, toplumsal alanda etkili olmaya devam etmiştir. Üstelik Ortadoğu ülkelerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ardından başlayan sömürge dönemiyle birlikte bu hareketlerin halk arasındaki yükselişinde önemli bir ivme yaşanmıştır. Ortadoğu ülkelerinde, neredeyse modernleşme reformlarıyla eş zamanlı başlayan sömürge dönemiyle, dini otoritenin ve yapıların toplumsal alandaki

etkinliği de kendini yeniden üretmiştir. Bu dönemde sömürge politikalarının artması, aynı zamanda İslami hareketleri milliyetçi hareketler ve geleneksel yapılarla bir araya getirerek, ortak bir kimlik geliştirmelerine neden olmuştur. Modern dönemde, İslamcı hareketler ve bu hareketlerin önderleri, modern Ortadoğu'da, çoğu zaman Hristiyan Batı olarak kabul edilen modernleşme hareketlerinin karşısında yer alan kesimi de temsil etmiştir.

2.4.4. Kentler ve Ticari Yaşam

Hem Ortaçağ'ın ilk dönemlerinde hem modernleşme döneminde sahip oldukları yüksek gelişme düzeyleriyle kentler, İslam toplumlarındaki sosyal yaşamda her daim önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla İslam ülkelerinde, her ne kadar kırsalda özerk siyasi birimler hâkim durumda olsa da, Ortaçağ'dan farksız olarak kent yaşamı da gelişmiş niteliğini sürdürmüştür. İslam kentleri, özellikle Ortaçağ'ın ilk dönemlerinde gelişmiş yaşam standartlarıyla Avrupa'nın çok ilerisinde yer almışlardır. Kıyaslamalı bir yaklaşımla, bilindiği gibi Avrupa'da kentleşme ve kent kültürünün gelişimi, modernitenin temel dinamikleri arasında yer almıştır. Diğer taraftan Avrupa'da kent yaşamı, Ortaçağ'ın sonlarına doğru gelişmeye başlamıştır ve modernitenin üretildiği merkezler haline gelmiştir.

Modernleşme döneminde Ortadoğu kentleri incelendiğinde ise bu yapıların Avrupa ile yarışır bir nitelik taşıdıkları görölmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda, İstanbul'dan sonra İmparatorluğun en büyük kentleri Arap kentleri olmuştur: “Kahire'nin nüfusu on altıncı yüzyılın ortasında 200.000'e, on yedinci yüzyılın sonunda 300.000'e çıkmıştır. Aynı dönemde Halep yaklaşık 100.000 kişinin yaşadığı bir kenttir; Şam ve Tunus birer çekim alanı olmakla birlikte muhtemelen daha küçüktür...” (Hourani, 2013: 282) Bu bağlamda, 16. yüzyılın sonunda, nüfus yoğunluğu açısından Ortadoğu'daki kentlerle Avrupa kentleri arasında önemli bir fark yoktur. Hourani 16. yüzyılın sonu itibariyle Avrupa ve Osmanlı kentlerindeki nüfus kıyaslamasını şu şekilde yapmaktadır:

“16. yüzyılın sonunda, toplam nüfus, imparatorluğuun Avrupa, Asya ve Afrika kesimleri arasında az çok eşit bölünmüş olarak 20-30 milyona ulaşmış olmalı. Bu sırada Fransa'nın nüfusu muhtemelen 16, İtalyan devletlerinininki 13 ve İspanya'nınki 8 milyon kadardı. İstanbul Osmanlı fethinden hemen önceki ve sonraki dönemde görece küçük bir kent iken 17. yüzyılda 700.000 kişilik bir

kente dönüştü. İstanbul zamanının en büyük Avrupa kentleri olan Napoli, Paris ve Londra'dan daha büyüktü.” (Hourani, 2013: 280)

Diğer taraftan Ortadoğu kentlerindeki hareketlilik ve oturmşluk, 16. yüzyılın çok daha öncesinde görülmeye başlamıştır. 9. ve 10. yüzyıllarda, bölgenin ticaret ve finansla ilgili kurumsal altyapısı yerine oturmuş, emek ve sermayenin birleştirilmesini kolaylaştıran kurumların yanında eğitim, su dağıtımını gibi kamusal hizmetlerin sağlanmasına yönelik kurumlar olgunlaşarak geleneksel özelliklerini kazanmışlardır. (Kuran, 2010: 2)⁵

Ortadoğu'daki kentler, Avrupa'daki çağdaşlarına göre gelişmiş bir prototip ortaya koysa da, Avrupa ve Ortadoğu kentleri arasında ekonomik gelişmişlik anlamında özellikle modernleşme döneminde önemli farklar belirlemiştir. Bu bağlamda her ne kadar Ortadoğu'da kent yaşamı ve çağına göre ticaret gelişmiş olsa da bu yapı, sonraki yüzyıllarda seri sanayi üretimi ya da kapitalist piyasaları destekleyecek bir dönüşümü yaşamamıştır. Nitekim Avrupa'da sanayi devriminin hızlandığı dönem Ortadoğu'da kentlerin gerilemeye başladığı dönemdir. Kuran iki toplum arasında özellikle kentlerde, sanayi devriminin sonuçları açısından yaşanan kırılmayı şöyle ifade etmektedir:

“Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkardığı yeni endüstriler, yeni teknolojiler kullanarak seri üretim yapıyordu. Söz konusu teknolojiler ise Batı Avrupa'da doğmuştu. Hikâyenin bu kısmı oldukça tanıdık. Daha az bilinen, fakat daha da önemli bir başka nokta ise, Batı Avrupa'nın seri üretim teknolojilerinin kullanılmasına olanak tanıyan kurumları geliştirme konusunda da öncü konumda olmasıdır. 18. yüzyılın sonlarında Batı Avrupa borsalar, bankalar ve anonim şirketler yoluyla pek çok birikimi seferber ederek seri üretime aktarmaya başladı. Batılı girişimciler büyük miktarlarda emek ve sermayeyi, ömür süresi sınırsız işletmeler bünyesinde bir araya getirmekteydi. Günümüzde doğal karşıladığımız bu yeterlilikler o devirde ne Çin'de ne Hindistan'da ne de Orta Doğu'da mevcut değildi. Yeni fiziksel teknolojilerin bir bölgeden ötekine taşınması kolaydı. Buna karşın, Batı Avrupalı girişimcilerin yeni fiziksel teknolojileri sonuna kadar kullanmasına olanak veren kurumların Orta Doğu'ya taşınması hiç de basit bir iş değildi. Bir gecede borsa kuramazsınız. Bunu yapabilmek için karmaşık bir yasal sisteme, bu yasal sistemi destekleyecek çeşitli mesleklere ve mesleklere işgücü yetiştirecek okullara ihtiyaç vardı.” (Kuran, 2010: 3)

---

⁵ Timur Kuran, “Ortadoğu'daki Ekonomik Azgelişmişliğin Kurumsal Kökenleri”, Duke Üniversitesi, MEEA Konuşması, İstanbul, 24 Haziran 2010, ss.2, http://econ.duke.edu/uploads/assets/People/Kuran/Timur_Kuran_Konusma_Metni.pdf

Dolayısıyla Ortadoğu'da kent ve ticari yaşam, her ne kadar çağdaşlarına göre ileri düzeyde olsa da, bölge, sanayi devrimi ve kapitalist toplumu geliştirecek altyapıyı hazırlamakta geç kalmıştır. Modernleşme döneminde kapitalist toplumu yaşama geçirmek için atılımlar gerçekleştirilse de, bu çalışmalar zamanlama olarak Avrupa'dan çok sonra ortaya çıkmış ve Avrupalı anlamda bir dönüşüm oluşturmamıştır. Nitekim Osmanlı Padişahı Abdülmecit, İmparatorluk sınırları içinde, kapitalist piyasaların oluşturulması için girişimlerde bulunmuştur; ancak bu girişimlere rağmen piyasalar Avrupalı güçlerin etkisinden kurtulamamıştır. Kanaatimizce bunun önemli nedenleri arasında, ilgili alandaki reformların zamanlama açısından Avrupa'nın gerisinde kalması ve bundan dolayı Avrupa piyasalarını dengeleyecek bir güç sisteminin oluşturulamaması vardır. Kuran Osmanlı İmparatorluğu'nda reform alanındaki modernleşme çalışmalarını ve sonuçlarını şöyle değerlendirmektedir:

“Abdülmecit'in, Osmanlı Müslümanlarının sahip olduğu büyük şirketlerin sayısını artırma girişimi başarıya ulaştı mı? Kısa vadede, hayır. Girişimin meyve vermesi 60 yıl sürdü. 20. yüzyılın başlarına kadar halka açık şirketlerin neredeyse tamamı yabancılar ve azınlıklar tarafından kuruldu. İlk Şirketler Kanunu'nun uygulamaya konduğu 1908 yılında Müslümanlar halka açık, büyük ve kalıcı şirketler kurmaya başladılar. Bu aşamaya gelinmesi neden bu kadar zaman aldı? Osmanlı Devleti dâhil olmak üzere Orta Doğu'da neden gerekli yasal düzenlemeleri hemen sağlayamadılar? 19. yüzyılda bu düzenlemelerin yapılabilmesi için gerekli yasal çağdaş altyapı henüz yerine oturmamıştı.”

(Kuran, 2010: 5)

Bu bağlamda genel bir değerlendirmeyle, hemen hemen her alanda çağının ilerisinde bulunan Ortadoğu kentleri, her ne kadar ticarete yerel dinamiklerle ve geleneksel öğelerin etkisi altında gelişmiş ve düzenli bir sistem inşa etmiş olsa da, bu sistem Avrupa'daki kapitalist piyasalar gibi uluslararası bir boyut kazanamamıştır. Diğer taraftan Ortadoğu'daki ekonomik sistem uzunca bir süre ne sanayi devrimini ne de sanayi devrimiyle birlikte gelen seri üretimi hayata geçirebilmiştir. Oysa Batı Avrupa'da modern toplumun kurumsallaşmasında öncü rolü oynayan burjuvazi sınıfı, her ne kadar toprak reformuyla bağımsızlaşsa da sanayi devrimi ve seri üretimle önemli bir ivme kazanmış ve güçlenmeye başlamıştır.

2.4.5. Bilimde ve Askeri Alanda Modernleşme Çabaları

Ortadoğu için güvenlik kaygıları sadece modernleşme döneminde ortaya çıkan kaygılar değildir ve hemen hemen her dönemde etkili olmuştur. Aşiret ve kabileler arasında devam eden iktidar mücadeleleri özellikle İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren bölgede karakteristik bir hal almıştır. Bu nedenle güvenlik politikalarıyla birlikte güçlü merkez ve askeri kuvvetler, Ortadoğu için her zaman diğer toplumsal yapılardan, bireyden ve sivil toplumun oluşmasından daha önemli kabul edilmiştir. Kanaatimizce bölgede gelişen aidiyet duygusu ve toplumsal bağların güçlü olmasında da yine güvenlik kaygıları önemli bir dinamik sağlamıştır. Ortadoğu toplumsal ve siyasal alandaki güvenlik kaygılarının modernleşme dönemine yansması ise yaşama geçirilen yeniliklerin, liberal ve demokratik toplum kurmaktan daha çok, güçlü devlet ve askeri yapı odaklı olmasıdır. Diğer taraftan Ortadoğu'nun modernleşme dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olduğu sürece imparatorluğun politikalarından birebir etkilenmiştir. Farklı bir ifadeyle; "Osmanlı modernleşmesi salt Osmanlı Türkiye'sini kapsayan bir gelişme de değildir; Osmanlı modernleşmesi denen olgu, diğer Müslüman toplumları da kapsamaktadır." (Ortaylı, 2000: 13)

Bu paraleldeki bir değerlendirmede, Ortadoğu'da modernleşme dönemindeki politikaların önceliği uzunca bir süre Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme hamlelerine bağlı olarak gelişmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri alandaki reformlara öncelik verilmesinin temel nedenleri arasında İmparatorluğun kaybettiği gücü tekrar toplama isteği vardır ve Osmanlı Avrupa'nın gerisinde kaldığını ve modernleşmeye olan ihtiyacını da savaş meydanlarında kaybettikten sonra anlamaya başlamıştır. Bu bağlamda Ortadoğu'daki ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernleşme hamleleri, öncelikle askeri alanda gerçekleştirilmiştir. Lewis Osmanlı sınırları içinde, askeri gücün ve ordunun toplumdaki diğer yapılardan daha önemli görüldüğünü şu örnekle anlatmaktadır:

"Padişahlardan biri, ele geçirilen bir Venedik kadırgasının hem yapılışını hem de silah donanımını aynen alıp uygulamak istediğinde, böylesi bir küffar mukallitliğine karşı itirazlar yükselmiş, ulema ise buna karşılık Kutsal Savaş uğruna kâfirlerden yine onlara karşı savaşta kullanılacak yeni yöntemlerin öğrenilmesinin caiz olduğuna hükmetmişti. Oysa İspanya'dan gelen Yahudi sığınmacılar, Türkiye'de matbaa kurmak için izin istediklerinde 2. Beyazıd, Türkçe ya da Arapça hiçbir kitap basmamaları, sadece İbranice ve Avrupa dilleriyle sınırlı kalmaları şartıyla razı oldu." (Lewis, 2009: 59)

Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Ortadoğu'da, modernleşmenin daha çok askerî alanda yaşama geçirilmesi ve toplumsal olanların ikincil olarak değerlendirilmesinin diğer bir önemli nedeni ise İslam kimliği altında savunulan Batı karşıtlığıdır. Burada vurgulanması gereken önemli bir nokta; her ne kadar toplumun geleneksel yapısında Batı ve modernleşme karşıtı tutum yaygın olsa da, aynı zamanda modernleşme yanlısı bir kesim de yine toplumda ve siyasi sistemde her türlü reformu destekleyen bir konumda bulunmuştur. Farklı bir anlatımla, bu dönemde Osmanlı sınırları içinde modernleşmeyi her yönüyle destekleyen bir zümrenin oluştuğu görülmektedir. Ortaylı, modernleşmenin Osmanlı toplumundaki etkilerini genel bir ifadeyle, şu şekilde aktarmaktadır: “Osmanlı toplumunun çeşitli sınıflarına mensup bireylerin düşünüşü, dünya görüşü ve yaşam biçiminde bu farklılaşma gözlenebilmektedir. Osmanlı modernleşmesi, o toplumdaki kurumların, bireylerin değişmesini ve nihayet toplumsal ve siyasal örgütlenmenin odağı olan devletin yapısını da kapsar.” (Ortaylı, 2000: 14)

Ancak sonraki dönemde daha geniş kesimler tarafından desteklenmesine rağmen Osmanlı modernleşmesinin ilk dönemlerinde reformlar, daha çok Osmanlı Devleti'ndeki aydın zümre tarafından yürütülmüş ve toplumun genelinde ve geleneksel yapıda daha çok modernite karşıtı bir tutum belirlemiştir. Modernleşmenin ilk dönemlerinde İslam toplumunun kendine has geleneksel yapısının korunması adına Hristiyan Avrupa'da yaşama geçirilen birçok keşif ve icat ise tepkiyle karşılanmıştır. Lewis bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: “Ateşli silahlar makbuldü, çünkü onlar İslamiyet adına kâfirlere karşı Kutsal Savaş'ta (cihat) işe yarıyordu; matbaa ve saat ise makbul değildi, çünkü böyle bir amaca hizmet etmiyorlardı ve İslam'ın toplumsal dokusuna zarar verebilirlerdi.” (Lewis, 2009: 59) Nitekim matbaanın gelişindeki gecikmelerin sonuçlarını, bugün ana hatlarıyla kestirmek mümkün olsa da tam olarak bilmek mümkün görünmemektedir. Ancak Osmanlı sınırları içinde matbaanın gelişinin ardından entelektüel dünyadaki hareketliliğin daha da arttığı bir gerçektir. İlişkili olarak yapılacak bir değerlendirmede İslam ülkelerinde, nasıl ki matbaanın gelişi entelektüel yaşamı güçlendirdiyse, askerî alandaki reformlar da askerî ve otoriter yapıları güçlendirmiştir. Bu bağlamda Ortadoğu'da bugün, tarihinden farksız olarak otoriter rejimlerin ve bölge siyasetinin önemli aktörleri arasında yine ordular ve silahlı kuvvetler bulunmaktadır.

Dolayısıyla hem Osmanlı'da hem de Ortadoğu'da, entelektüel yaşam ve bilgi, Ortaçağ'ın ilk dönemlerinin aksine, modernleşmenin ilk dönemlerinde ikincil sırada yer alan konu başlıkları arasında yer almıştır. Osmanlı'da ilk Musevi matbaası 1493'te ya

da 1494’de ilk Ermeni matbaası 1567’de ilk Rum matbaası ise 1627’de kurulmuştur. (Lewis, 2009: 71) Bu matbaalarda Türkçe ve Arapça kitap basımı 18. yüzyılın başlarına kadar yasaklanmış, Türkçe ve Arapça kitapların basımına izin veren ilk Türk matbaası 5 Temmuz 1727’de kurulmuştur. (Lewis, 2009: 71) Nitekim Osmanlı sınırları içinde ve Ortadoğu’da entelektüel tartışmalar bu tarihten sonra önemli bir aşama kaydedebilmiştir. Oysa Avrupa’yı modern topluma götüren dinamikler arasında entelektüel bilgi birikimi ve tartışmalarla bu birikimi kullanan aydın kesim öncü bir rol oynamıştır.

Bu bağlamda kanaatimizce, Ortadoğu’nun ve Osmanlı’nın modern toplumun gerisinde kalmasının diğer bir önemli nedeni eğitim ve bilimde başlayan gerilemedir ki bu gerilemenin ilk temelleri modernleşme döneminden çok önce atılmıştır. İslam toplumlarında bilimsel gerilemenin temelleri Haçlı seferlerine dayanmaktadır. Bu dönemde İslam toplumlarında bilim önemini yitirirken din temelli toplumsal birlik öne çıkmıştır. İslam’ın yoğun bir saldırı altında kaldığı Haçlı seferleri döneminde, Hristiyanlığın karşısında İslam dini altında birleşme çağrıları, aynı zamanda İslam’ı bir fanatizm haline getirmiştir. Sonraki yüzyıllarda bilim ile din arasındaki çizgi daha da kalınlaşmış ve medreselerde, fen bilimlerinin yerini daha çok edebi ve tarihi bilimler almıştır. Kurumlar eğitimlerini daha çok din ve hukuk alanlarında yoğunlaştırmıştır. Diğer taraftan tek tip bir medrese eğitiminden de bahsedilememektedir. Medreselerin eğitim düzeyleri ve içerikleri de yine buldukları merkezlere göre değişmiştir:

“Büyük Arap kentlerinde yazı geleneği, şiir ve edebiyattan çok yerel tarih, biyografi ve fıkıh ile hadis üzerinde derleme eserlerle varlığını sürdürmüştür. Büyük okullar din bilimlerini araştırma merkezleri olmaya devam etmiştir ancak bir farkla. Bazı istisnalarla yüksek devlet memurları Ezher’den ya da Şam ve Halep’teki okullardan değil, İstanbul’daki imparatorluk vakıflarına ait okullardan mezun olanlardan çıkmıştır. Eyalet başkentlerinin Hanefi baş kadıları bile genellikle İstanbul’dan gönderilmiş Türkler’dir. Yerel okullardan mezun olanların ulaşabildikleri en yüksek memuriyetler yargıç vekilliği (naib) ya da müftülüktür.” (Hourani, 2013: 288)

Genel bir değerlendirmeye, Ortadoğu toplumlarında da medreselerde eğitimler kesintisiz olarak devam etmiştir ve eğitimlerin yoğunlaştığı alanlar özellikle 10. yüzyıldan itibaren dini eğitimler olmuştur. Farklı mezhep ve dinlerin bulunduğu ve mezhep kavgalarının günlük yaşamın rutinleri arasında yer aldığı Ortadoğu’da, hemen hemen her dine ve mezhebe ait medrese ve okullar kurulmuş ancak vakıf temelli bu

okullarda din öncelikli eğitim alanı olmuş, fen ve doğa bilimleri terk edilmiş, modern topluma yönelik bilgi üretimi oldukça kısıtlı kalmıştır.

Avrupa’da bu yöndeki gelişmeler kıyaslamalı olarak ele alındığında ise İslam ülkelerindeki sürecin tersi bir yönde gelişme görülmektedir. Bu bağlamda Avrupa’da modernleşmenin mayalandığı dönem zaten bilimsel çalışmaların arttığı dönemdir. Batı Avrupa’da 10. yüzyıldan itibaren Arapça bilim kitapları tercüme edilerek okunmaya başlamış, ardından bilimsel çalışma yapan merkezlerin sayısında bir çoğalma görülmüştür. “XIII. yüzyıldan itibaren, Arap dilinde yazılan matematiksel çalışmalar, özellikle Toledo’da kurulan bir araştırmacılar topluluğu tarafından tercüme edilmiştir. (Russ, 2011: 83) Avrupa toplumlarında 10. yüzyılda başlayan bilimsel hareketlilik 13. yüzyıldan itibaren daha farklı bir seviyeye ulaşmış ve modern bilgi üretimi daha da hızlanmıştır. Russ bu süreci şu şekilde ifade etmektedir:

“Ortaçağ’ın sonlarında, deneysel metot düşünceleri ve belli bir ölçüde olmak üzere matematiksel fizik düşüncesi netlik kazanır. Burada XIII. ve XIV. yüzyıllarda yaşanan bir bilimsel devrimden bahsedilebilir ve Thomas Bradwardine bunun öncüllerinden biridir. Matematik dilinin yetkinleşmesi, mantık söylemlerindeki zenginlik; bütün bunlar bizleri yeni bir sorunsala götürür: Moderniteye giden yolu açan ve bilim düşüncesini hayata geçiren yeni bir sorunsal. Ortaçağ’ın sonlarında bilimsel yaşam bir bütün olarak dönüşüme uğrar. Bir taraftan resmi bir oluşum olarak mühendisliğin ortaya çıktığına tanıklık ederken, diğer taraftan yeni teknik bilgiler bilimsel ilerlemede büyük etki yaratır.” (Russ, 2011: 91)

Nitekim Avrupa toplumlarındaki bilimsel gelişmeler, aynı zamanda bu toplumları modern döneme taşıyacak aydın kesimin gelişmesinde de en önemli dinamiklerden biri haline gelmiştir. Paralel olarak İslam toplumlarındaki gelişmeler izlendiğinde özellikle bilimde başlayan gerilemenin modern toplum ve aydın kesimin oluşumunu geciktiren bir etkiye neden olduğu görülmektedir. Modernleşme döneminde bölgede bilgi zemininde gelişmiş bir toplumsal dönüşümden bağımsız olarak, reformlar daha çok Batı’dan transfer yoluyla uygulamaya konmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nda modernleşme reformlarının askeri alandakiler de dâhil olmak üzere öncelikli amacı ise Avrupa ile ortaya çıkan gelişmişlik farkının kapatılmasıdır. İlişkili olarak reform hareketlerinin daha çok askeri alana yoğunlaştırılması aynı zamanda güçlü bir sivil toplumun oluşumuna yönelik düzenlemelerin geri planda kalmasına neden olmuştur.

Diğer taraftan, modernleşme reformlarının devam ettiği bir zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması ve Ortadoğu'da sömürge sürecinin başlaması yine modernleşme hareketlerinde yön belirleyici bir etki oluşturmuştur. Dolayısıyla kanaatimizce, bu dönemde İslam ülkeleri için beliren sömürgeleşme tehlikesi, güvenlik kaygılarını daha da arttırmış ve askeri alandaki reformların önceliğini devam ettirmesine neden olmuştur. Sömürge döneminde ise modernleşme hareketleri daha çok sömürge güçlerinin kontrolünde devam etmiştir.

Bu bağlamda, sömürge dönemi, Avrupa ile Ortadoğu ülkeleri arasında modernleşme süreci açısından önemli bir yol ayrımını işaret etmektedir. Ortadoğu'da sömürgeleştirilmiş ülkeler, Avrupa için zenginliği arttıran ve güçlendiren bir etkiye neden olup, bu ülkelerin modernleşmelerine önemli bir ivme kazandırırken, sömürülen Ortadoğu ülkelerinde ise modernleşme çizgisi ters yönde ilerlemiştir. Farklı bir ifadeyle, Batı Avrupa'da demokrasi, birey hakları ve liberal toplumun kurumsallaşmasını sağlayacak iç savaşın verildiği bir dönemde, Ortadoğu bu sorunlardan daha öncelikli ve ivedi olan 'kendi başlarına var olup olmama' savaşını vermeye başlamıştır. Çünkü sömürge dönemi, İslam ülkeleri açısından her alanda Avrupa'nın açık pazarı haline gelme sürecidir. Ortadoğu'da toplumun karşı karşıya kaldığı bu yıkıcı etki 16. yüzyılın sonlarından itibaren başlamıştır. Lewis bu dönemde Ortadoğu toplumlarında yaşanan gelişmeleri şu şekilde değerlendirmektedir:

“XVI. yy sonuna doğru fiyatlar büyük ölçüde artmaya başladı. Bu durum, Amerikan altın ve gümüşünün gelmesinin Ortadoğu'daki yıkıcı etkisinin bir görünümüydü... Batı'dan alınan yeni tahıllar tarıma az da olsa fayda sağlamıştı ama yine de ekonomik ve teknolojik bir duraklama vardı. Ortadoğu ülkelerinde Avrupa'daki tarım devrimi yaşanmamış ve Avrupa sanayi devrimi hiç yansımamıştır. XVIII. yy ortalarına dek Ortadoğu sanayisinde gelişme görülmüş ama herhangi bir teknolojik gelişme olmadan el zanaatlarıyla sınırlı kalmıştır.”
(Lewis, 2005: 332)

Bu bağlamda yeni gelişen ekonomik dengelerle birlikte Avrupa'da liberal ve modern toplumun inşasında öncü rolü oynayan yeni bir zengin kesim oluşurken, Ortadoğu'da ise halkın büyük bir bölümünde fakirleşme ortaya çıkmıştır. Bu durum İslam ülkelerinde ekonomik alan başta olmak üzere düşünsel alanda liberalleşmenin gelişimini engelleyen önemli bir etki oluşturmuştur:

“Bu dönemde Avrupa'nın Ortadoğu'ya ekonomik olarak girişi yeni bir boyut kazanmıştır. Daha önceki silah ve diğer mamul mal satışlarına ek olarak, çok

büyük sermaye yatırımları ve kolay ulaşılabilecek krediler söz konusudur. Yerel reformcular projelerini finanse etmeye uğraşırken, Avrupalı bankerler ve maliyeciler ilk başlarda pek uygun görünen koşullu borçlar önermişlerdir. Ancak sonraları bu krediler reform hareketinin zayıf noktası olacak ve biriken borçlar, İngilizlerin Mısır'ı almaları ve onun kadar belirgin olmasa da Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik egemenliğin gerçekten kaybedilmesi sonucunu doğuracaktır.” (Cleveland, 2008: 94)

Bu dönemde aynı zamanda gündemini modernleştirmeye yoğunlaştıran Batıcı ve reform yanlısı bir kesim olmuştur. Ancak toplumun geneli düşündüğünde bu kesimin etkisi oldukça sınırlı kalmış ve halkın önemli bir kesiminde asıl gündem sömürge güçleri ve politikaları olmuştur. Farklı bir ifadeyle, İslam toplumlarında, özellikle modern dönemde geleneksel ve Batıcı olarak ayrılan düalist toplum yapısının modernleşme döneminde de entelektüel olarak farklı gündem başlıkları üzerinde yoğunlaştıkları görülmektedir.

Tüm bu değerlendirmeler ışığında özetle; Osmanlı İmparatorluğu ve Ortadoğu ülkeleri, 19. yüzyıldan itibaren Avrupa'da kurumsallaşmaya başlayan moderniteye uyum sağlamak için harekete geçmiş ve birçok reformu yaşama geçirmiştir. Ancak İslam toplumlarında modernleşme hamlelerine rağmen ortaya çıkan sonuçlar, Batı Avrupa ile aynı olmamıştır. Sonuçta Osmanlı İmparatorluğu çökmüş, Ortadoğu ise liberal ve demokratik toplumu, Avrupa düzeyinde kurumsallaştıramamıştır. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu ve Ortadoğu, her ne kadar modern toplumu kurumsallaştırmak için harekete geçse de hem toplumların kendi iç dinamikleri bağlamında hem uluslararası dengelerin etkisinde bunu tam anlamıyla başaramamıştır.

2.5. Otoriter Rejimlerin Kurumları, İşleyişleri ve Buna Yönelik Tepkiler

Günümüzde, liberal ilkelerin kurumsallaştırıldığı temsili demokrasiler modern siyasi sistemler olarak nitelendirilmekte ve bir demokrasi uygulamasının ulaşması gereken üst çitayı göstermektedir. Ancak eldeki veriler bugün hâlâ birçok ülkenin bu düzeyde bir demokrasi inşa edemediğini göstermektedir. Çağımızda dünyanın farklı bölgelerinde uygulanmakta olan birçok rejim, totaliter sistemler ile seçimsel demokrasiler arasındaki bir çizgide bulunmaktadır. Bu bağlamda ülkelerin özgürlük ve demokrasi uygulamalarına yönelik çalışma yapan uluslararası kuruluş Freedom House'un verileri, dünyadaki rejimlerin durumlarıyla ilgili genel bir değerlendirme ortamı sunmaktadır. Freedom House'un 195 ülke üzerinde yürüttüğü çalışmalardan

sonra hazırladığı 2014 raporuna göre⁶; bu ülkelerin yüzde 45'i yani 88 tanesi 'özgür ülkeler' grubunda yer alırken, yüzde 30'u yani 59 tanesi 'kısmen özgür', yüzde 25'lik bir oranla 48 tanesi 'özgür olmayan' toplumlar statüsündedir. Bu tablo, birey temelli özgürlüklerin gelişimi ve modern siyasi sistemlerin uygulanması konusunda dünyadaki durumu yansıtan önemli bir gösterge niteliğindedir. Nitekim Freedom House'un verileri esas alındığında, 'özgür olmayan' rejimlere sahip ülkelerin sayısının, 'özgür olanlara' göre daha fazla olduğu görülmektedir. Dolayısıyla birçok ülkede uygulanan siyasi rejimler, modern yüzyılın gelişmiş siyasi rejimleri için belirlenmiş ana eksen kriterlere uymamaktadır. Farklı bir anlatımla; bugün, yeryüzündeki insanların önemli bir çoğunluğu, tarihte olduğu gibi otoriter rejimler ve diktatörlükler altında yaşamlarını sürdürmektedir; fakat günümüz diktatörlüklerinin kullandığı yöntemler modernleşmeyle birlikte değişmiştir. (Lipson, 1997: 206)

Bu değişim aynı zamanda otoriter rejimlerin tanımlanması konusunda önemli bir sorunsal alanın oluşmasına neden olmaktadır. Genel bir tanımla bugün otoriter rejimler, demokrasinin ve liberal hakların tam anlamıyla gelişmediği rejimlerdir. Liberal demokrasinin taşınması gereken kriterler konusunda ise ilgili bölümde de ifade ettiğimiz üzere farklı ölçekler geliştirilmiştir. İşte otoriter rejimler, gelişmiş ve yerleşik bir demokrasi için belirlenmiş olan bu asgari düzeydeki kriterleri ya hiç taşımayan ya da oldukça sınırlı şekilde uygulayan rejimlerdir.

Diğer taraftan 21. yüzyılın otoriter rejimleri, gelişmiş modern bir demokrasi için belirlenmiş kriterleri çoğunlukla göstermelik uygulamakta ve bu esasların yönetimde tam anlamıyla etkin olmasına ve kurumsallaşmasına izin vermemektedir. Bu durum ise bir otoriter rejimin kesin çizgilerle tanımlanmasını ya da uygulanan otorite düzeyinin belirlenmesini daha da zorlaştırmaktadır.

Bu bağlamda, Heywood, otoriter rejimler ve otoriteryenizmin sınırlarını şu şekilde çizmektedir:

“Otoriteryenizm, otoritenin halkın rızasına bakılmaksızın uygulandığı, 'yukarıdan aşağıya' yönetime inanmayı veya böyle bir yönetim pratiğini ifade eder. Bu anlamda otoriteryenizm, otoriteden ayrılır. Bunlardan ikincisi, yani otorite 'aşağıdan yukarıya' ortaya çıkar ve bu anlamda meşruluğa dayanır. Otoriteryen rejimler, otoritenin bireysel özgürlüğün üzerinde olması gerektiğini iddia eder. Bununla beraber otoriteryenizm genel olarak totalitarizmden de ayrılır. Otoriteryenizmin, 'yukarıdan aşağıya' hükümet uygulaması, devlet ile sivil

⁶ freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2014 (Son Erişim: 3.7.2017)

toplum arasındaki ayrımın ortadan kaldırılmasına ilişkin daha radikal hedeflerden ziyade, monarşik mutlakçılıkla, geleneksel diktatörlüklerle ve muhalefetin ve siyasi özgürlüklerin bastırılmasıyla uğraşan askeri diktatörlüklerin çoğuyla birleşebilir. Dolayısıyla otoriter rejimler, iktisadi, dini ve diğer türden özgürlüklere karşı önemli ölçüde hoşgörü gösterebilir.” (Heywood, 2007: 52)

Linz’e göre modern otoriter rejimler: “Sınırlı, fakat sorumlu olmayan bir siyasal plüralizme yer veren; işlenmiş ve yol gösterici bir ideolojiye değil, kendine özgü zihniyetlere sahip olan; gelişimlerinin bazı aşamaları dışında, yaygın ve yoğun bir siyasal mobilizasyon yaratmayan; bir liderin veya bazen küçük bir grubun, biçimsel yönden iyi belirlenmemiş fakat fiiliyatta oldukça tahmin edilebilir sınırlar içinde iktidarı kullandıkları siyasal sistemler.” dir. (Linz, 1975: 255)

Diğer taraftan tek tip bir otoriter rejimden bahsetmek de mümkün değildir. Otoriter rejimler, -buldukları ülkedeki toplumsal yapıya da bağlı olarak- farklı karakteristik özellikler sergilemektedir. Bu rejimlerin kurumsal bileşenleri değiştiği gibi toplum üzerinde kurulan otoriter yönetimin düzeyi de değişebilmektedir. Bugünün dünyasında otoriter rejimler, farklı kurumsal bileşenlerin bir araya geldiği geniş bir yelpaze içinde yer almaktadır. O nedenle otoriter rejimlere ilişkin genel bir tanım oluşturmada ortaya çıkan sorunlar, bu rejimlerin sınıflandırılmasında da görülmektedir. Linz, otoriter rejimleri şu şekilde sınıflandırmaktadır:

“Otoriter rejim tanımında kullanacağımız iki ana boyut (bu rejimlerdeki sınırlı plüralizmin derecesi ve tipi ve bu rejimlerin, ne ölçüde halkın siyasal ilgisizlik ve demobilizasyonuna, ne ölçüde sınırlı ve kontrollü bir mobilizasyona dayandıkları) birkaç alt tip ayırt etmemize imkân vermektedir. Temelde bu alt tipler, sınırlı plüralizm çerçevesinde siyasete katılanların türüne, bunların örgütleniş biçimine, katılmanın tipine ve düzeyine dayanmaktadır. Böylece şu tipleri ayırt edebiliyoruz; Bürokratik-askeri otoriter rejimler; organik devletçilik adını vereceğimiz kurumuş otoriter rejimler; demokrasi sonrası toplumlardaki mobilize edici otoriter rejimler (İtalyan faşizmi birçok bakımdan bunun örneğidir); bağımsızlık sonrası mobilize edici otoriter rejimler ve nihayet totalitarizm sonrası otoriter rejimler” (Linz, 1975: 8)

Demokrasileri, yerleşik ve kusurlu demokrasiler olarak sınıflandıran Merkel ise otoriter eğilim taşıyan kusurlu demokrasileri şu şekilde sınıflandırmaktadır: oy hakkından tüm vatandaşların yararlanamadığı dışlayıcı demokrasi, siyasi alanların ordu, gerilla, militan, girişimci, toprak sahipleri ya da çok uluslu şirketler gibi belli güçlerin egemenliğinde olan egemen güç demokrasisi, bireysel medeni hakların ya kısmi olduğu

ya da askıya alındığı illiberal demokrasiler ile genellikle karizmatik başkanlar tarafından yönetilen hükümetlerin olduğu vekâleten demokrasi...” (Merkel, 2001: 62)

Tüm bu demokrasi türlerinin kusurlu olmasının en önemli nedeni ise, güç dengesinin bir tarafın lehine bozulmasıdır. Yine modern dönemdeki diktatörlükleri, modern kıyafetler içindeki diktatörlükler olarak tanımlayan Lipson, günümüz diktatörlüklerini üç ana gruba ayrılmaktadır. Lipson’a göre bu gruplardan ilkinin geleneksel otokrasilere çok benzeyen askeri yönetimler oluşturmaktadır: “Otokratik yönetimin ikinci türü, yöneten grup içinde tek bir kişiyi yüksek konuma getiren yönetimler, modern diktatörlüğün üçüncü şeklini ise yapısal anlamda daha devrimci olan toplumu belli ideolojiler ve öğretiler doğrultusunda yeniden biçimlendiren ve bunun için terör, propaganda, tek partili sistem üçlemesini devlet yoluyla kullanan yönetimlerdir.” (Lipson, 2005: 207-208)

Otoriter rejimlere ilişkin diğer önemli bir özellik ise muhalefetin savunularına karşı ideolojinin yokluğudur. Farklı bir ifadeyle, totaliter rejimlerde, toplum, daha çok belli bir ideoloji etrafında, bu ideoloji eşliğinde otoriter yönetime temel dinamik sağlanırken, otoriter rejimlerde ise otoriter yönetimin dinamikleri yöneten gruba, kişiye ya da partiye göre daha keyfi şekillenmektedir. Dolayısıyla otoriter yönetimler, ideolojiden daha çok çıkar birliği içindedir. “İdeolojinin yokluğu, yön verici düşüncelerin türdeşlikten yoksun, uzlaşmacı ve çoğu zaman taklitçi karakteri, hepsinin üstünde de yöneticilerin, özellikle askeri elitlerin, bürokratların, uzmanların ve rejime yandaş partilerden kooptasyon yoluyla alınmış politikacıların zihniyetleri, mobilizasyon ve katılma yolunda ciddi engeller oluşturur.” (Linz, 1975: 140)

Burada yine önemli bir nokta; otoriter rejimlerin ne oldukları ya da olmadıkları tam anlamıyla belirlense dahi buradaki sorunlu alanlardan biri demokrasilerle otoriter rejimler arasında ince bir çizginin bulunmasıdır. Bir otoriter rejim, demokratik rejime evrilebileceği gibi tam anlamıyla kurumsallaşamamış bir demokrasi de otoriter rejime dönebilmektedir. O nedenle hem otoriter rejimlerin hem de demokrasilerin sınırlarının tanım olarak belirlenmesi, bu rejimlerin geleceğine ilişkin öngörülerin geliştirilmesi için yeterli değildir. Nitekim uygulamada, demokratik unsurlar ağırlıklı olarak var olsa dahi, temsili demokrasi ve liberal ilkeleri yerleşik şekilde kurumsallaştıramamış rejimlerin yeniden otoriter rejimlere dönme ihtimalleri bir hayli kuvvetlidir. Hatta öyle ki, çağın modern olarak tanımlanan demokratik yönetim ilkelerini uygulamasına karşın, bir ülkenin, terörizm tehlikesiyle karşı karşıya kalması gibi olağanüstü hallerde, demokratik hükümetlere olağanüstü yetkiler verilmesiyle ortaya çıkan rejimler dahi

diktatörlük tanımı içinde değerlendirilmektedir. (Moghaddam, 2014: 22) Dolayısıyla otoriter rejimlerin özelliklerine ilişkin bir tipoloji geliştirilse dahi, bu rejimlerin geleceğine ilişkin öngörü geliştirmek bir hayli zordur.

Demokratik rejimlerle aralarındaki ince çizgi bir yana, bugün otoriter rejimler içinde tanımlanması en zor olanları, bu çizginin en azından görünürde ortadan kalktığı ‘şekilsel demokratik’ yolların kullanılmasıyla kurulan otoriter rejimlerdir. Farklı bir ifadeyle, 21. yüzyılın dünyasında, en kabul edilebilir yönetim sistemi temsili demokrasidir ve otoriter rejimler, otoriter yönetimlerini, görünüşte temsili demokrasi uygulaması ve söylemlerinin arkasında gerçekleştirmektedir. Aslında bu durum, biraz da, gelişmiş modern siyasi sistemlerde geçerli olan liberal ve temsili normların hâkimiyetinden kaynaklanır. Dolayısıyla tarihin ilk dönemlerinden bu yana var olan otoriter rejimler, modern dünyada meşruluklarını sağlamak adına demokratik argümanları kullanmak zorundadır. “Tarihin ilk dönemlerinde ya da modern öncesi zamanlarda, diktatörlük ya da otoriter rejimler; tanrısal hak, atalar soyu ya da seçkinlerin gücü gibi etkenlerle meşrulaştırılırken, modernleşmeyle birlikte otoriter rejimler ya da diktatörlükler; askeri yönetimlerden, tek bir adamın idaresi ya da terör-propaganda-tek partili sistem üçlemesini kullanan devlet tarafından oluşturulabilmektedir. (Lipson, 1997: 200-208) Çağımızda otoriter rejimler, hemen hemen her alanda popüler söylemlerle meşruluk kazanmıştır ve kazanmaktadır. “Vatanseverlik ve milliyetçilik, ekonomik gelişme, sosyal adalet ve düzen gibi genel değerlere başvurulması, günün egemen siyasal merkezlerinden kaynaklanan ideolojik unsurların sessiz sedasız ve pragmatik biçimde kabullenilmesi, mobilize bir kütle desteği olmaksızın iktidarı ele geçirmiş bulunan yöneticilerin, muhaliflerini nötralize etmelerini, çeşitli çevrelerden destek sağlamalarını ve pragmatik bir politika yapımını mümkün kılmaktadır.” (Linz, 1975: 136)

21. yüzyılın gelişmiş demokrasilerinde, çoğulculukla birlikte öne çıkan önemli bir bileşen siyasi partilerdir. Dolayısıyla demokrasi görünümü altında otoriter eğilimlerini sürdüren rejimlerin kullandıkları birincil argümanlar arasında siyasi partiler yer almaktadır. Nitekim bugün gelişmiş demokrasilerle demokrasi görünümlü otoriter rejimler arasındaki ayrım bu noktada daha da belirginleşmektedir: “Merkezi iktidar mevkilerine sahip olma konusunda açık ve çoğulcu bir rekabet, demokrasi ve otokrasi arasındaki ayrımı belirleyen en önemli özelliktir.” (Merkel, 2011: 48) Çünkü gelişmiş temsili demokrasiler için geniş katılımı, eşit ve adil şartlarda gerçekleştirilecek seçimler ön koşuldur ve bu koşulun gerçekleştirilmesinde siyasi partiler birincil

araçlardır. Dolayısıyla siyasi partiler, aynı zamanda, temsili demokrasinin temelidir. Duverger siyasi partiler ve demokrasi arasındaki ilişkiyi şu şekilde tanımlamaktadır:

“Demokrasinin en basit ve en gerçekçi tanımı şudur: Yöneticilerin, dürüst ve serbest seçimler yoluyla, yönetilenler tarafından seçildiği rejim. Bu seçimlerin mekanizması hakkında hukukçular, on sekizinci yüzyıl filozoflarını izleyerek, bir temsil teorisi meydana getirmişlerdir; buna göre seçmen kendi adına konuşmak ve hareket etmek üzere milletvekiline bir vekâlet verir; böylece, ulusun vekili olan parlamento, ulusal egemenliği ifade eder. Partilerin gelişimi, temsil doktrininde olduğu gibi, seçim olgusunda da köklü bir değişime yol açmıştır. Artık seçmenle milletvekili, ulusla parlamento arasında bir diyalog söz konusu değildir; bunların arasına, ilişkilerinin mahiyetini kökten değiştiren bir üçüncü taraf girmiştir. Milletvekilleri seçmenler tarafından seçilmeden önce milletvekilleri tarafından seçilmekte, seçmenler ise bu seçimi onaylamaktan başka bir şey yapmamaktadır.” (Duverger, 1986: 454)

Her ne kadar modern dönem siyasi sistemlerinde siyasi partilerin konumu, demokrasinin özü itibarıyla bu şekilde sorgulanır olsa da, otoriter rejimlerde durum daha da antidemokratik ilkelere göre işlemektedir. Otoriter rejimlerde siyasi partilerin muhalefetleri kısıtlı olduğu gibi kimi zaman bu partiler otoriter rejimin devamlılığının sağlanmasında önemli araçlar konumuna gelmektedir. Çünkü her ne kadar demokrasi adına seçimler gerçekleştirilse de, otoriter rejimlerde seçimlerin çoğunlukla eşit ve adil şartlarda yapılmadığı bilinmektedir. Linz demokratik olmayan bir rejimdeki siyasi parti yapılanmasını şu şekilde açıklamaktadır:

“Bir partinin hukuken özel bir anayasal veya yasal statüye sahip kılındığı, parti organlarının özel parti mahkemelerine tabi olduğu ve hukukça özel olarak korunduğu, diğer partilerin ise onun liderliğini kabullenmek zorunda oldukları, ancak bu üstün durumu eleştirmedikleri ölçüde siyasal hayata katılabildikleri veya (sadece iktidar yarışmasının belli aralıklarla ve barışçı araçlarla gerçekleşeceği bir anayasal çerçeveye değil) belli bir sosyal-siyasal düzenin sürdürülmesine angaje olmak mecburiyetinde buldukları bir sistem...” (Linz, 1975: 15)

Dolayısıyla günümüz dünyasında otoriter rejimlerde çok sesliliğe, var olan otoriter dengeleri bozmadığı sürece izin verilmektedir. Kısaca, otoriter rejimlerde muhalefet partileri gelişmiş demokrasilerde olduğu gibi muhalefet yapma etkinliğine sahip değildir; ancak buna rağmen sistem içinde varlıklarını korumaktadır.

Bu bağlamda, otoriter rejimlerde çok partili bir görüntü altında gerçekleştirilen seçimlerin öncelikli amacı: var olan yönetimin halk ve uluslararası kamuoyunda meşruluklarını sağlamaktır. Farklı bir ifadeyle; her ne kadar seçim sonucunda kazanan parti çoğunlukla otoriter rejim ve lideri olsa da, seçimler -farklı manipülasyon teknikleri uygulanarak- daha çok, var olan rejime meşruluk kazandırmak adına yapılmaktadır. Bu rejim türleri literatürde ‘seçimsel demokrasiler’ ve ‘seçimsel otoriter rejimler’ olarak tanımlanmaktadır. Özbudun; kamusal medyaya ve devlet kaynaklarına erişimde eşitsizlik, ifade ve dernekleşme hürriyetleri üzerindeki sınırlamalar, siyasi parti yasakları, seçim kurallarının veya seçim çevrelerinin iktidar partisi lehinde düzenlenmesi, seçimsel bir otoriter rejimi ayırt etmek bakımından güvenilir göstergeler olarak değerlendirmektedir. (Özbudun, 2011: 45)

Oysa bilindiği gibi temsili demokrasilerde, açık ve adil seçimler için herkesin eşit haklardan yararlanması esastır. Demokrasilerde, liderler arasında serbest yarışmayı gerçekleştirmek üzere, dernek kurma, haber alma ve haberleşme temel hürriyetlerine dayanarak, siyasal tercihlerin, serbestçe ifadesine imkân veren (Linz, 1975: 13) yasal alt yapılar oluşturulmuştur. Otoriter rejimlerde, seçimlerin gerçekleştirilmesinde birincil amaç demokratik bir yönetim sağlamak olmadığı için anılan kriterlerin uygulanmasına da tam anlamıyla izin verilmemektedir. Nitekim Schedler’e göre, otoriter rejimler, meşruluk adına çok partili bir seçim oyunu oynamalarına rağmen, aslında seçimler dahi, otoriter rejimlerin ve halk üzerinde iktidarın kaynakları olarak kullanılmaktadır. Schedler, seçimsel otoriter rejimleri şu şekilde tasvir etmektedir:

“Seçimsel otoriter rejimler, yürütme organı başkanlığı ve milli bir yasama meclisi için düzenli seçimler yapmak suretiyle, çok-partili seçimler oyununu oynamaktadırlar. Ancak, serbestlik ve dürüstlük konusundaki liberal demokratik ilkeleri o kadar derinden ve sistematik biçimde ihlal etmektedirler ki, seçimler, demokrasinin araçları olmaktan çıkıp, otoriter yönetimlerin araçları haline gelmektedir. Seçimsel otoriter yönetimde seçimler, geniş ölçüde kapsayıcıdır (genel oy kuralı uygulanmaktadır); asgari ölçüde çoğulcudur (muhalefet partilerinin seçime katılmalarına izin verilmektedir); asgari ölçüde yarışmacıdır (muhalefet partilerinin iktidara gelmesine izin verilmemekle birlikte, oy ve milletvekillikleri kazanmalarına müsaade edilmektedir); asgari ölçüde açıktır (muhalefet partileri seçmeli biçimde ve ara sıra baskıcı muamelelere uğrasalar bile, kitlesel bir baskı altında değillerdir). Ne var ki, bir bütün olarak seçim yarışmaları, o kadar ciddi, yaygın ve sistematik bir devlet manipülasyonu

altındadır ki; bunları demokratik olarak nitelendirmek mümkün değildir.”
(Özbudun, 2011: 43)

Diğer taraftan otoriter uygulamaların, katı otoriter rejimlere göre daha sınırlı yapıldığı ancak demokrasinin de tam anlamıyla işlemediği seçimsel demokrasilerde de seçimin kendisi, yönetim sisteminin belirlenmesinde temel dinamik olarak kullanılmaktadır. Bu tür seçimsel demokrasiler, yine Batı’daki liberal demokrasilerle aynı özellikleri taşımamaktadır. Özbudun, seçimsel demokrasilerin öne çıkan özelliklerini şu şekilde tanımlamaktadır: “Liberal demokrasilerle seçimsel demokrasiler arasındaki ayrım, yarışmacı seçimler değişkeniyle ilişkili değildir. Her iki rejim tipinde de demokrasinin asgari şartı olarak, serbest ve dürüst seçimler, düzenli aralıklarla gerçekleştirilmektedir. Seçimsel demokrasilerin eksiklikleri, liberal demokrasinin diğer hayati unsurları olan, hukuk devleti, siyasal hesap verebilirlik, bütün vatandaşların temel ve siyasal haklarının tam korunma altında bulunması gibi hususların kurumsallaşamamış olmasıdır.” (Özbudun, 2011: 41)

Nitekim seçimsel demokrasiler, tam anlamıyla otoriter eğilimlere sahip bir rejime dönebileceği gibi liberal demokrasilere evrilme ihtimalleri olan rejimler arasında kabul edilmektedir. Ancak uygulandıkları şekliyle seçimsel demokrasiler gelişmiş demokrasiler değildir. “Seçim demokrasilerinde yapılan tek şey, yönetici seçkinlerin, resmi ve evrensel oy hakkına dayanarak genel, bağımsız ve düzenli bir şekilde yapılan seçimlerle iktidara gelmesidir ve genelde, seçimlerin adil ve doğru bir şekilde yürütülmesini ampirik olarak belirlemek oldukça zordur.” (Merkel, 2011: 44)

Bu bağlamda gelişmiş modern demokrasilerde, öne çıkan diğer bir kriter katılımıdır. Robert Dahl’ın “poliarşi” olarak tanımladığı modern demokrasilerin önemli özellikleri arasında katılım ve sivil hakların kullanılması demokrasinin temel prensipleri arasında sayılmaktadır: “Eğer yetişkin nüfusun büyük bir kısmı, medeni haklara sahipse ve vatandaşlık hakları, efektif muhalefet yapma ve en yüksek devlet görevlerinde bulunanları görevden alma imkânını kapsıyorsa, tam gelişmiş poliarşiden söz edilebilir.” (Schmidt, 2001: 256) Oysa otoriter rejimlerde sivil haklar ya yoktur ya da oldukça kısıtlı bir şekilde rejimin talepleriyle doğru orantılı olarak kullanılmalarına izin verilmektedir.

Yine bugün gelişmiş demokrasilerde, sivil haklarla ilgili olarak, her türlü hakkın kullanımını hukukla koruma altına alınmış durumdadır. Bu durum ‘hukukun üstünlüğü’ ilkesinde karşılığını bulmaktadır. “Zaten anayasal liberalizm, Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri’nde bireyin hayat ve mülkiyet haklarıyla din ve ifade özgürlüğünün

müdafası olarak gelişmiştir. O, bu hakları teminat altına almak için, devlet kuvvetlerinin her biri üzerindeki kontrolleri, kanun önünde eşitliği, tarafsız mahkemeler ve hâkimleri kilise ve devlet ayrılığının gerekli olduğunu vurgulamıştır. (Zakaria, 1999: 44) Dolayısıyla sivil hakların güvence altına alınması ve uygulanmasında hukuk kavramı tek geçerli kavram olarak öne çıkmakta ve hukuk, bireysel özgürlüğün arkasında koruyucu bir duvar olarak konumlanmaktadır.

Oysa otoriter rejimlerde hukukun üstünlüğü ya da anayasal güvencelerden bahsetmek zor görünmektedir. Bu bağlamda otoriter rejimlerin öne çıkan bir özelliği, hukukun otorite uygulayan yönetimin talepleri doğrultusunda şekillenmesidir. Nitekim otoriter rejimlerde de anayasalar bulunmaktadır ancak bu anayasalar liberal haklardan daha çok otoriter rejimleri koruyacak şekilde formüle edilmiştir. Dolayısıyla otoriter rejimlerde, hukuk kavramı genel olarak politize edilmektedir. Görünürde hukukun uygulandığına yönelik güçlü emareler vardır; ancak işin temelinde hukuk otoriter rejimin çıkarları doğrultusunda kullanılmaktadır. “Otoriter rejimlerin çoğu, normal mahkemelere alışlagelmiş ölçüde bir bağımsızlık bırakmaz ancak siyasal önem taşıyan davaları özel mahkemelere ve genellikle askeri mahkemelere kaydırmak eğilimindedir.” (Linz, 1975: 74)

İlişkili olarak otoriter rejimlerde öne çıkan kurumsal yapılardan bir diğeri askeri mahkemelerdir. Askeri mahkemeler aslında otoriter rejimlerde ordunun gücünü ortaya koyan önemli yapılardır. Çünkü demokrasilerdeki sivillerin hâkimiyetine rağmen, otoriter rejimlerde ordu, savunmanın dışında önemli bir yönetsel güç olarak öne çıkmaktadır. Nitekim otoriter rejimlerin birçoğunda, yönetimler, askeri darbelerle kurulmuşlardır. Dolayısıyla bu rejimlerde, ordu, bir bakıma rejimin garantisi konumundadır ve yönetimdeki güçlerle aralarında karşılıklı bir koruma durumu bulunmaktadır. Öyle ki Linz, ordunun otoriter rejimlerdeki etkinliğini göz önüne alarak bu yönde bir tipoloji oluşturulması gerektiğini savunmuştur: "Otoriter rejimlerin birçoğu, askeri darbelerle kurulduğuna ve başlarında da askeri şahsiyetler bulunduğuna göre, askeri ve askeri olmayan otoriter rejimleri ayıran, daha sonra da iktidarın ele geçirilmesindeki askeri müdahalenin siyasal mahiyetine ve amacına göre ayırım yapan bir tipoloji yararlı olacağına benzemektedir." (Linz, 1975: 145)

Bu noktada gelişmiş modern demokrasilerde ise silahlı kuvvetler, otoriter rejimlerin aksine sivil iradenin yönetimi altındadır. Çünkü gelişmiş temsili demokrasilerde ve sivil devlet yapılanmasının temelinde ordunun hükümet etmek gibi bir misyonu yoktur: “Sivil-asker ilişkilerinde liberal demokratik model, öncelikle,

ordunun hükümet etmekten sorumlu olmaması ve hükümete müdahale etmemesini; ikinci olarak ve daha önemlisi de ordunun profesyonel işlevlerinin tamamen sivil iktidarın tasarrufunda ve denetiminde olmasını öngörmektedir.” (Erdem, 1999: 146) Bu bağlamda: “Liberal ya da nesnel sivil-ordu ilişkilerinin en iyi örnekleri Batı poliarşilerinde görülmektedir ve bu kontrol şeklinin başlıca özelliği, siyasi ve askeri roller ve sorumluluklar arasında net bir ayırımın olmasıdır; basit olarak, ordu siyasetten uzak tutulur.” (Heywood, 2009: 544) Batı poliarşilerinde ordu bir meclise ya da halka hesap veren sivil liderlere resmen tabidir ve ordunun sadece tavsiye sunduğu, yürütmeyi üstlendiği savunma ve askeri alanlarda bile siyasa üretme sivil siyasacıların sorumluluğundadır. (Heywood, 2009: 544) Buna karşın özellikle askeri darbe ile kurulmuş otoriter rejimlerin birçoğunda etkin güç sivil irade değil ordudur.

Nitekim Ortadoğu'daki birçok otoriter rejim aynı nitelikleri taşımaktadır. Her ne kadar Ortadoğu'da monarşinin güçlü olduğu bazı otoriter rejimlerde, ordu monarşinin egemenliği altında olsa da askeri darbeyle kurulan otoriter rejimlerde yönetimin asıl güçleri arasında ordu yer almaktadır. Diğer taraftan sadece Ortadoğu'da değil Orta ve Güney Amerika'daki pek çok ülkede ise sivil bir başkan göreve seçilse de yine de ordunun iradesine karşı çıkmayı göze alamamaktadır. (Lipson, 1997: 207)

Dolayısıyla askeri vesayet kavramı aynı zamanda istikrarlı ve yerleşik bir demokrasinin ortaya çıkmasının önündeki önemli engellerden birini oluşturmaktadır. Zaten darbelere ve askeri müdahalelere, siyasal kurumların özerklik ve tutarlılıktan yoksun bulunduğu ülkelerde daha fazla rastlanmaktadır. (Huntington, 1965: 81) Sık gerçekleşen askeri darbeler aynı zamanda demokrasinin zamanla yerleşik ve istikrarlı hale gelmesini de engellemektedir.

Özetle; otoriter rejimler özellikle 21. yüzyılda, çoğunlukla, ya tek bir partinin hegemonyasında ya tek bir kişinin diktatörlüğünde ya da askeri vesayet altında varlığını sürdüren, farklı kurumsal bileşenlerin bir araya gelmesiyle geniş bir yelpaze içinde yer alan rejimlerdir.

2.6. Ortadoğu'daki Otoriter Rejimlerin Genel Özellikleri

Ortadoğu'daki siyasi rejimler, en genel tanımla, otoriter niteliklerin ağır bastığı rejim türlerine örnek oluşturmaktadır. Zaten Arap Baharı olarak tanımlanan halk hareketlerinin çoğunluğu da bölgede egemen olan bu rejimlere karşı gerçekleştirilmiştir. Bilindiği gibi Tunus'ta başlayan ve daha sonra diğer İslam ülkelerine yayılan Arap isyanları, Tunus, Mısır ve Libya'da yaklaşık 30 yıldır iktidarda olan rejimlerin

devrilmesi ile sonuçlanırken, kimi ülkelerde ise yönetimler, göstericilerin talepleri doğrultusunda bir takım düzenlemelere giderek halk hareketlerini bastırabilmişlerdir.

Diğer taraftan bölgedeki rejimler, her ne kadar genel olarak 'otoriter' başlığı altında tanımlansa da, bu rejimler, kurumsal bileşenlerinden otoriter eğilimlerin yoğunluğuna kadar geniş bir yelpazede farklılaşmaktadır. Nitekim Arap Baharı isyanlarının sonuçları da bütün ülkelerde aynı olmamıştır ve kimi rejimler, kanlı gösterilerle devrilirken, bazıları ise sistemdeki küçük değişikliklerle isyanları bastırabilmiştir. Arap isyanlarının sonuçlarının ülkeden ülkeye değişmesinde elbette toplumların içinde bulunduğu sosyo-ekonomik şartlar önemli bir etkidir ancak diğer taraftan rejimlerin otoriter yoğunlukları da isyanların yönünü belirleyen bir dinamik sağlamıştır. Çünkü Ortadoğu'da otoriter rejimlerin otoriter eğilimleri ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir.

Bu bağlamda, kanaatimizce, Ortadoğu'daki siyasi rejimler, coğrafi, tarihi, toplumsal ve demografik birçok dinamiğin etkisiyle farklılaşmaktadır. Yine günümüz dünyasında coğrafi, tarihi ve toplumsal etkenlerin ışığında otoriter rejimlerin karakterini belirleyen temel öge demografik özellikler olarak öne çıkmaktadır. Ortadoğu'daki otoriter rejimler, dünyanın diğer bölgelerindeki ülkelere farksız olarak toplumda var olan dengelere bağlı olarak şekillenmekte ve bu dengelerden beslenmektedir. Örneğin nüfusunun yüzde 85'inin aşiretlere bağlı olduğu Libya'da, siyasi yönetimin belirlenmesinde bu aşiretlerin oluşturduğu uzlaşma etkili olurken, ülke yıllardır katı bir otoriterizm ile yönetilmiştir. Daha homojen bir nüfus yapısına sahip olan Tunus ise Libya'ya göre daha demokratik bir tarzda ve Cumhuriyet ile yönetilmektedir. Nitekim Tunus, Arap Baharı'nın ardından demokrasiye geçiş sürecini en başarılı şekilde yürüten ülkeler arasında yer arasındadır. Yine yüzde 99'u Müslüman olan nüfusuyla homojen bir nitelik taşıyan Cezayir'de de demokrasi, diğer Ortadoğu ülkelerine göre görece daha iyi durumdadır. Suriye yıllarca yoğun bir otoriter baskıyla yönetilmiştir. Ülke 1963 yılından itibaren Baas Partisi tarafından yönetilmektedir ve halen iktidarda olan Esad Ailesi 1970 yılından bu yana yönetimdedir. Bu bağlamda Suriye, hem coğrafi hem de demografik açıdan Ortadoğu'daki sorunlu bölgeler arasında yer almaktadır. Suriye nüfusunun yüzde 83'ü Arap olmakla birlikte, Kürtler, Türkler, Çerkesler, Ermeniler, Filistin ve Iraklı mülteciler de önemli bir yer tutmaktadır. Dini olarak ülke nüfusunun yaklaşık yüzde 74'ü Sünni olsa da, Nusayri, Hristiyan, Dürzi, Şii, Yahudi ve Yezidi mezhepleri de toplumda önemli bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla Suriye Arap Baharı

sonrasında iç savaşa sürüklenen ve halk isyanlarının üzerinden 5 yıl geçmesine rağmen bu savaşın sonlanmadığı ülkeler arasında yer almaktadır.

Bu bağlamda Ortadoğu'daki otoriter rejimleri birbiriyle etkileşim içindeki birçok dinamik şekillendirse de demografik yapılar temel belirleyicilerdir. Daha genel bir tanımla; idare edilmesi ve toplumsal gruplar arasında denge kurulmasının zorlaştığı demografik yapıya sahip olan ülkelerde otoriter eğilimlerin daha da arttığı görülmektedir. Ancak bu durum daha iyi niteliklere sahip bir demokrasi inşa edilemeyeceği anlamına gelmemektedir. Nitekim Lübnan oldukça farklı etnik ve mezhepten oluşan bir nüfus yapısına sahiptir. Ülke nüfusunun % 95'i Arap, % 4'ü Ermeni, % 1'i Kürt ve diğer etniklerden oluşurken, yine dini olarak ülkenin % 59.7'si Müslüman, % 39'u Hristiyan, % 1,3'ü Yahudi ve Bahai gibi dinlerden oluşmaktadır ve ayrıca bu yapının % 32'si Şii, % 20'si Sünni, % 5.7'si Dürzi, % 1.4'ü Alevi/Nusayri, İsmaili gibi mezheplerden oluşmaktadır.⁷ Lübnan bu kadar çeşitli bir demografik yapıya rağmen bugün bölgede her ne kadar hassas dengeler üzerinde olsa da demokrasiyi daha ileri düzeyde inşa edebilmiş ülkeler arasındadır. Ancak Lübnan'ı farklı kılan bugün sahip olduğu demokrasiyi inşa ederken geçirdiği kanlı ve çatışmalı süreçtir. Lübnan demokrasisini yaklaşık 15 yıl süren bir iç savaşın ardından inşa edebilmiştir. Dolayısıyla Lübnan örneğinden hareketle, demografik yapı siyasi sistemin niteliğini belirleyen bir etkiye sahip olsa da karmaşık bir demografik yapı demokrasinin inşa edilmesine de engel değildir. Önemli bir nokta, bu yapıdaki bir toplumda diğer dinamiklerin de etkisiyle demokrasiyi inşa etmek daha zahmetli bir iştir.

Paralel olarak genel bir değerlendirmeye; modern dönemde Ortadoğu ülkeleri otoriter rejimlerle yönetilmektedir. Ancak 'otoriter' genel başlığına rağmen bu rejimler tek tip de değildir. "Bugün Arap dünyası, ikisi de liberal demokrasi için verimli zeminler olmayan otokratik devletler ve illiberal toplumlar arasında sıkışıp kalmıştır." (Zakaria, 2009: 127) Bu noktada Ortadoğu'daki otoriter rejimlerin diğer önemli bir özelliği, demografik yapıyla karşılaştırıldığında bu rejimlerin çoğu zaman, toplumdaki geleneksel yapılara göre görece daha özgür bir karakterde olmalarıdır. Zakaria'nın yukarıdaki tespitinde de kanaatimizce altı çizilmesi gereken önemli nokta 'illiberal toplum' kavramıdır. Çünkü bir önceki bölümde de incelendiği üzere, Ortadoğu'daki otoriter rejimlerin kalıcılığını sağlayan temel kaynaklar arasında toplumdaki geleneksel yapılar vardır; ancak geleneksel yapılardaki liberal haklar ve demokratik yönetime

⁷ <http://akademikperspektif.com/2013/12/03/lubnanin-mezhepsel-yapisi-ve-ortadogu-politikalarina-etkileri/> (Son Erişim: 05. 04. 2015)

verilen deęer dūřunūldūęinde, otoriter rejimlerin çoęu zaman daha ۆzgürlükçü oldukları görülmektedir. Farklı bir ifadeyle, Ortadoęu'da toplumsal yapıda baskın olan ařiret ya da kabile yapıları ile bazı gelenekler, rejimlere göre daha otoriter eğilimler taşımaktadır.

Nitekim bir önceki bölümde de aktarıldığı üzere, İslam ülkelerinde, modernleşme döneminden itibaren Batılı reformları destekleyen ya da toplumlarda bu yönde bir değişimi gerçekleştirmeye çalışan güçler de daha çok merkezi yönetimler ya da çok kısıtlı bir toplumsal çevre olmuştur. Dolayısıyla bu pencereden bir değerlendirmede, merkezi yönetimlerin, çoğu zaman, toplumun geneli için olmasa da topluma egemen olan geleneksel güçlere göre daha liberal bir çizgide durdukları görülmektedir. Bu duruma önemli bir örnek, her ne kadar Ortadoğu ve bölgedeki otoriter rejimler, İslam toplumları ve İslam yönetimleri olarak tanımlansa da, bu rejimlerin yönetimi sırasında, radikal dini uygulamaları savunan hareketler ve İslamcı partiler yoğun baskılara maruz kalmıştır.

Dolayısıyla kanaatimizce Arap ülkelerindeki otoriter rejimler uygulanan politikalar ve baskılar dūřunūldūęinde çelişkili bir karakter taşımaktadır. Farklı bir ifadeyle, radikal İslami örgütlenmeleri kısıtlayan ve daha otoriter hareketlerin yaygınlaşmasına izin vermeyen otoriter rejimler, bu halleriyle, radikal İslami örgütler ve geleneksel yapılara kıyasla daha demokratiktir; ancak aynı rejimler, radikal İslami gruplara yaptıkları baskılar açısından değerlendirildiğinde ise antidemokratiktir.

Yine kanaatimizce, bölgedeki otoriter rejimlerin toplumdaki geleneksel yapılara göre daha yenilikçi çizgide yer almalarının diğer bir önemli nedeni, bu rejimlerin, sömürge döneminde sömürge güçleriyle, sonrasında ise Batılı ülkelerle sürdürmek zorunda kaldıkları ilişkilerdir. Nitekim bugün Ortadoğu'ya egemen olan otoriter rejimlerin ilk ortaya çıkışları, sömürge dönemi ile sonrasında gelişen bağımsızlık dönemidir. Bu dönemde bölgedeki yönetimler, her ne kadar sömürge güçlerine karşı mücadele etmiş olsa da, sonrasında iktidarlarının devamı için ya sömürge güçleriyle işbirliği geliştirmek ya da Batılı ülkelerle uyumlu bir zeminde politika üretmek zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla Ortadoğu'daki otoriter rejimler, otoriter eğilimlerine rağmen aynı zamanda Batılı yaklaşımı benimseyen rejimlerdir ve hem yenilikçi uygulamaların hem de otoriter karakterlerin gelişimi açısından sömürge döneminin etkisi oldukça önemlidir.

Diğer taraftan Ortadoğu ülkelerindeki otoriter rejimlerin önemli özellikleri arasında -bir önceki bölümde de aktarıldığı üzere- 21. yüzyılın otoriter rejimlerinden

farksız olarak demokratik görünümü önemsemeleri vardır. Bu durum, Ortadoğu ülkelerindeki siyasi işleyişi düzenleyen hukuki metinler üzerinden de netlikle görülebilmektedir. Çünkü Ortadoğu'daki siyasi sistemler ve yasalar, -uygulamadan bağımsız olarak- hukuki anlamda, demokratik ilkelere göre yapılandırılmıştır. Görünüşte seçimler düzenli olarak yapılmaktadır ve seçimle oluşturulan meclisler yönetimin etkin öğeleri olarak kabul edilmektedir. Ancak seçimlere ve meclislerin varlığına rağmen bu rejimlerde otoriter eğilimler oldukça baskındır.

Ortadoğu'daki otoriter rejimler, aynı zamanda, kendi anayasalarıyla da çelişen bir nitelik taşımaktadır. Farklı bir ifadeyle, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki ülkeler, çoğunlukla, anayasalarını, -uygulamadaki halleri göz önüne alındığında- daha demokratik ilkelere göre şekillendirmiştir. Buna karşın, hukuki düzenlemelerle uygulamalar büyük oranda çelişmektedir. Örneğin; Ortadoğu'da Bahreyn, Fas, Katar, Umman, Ürdün gibi ülkeler monarşi ile yönetilen ülkelerdir ve yönetim babadan oğula geçmektedir. Anılan bu ülkelerde, en azından görüntüde demokrasinin asgari düzeyde de olsa önemsendiğine ilişkin ilk izlenim, çoğunlukla seçimlerin yapıyor olmasıdır. Ancak yine mutlak monarşi ile yönetilen Suudi Arabistan'da kral aynı zamanda devlet ve hükümet başkanıdır; hükümet fonksiyonları, bakanlar kurulu aracılığıyla yürütülürken, üyelerinin tamamı kral tarafından atanan 150 üyeli Şura Meclisi ise yasama çalışmalarında görev almaktadır.⁸ Diğer taraftan Suudi Arabistan'da seçimler çok nadir yapılmaktadır ve 1965-2005 yılları arasında -yerel yönetimleri belirlemek amacıyla- sadece üç seçim yapılmıştır.⁹ Bu bağlamda, Suudi Arabistan'da, zaten oldukça sınırlı ve zor şartlarda yapılan seçimlerde bile Merkel'in 'dışlayıcı demokrasi' modeline uygun olarak toplumun neredeyse yarısını oluşturan kadınlar, 2011 yılına kadar oy kullanmamıştır. Bu durum, bir önceki Kral Abdullah Bin Abdulaziz'in Eylül 2011 yılında, kadınlara seçme ve seçilme hakkı vermesiyle son bulmuştur. Ülkede 12 Aralık 2015 tarihinde gerçekleştirilen yerel seçimlerde, kadınlar hem oy kullanmış hem de aday olabilmıştır. Anılan seçimlerde, bir milyon 350 bin erkek seçmene rağmen kadın seçmen sayısı 130 binle, oldukça sınırlı bir oranda kalsa da, 978 kadın aday olmuştur.¹⁰ Ancak eşitsizlik seçimlerde propaganda çalışmalarında da varlığını korumuştur. Nitekim kadın adaylar, propaganda çalışmalarını erkek adaylara göre oldukça kısıtlı şekilde gerçekleştirmiş, erkek seçmenlere, önlerine koydukları bir

⁸ <http://www.mfa.gov.tr/suudi-arabistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa> (Son Erişim: 17.01.2016)

⁹ http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/12/151212_suudi_secmen_kadin (Son Erişim: 17.01.2016)

¹⁰ http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/12/151212_suudi_secmen_kadin (Son Erişim: 17.01.2016)

paravanın arkasından seslenmek zorunda kalmışlardır.¹¹ Bu bağlamda Suudi Arabistan rejimi tam anlamıyla otoriter rejim kapsamında ele alınabilecek mutlak monarşidir. Ancak rejim, Arap Baharı'nın ardından demokrasi taleplerine, kendi karakteristik niteliklerinden fazla ödün vermeden uyum sağlamak zorunda kalmıştır. Kanaatimizce Suudi Arabistan'da ortaya çıkan bu durum, -her ne kadar yavaş ilerlese de- toplumsal değişimin ve modernleşmeye uyumun kaçınılmazlığının bir göstergesidir. Farklı bir anlatımla, Suudi rejimi gibi mutlak monarşi tipi bir rejim dahi bölgede ortaya çıkan halk isyanlarından sonra görüntüde de olsa demokratik uygulamalara yer vermek zorunda kalmış, ister istemez seçimleri gerçekleştirmiş ve kadınlara seçme-seçilme hakkını tanımıştır. Ancak Suudi rejiminin taşıdığı bu özellikler Ortadoğu'daki rejimlerin genel özellikleri değildir ve bölgedeki rejimler taşıdıkları temel özelliklerle farklılaşmaktadır.

Nitekim bu durum, tarihi, toplumsal ve demografik yapının yanında sömürge döneminin de etkisiyle, birbirine yakın coğrafyalarda bulunan ülkelerde dahi netlikle görülebilmektedir. Örneğin, Kuzey Afrika'da yer alan Fas, Libya, Cezayir, Mısır ve Tunus coğrafya olarak birbirine oldukça yakın ülkelerdir. Ancak hem toplumsal yapılarındaki farklılıklar hem de sömürge dönemini farklı yaşamaları, bugünkü siyasi sistemlerin farklılaşmasında temel bir rol oynamıştır.

Daha yakın plan incelemede; Fas'ın siyasi yönetimi parlamenter monarşidir. Ülke 350 yıl gibi bir süre ile Arap dünyasının en uzun süreli hanedanıdır.¹² Ülke yönetimi 16 bölgeye ve 62 valiliğe ayrılmıştır. 13 Eylül 1996 tarihli Anayasa referandumunun ardından Fas, iki parlamentolu bir yönetime geçmiştir. Fas'ta parlamento, milletvekillerinden oluşan Temsilciler Meclisi ve sivil toplum örgütlerinin (meslek odaları, ücretliler ve yerel danışmanların) temsilcilerinden oluşan Danışmanlar Meclisi olmak üzere iki kanatlı bir yapıya sahiptir.¹³ Ülkede kral hem devlet başkanı hem de dini lider konumundadır. Fas, özellikle 12 Ekim 1999 tarihinde Kral Muhammed'in tahta geçmesinin ardından yeni bir otorite anlayışı, yolsuzlukla mücadele, yerinden yönetim, yoksulluğun azaltılması, insan haklarının önemsenmesi, sivil toplum örgütlerine daha fazla özgürlük verilmesi ve muhalefet partilerinin tekrar siyasete dönmesi konusunda önceki yönetimlere göre görece daha liberal adımlar atmıştır.¹⁴ Diğer taraftan Fas'ta liberalleşme adına önemli bir adım, 20 Şubat 2011 tarihindeki Arap Baharı gösterilerinin ardından atılmıştır. Kral Muhammed yeni

¹¹ http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/12/151212_suudi_secmen_kadin (Son Erişim: 17.01.2016)

¹² http://www.yasader.org/web/yasama_dergisi/2013/sayi23/80-100.pdf (Son Erişim: 05. 04. 2015)

¹³ <http://www.mfa.gov.tr/fas-siyasi-gorunumu.tr.mfa> (Son Erişim: 05. 04. 2015)

¹⁴ http://www.yasader.org/web/yasama_dergisi/2013/sayi23/80-100.pdf (Son Erişim: 05. 04. 2015)

hazırlanan Anayasa'yı Temmuz 2011'de referanduma sunmuş ve anayasa yüzde 99 oyla kabul edilmiştir. “Yeni anayasa, güçler ayrılığı ilkesi ile temel hak ve özgürlükleri güçlendiren hükümler içerse de, gerçek anlamda parlamenter monarşiyi tesis etmekten uzaktır.”¹⁵ Ülkede Arap Baharı sonrası düzenlenen Anayasa'nın getirdiği şu değişimler ise demokratikleşme adına oldukça önemlidir:

“Kral'ın Parlamento seçimlerinde en çok oyu alan parti içinden Başbakan tayin etmesi, Anayasada kral için kullanılan 'kutsal' kelimesinin çıkarılması, kral yerine başbakanın hükümete başkanlık etmesi ve başbakanın parlamentonun alt kanadını lağvetme hakkına sahip olması, Başbakanın Hükümet Konseyine başkanlık etmesi, Hükümet Konseyinin kabineye sunulacak politikaları hazırlaması, parlamentonun sivil haklar, seçimler ve uyrukluğun denetimi üzerinde daha fazla söz sahibi olması, kadınların erkekler ile sivil ve sosyal açıdan eşit olması (geçmişte yalnızca siyasi eşitlik güvence altında idi), Berberi dilinin Arapça'nın yanı sıra resmi dil olması...”¹⁶

Arap Baharı protestolarının ilk başladığı ve halk eylemleri sonucunda rejimin devrildiği Tunus'ta ise siyasi iktidarı belirlemeye yönelik seçimler düzenli aralıklarla yapılmaktadır. Arap Baharı gösterileriyle devrilene kadar da Bin Ali rejimi meşruiyetini bu seçimler aracılığıyla sağlamıştır. Tunus'un Anayasası ile kanunları, İslam ve Fransız kanunlarının karışımıdır ve uygulamalar bir kenara bırakılırsa daha demokratik bir yapıdadır. Ülkedeki siyasi sistemin temelleri bağımsızlığın kazanıldığı 1956 yılına dayanmaktadır:

“Tunus'un 20 Mart 1956 yılında bağımsızlığını ilanının hemen ertesinde Tunuslular, kurucu Meclis oluşturarak, Fransız kolonisi altındayken, devamlı özlem duydukları bir toplumu ve siyasi sistemi tesis etmek için toplanmışlar, Kurucu Meclis üç yıllık çalışma sonunda arzu edildiği şekilde bir demokratik ülke ve toplum yapısı tesis etmek yerine, görünüşte cumhuriyetçi, fakat gerçekte Habib Burgiba'nın kontrolünde monarşist bir sistem kurmuştur. Habib Burgiba bugün 1974 Anayasası'na eklediği bir cümle ile tek partili bir sistemde kaydı hayat şartıyla iktidarda kalacağına dair karar almış, ardından güçlü bir siyasi polis yapısı oluşturmuştur.” (Yavuz ve Erdurmaz, 2012: 11)

Nitekim bu düzenlemelerin ardından Tunus'un siyasi sistemi uygulamada otoriter rejim olarak şekillenmiştir. Tunus'ta yasal düzenlemelerde, Temsilciler Meclisi ya da Millet Meclisi 141 üyeden oluşmaktadır. Meclis üyeleri, her beş yılda bir yapılan

¹⁵ http://www.yasader.org/web/yasama_dergisi/2013/sayi23/80-100.pdf (Son Erişim: 05. 04. 2015)

¹⁶ http://www.yasader.org/web/yasama_dergisi/2013/sayi23/80-100.pdf (Son Erişim: 05. 04. 2015)

seçimlerle belirlenmektedir. Tunus'ta ayrıca Cumhurbaşkanı da beş yılda bir yapılan seçimlerle bir defadan fazla seçilebilmektedir. Bu bağlamda Tunus, aslında seçimsel otoriter bir rejimdir. Tunus'un son 23 yılına ise Bin Ali'nin otoriter iktidarı damga vurmuştur ancak Bin Ali 18 Aralık 2010 tarihinde başlayan Arap Baharı gösterilerinin ardından iktidarı bırakmak zorunda kalmış ve ülkede demokratikleşme süreci başlamıştır.

Yine Kuzey Afrika'da farklı yönetim sistemine sahip ülkeler arasında yer alan diğer bir ülke Cezayir'dir.¹⁷ Cezayir'in yakın tarihi bağımsızlık mücadeleleriyle geçmiştir. Ülke 1962 yılına kadar Fransa'nın sömürgesi olarak kalmış, 1 Temmuz 1962 yılında ise kendi kaderini tayin hakkını elde etmiştir. 1989 Anayasası'na kadar da Cezayir tek parti yönetiminde Milli Kurtuluş Cephesi (FLN) kalmıştır. FLN döneminde ülke Başkanlık rejimiyle yönetilmiş, genel oyla seçilen devlet başkanı aynı zamanda hükümet başkanlığı görevini de sürdürmüştür. Şadli Bin Cedit döneminde ise Cezayir devlet yönetimi daha demokratik bir hal almış ve 1989 Anayasası ile tek parti dönemi sona ermiştir. Fransız yönetimindeki Cezayir'de üç ayrı tip yerel yönetim oluşturulmuştur. Komün olarak adlandırılan bu yönetimlerden ilki Fransız yasalarıyla yönetilen tam yetkili komünler olmuştur. Karma komünlerde ise Fransız vatandaşlarının yanında yerli halk da yönetime katılmıştır. Son tip olan yerli komünlerde ise yönetimin başında denetimle görevli bir memur ya da subay yer almıştır. Cezayir'de 1989 Anayasası'ndan sonra ülkenin adı Cezayir Demokratik Halk Cumhuriyeti olarak değiştirilmiş ve üniter devlet olarak adlandırılmıştır. Cezayir bu anayasa ile güçlendirilmiş yarı başkanlık sistemini benimsemiş, seçimle işbaşına gelen devlet başkanı hem hükümet başkanını hem de bakanları atamıştır. Yasama ise Milli Halk Meclisi ve Milli Konsey olmak üzere ikili bir yapıda oluşturulmuş olan parlamento tarafından yürütülmüştür. Parlamentoda Milli Halk Meclisi beş yılda bir seçilirken, Milli Konsey'in görev süresi 6 yıl olarak belirlenmiştir. Milli Konsey'in üyelerinin 2/3'ü Komünal Halk Meclisleri ve Vilaya Halk Meclislerinden seçilirken, 1/3'ü ise bilimsel, kültürel, mesleki, ekonomik ve sosyal alanlarda ulusal düzeyde yetki ve kişiliğe sahip olanların arasından devlet başkanı tarafından atanmaktadır. Yürütme görevi ise hükümet başkanı ve bakanlar kurulu tarafından yerine getirilmektedir.

---

¹⁷ Cezayir Genel Ülke Raporu için Kaynak: <http://www.mfa.gov.tr/cezayir-siyasi-gorunumu.tr.mfa>, <http://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/dislliskiler/ulkeler/ulke-detay/Cezayir/musavir-raporlari> (Son Erişim: 08. 10. 2015)

Yakın coğrafyalarda olmalarına rağmen farklı rejim tiplerine sahip ülkeler örneğinde Libya ise kendi toplumsal dinamikleri bağlamında bölgedeki diğer ülkelerden daha farklı rejim özellikleri taşımaktadır. Libya, 1960 yılına kadar meşruti krallıkla yönetilmiş, 1960 yılındaki darbeden sonra cumhuriyet rejimine dönmüştür. Ancak adı her ne kadar Libya İslam Cumhuriyeti olsa da ülkede uzun yıllar asıl güç 'ihtilal konseyinde' ve Arap Baharı gösterileriyle devrilene kadar ihtilale liderlik eden Muammer Kaddafi'de olmuştur. Libya'daki siyasi yönetim, diğer Kuzey Afrika ülkelerine göre daha farklı karakteristik özellikleriyle öne çıkmaktadır. Libya'nın siyasi sisteminde sosyalizmin ilkelerine güçlü bir vurgu vardır ve sosyalizmin temel bazı prensipleri yıllarca uygulanmıştır. Libya'nın yönetiminde etkili olan yapılar, askeri cunta, cuntanın idaresinde devlet başkanı, başbakan ve bakanlar kuruludur. Devlet Başkanı Arap Baharı ayaklanmalarına kadar Kaddafi olmuştur ve Kaddafi aynı zamanda, İhtilal Komuta Konseyi'ne başkanlık etmiştir. Libya'da Arap Baharı'na kadar olan süreçte Başbakan ve Bakanlar Kurulu da yine İhtilal Komuta Konseyi tarafından belirlenmiştir. Libya, 1969 yılından Kaddafi idaresinin yıkılışına kadar sosyalizm ve Üçüncü Evrensel Teori'ye bağlı olduğunu ilan etmiştir. Bu teoriye bağlı olarak, Libya'nın adı, "Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi" olarak değiştirilmiştir. Bu değişimle, hükümet ve devlet gibi kurumlarsa, Büyük Halk Kongresi'ne çevrilmiştir. Libya'da Kaddafi rejimi otoriter eğilimleri yoğun olan bir rejim niteliği taşımıştır ancak Libya'nın anayasa metinlerinde ülke yönetimi Cumhuriyet olarak tanımlanmaktadır.

Kuzey Afrika'da yer alan diğer bir ülke ise Mısır'dır. Mısır Başkanlık Sistemi ile yönetilen bir ülkedir. Ülkede 25 idari bölge vardır. Yetkileri en geniş olan merci başkandır ve 6 yılda bir gerçekleştirilen seçimle işbaşına gelmektedir. Başkan yardımcısı da ülke yönetiminde etkili olan kurumlardandır. Meclisin 392 üyesi yine beş yılda bir yapılan seçimle seçilmektedir. Meclisin 10 üyesini ise başkan belirlemektedir. Mısır'da vilayetler valilere bağlıdır. Kazalar müdürlerle idare edilmektedir. Kazaların temsilcilerinden meydana gelen İl Konseyi il yönetiminde söz sahibidir. Ancak yine görünürdeki uygulamalara ve yasal düzenlemelere karşın Mısır yıllarca seçimsel otoriter bir rejimle yönetilmiştir.

Bu bağlamda, Kuzey Afrika ülkeleri, her ne kadar birbirlerine yakın coğrafyalarda olsalar da, toplumlar, kendi dinamikleri ve tarihi tecrübeleri bağlamında farklı siyasi sistemler geliştirmişlerdir. Diğer taraftan her ne kadar bu çalışmada Kuzey Afrika ülkelerin, yakın coğrafyalarda olmalarına rağmen farklı özellikler taşıyan ülkelere örnek olarak daha yakın plandan ele alınmış olsa da bu durum Ortadoğu'daki

diğer ülkelerde de görülmektedir. Bu bağlamda Ortadoğu’da bulunan ülkelerin sahip olduğu siyasi rejimler ana hatlarıyla şu tablo da aktarılmaktadır:

TABLO 1: Ortadoğu’daki Siyasi Rejimlerin Genel Özelliği

ÜLKE	SEÇİMLER	RESMİ İKTİDAR	VESAYET AYGITI	VESAYET AYGITININ MÜDAHALE BİÇİMİ	VESAYET AYGITININ MEŞRUIYET KAYNAĞI/ SİYASAL MÜHENDİSLİK
ÇİFTE EGEMENLİĞE SAHİP REJİMLER					
TÜRKİYE	Düzenli, siyasi değişimlere açık	Seçimle gelen hükümetler	Ordu, “Derin Devlet”, hukuk, Entelijansiya	Doğrudan ya da dolaylı yoldan askeri darbe	Kemalist Miras
İRAN	Düzenli, ilkesel olarak siyasi değişime açık	İlkesel olarak seçimle gelen hükümetler	Hukuk Danışmanları İdaresi	Siyasal Sansür	Humeyni’nin Mirası
PAKİSTAN	Düzenli, siyasi değişimlere açık	Seçimle gelen hükümetler	Ordu, istihbarat servisleri	Doğrudan ya da dolaylı askeri darbe	Milli Birlik, İslam
TEK PARTİLİ REJİMLER					
SURİYE	Siyasal değişime kapalı, halkoylamasına dayalı seçimler	Baas Partisi			Arap Milliyetçi liği
LİBYA	Halk komiteleri aracılığıyla, dolaylı halkoylamasına dayalı seçimler	Devrim Lideri			Arap Milliyetçi liği- Pan-Afrika nizm
RESMİ ÇOĞULCU REJİMLER					
MISIR	Siyasal değişime kapalı, de facto halk oylamasına dayalı seçimler	Başkanlık Sarayı	Ordu, İstihbarat Servisleri	İktidar kartelinde yer alma	“Aşırılıkçı lığa karşı mücadele”, Mısır yurtsever liği
TUNUS	Siyasal değişime kapalı, de facto halk oylamasına dayalı seçimler	Başkanlık Sarayı	İstihbarat servisleri	İktidar kartelinde yer alma	Aşırılıkçı lığa karşı mücadele, Tunus yurtsever liği, ilerleme için mücadele

CEZAYİR	Siyasal değişime kapalı, de-facto halk oylamasına dayalı seçimler	Başkanlık Sarayı	Ordu, İstihbarat servisleri	İktidar kartelinde yer alma	Aşırılıkçı lığa karşı mücadele, Cezayir Yurtsever lığı
MONARŞİK REJİMLER					
ÜRDÜN	Düzenli seçimler, teorik olarak siyasal değişime açık	Kraliyet Sarayı	Ordu, İstihbarat Servisleri		Monarşik meşruiyet ve peygamber soyundan gelme
FAS	Düzenli seçimler, siyasal değişim mümkün	Kraliyet Sarayı Servisleri	Ordu, İstihbarat		Monarşik meşruiyet ve peygamber soyundan gelme
PARÇALI REJİMLER					
AFGANİSTAN	Düzenli seçimler, teorik olarak siyasal değişime açık	Başkanlık	İşgal güçleri. Savaş beyleri. Cemaat önderleri	Yerel ya da ulusal ölçekte bir iktidar kartelinde yer alma	Cemaate dayalı meşruiyet Ülkenin birliğı. Terörizmle mücadele
IRAK	Düzenli seçimler, siyasal değişim mümkün	Başkanlık Sarayı	Amerikan güçleri. Şii din adamları. Sünni ulema. Kürt güçleri	Yerel ya da ulusal ölçekte bir iktidar kartelinde yer alma	Cemaate dayalı meşruiyet. Terörizmle mücadele; Irak yurtseverli ği ve/veya cemaatçilik ...
YEMEN	De facto halk oylamasına dayalı seçimler	Başkanlık	Başkanın ailesi, ordu, İstihbarat servisleri	İktidar kartelinde yer alma	Ülkenin birliğı
TERÖRİZMLE MÜCADELE					
LÜBNAN	Düzenli seçimler, siyasal değişim mümkün	Başkanlık. Başbakanlık sarayı. Meclis başkanlığı	Cemaatler	Saldırmazlık ve herkes için yaşam paktının korunması	Ülkenin birliğı. Cemaatlerin korunması. Bazı aktörler için Arap ulusunun savunulması

KAYNAK: Hamit Bozarşlan, "Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi, Arap İsyenlarından Önce ve Sonra", ss.92-93, (Çev: Melike Işık Durmaz), 2013, İletişim Yayınları, İstanbul

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi Ortadoğu'daki otoriter rejimlerin çoğunluğu varlıklarını demokratik ilkelerin arkasına sığınarak sürdürmektedir. Bu ülkelerde seçimler düzenli olarak yapılmaktadır. Meşruti monarşi şeklinde yönetilenlerde ise seçimler siyasi rejimlerin önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Ancak uygulamalarda, yukarıda da ifade edildiği üzere ilkesel düzenlemelerle büyük oranda farklılıklar bulunmaktadır. Farklı bir ifadeyle, "Müslüman dünyadaki pek çok hükümet, Batılı-laik modelleri kullanan modernleşme programlarına bağlı oldukları halde, görece olarak otoriter hükümetlerdir. Bazı ülkelerde göstermelik muhalefet partilerine izin verilmiştir; fakat bir muhalefet partisinin bir seçimi kazanıp iktidara gelebileceğini tahmin etmenin gerçekçi bir varsayım olduğu çok az yer vardır." (Esposito ve Voll, 1998: 26)

Nitekim Arap Baharı olarak tanımlanan halk hareketlerinin birincil hedefi de zaten yaklaşık 30 yıldır iktidarda olan rejimler olmuştur. Her ne kadar bölgedeki rejimlerde, toplumsal yapıyla ilişkili olarak farklı otoriter eğilimler bulunsa da halk ayaklanmalarıyla rejimlerin devrildiği ülkelerde otoriter baskıların yoğunluğu dikkat çekmektedir. Örneğin, Arap Baharı hareketleriyle devrilen Tunus'ta, Zeynelabidin Bin Ali Hükümeti yaklaşık 23 yıl, Mısır'da Hüsnü Mübarek 30 yıl, Libya'da Muammer Kaddafi ise tam 42 yıldır tek başına iktidarda kalabilmiş liderlerdir. Üstelik adı geçen liderlerin bu kadar uzun sürelerde iktidarda kalmaları -Libya dışında- düzenli yapılan seçimlere rağmen gerçekleşmiştir.

Bu bağlamda otoriter rejimlerin doğasından hareketle, Tunus ve Mısır'ın yanı sıra otoriter rejimle yönetilen diğer ülkelerde de seçimler çoğunlukla düzenli aralıklarla yapılmaktadır ancak bu seçimler eşit ve adil şartlarda yapılan seçimler değildir. Örneğin, "Tunus'ta 1989, 1994, 1999, 2004 ve 2009 yıllarında periyodik olarak seçimler yapılmasına rağmen, sınırlı parti katılmasına ve bunlara sınırlı sayıda sandalye tahsis edilmesi nedeniyle çoğunluk partisi olan Ulusal Demokratik Parti'nin seçimleri kazanması mutlak olmuştur." (Yavuz ve Erduramaz, 2012: 12) Bu durum Özbudun'un seçimsel otoriter rejimlere getirdiği tanımlamaya benzer niteliktedir. Bir önceki bölümde aktarıldığı üzere Özbudun, seçimsel otoriter rejimlerdeki seçim sistemini, ana hatlarıyla; seçim rekabeti için gerekli olan kaynaklara erişimde eşitsizlik, ifade ya da dernekleşme özgürlüğüne getirilen önemli sınırlamalar ve muhalefetteki siyasi partilerin yasaklanması, seçim kuralları ve çevrelerinin iktidardaki otoriter parti lehine düzenlenmesi olarak tanımlamıştır. (Özbudun, 2011: 45) Bu bağlamdaki bir değerlendirmede Tunus'taki seçimler, aslında seçimsel otoriter rejimlerin bir aracı konumundadır. Nitekim Tunus'ta her yıl düzenli olarak gerçekleştirilen seçimlere

rağmen, ülkede muhalefet grupları önemli baskılarla karşı karşıya kalmıştır. Genel bir ifadeyle: “Bin Ali rejimi sırasında insan hakları aktivistleri, muhalefet ve basın yayın mensupları devamlı gözetleme, takip ve eziyete tabi tutularak hapsedilmiştir. Polis karakollarında psikolojik ve siyasi işkence normal bir hadise olarak görülmüştür. Toplantı ve rejim aleyhtarı gösteriler yasaklanmıştır. Basın ve yayındaki sınırlamalarla, internet kullanımında devamlı devlet kontrolü ve önlemleri, yargıda bağımsızlığın baskı altına alınması, Bin Ali rejiminin özellikleri haline gelmiştir.” (Yavuz ve Erduramaz, 2012: 12)

Diğer taraftan sadece Tunus'ta değil genel olarak bölgedeki birçok otoriter rejimde, seçimler rejimin devamı açısından önemli bir araç olarak kullanılmaktadır. Ancak seçimlerde ülkedeki muhalefet gruplarının oldukça sınırlı alan içinde hareket edilmesine izin verilmektedir. Hatta çoğu zaman muhalefet gruplarının aşırı baskılarla siyaset yapmaları engellenmekte ve otoriter eğilimin yoğunluğuna göre muhalefet üyeleri kimi zaman tutuklanmakta kimi zaman da ağır işkenceler görmektedir.

Burada önemli bir nokta, otoriter rejimlerin egemen olduğu Ortadoğu ülkelerinin birçoğunda, en şiddetli siyasi baskılar, İslamcı kesime yöneliktir. Bilindiği gibi Ortadoğu'da İslamcı kesim ve İslamcı siyaset, özellikle sömürge döneminde oldukça güçlenmiş ve bölge siyasetinin önemli aktörleri haline gelmiştir. Yine bu ülkelerde muhalefet ve İslamcı kesimin yanı sıra halkın geneli de otoriter baskılardan nasibini almaktadır. Ortadoğu'daki siyasi rejimlerin otoriter uygulamalarda geldikleri nokta ana hatlarıyla şöyledir:

“... silahlı-silahsız bürokrasinin sultasındaki bu rejimler, kendi halklarını ezen askeri diktatörlüklere, polis devletlerine, totaliter-diktatoryal yönetimlere dönüştüler. Yığınlardan ve onların meşru demokratik taleplerinden koştukça, temel ihtiyaç, çıkar ve beklentilerine yanıt veremedikçe, yalnızlaştılar; yalnızlaştıkça, kendi halklarından da korkar oldular. Bu durumda, ellerindeki ana koz, ‘milliyetçilik-ulusalcılık’ oldu, İsrail’in varlığı ve emperyalizmin saldırganlığı karşısında ülkeyi ve Arap halklarını korumak iddiası ile sözde Filistin duyarlılığı, özünden boşaltarak sığındıkları ve dolayısıyla da kötüye kullandıkları meşruiyet araçlarına dönüştürüldü.” (Çelik, 2011: 12)

Dolayısıyla Ortadoğu'daki rejimlerin devamlılıklarını sürdürmelerinde ‘dışarıdan gelebilecek tehdit’ algısı önemli bir yere sahip olmuştur. Nitekim İslami radikalizm başta olmak üzere farklı birçok alanda kimi zamanda sözde olan tehdit

algularının oluşturulması, bu rejimlerin onlarca yıl iktidarda kalmalarına önemli bir dinamik sağlamıştır.

Ortadoğu'daki otoriter uygulamaların başka bir boyutu ise ekonomik alanda kendini göstermektedir. Bölgede hâkim olan otoriter rejimlerin çoğu, aynı zamanda ülke sınırları içindeki ekonomik kaynakların da büyük bir bölümüne egemen durumdadır. Örneğin Tunus'ta Zeynel Abidin Bin Ali, ailesi ve yakınları, hemen hemen etkin olan bütün ekonomik alanlarda birincil güç konumuna gelmiştir. Başka bir ifadeyle: “Devlet Başkanı Bin Ali, aile çevresi ve yakınları ile ülkenin bütün ana yatırımlarının sahibi olarak bir tekel oluşturmuş, ilaç sektöründen her türlü haberleşmeye, gemi armatörlüğünden, bankacılık, yiyecek içecek sektörleri dâhil bütün girişimlerin başında Bin Ali'nin oğlu, karısı Laila veya karısının kardeşi gibi yakınlarının oluşturduğu mafyavari bir yapılanma oluşmuştur.” (Yavuz ve Erdurmaz, 2012: 15) Ancak Tunus'ta halkın geneli için durum böyle değildir. Yönetimdeki ailenin zenginleşmesine rağmen ülkede bir taraftan işsizlik oranları artarken, diğer taraftan halkın gelirlerinde ciddi bir düşme olmuştur. Bu konu ayrıntılı olarak bir sonraki bölümde ele alınmıştır.

Yine benzer bir durum Mısır için de geçerlidir. Ancak Mısır'da iktidardaki Mübarek, ailesi ve yandaşlarının yanında aynı zamanda ordu da ülke ekonomisindeki güçlü aktörlerden biri konumunda olmuştur. Zaten Mübarek'in yaklaşık 30 yıl iktidarını korumasının ana dinamiklerinden birini ordu oluşturmuştur. Çünkü Mübarek de ordunun içinden gelme bir askerdir ve devrim sonrasında silahlı kuvvetlerle olan işbirliği devam etmiştir. Ülkedeki siyasi sistemin kritik noktalarında, uzun yıllar ordudan gelme sivil kişiler görev yapmıştır. “Mübarek bir taraftan silahlı kuvvetler mensupları ile ülke yönetimini gerçekleştirirken, diğer taraftan Mareşal Muhammed Hüseyin Tantawi komutasındaki ordu, Şarm El-Şeyh'te emlakçılık dâhil Mısır ekonomisinin yüzde 40'lık bölümüne sahip olmuştur. İlaç sanayinden, dizüstü bilgisayar ve televizyon üretimine kadar geniş bir alanı kapsayan sektördeki firmalar para kazanan bir konuma gelmiştir.” (Yavuz ve Erdurmaz, 2012: 49)

Aslında benzer tablolar, diğer otoriter rejimlerin hâkim olduğu Ortadoğu ülkelerinde de görülmektedir. En genel tanımıyla ülke kaynakları, sistemin başındaki isimlere yakın olan gruplar tarafından paylaşılmaktadır. Bu bağlamda Merkel'in “egemen güç demokrasisine” uygun olarak, Ortadoğu'daki otoriter rejimlerde siyasi alanlar, ordu, gerilla, militan, girişimci, toprak sahipleri ya da çok uluslu şirketler gibi belli güçlerin egemenliğindedir. (Merkel, 2001: 62) Diğer taraftan ekonomik alanların belli güçlerin kontrolü altında olması, ekonominin pek fazla gelişmediği ülkelerde,

otoriter uygulamaların vatandaşa doğrudan düşük gelir olarak yansımaya neden olurken, petrol gibi doğal kaynaklarla zengin olan ülkelerde ise otoriter rejimin niteliğini değiştirmekte ve bu rejimlerin daha da kalıcı olmasına neden olmaktadır.

Nitekim bilindiği gibi doğal kaynak açısından zengin olan ülkelerin, siyasi olarak özgürleşemedikleri ve liberal demokrasiyi kurumsallaştıramadıkları sıklıkla vurgulanmaktadır. Başka bir ifadeyle, bugün demokratik gelişmişliği, kişi başına düşen milli gelir başta olmak üzere ülkedeki ekonomik verilerle ilişkili değerlendiren yaklaşımlara göre, doğal kaynak açısından zengin olan ülkeler, aynı zamanda demokrasiye uzak ülkeler sınıfında yer almaktadır. Zakaria doğal kaynak açısından zengin olan ülkelerdeki siyasi gelişmişlik düzeyleriyle ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Kazanılmamış zenginlikler neden böyle lanetlidir? Çünkü bunlar modern siyasal kurumların, yasaların ve bürokrasilerin gelişimini engellemektedir. Şimdilik herhangi bir yönetimin temel amacının kendisine daha fazla varlık ve güç sağlamak olduğunu düşünelim. Hiçbir kaynağı olmayan bir ülkede, devletin zenginleşebilmesi için önce toplum zenginleşmelidir ki, hükümet, bu varlık üzerinden kendi zenginliği için vergi toplayabilsin. Bu bağlamda Doğu Asya fakir fukara olmakla kutsanmıştır. Buradaki rejimler, etkin bir yönetim sistemi kurmak için çok çalışmak zorunda kalmıştır, çünkü bu ülkeyi ve böylelikle de devleti zenginleştirmenin tek yolu budur. Topraklarında hazine olan yönetimler buna çok kolay sahip olurlar; bunlar hazır yiyici devletlerdir. Bu devletler, mineral ve petrol satışları gelirleriyle şişmanlar ve ulusal zenginlik oluşturmak için yasal ve kurumsal çerçeveler yaratmak gibi çok daha zor işlerle uğraşmak zorunda değillerdir.” (Zakaria, 2009: 78)

Bu ve benzeri yaklaşımlar paralelinde, dünyadaki petrol rezervlerinin yüzde 70’den fazlasına sahip olan Ortadoğu’da “hazır yiyici devletler” bölgedeki otoriter rejimlerin önemli nedenleri arasında sayılmaktadır. Ancak kanaatimizce, bu tür yaklaşımlar daha kapsamlı sorgulamalara ve araştırmalara ihtiyaç gösterir. Çünkü öncelikle bölgedeki otoriter rejimler birçok farklı dinamiğin etkisinde şekillenmektedir. Oysa petrol kaynakları bağlamında bir değerlendirme otoriter rejimleri daha çok tek bir etkene bağlı açıklamaktadır. Nitekim bugün dünyada tarihi ve toplumsal dinamiklerin etkisiyle liberal demokrasiyi ileri düzeyde ve çağdaş ölçütlerde kurumsallaştırmayı başarmış doğal kaynak zengini ülkeler bulunmaktadır.

Bu bağlamda bugün ‘rantiye devlet’ teorisi zaten tartışılan teoriler arasında yer almaktadır. Rantiye devlet teorisine getirilen eleştirilerin başında: “Devletlerin vergi

toplama talepleri ile toplumsal demokrasi talepleri arasında pozitif bir korelasyon bulunduğuna dair ampirik bir çalışmanın olmamasıdır. Vergilendirme-demokrasi ilişkisi daha çok Avrupa’da modern devletin oluşum süreçlerine bakılarak yapılmış bir tespitin genelleştirilmesinden ibarettir.” (Demirtaş, 2014: 59) Diğer taraftan ‘Rantiye Devlet’ teorisinde savunulan tezlere ilişkin ampirik içerikli araştırmalar da yapılmıştır. Bu araştırmalar arasında Michael Ross tarafından yapılan ve 2001 yılında yayınlanan araştırma dikkat çekicidir. Ross araştırmasında vergilendirme oranları ile demokrasinin gelişmişliği arasında ampirik bir sonuca ulaşamamıştır. Yine Ross’un araştırmasında harcama etkisine değerlendirmelerde de sonuç değişmemiştir. Demirtaş, Ross’un araştırmasından çıkan sonuçlar bağlamında harcama etkisine yönelik şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Rantiye etkisinin ikinci unsurunu ‘harcama etkisi’ oluşturmaktadır. Argüman, hükümetin yaptıkları yüksek toplumsal dağıtım harcamalarının halkı siyasal iktidara karşı pasifize ettiği şeklindedir. Buna göre, otoriter devletler refah dağıtımının karşılığında itaat talep ederler. Ross, rant gelirlerine sahip ülkelerde hükümet harcamalarının yüksek olduğunu tespit etse de, bununla demokrasinin gelişmemesi arasında doğrudan bir ilişki kurmak mümkün değildir. Çünkü işin aslına bakılırsa, demokratik rejimler otoriter rejimlere kıyasla daha çok refah harcaması yapmaktadır.” (Demirtaş, 2014: 63)

Ancak her ne kadar ‘rantiye devlet’ teorisi tartışmaya açık olsa da Ortadoğu ve Kuzey Afrika’daki ülkelerin, enerji kaynaklarından elde edilmiş zenginlikleriyle paralel olarak otoriter rejimlerle yönetildikleri önemli bir gerçektir. Yine devletlerin sahip oldukları bu zenginliklere paralel olarak, bölgedeki diktatörler aynı zamanda büyük bir gücün de sahibi konumundadırlar. Zakaria, Bernard Lewis’in yaklaşımından hareketle bölgedeki diktatörlerin gücünü şu şekilde tanımlamaktadır: “Tüm bu ülkelerin otoriter bir geçmişi vardı; ancak geçen on yıllarda geleneksel diktatörlükler, yeni teknolojiler ve denetim yöntemleriyle toplumun her alanını kontrol etmeye başladılar. İslam tarihçisi Bernard Lewis’in söylediği gibi günümüz diktatörlerinin güçleri, masalsı on altıncı yüzyıl Osmanlı Muhteşem Süleyman’ı veya sekizinci yüzyıl Halife Harun El Reşit’inkinden çok daha fazladır.” (Zakaria, 2009: 141) Dolayısıyla Müslüman dünyadaki pek çok hükümet, Batılı-laik modelleri kullanan modernleşme programlarına bağlı oldukları halde, görece olarak otoriter hükümetlerdir. (Esposito ve Voll, 1998: 26)

Bu bağlamda daha önce de ifade edildiği gibi Ortadoğu’daki rejimler, çoğunlukla ‘otoriter’ olarak genel bir başlık altında değerlendirilse de, bu rejimler

toplumlara egemen olan geleneksel yapılardan, tarihi tecrübelerine ve demografik özelliklerine kadar birçok farklı dinamiğin etkisinde farklılaşmaktadır. Dolayısıyla Ortadoğu'daki rejimleri genel anlamda "otoriter" olarak adlandırmaktan ziyade, kendi özellikleri bağlamında sınıflandırmak daha açıklayıcı yaklaşımların geliştirilmesini mümkün kılacaktır. Nitekim, "Mehran Kamrava 2000'li yılların başlarında, Ortadoğu devletlerinin evrimini tahlil etmek için beş kategorili bir tipoloji önermiştir: askeri devletler; (Sudan, Cezayir), iç güvenlik (veya muhaberat) rejimleri; (özellikle Mısır, Suriye, Tunus, Yemen), rantıye türde sultanlık iktidarları; (Bahreyn, Kuveyt, Umman, Katar, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri) veya sivil türde sultanlıklar; (Ürdün ve Fas), nüfuslarının katılımını şart koşan 'kapsayıcı' sistemler (İran, Irak, çeşitli dönemlerin Libya'sı) ve son olarak dört yarı-demokrasi (İsrail, Lübnan, Türkiye, Filistin otoritesi.)" (Bozarslan, 2011: 255)

Diğer taraftan yine önemli bir nokta, İslam toplumlarındaki otoriter rejimlerin nitelikleri aynı zamanda doğuş koşullarıyla da ilişkilidir ve bu konuda da farklı sınıflandırmalar yapmak mümkündür:

"M.P. Angrist, on Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkesinde otoriter rejimlerin doğuş sürecini incelerken, iki ayrı oluşum yörüngesinin varlığına işaret etmektedir. Tunus, Cezayir ve Güney Yemen'de tek-partili otoriter rejimlerin kurulması bağımsızlığın kazanılmasıyla eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir. Bunun nedeni, bu ülkelerde bağımsızlık öncesinde sömürgeci devletlerin hoşgörüyü karşıladıkları az çok anlamlı yasama meclislerinin mevcut olmayışıdır. Dolayısıyla, bağımsızlık için mücadele eden milliyetçi güçler parlamento dışında, etkili bir kitle mobilizasyonuna dayanan ve çeşitli sosyal grupları bağımsızlık hedefi üzerinde birleştiren güçlü milliyetçi partiler (Tunus'ta Yeni Destur, Cezayir'de Milli Kurtuluş Cephesi, Güney Yemen'de Yemen Sosyalist Partisi) kurmuşlar; güçlü rakipleri de olmadığından, bağımsızlığın kazanılması ile birlikte otoriter tek-parti yönetimlerini tesis etmişlerdir. İkinci gruptaki ülkelerde (Irak, Ürdün, Mısır ve Suriye) manda dönemlerinde oldukça geniş yetkili milli parlamentolar mevcut olmuş ve parlamento seçimleri, kutuplaşmış çok-parti yarışmasını teşvik etmiştir. Dolayısıyla bağımsızlıktan sonra da bir süre, bu çok-parti sistemi yaşamaya devam etmiş ve ancak daha sonra, sistemdeki aşırı kutuplaşma ve demokrasi-karşıtı, ideolojik mobilizasyoncu kitle partilerinin (Baas, Müslüman Kardeşler, Arap Sosyalistleri, Komünistler, vb.) eylemleri sonucunda yıkılarak otoriter rejimlere dönmüştür." (Özbudun, 2011: 80)

Özetle, Ortadoğu'daki otoriter rejimler demografik yapı, ekonomik özellikler, tarihi süreçler ve uluslararası etkiler çerçevesinde şekillenmektedir. Bu nedenle kanaatimizce, bu rejimlerin tanımlanmaları ve sınıflandırılmalarında da, genel geçer bir yaklaşım geliştirilmesinden daha çok toplumların kendilerine ait dinamiklerinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Nitekim Ortadoğu ülkelerinde, Arap Baharı isyanlarından sonra da görüldüğü gibi, hem isyanların boyutu hem de rejimlerin bu isyanlardan etkilenme düzeyleri, rejimlerin nitelikleri ve bölge ülkelerinin toplumsal yapıları bağlamında önemli farklılıklar ortaya koymuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAP BAHARI'NIN DİNAMİKLERİ, AKTÖRLERİ VE DEMOKRATİKLEŞME PERSPEKTİFİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. Arap Baharı'nın Gelişimi, Toplumsal Temelleri ve Aktörlerine Yönelik Yaklaşımlar

Ortadoğu -önceki bölümlerde de incelendiği üzere- yaklaşık 400 yıl süren Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğinden sonra kendi toplumsal dengeleri bağlamında, modern toplumu inşa etme sürecine girmiştir. Ancak özellikle siyasi alanda, hem kendi iç dengeleri hem de sömürge güçlerinin etkisiyle Batılı anlamda modern toplumu inşa etmeyi başaramamıştır. 1940'lı yılların sonlarından itibaren, bölgedeki ülkeler tek tek bağımsızlıklarını elde etmelerine rağmen, toprakları üzerinde devam eden Soğuk Savaşla birlikte Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki siyasi rejimler otoriter bir kimlik kazanmıştır.

Bu bağlamda, Ortadoğu genel anlamda, Batılı çağdaşlarının demokratik toplumu inşa etmeye başladığı 19. yüzyılın sonlarından bu yana otoriter rejimlerle yönetilmektedir. Her ne kadar rejimlerin başındaki isimler değişse de, otoriter kimlikler ana hatlarıyla korunmuş ve bugüne kadar gelmiştir. Dolayısıyla aslında bölgedeki otoriter rejimler kişilerden bağımsız olarak varlığını sürdürmektedir. Farklı bir ifadeyle, bugün Ortadoğu'da Esad, Mübarek, Bin Ali, Kaddafi, Saddam Hüseyin gibi isimler otoriter rejimleriyle anılan ve öne çıkan isimler olsa da, aslında bölgedeki diğer ülkeler de otoriter rejimlerle yönetilmektedir ve bu durum, özellikle modern tarihin genelinde böyle olmuştur. Yani bölge ülkeleri bir dönem demokrasiyle yönetilip daha sonra otoriter rejime geçmiş değildir. Bu paralelde kanaatimizce bölgedeki otoriter rejimlerin kişilerden bağımsız olarak toplumsal yapılarla ilişkili olarak ele alınması oldukça önemlidir.

Diğer taraftan Ortadoğu'daki otoriter rejimlerin devamlılıklarını sürdürmesinde her ne kadar bölgedeki toplumsal yapı önemli dinamiği oluştursa da bölge halkı, aynı zamanda otoriter rejimlerin baskılarına ve uygulamalarına karşı da tepkilidir. Nitekim Ortadoğu'da halk, Arap Baharı'nın çok öncesinde, daha çok ekonomik temelli ve kimi zaman da örgütlü bir şekilde otoriter yönetimlere başkaldırmıştır ancak bu tepkiler ve isyanlar rejimleri devirecek boyuta ulaşmamıştır. Ta ki 2010 yılının sonunda başlayan

ve Arap Baharı olarak tanımlanan halk hareketlerine kadar. Her ne kadar, bu sürecin nihai sonuçlarını kestirmek, devam eden bir süreç olmasından hareketle zor olsa da, Arap Baharı daha ilk aylarında yaklaşık 28 yıldır iktidarda olan Tunus'taki Zeynelabidin Bin Ali, Mısır'daki Mübarek ve Libya'daki Kaddafi rejimlerinin sonunu getirmiştir. Domino etkisiyle bölgedeki birçok ülkeye yayılan Arap Baharı gösterilerinde, Yemen, Umman, Ürdün ve Kuveyt'te hükümetler dağılmış, yerine yenileri kurulmuştur. Fas, Irak, Bahreyn ve İran'da yine rejim aleyhtarı gösteriler yaşanmıştır. Lübnan, Sudan, Moritanya, Suudi Arabistan, Cibuti, Batı Sahra ve Cezayir'deki gösteriler diğer ülkeler göz önüne alındığında küçük çapta kalmıştır. Suriye'de ise Arap Baharı ile başlayan iç savaş 5. yılında da devam etmektedir. "Bahreyn hariç, Körfez İşbirliği Teşkilatı'nın üye ülkelerinde ise ya hiç protesto gösterileri olmamıştır, ya da -mesela Katar, Umman gibi- protestolar ciddi boyutlara ulaşmamıştır. Protestoların ciddi boyutlara çıktığı ülkelerde ise isyanların neticesi ülkeden ülkeye yine farklılıklar göstermiştir." (Başkan, 2011: 3)

Dolayısıyla her ne kadar 'Arap Baharı' olarak genel bir başlık altında değerlendirilse de, Arap isyanlarının tüm İslam ülkelerinde etkileri aynı değildir. Ülkelerdeki sınıfsal yapı, sınıflar arasındaki çekişmelerin boyutu, etnik bölünmüşlük, dini, mezhepsel yapı, tarikatlar, aşiretlerin pozisyonu gibi pek çok etken isyanların biçimlerini, yönlerini ve sonuçlarını etkilemiştir. (Çaralan, 2011: 156)

İlişkili olarak Arap Baharı'nın başlangıcında her ne kadar ekmek, aş, iş, özgürlük gibi sloganlar öne çıkarılsa da, aslında halkların sokaklara dökülme nedeni ülkeden ülkeye farklılaşmıştır. Bazı ülkelerde ekmek, aş gerçekten sorun iken bazılarında otoriter uygulamalar ve özgürlük talepleri isyanlarda daha güçlü bir dinamik oluşturmuştur. Yine bazı Ortadoğu ülkelerinde eylemlerin fitilini ateşleyen toplumsal yapıdaki etnik ve dini bölünmüşlüktür. Ancak farklı sebeplerin etkisine rağmen gösterilerde tepkilerin ortak zemininde otoriter rejimler ve despotik yönetimler vardır. "Tunus'la başlayıp, Mısır'a sıçrayan, oradan da Yemen, Bahreyn, Suriye ve Libya'yı sarsan Arap isyanlarını patlatan en temel sebep, Arap dünyasını saran çarpık ve eşitsiz siyasi ve ekonomik sistem olarak belirlemek mümkündür. Bu sebebe değişik boyutlarda da olsa protestoların düzenlendiği hemen her Arap devletinde rastlanmaktadır." (Başkan, 2011: 20) Bu paralelde Arap isyanlarında otoriter rejimler ve çarpık yönetim düzenleri, kesişim noktasını oluşturmuş ve bölgede taşları yerinden oynatan kitleler için itici gücü sağlamıştır.

Bu bağlamda Arap Baharı gösterilerinin ilk adresi bilindiği gibi Tunus'tur. 17 Aralık 2010 tarihinde, Tunus'un Sidi Bouzid kentinde, 26 yaşındaki elektronik mühendisi olan ama seyyar satıcılık yaparak geçimini sağlayan Muhammed Bouazizi, kadın polis tarafından tokatlanınca, tepkisini kendini yakarak göstermiştir. Olayın hemen ardından o gün Tunus'un Sidi Bouzid kentinde ufak çaplı gösteriler başlamıştır ancak bu gösterilerin bölge tarihinin etkili bir dönemi olacağını kimse tahmin etmemiştir. Sosyal medyanın da etkisiyle gösteriler kısa sürede sadece Tunus'a değil hemen hemen bütün Ortadoğu'ya yayılmıştır. Çünkü Bouazizi'nin kendini yakma görüntüleri bir kaç saat içinde sosyal medyada, özellikle muhalif grupların olduğu sitelerde dolaşmaya başlamış ve ardından görüntülerin izlenilirliği çığ gibi büyümüştür.

Bu noktada sosyal medya kitlesel gösterilerin örgütlendiği adres olmuştur. Göstericiler facebook ve twitter başta olmak üzere yoğun kullandıkları internet sitelerinden binlerce kişiye ulaşmayı başarmıştır. Arap isyanlarının tüm bölgeye yayılmasında internetin ve sosyal medyanın etkisinden hareketle, çoğu zaman 'sosyal medya devrimi' olarak tanımlanması da bundandır. Nitekim: "Facebook, Twitter, Youtube ve bloglar gibi sosyal medya adı altına değerlendirilebilecek iletişim teknolojileri, her iki ülkede ayaklanma fikrinin paylaşılmasında ve sonrasında geniş halk desteği bulmasında oldukça etkin rol oynamıştır. Hatta öyle ki, özellikle Mısır'da, ayaklanmanın siyasi ve sosyal bir devrime dönüşüp dönüşmeyeceği halen ve henüz belli değilken, ayaklanmanın kendisi dijital devrim olarak değerlendirilmiştir." (Çelik, 2011: 20)

Diğer taraftan otoriter rejimler, her ne kadar gösterilerin başlamasının ardından internet kullanımına sınırlama getirseler de bunda başarılı olamamışlar ve eylemciler, internet sitelerini kullanmanın bir yolunu bulmuşlardır. Üstelik Ortadoğu'da otoriter baskıların diğerlerine göre fazla olduğu ülkelerde internet kullanımı genel anlamda sınırlı bir alandır. Bölgede rejimler internete uygulayacakları sansür hakkını ellerinde tutmaktadır:

"İnternet erişimini engellemenin en kesin çözümü erişimi sağlayacak alt yapıyı kurmamak ya da altyapıyı sadece bir kesimin (çoğunlukla devletin) kullanımını sağlayacak biçimde kısıtlamaktır. Bu sansür yöntemini kullanan ülkeler arasında Suudi Arabistan ve Suriye başı çekmektedir. Tunus'ta ise internet erişimini mümkün kılan altyapı donanımı nispeten yapılandırılmış olsa da bu teknolojiyi politik nedenlerle kullanmanın önünü kesme amaçlı yasal uygulamalar mevcuttur. Söz gelimi tüm internet kullanıcılarının listesini elinde tutan Tunus Internet

Ajansı, belli bireylerin ve grupların internet erişimini engelleyebilmektedir. Mısır ve Ürdün gibi teknolojik altyapının nispeten daha eşit dağıtıldığı ülkelerde ise web sitelerine erişimi sağlayan kimi Proxy sunucularının sansürlenmesi ya da kullanıcıların internet üzerinden hareketinin izini sürmeyi sağlayan devlet kontrollü internet sağlayıcıları (ISP) yoluyla uyarı e-postaları gönderilmesi veya ISP hesabının tamamen kapatılması gibi yöntemlerle sansürlemeye gidilmektedir.” (Çelik, 2011: 22)

Bu tür kısıtlamalara rağmen adı geçen ülkelerde özellikle gençler arasında internet oldukça etkin kullanılan iletişim araçları arasındadır. Kuzey Afrika ve Ortadoğu’da internet kullanıcılarının toplam nüfusa oranı 2010 yılı itibariyle şöyledir: “Katar: % 69, Birleşik Arap Emirlikleri: % 68, İsrail: % 67.5, Malta: % 63, Kuveyt: % 61.4, Bahreyn: % 55, Fas: % 52, Lübnan: % 43.7, Suudi Arabistan: % 41, Filistin Bölgesi: % 37.4, Tunus: % 36.8, Umman: % 35.8, Ürdün: % 27.2, Mısır: % 21.6, Suriye: % 20.7, İran: % 15.9, Libya: % 14, Cezayir: % 12.5, Yemen: % 12.4, Cibuti: % 6.5, Irak: % 2.5”¹⁸ Dolayısıyla Kuzey Afrika ve Ortadoğu’da, otoriter rejimlerin özgürlükleri kısıtlayan doğalarına uygun olarak, internet kullanımı da sansürlenmiş ve kullanılmasına sınırlama getirilen alanlar arasında yer alsa dahi bölge halkı, dünyayı küresel bir köy haline getiren çağın iletişim aracını kullanmaktan geri durmamaktadır. Bölgede milyonlarca kişi aktif olarak internet kullanmakta ve dünya ile kesintisiz iletişimini sürdürmektedir. Nitekim yukarıda da ifade edildiği üzere Ortadoğu’daki internet iletişimi Arap isyanlarında, gösterilerin örgütlenmesi ve iletişim kurmalarını sağlayan baş vasıtalar arasında yer almıştır.

Bu bağlamda Yasemin Devrimi olarak başlayan Arap isyanları, 20 Aralık 2010 tarihinden itibaren Tunus’ta, internet ve sosyal medyanın etkisiyle ülkeye yayılmış, ardından neredeyse tüm bölgeye sıçramıştır. Tunus’un ardından gösteriler, Mısır, Libya, Suriye, Bahreyn, Cezayir, Ürdün, Yemen, Moritanya, Suudi Arabistan, Umman, Irak, Lübnan, Fas gibi bölgenin hemen hemen bütün ülkelerinde hissedilmiştir. Ancak Tunus, Mısır, Libya, Suriye, Bahreyn, Ürdün ve Yemen’deki gösteriler, bölgenin diğer ülkelerindeki gösteriler dikkate alındığında, daha etkili sonuçların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu paralelde, gösterilerin daha etkili olmasından hareketle çalışmanın bu bölümünde, Arap Baharı’na ilişkin genel değerlendirmelerin yanında, isyanların siyasi sistem açısından etkili sonuçlar ortaya çıkardığı ülkeler daha yakın plandan

¹⁸ İnternet kullanıcılarının nüfusa oranı için veri kaynağı: Dünya Bankası (Son güncelleme tarihi: 16 Eki 2015) <https://www.google.com.tr/publicdata/> (Son Erişim: 05.01.2016)

incelenmeye çalışılacaktır. Mısır'daki gelişmeler ise bir sonraki "Mısır" bölümünde, toplumsal, sosyal ve tarihi dinamiklerle paralel olarak ele alınacaktır.

Tunus

Olayların en başında tüm bölgeye yayılacağı yönünde çok fazla beklentinin olmadığı Arap isyanları, Tunus'ta 'Yasemin Devrimi' olarak, düşük gelirli vatandaşların daha yoğun yaşadığı mahallelerde başlamıştır. Bu mahalleler aynı zamanda aşiret kültürünün yaygın olduğu mahallelerdir. "20 Aralık 2010'da, ilk protestolar ülkenin fakir ve aşiretlerinin olduğu, Batı'daki Sidi Bouzid, Kasserine, Gafseen ve Sfax bölgelerinde patlak vermiştir." (Yavuz ve Erdurmaz, 2012: 16) Gösteriler daha sonra tüm ülkeye yayılmıştır. Kendini yakarak gösterilerin fitilini ateşleyen Bouazizi, 14 Ocak 2011 tarihinde yaşamını yitirmiş, aynı gün 23 yıldır ülke yönetiminde bulunan Bin Ali rejimi de devrilmiştir. Bu arada Tunus 'seçimsel otoriter rejimin' uygulandığı bir ülkedir. Bin Ali, yönetimi sırasında seçimlere ve demokrasi söylemlerine sıklıkla yer vermiştir. Tunus, The Economist Dergisi'nin her yıl düzenli olarak gerçekleştirildiği Demokrasi İndeksi 2010 değerlendirmesinde ise 167 ülke arasında 145. sıradadır. İlgili birçok araştırmalarda birbirine yakın sonuçlar veren Tunus liberal demokrasinin sağlıklı işlemediği ülkeler grubunda yer almaktadır.

Tunus ayrıca bir önceki bölümde de aktardığımız üzere, aşiret geleneğinin olduğu ancak bu geleneğin toplumdaki dengeleri etkileyecek bir nitelik kazanmadığı ülkeler arasındadır. Ülke, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki diğer ülkeler göz önüne alındığında genel anlamda homojen bir nüfus yapısına sahiptir. Ülke nüfusunun % 96.5'i Müslüman Araplar, % 3'ü Müslüman Berberilerden oluşmaktadır. Bu bağlamda bilindiği gibi, Ortadoğu'daki otoriter rejimlerin kökenlerine ilişkin yaklaşımlarda, toplumdaki etnik ve dini bölünmüşlüğü yanında ülkelerin sahip olduğu coğrafi koşullar da despotik karakterli toplum yapısının gelişmesinde etkili dinamikler arasında sayılmaktadır. İbn-i Haldun, toplum yapısını etkileyen etkenleri: coğrafi etken, doğal etken, politik etken ve en başta da ekonomik etken olarak sıralarken, dağ koşullarının etkin olduğu coğrafi yapıda yaşayan toplumların despotizme de daha yakın olduklarını savunmuştur. (Haldun, 30) Nitekim sonraları da coğrafi koşulların zorluğuyla toplumdaki otoriter eğilimler arasında sıklıkla bağlantı kurulmuştur. Yine kabilecilik de coğrafi koşullarla ilişkilendirilen diğer bir olgudur. Lipson ise coğrafyayı siyaset üzerinde dolaylı yoldan belirleyici olarak tanımlamaktadır:

“Coğrafya ile siyaset arasındaki ilişki dolaylı bir ilişki(dir.) Bu zincirin aradaki halkalarını ekonomik ve askeri etkenler oluşturmaktadır. Bir topluluğun fiziksel yeri, ekonomik gelişmesinin ve askeri güvenliğinin koşullarını oluşturan öğeleri (örneğin toprak, iklim, doğal kaynaklar, ulaşım, vs.) kapsar. Bir devletin kapladığı coğrafi alan, kendi başına, o devletin siyasal değerlerinin ve kurumlarının kesinlikle şu ya da bu türden belirli bir nitelik taşıyacağını ifade etmez. Fakat coğrafyanın, askeri güvenlik ve ekonomik verimlilik üzerinde dolaysız bir etkisi ve bunlar aracılığıyla da toplumun yaşamını sürdürmesi ve gönenci üzerinde dolaylı bir etkisi vardır.” (Lipson, 1984: 137)

Çevre-kültür ilişkisi çerçevesinde kabilecilik de çoğunlukla coğrafi yapıyla ilişkilendirilmektedir. Akyol, kabilecilik ve coğrafi yapı arasındaki ilişkiyi şöyle ifade etmektedir: “Kabilecilik ile coğrafya arasında yakın bir ilişki vardı. Çorak Arabistan Çölü’ndeki yaşam şartları çok çetindi ve hayatta kalmanın tek yolu, sıkı sıkıya kenetlenmiş bir grup içinde yaşamaktı. Araplar bu sebeple birçok kabile ve aşiretler oluşturmuşlar, bireyler ise bu kolektif akrabalıkların çıkarı için kolaylıkla feda edilebilir sayılmıştır.” (Akyol, 2014: 45) İlişkili olarak bugün Ortadoğu ülkelerinde bir kabile ya da aşirete ait olma duygusu ve topluluğun çıkarları birey ve onun çıkarlarından daha öncelikli ve önemli kabul edilmektedir.

Coğrafya kültür tezleriyle ilişkili olarak Ortadoğu’daki ülkeler incelendiğinde öncelikle Tunus’un coğrafi yapısının farklı özellikleri bir arada taşıdığı görülmektedir. Tunus, çöl ve dağlık alanların bulunmasına karşın, aynı zamanda geniş sahillere de sahip olan bir deniz ülkesidir. Tunus’ta turizm sektörü, gelir getiren başlıca sektörler arasında yer almaktadır. Dolayısıyla özellikle ülkenin kuzeyinde yaşayan Tunuslular, bir yandan ülkeye gelen turistler aracılığıyla dünyaya daha kolay entegre olabilecek bir kültürel birikim oluştururken, diğer taraftan, kişi başına gelir anlamında da yüksek potansiyele sahiptir. “Ülkenin kuzey sahillerinde yoğunlaşan ve yıllık yaklaşık 4 milyar dolar gelir sağlayan turizm potansiyelinin de katkısıyla yakalanan nispeten yüksek ekonomik büyüme neticesinde, 2011 itibarıyla kişi başına düşen gelir 4.300 ABD Doları seviyesine çıkmıştır.” (Koçak, 2012: 29) Tunus’ta kişi başına düşen gelir, Yasemin Devrimi’nin başladığı 2010 yılında, ülkeler arasındaki fiyat düzeyi farklılıklarını ortadan kaldırılarak farklı para birimlerinin satın alma güçlerini eşitleyen Satın Alma Gücü Paritesi (SAGP)¹⁹ cinsinden 9,680 ABD dolarıdır.²⁰ Dolayısıyla Tunus, kişi

¹⁹ SAGP: Satın Alma Gücü Paritesi: Ülkeler arasındaki fiyat düzeyi farklılıklarını ortadan kaldırarak, farklı para birimlerinin satın alma gücünü eşitleyen bir değişim oranıdır. SGP, belirli bir mal ve hizmet sepetinin satın alınabilmesi için gereken ulusal para tutarlarının oranı şeklinde hesaplanmaktadır. Bu oran kullanılarak farklı para

başına düşen gelire değerlendirildiğinde, kişisel gelir ile demokratikleşme arasında korelasyon kuran yaklaşımlara göre demokratikleşme çizgisinde olan bir ülkedir. Hatırlanacağı üzere Huntington, ekonomik gelişme ve demokrasi arasındaki ilişkiyi şu şekilde tanımlamaktadır:

“Ekonomik gelişme, sosyal yapıda ve değerlerde, neticede demokratlaşmayı teşvik eden değişikliklere yol açmış görünmektedir. Birincisi, iddia edilmiştir ki, bir toplumda refah düzeyinin kendisi, ‘vatandaşların değerlerine ve tutumlarına’ şekil vermekte, kişiler arası güven, hayattan tatmin olma ve yetenek duygularını güçlendirmekte; bunlar da, demokratik kurumların varlığıyla kuvvetli bir korelasyon göstermektedir. İkincisi ekonomik gelişme toplumdaki eğitim düzeyini yükseltmektedir.” (Huntington, 2007: 65)

Zakaria ise kişi başına ekonomik gelir ve demokrasi arasındaki ilişkiyi şöyle açıklamaktadır:

“Hesaplamalara göre kişi başına geliri 1500 \$’ın altında olan demokratik ülkelerde rejimin yaşam ümidi yalnızca ortalama sekiz yıl çıkmıştır. 1500 \$ ile 3000 \$ arasında bu süre ortalama on sekiz yıldır. 6000 \$’ın üzerinde geliri olan bir demokrasinin yok olma şansı ise 500’e 1 kadardır. Zengin olduklarında demokrasiler ölümsüzdür. Kabaca 9000 \$ üzerinde geliri olan otuz iki rejimin toplam süresi 736 yıldır. Bunlardan hiçbirisi ölmedi. Tersine, fakir olan 69 demokratik rejimden 39’u başaramadı -yüzde 56’lık bir ölüm oranı. Bu açıdan bakıldığında, kişi başına GSYİH’sı 3000 \$ ile 6000 \$ arasında olan ülkelerin demokrasiye geçişlerinin başarılı olacağı sonucuna ulaşılabilir. Bu demokrasiye geçiş eşiği tarih içinde geriye gittiğimizde bile geçerlidir. 1820’lerde oy kullanımının genişletilmesine yönelik ilk adımlar atıldığı sırada, Avrupa ülkelerinin kişi başına GSYİH’sı 1700 \$ dolaylarında seyrediyordu (2000 yılı ABD değeri). Bu rakam 1870’te 2700 \$’a ve Birinci Dünya Savaşı felaketinden önce 1913’te 4800 \$’a yükseldi.” (Zakaria, 2009: 72)

Bu veriler ışığında bir değerlendirme yapıldığında, Tunus’un 9.680 \$’lık kişi başına düşen milli gelire demokratikleşme koridorunda yer aldığı ifade edilebilecektir.

Diğer taraftan yine demokratikleşme adına önemli bir nokta, Tunus, kişi başına düşen milli gelire olduğu gibi eğitim seviyesinde de yüksek bir düzeye sahiptir. Her ne kadar gençler arasında işsizlik yaygın olsa da, Tunus’ta parasız eğitim ve benzeri

---

birimlerine dönüştürülen harcamalar, satın alınan mal ve hizmet hacmindeki farklılıkları yansıtarak, ülkeler arasında gerçek anlamda karşılaştırılabilir veriler sağlamaktadır. (“Satın Alma Gücü Paritesi, Sorularla Resmi İstatistikler Dizisi-4”, s.1, TÜİK Yayınları, ,2008, Ankara)

²⁰ Worldbank, <https://www.google.com.tr/publicdata/> (Son Erişim 31,12,2015)

desteklemelerle eğitim düzeyi yükseltilmiştir. Tunus'ta 2010 yılı itibariyle Gayri Safi Yurt İçi Hasıla'nın (GSYİH) yüzde 6.2'si eğitime harcanmaktadır.²¹ Bu oran Arap isyanlarının rejimleri deviren ya da devirecek boyutlara ulaştığı Mısır, Libya, Bahreyn, Suriye ve Yemen gibi ülkeler düşünüldüğünde en yüksek orandır. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da toplam yurt içi hâsıla içinden eğitime yapılan kamu harcamaları oranında en yüksek oran ise yüzde 8.28 oranıyla Cibuti'dir. Bu bağlamda Tunus, Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkelerinin geneli göz önüne alındığında Cibuti'den sonra eğitime yapılan harcamalar açısından ikinci sırada yer almaktadır.

Ancak yüksek eğitim seviyesi ve kişi başına düşen milli gelire rağmen Tunus'ta işsizlik oranı yüzde 13'tür. Ayrıca gelir dağılımındaki eşitsizlik ülkedeki önemli toplumsal sorunlar arasında yer almaktadır. Dolayısıyla gelir dağılımındaki eşitsizlikle birlikte Tunus'ta işsizlik özellikle eğitilmiş gençler arasında daha yaygındır. "Tunus'ta işsizlik oranı son on yıl içinde belirli bir oranda düşmüşse de (1994'te yüzde 15.8 iken 2007'de yüzde 14.1'e inmiştir.) özellikle lise ve yüksek öğrenim görenlerin arasında 2007 verilerine göre lise mezunlarında yüzde 36.7, üniversite mezunlarında yüzde 15.0 oranında kayda değer bir işsizlik vardır. İşsizlerin yoğunlukla 2007 verilerine göre en fazla 15-24 yaş (% 31.4) ve 25-34 yaş grubunda (% 19.9) yoğunlaştığı görülmektedir." (Yavuz ve Erdurmaz, 2012: 14)

Bu bağlamda eğitilmiş işsizler ordusu, düşük ücretler, gelir adaletsizliğinin bölgeler arasında artması, Fransız şirketlerinin ekonomik alandaki hâkimiyeti, otoriter rejim baskıları, Bin Ali ve eşi başta olmak üzere aileye yakın olanların oldukça fazla zenginleşmesi gibi etkenler Tunus'ta Yasemin Devrimi'ne zemin hazırlamıştır. Ancak genel veriler ve devam eden süreç dikkate alındığında Tunus, Ortadoğu'daki diğer ülkelere göre demokratikleşme sürecini başarılı şekilde sürdüren ülkeler arasındadır.

Libya

Arap Baharı sürecini çatışmalı şekilde geçiren ve bir iç savaşa sürüklenen ülkelerin başında ise Libya gelmektedir. Libya, Tunus ile kıyaslandığında despotik ve otoriter rejimlere temel oluşturduğu varsayılan eğitim seviyesinin düşüklüğü, heterojen toplumsal yapı, aşiretlerin nüfusun neredeyse % 85'i üzerindeki etkisi ve yerleşik yaşamı zorlaştıran coğrafi özellikler gibi temel toplumsal etkenleri daha fazla barındıran ülkeler arasında yer almaktadır. Nitekim Libya, The Economist Dergisi'nin "2010

²¹www.google.com.tr/publicdata/explore?ds=d5bnppjof8f9_&met_y=ny_gnp_mktp_pp_cd&idim=coun try:TUN:... (Son Erişim: 31.12.2015)

Demokrasi İndeksi” değerlendirmesinde 167 ülke arasında 158. sıradadır. Öyle ki ülke Kaddafi döneminde, ideolojisini “Üçüncü Evrensel Teorinin” oluşturduğu otoriter rejimle yönetilmiştir.

Bu bağlamda Libya’da Arap Baharı gösterileri, Tunus’tan yaklaşık 2 ay sonra 17 Şubat 2011 tarihinde, insan hakları savunucusu Fethi Tarbel’in tutuklanmasının ardından Bingazi’de başlamıştır.²² Gösteriler başladıktan hemen sonra Kaddafi ve askerleri protestoculara karşı silah kullanmaya başlamış ve protestolar iç savaş halini almıştır. 20 Ekim 2011 tarihinde ise 42 yıldır ülkeyi yöneten Kaddafi protestocular tarafından yakalanarak öldürülmüştür. Ülkede siyasi istikrarsızlık ve aşiretler arasındaki çatışmalar zaman zaman devam etmektedir. Diğer taraftan ülkede Arap baharı sonrasında aşiretlerin egemenliğinin artması yönünde bir beklenti vardır. Libya’da Arap Baharı sonrasında yaşanan gelişmeleri değerlendiren Benjamin Barber’a göre aşiretlerin Kaddafi sonrası dönemde siyasi sistemin egemenleri haline gelmesi de kuvvetle muhtemel. Barber’ın ifadesiyle:

“İşin üzücü tarafı da burası... Kaddafi’nin mirası olan yerel komitelere ilerde itibar edilmesi zor görünüyor. Aşiretler ise aslında o kadar güçlü değil, bu da kısmen Kaddafi’nin sayesinde. 1969’da Kaddafi geldiğinde aşiret düzeni ile mücadele etti ve bir çeşit milli birlik, sosyalizm ve demokrasi ilkeleri etrafında ulus devlet inşa etmeye çalıştı. Rejimi her şeyden öte bir diktatörlüğe büründü ama bir ulus olarak Libya, Kaddafi’nin ürünü. Ancak gittiği takdirde yerine geçerek bu birleştirici rolü Libya’da ne ordu ne bürokrasi var haberi üstlenecek bir kurum yok: Bu yönde ne bir ordu, ne de bir bürokrasi sayabiliriz. Bu yüzden insanların dönebilecekleri yegane kurumlar aşiretler olacaktır. Aşiretlerin ülkeyi yönetmesi bunların güçlü olmasına değil, alternatiflerin zayıf olmasına dayanıyor.”²³

Bu bağlamda Libya’da siyasi yapıda olduğu gibi toplum yapısında da aşiretler önemli bir güç olarak öne çıkmaktadır. Libya, aşiretler ile bu yapıların neden olduğu ataerkil toplumsal dokunun güçlü olduğu ülkeler arasında yer almaktadır. Ülkede 30 ile 40 arasında büyük aşiret ve kabile vardır.²⁴ Nüfusun yüzde 85’i de yine bu aşiretlere ya da kabilelere bağlı olarak yaşamaktadır. Dolayısıyla Libya’da birey kültüründen daha çok despotik karakterli aşiret kültürü toplumsal yapının şekillenmesinde en etkili toplumsal dinamiktir.

²² <http://www.aljazeera.com.tr/haber-analiz/kronoloji-libya-devrimi> (Son Erişim: 07. 07. 2015)

²³ <http://tap.taraf.com.tr/haberyazdir66116.html> 3/3, (Son Erişim: 05.04.2016)

²⁴ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/libya-kunyesi.tr.mfa> (Son Erişim: 03.01.2016)

Libya ile ilgili coğrafi ve demografik bir değerlendirme yapıldığında: ülke 1.759.540 kilometrekarelik geniş yüzölçümüne sahip olmasına rağmen yüzde 90'ı çöllerle kaplı ve zor bir doğal yapıya sahiptir. Dolayısıyla ülkenin yüzde 90'ı yerleşik yaşamı zorlayan coğrafi yapıdadır. Libya aynı zamanda bir turizm ülkesidir ve her yıl Avrupalı binlerce turisti ağırlamaktadır. Ülkede nüfusun çoğunluğu Trablus ya da Sirenayka'da gibi kıyı kesiminde yaşamaktadır. Libya'da nüfusunun çoğunluğu Araplar'dan ve Berberilerden oluşmaktadır. Yine % 3'lük kesimin dışında hâkim olan din ve mezhep Sünni Müslümanlıktır.

Libya SAGP doları cinsinden kişi başına düşen Gayri Safi Milli Hasıllar (GSMH) oranlarında bölgenin en zengin ülkeleri arasındadır. Ülkede kişi başına düşen milli gelir 2010 yılında 28 bin 750 \$'a ulaşmıştır.²⁵ Libya bu rakamla Katar, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan, Umman ve Bahreyn'den sonra 7. sıradaki petrol zengini ülkeler arasında yer almaktadır. Libya'da zenginliğin en büyük nedeni petrol ve doğalgaz gelirleridir. Dolayısıyla yüksek kişi başına düşen milli gelir oranlarına karşın ülkede yoksulluk ve işsizlik önemli bir toplumsal olgudur. Bu bağlamda aslında petrol gelirleri halkın tabanına tam anlamıyla dağılmamakta ve daha çok aşiret elitlerinin elinde toplanmaktadır. Herhangi bir resmi istatistik mevcut değildir fakat birçok araştırmacı nüfusun üçte birinin işsiz ve yoksul olduğunu ve bu sayının genç Libyalılar arasında daha da yüksek seyrettiğini ifade etmektedir.²⁶ Diğer taraftan Libya'da, Birleşmiş Milletler'in verilerine göre okuma yazma oranı yüzde 85 olarak belirtilmiştir. Ancak ülkede verilen eğitimin niteliği ve düzeyine ilişkin yine resmi olarak net verilere ulaşılamamaktadır.

Yemen

Yemen, Mısır, Tunus ya da Libya gibi rejimin değişmediği ancak isyanların şiddetli geçtiği ülkelere önemli bir örnek teşkil etmektedir. Ülkede gösteriler sırasında 2000'den fazla kişinin öldüğü tahmin edilmektedir. Nitekim Yemen, özellikle toplum yapısı anlamında Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki sorunlu ülkelere biridir. Ülke tarihinin uzunca bir döneminde Kuzey ve Güney Yemen olarak ayrılmış, birleşmeden sonra ise gerçek anlamda bir ulus oluşturulamamıştır.

---

²⁵ Kişi başına düşen SAGP doları cinsinden GSMG için Veri Kaynağı: Dünya Bankası son güncelleme tarihi: 16 Eki 2015, <https://www.google.com.tr/publicdata/>, (Son Erişim: 05.01.2015)

²⁶ <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profilu/ulke-profilu-libya> (Son Erişim: 10.11.2015)

Yemen, aynı zamanda aşiretlerin hâkim olduğu bir ülke konumundadır. Yemen'in engebeli coğrafyası nedeniyle aşiretler, başkent dışındaki bölgeleri kontrol etmektedir.²⁷ Aşiretlerin ortaya çıkardığı bölünmenin yanında Yemen aynı zamanda çok da homojen olmayan bir toplum yapısına sahiptir. Ülke nüfusunun % 82'si Arap, % 15'i Afrikalı, % 3'ü Güney Asyalı iken dini olarak ülkenin % 99'u Müslüman'dır. (Akyurt, 2010: 313) Yemen'e ilişkin ekonomik bir değerlendirme yapıldığında ülkede 2010 yılında SAGP doları cinsinden kişi başına düşen GSMH 4,050 dolardır. Bu rakamla Yemen, kişi başına düşen gelir bakımından Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri arasında son sıradadır. Dolayısıyla Yemen bölgenin kişi başına düşen milli gelir dikkate alındığında bölgenin en fakir ülkesidir.

Yemen, The Economist Dergisi'nin 167 ülke arasında yaptığı 2010 Demokrasi İndeksi'nde 147. sıradadır. Her ne kadar siyasi sistemi Cumhuriyet olarak belirtilse de özellikle aşiretler arasındaki mücadele ülkede istikrarlı bir siyasi ortamın oluşmasının önündeki önemli engellerden biridir. Ülkede bir taraftan daha sol eğilimli Güney Yemen ile Şiiliğin bir kolu olan Zeydi Husiler arasındaki mücadeleler sürekli devam ederken, ülke tarihi de bu iki kesim arasındaki çatışmalarla şekillenmiştir.²⁸ Dolayısıyla Yemen, hem toplumsal çatışma hatları, hem ekonomik veriler hem de coğrafi koşullar göz önüne alındığında demokrasinin inşası anlamında zorlu ülkeler grubunda yer almaktadır.

Nitekim Yemen'de Arap Baharı gösterileri 18 Ocak 2011 tarihine başlamış ve ardından taraflar arasındaki şiddetli çatışmaya dönmüştür. Çatışmalar sırasında bir tarafta Ali Muhsin Ahmar'ın birlikleri kendilerine ait bölgeleri korurken, diğer tarafta dönemin Başbakanı Ali Abdullah Salih taraftarları ise kendi bölgelerini korumuşlardır. (Ersoy, 2014: 235) Çatışmaların büyümesi üzerine BM Güvenlik Konseyi olaylara dâhil olmuş ve 33 yıldır Başbakan olan Salih, BM'in çağrısı üzerine görevini bırakmıştır. Ülkede çatışmalar Salih'in istifasının ardından da devam etmiştir. Yemen'de hâlâ istikrarlı bir siyasi ortam kurulabilmiş değildir.

---

²⁷ Terrill, W. Andrew. "The Conflicts in Yemen And U.S. National Security." Strategic Studies Institute . Ocak 2011. <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdf/PUB1040.pdf> (Temmuz 23, 2012 tarihinde erişilmiştir)'den akt. Mehmet Salih Gün, "Yemen'de Arap Baharı", http://www.yasader.org/web/yasama_dergisi/2012/sayi22/119-140.pdf (Son Erişim: 10.11.2015)

²⁸ <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profil/ulke-profil-yemen> (Son Erişim: 10.11.2015)

Ürdün

Arap Baharı isyanları sırasında rejimin değişmediği ancak hükümetin değiştiği ve olayların fazla büyümeden yatıştığı ülkelere bir örnek Ürdün Haşimi Krallığı'dır. The Economist Dergisi'nin 2010 Demokrasi İndeksi'ne göre 117. sırada yer alan Ürdün'ün, Libya ve Tunus'taki rejimler göz önüne alındığında, otoriter baskıların daha az olduğu ve görece daha demokratik bir sisteme sahip olduğu görülmektedir. Ancak bu durum ülkenin tam anlamıyla liberal demokratik bir ülke olduğu anlamına da gelmemektedir. Ürdün anayasal monarşi ile yönetilen bir ülkedir ve yetkilerin çoğunluğu kralda toplanmaktadır. Kralın siyasi sistemde sahip olduğu güce karşın ülkede muhalefet daha rahat siyaset üretebilmektedir. Örneğin Tunus ve Mısır'da Müslüman Kardeşler hareketi büyük baskılara uğrarken Ürdün'de yıllarca daha rahat siyaset yapabilmıştır. Nitekim Ürdün'de Arap Baharı gösterilerinde protestolar, krallık rejimine değil daha çok Samir Rifai hükümetine yoğunlaşmıştır. Ürdün'de isyanlar, Tunus'tan yaklaşık bir ay sonra 14 Ocak 2011 tarihinde başlamıştır. Tepkilerin artması üzerine Kral Abdullah Bin Abdul Aziz, Rifai Hükümeti'ni dağıtmıştır.

Bu bağlamda Ürdün'ün coğrafi yapısına ilişkin bir değerlendirme yapıldığında, dikkat çeken önemli özelliği sahip olduğu stratejik konumudur. Ürdün, Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler tarafından kutsal sayılan toprakların kesişim noktasında bulunmaktadır.²⁹ Genel bir değerlendirmeyle, Ürdün'ün hem komşularıyla hem ABD ve AB ile ilişkileri ileri düzeydedir.³⁰ Bu durum çoğu zaman ülkedeki siyasi istikrarın diğer Ortadoğu ülkelerinde göre görece daha iyi işleminde önemli etkenler arasında sayılmaktadır. Diğer taraftan Ürdün'ün coğrafi yapısında, çöllerin yer almasına rağmen yüksek araziler ve geniş vadiler daha hâkim durumdadır.

İlişkili olarak Ürdün, coğrafi ve ekonomik koşullar bağlamında demokrasiye geçiş koridorunda yer almaktadır ancak toplumsal yapıda liberal demokrasinin kurumsallaşmasını engelleyecek önemli fay hatları bulunmaktadır. Ürdün'ün nüfus yapısının temelinde Ürdün ve Filistin uyruklular olarak bir ayrım söz konusudur ve bu durum önemli toplumsal çatışmalara zemin oluşturmaktadır. Ülkede, nüfusun yüzde 55'i Filistin yüzde 35'i Ürdün uyrukludur. (Telci, 2013: 61)

Diğer taraftan ülkede, özellikle Ürdünlüler arasında aşiret yapıları da oldukça etkilidir. Daha çok aşiretlerin kontrolünde olan Ürdünlü nüfus, aynı zamanda monarşi

---

²⁹ <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profil/ulke-profil-urdun> (Son Erişim: 10. 11. 2015)

yönetimini desteklemektedir. Filistinliler ise ayrımcılığa uğradıklarını düşünerek çoğunlukla monarşi karşısında bir tutum takınmaktadır. Ürdün nüfusuna ilişkin etnik ve dini açıdan bir değerlendirme yapıldığında, nüfusun yüzde 97'si Arap, yüzde 2'si Çerkez ve Çeçenlerden oluşan Kafkasya kökenli, yüzde 1'inin ise farklı milletlerden gelenler oluşturmaktadır. Dini yapı olarak ülkenin yüzde 92'si Sünni Müslüman, yüzde 6'sı Hristiyan yüzde 2'si ise diğer dinlerden oluşmaktadır.³¹ Bu bağlamda yukarıda da ifade edildiği gibi ülkede toplumsal çatışma alanları dini ya da mezhepsel değil daha çok uyruk kaynaklıdır.

Ürdün ekonomik olarak yüksek kişi başı gelir seviyesi ile de demokrasiye geçiş koridorundaki ülkeler arasında yer almaktadır. Ülkede 2010 yılında kişi başına SAGP doları cinsinden GSMH 10.940 dolardır. Ancak buna rağmen ülkedeki yoksulların toplam nüfusa oranı yüzde 14.4'tür.³² Ürdün, Ortadoğu'nun petrol üretmeyen az sayıdaki ülkelerinden birisidir ve ekonomisi daha çok turizm ile yabancı yardımlarına bağlı olarak gelişmektedir.³³ Özellikle turizmin etkisi despotik karakterli toplumsal yapısının kırılmasında önemli bir dinamiktir.

Bu bağlamda Ürdün'deki Arap Baharı gösterilerinin temelinde siyasi reform talepleri yer alsa da daha çok hayat pahalılığı, yolsuzluk, yoksulluk, yüksek işsizlik protesto edilmiştir. Protestoların başlamasıyla birlikte Kral Abdullah Bin Abdul Aziz, protestoculardan gelen talepler doğrultusunda dönemin Başbakanı Samir Rifai hükümetini görevden almış, seçim ve siyasi partiler yasaları ve Anayasa'da reform paketi hazırlayacak iki komisyon kurmuş, başbakan ve kabine atama yetkisini meclise vermenin yanında siyasi katılımı arttıracak yasal düzenlemeler yapılacağını duyurmuştur.³⁴ Krallık tarafından demokratikleşme yönündeki adımların ardından gösteriler bir süre sonra yatışmıştır. Ürdün'de daha demokratik bir toplum yolundaki düzenlemeler devam etmektedir.

Umman

Sahip olduğu farklı toplumsal dinamikler bağlamında Arap isyanlarının fazla büyümeden yatıştığı ülkelere diğer bir örnek Umman'dır. Umman'da protestolar başladıktan sonra tepki gören bazı yöneticiler görevlerinden alınmıştır. Umman The Economist Dergisi'nin 2010 Demokrasi İndeksi'nde 143. sırada yer almaktadır.

³¹ <http://www.mfa.gov.tr/urdun-kunyesi.tr.mfa> (Son Erişim: 12.11.2015)

³² <https://www.google.com.tr/publicdata/> (Son Erişim: 12.11.2015)

³³ <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profilu/ulke-profilu-urdun> (Son Erişim: 12.11.2015)

³⁴ <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profilu/ulke-profilu-urdun> (Son Erişim: 12. 11. 2015)

Dolayısıyla aynı zamanda bir krallık olan Umman, demokrasinin işlerlik kazanamadığı ülkeler arasındadır. Ancak Umman her ne kadar tam anlamıyla liberal demokratik bir ülke olmasa da İran, Tunus, Mısır, Libya ya da Suriye kadar otoriter eğilimlerin baskın olduğu grupta da yer almamaktadır.

Bu bağlamda Umman kişi başına düşen SAGP doları cinsinden GSMH’de de bölgenin zengin ülkeleri arasındadır. Umman’da 2010 yılındaki kişi başına düşen gelir 39.300 dolardır. Ülkenin zenginliği diğer Körfez İşbirliği Teşkilatı ülkelerinde olduğu gibi genel olarak petrole dayanmaktadır. Umman yüzde 82’si çöl ve yüzde 15’i dağlık alan olsa da önemli bir kısmı Hint Okyanusu ve Basra Körfezi ile çevrilidir. Dolayısıyla Umman aynı zamanda bir deniz ülkesidir. Etnik ve dini yapı olarak bir değerlendirme yapıldığında heterojen yapı dikkat çekmektedir. Ülke nüfusunun yüzde 75’ini Harici İbadi Mezhebi, yüzde 13’ünü ise Sünniler ve Şiiler oluşturmaktadır. Bu yüzde 13’lük kesimin içinde yüzde 62 oranıyla Şiiler, yüzde 36’lık Sünni nüfusa göre daha fazladır. Umman aynı zamanda aşiretlerin baskın olduğu bir nüfus yapısına sahiptir. Ülkedeki aşiretler hem siyasette hem toplumsal yapının şekillenmesinde oldukça etkindir. Nitekim “Umman’da siyasi partilere izin verilmemekle birlikte aşiretler, politik olarak önemli bir güç odağı halindedir. Kabinde aşiretler arası dengeler gözetilmektedir.”³⁵ Diğer taraftan niteliğine ve kalitesine ilişkin resmi verilere ulaşılamasa da ülkede okuryazarlık oranı da yüksektir. “Umman’da 15 yaş üzerinde okuma yazma bilenler yüzde 81’lik bir yüzdeye sahiptir. Bu oran erkeklerde yaklaşık yüzde 87’ye yükselirken, kadınlarda ise yüzde 74’te kalmaktadır.”³⁶

Umman’da Arap Baharı gösterileri 17 Ocak 2011 tarihinde başlamış ancak Sultan Kâbus Bin Seyd protestocuların taleplerine anında cevap vermiştir. Buna göre ekonomik ve siyasi alanda bir takım reformları uygulamaya koymuş, Umman Konseyi’nin yasama ve yürütme yetkilerini genişleterek garanti altına almıştır.³⁷ Yine işsizlik sigortaları garanti altına alınmış, 50 bin yeni iş imkânı oluşturulmuş, 390 dolar işsizlik maaşı sözü verilmiştir. (Yavuz ve Durmaz, 2012: 321) Ülkedeki gösteriler sırasında ayrıca Körfez İşbirliği Konseyi Umman’a 10 milyar dolarlık yardım yapmıştır. Düzenlemelerin ardından Umman’da gösteriler bir iç savaşa ya da rejimin devrilmesine neden olacak boyuta ulaşmadan yatışmıştır.

³⁵ Oman Sultanlığı Ülke Raporu, T.C. Muskat Büyükelçiliği, DTM Ofisi, Mart 2005, s.5, file:///C:/Users/w7/Downloads/DTM%20%20ulke%20raporu%20(1).pdf (Son Erişim: 15.12.2015)

³⁶ <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profilu/ulke-profilu-umman> (Son Erişim: 15.12.2015)

³⁷ <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profilu/ulke-profilu-umman> (Son Erişim: 15.12.2015)

Kuveyt

Arap Baharı gösterileri sırasında hükümetin değiştiği diğer bir ülke Kuveyt'tir. Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Suudi Arabistan, Umman ve Katar'ın da dâhil olduğu Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi'ne üye 6 ülkeden biridir ve bölgenin en zengin ülkeleri arasındadır. Kuveyt'in SAGP doları cinsinden kişi başına düşen GSMH'sı 2010 yılı itibariyle 78.100 bin dolardır.³⁸ Ülke petrol rezervleri açısından dünyanın 5. büyük ülkesidir. Monarşi ile yönetilen Kuveyt, The Economist Dergisi'nin 2010 yılı demokrasi indeksine göre 114. sıradadır. Dolayısıyla ülkede kişisel özgürlükler kısıtlı alanlar arasındadır. Üstelik Kuveyt de Merkel'in kusurlu demokrasiler arasında tanımladığı 'dışlayıcı demokrasi' modeline uygun olarak 2006 yılındaki seğımlere kadar sadece 21 yaşını dolduran erkekler oy kullanabilmiş kadınlar ise siyasi alanın dışına itilmiştir.

Bu bağlamda Kuveyt siyasetinde etkin güç El-Sabah ailesidir. Ülke 18. yüzyıldan bu yana El-Sabah ailesi tarafından yönetilmektedir ve aile hemen hemen her alanda güç sahibidir. Yine kamu sisteminin önemli birimleri daha çok El-Sabah ailesinin yönetimindedir.

Nüfus yapısı anlamında bir inceleme yapıldığında Kuveyt heterojen nüfus yapısı ile dikkat çekmektedir. Ülkenin etnik nüfus yapısı, % 45 Kuveytli, % 35 diğer Arap ülkeleri vatandaşları, % 9 Güney Asyalı, % 4 İran kökenli, % 7 diğer ülke vatandaşlarından oluşurken, dini yapı ise % 30 Şia, % 55 Sünni, % 15 diğer dinlerden oluşmaktadır. Bu bağlamda Kuveyt liberal demokrasilerin kurumsallaşması açısından zorlu bölgelerden birinde yer almaktadır. Diğer taraftan Kuveyt'te aşiretler ve soy bağları da oldukça güçlü durumdadır. Dolayısıyla toplumsal dokuda birey kültüründen daha çok aidiyet bağları ve ataerkil toplum yapısı önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim ülkeyi yöneten El-Sabah ailesinin iktidarını sürdürmesinde aşiretler arasında gözettiği denge oldukça önemli bir dinamik sağlamaktadır. Farklı bir ifadeyle, Kuveyt'de güç her ne kadar Al-Sabah ailesinde olsa da Kuveyt Emirliği, siyasi yönetimi aşiretler arasındaki dengeyle kurmaktadır. Bu bağlamda: "Anayasaya göre Al-Sabah ailesinde kalması öngörülen Emirliğin, Mubarak Al-Sabah'ın soyundan gelmesi gerekmektedir. Teamül olarak Emirler sırayla ailenin Jaber ve Salem kollarından seğılmektedir. Ancak

---

³⁸ <https://www.google.com.tr/publicdata/> (Son Erişim: 15.12. 2015)

hâlihazır Emir, Veliht Prens ve Başbakan Jaber kollarındandır.”³⁹ Dolayısıyla ülkede siyasi sistem aşiretlerin ileri gelenleri ile birlikte yürümektedir.

Nitekim Kuveyt’teki Arap Baharı gösterileri rejimin değil hükümetin değişmesiyle son bulmuştur. Göstericilerin talepleri üzerine, Başbakan Şeyh Nasır El Muhammed El Sabah 28 Kasım 2011 günü istifa etmiş, Kuveyt Emiri Şeyh Sabah El Ahmet El Sabah Ulusal Meclisi fesih etmiş, Savunma Bakanı Şeyh Cabir El Mübarek El Sabah yeni hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir.⁴⁰ Bu değişimin ardından gösteriler yatışmıştır.

Bahreyn

Bahreyn hem coğrafi koşullar hem de ekonomik kaynaklar açısından liberal demokrasinin kurumsallaşabileceği ülkeler arasına yer almaktadır; ancak ülke 200 yıldan bu yana El-Halife ailesi tarafından krallıkla yönetilmektedir ve ülkede demokrasi işlerlik kazanamamıştır. Bu durumun önemli nedenleri arasında toplumsal yapıda etkin olan çatışma hatları vardır. Nitekim Bahreyn ekonomik ve coğrafi anlamda sahip olduğu olumlu koşullara karşın Arap Baharı isyanları sırasında şiddetli çatışmaların olduğu ülkeler arasında yer almıştır. Diğer taraftan aslında ülke tarihi de toplumsal çatışmalarla şekillenmiştir.

Bahreyn 36 adadan oluşan ve son 200 yıldan buyana krallıkla yönetilen bir ülkedir. Ülkede kişi başına düşen milli gelir 2010 yılı itibariyle yine SAGP doları cinsinden 35,790 dolardır ve Bahreyn petrol zengini ülkeler arasında yer almaktadır. Ancak Bahreyn’de liberal demokrasi bir yana siyasi istikrar dahi henüz sağlanamamıştır. Çünkü ülke mezhepler açısından bir araya gelinmesi zor fay hatlarına sahiptir. Bahreyn’in toplumsal yapısı etnik olarak; % 73 Arap, % 13 Asyalı, % 8 İranlı, % 6 diğer unsurlardan oluşurken, ülkenin % 60’ı Şia, % 25’i Sünni ve % 15’i diğer dinlerden oluşmaktadır. (Öztürk, 2010: 433) Ülkede ayrıca özellikle Şii nüfus içinde aşiretler oldukça etkin bir yere sahiptir. Nitekim Bahreyn’de 1979 yılından bu yana Şiiler ve Sünniler arasındaki çatışmalar ve iç savaş devam etmektedir.

Bu bağlamda Bahreyn’de Arap Baharı gösterileri, 14 Şubat 2011 tarihinde Manama kenti yakınlarında başlamıştır. Ülkenin yüzde 70’ini oluşturan Şii nüfus arasındaki en büyük muhalif grup olan El Vefak’ın başı çektiği gösterilerde, tutuklu bulunan 450 Şii aktivistin serbest bırakılmasının yanında işkenceler hakkında

³⁹ <http://www.mfa.gov.tr/kuveyt-siyasi-gorunumu.tr.mfa> (Son Erişim: 15.12. 2015)

⁴⁰ <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profilu/ulke-profilu-kuveyt> (Son Erişim: 15.12. 2015)

soruşturma açılması, düşünce özgürlüğünün tanınması ve yeni bir anayasanın hazırlanması gibi talepler gösterilerde temel talepleri oluşturmuştur. Bunun üzerine güvenlik güçleri protestoculara karşı sert müdahalede bulunmuş, ardından ülkede çatışmalar şiddetlenmiştir.

Diğer taraftan El Vefak grubunun hükümetten istifasıyla birlikte 18 koltuk boşalmış ve hükümet düşmüştür. Yeni hükümetin kurulması amacıyla girilen seçim sürecinde de çatışmalar devam etmiştir. Gösteriler sırasında, Kral Hamad Bin İsa El Halife, gerginliği azaltmak için yeni reformları uygulamaya koymuş, gözaltına alınan Şii siyasi ve protestocuları serbest bırakmış, Şii'lerin 2010 yılı seçimlerinde parlamentoya milletvekili göndermelerine izin vermiştir. Ancak alınan bu önlemler de ülkedeki olayları yatıştırmaya yetmemiş ve çatışmalar başta İnci Meydanı olmak birçok kente yayılmış ve bastırılana kadar devam etmiştir. Diğer taraftan Bahreyn'de Arap Baharı isyanlarının kontrolden çıkmasında ülkenin Suudi Arabistan kadar büyük petrol kaynaklarının ve vurucu askeri-polis gücünün olmaması etkin olmuştur. (Başkan, 2011: 18)

Önemli diğer bir nokta ülkedeki çatışmalar, Bahreyn'in kendi toplumsal ve siyasi dinamikleriyle değil daha çok dış müdahale ile bastırılmıştır. Bahreyn'deki gösteriler sırasında El-Halife ailesine Suudi ailesinin yanı sıra Körfez İşbirliği Konseyi de destek vermiş ve protestolar rejimi devirecek boyuta ulaşmadan sonlanmıştır. Nitekim Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan, Umman, Katar ve Kuveyt'in oluşturduğu Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi'nin 6 üyesinden biridir ve Arap Baharı gösterileri sırasında Konsey, Kuveyt'e yaptığı gibi Bahreyn'de de 10 milyar dolarlık maddi destek sağlamıştır. Ülkede Şii muhaliflerin gösterileri uzunca bir süre devam etmiştir.⁴¹

Bahreyn'deki isyanların uluslararası bir boyut kazanmasının diğer bir nedeni ülkedeki dengelerin Ortadoğu için önemlidir. Bahreyn İslami mezhepler açısından oldukça kritik bir toplumsal yapıya sahiptir. "Bahreyn, Sünni çoğunluğu ve Şii azınlığı kontrolü altında tuttuğu, dolayısıyla, var olan kaynakların Sünniler lehinde dağıldığı bir ülkedir." (Başkan, 2011: 18) Dolayısıyla Bahreyn'deki çatışmalar mezheplerin iktidar

---

⁴¹Bahreyn'de Arap Baharı sürecine ilişkin yararlanılan genel kaynaklar; (Son Erişim: 15.12. 2015) <http://tr.euronews.net/tag/bahreyn/>, <http://www.sondakikahaberleri.info.tr/bahreyn>, (Son Erişim: 15.12. 2015) <http://www.hurriyet.com.tr/planet/18811014.asp>, <http://www.milliyet.com.tr/bahreyn-de-karisti/dunya/haberdetay/15.02.2011/1352356/default.htm?ref=SolDigerHaberler>, (Son Erişim: 15.12.2015) <http://www.cumhuriyet.com.tr/?hn=218124>, <http://www.usak.org.tr/menu.asp?id=3&yid=80> (Son Erişim: 15.12. 2015)

mücadelesine dayanan bir yapıdadır ve ülkedeki dengeler, İslam dünyasındaki Sünni-Şii çatışmaları açısından oldukça önemlidir. Tüm müdahalelere rağmen Bahreyn’de halâ demokrasi kurumsallaşmış değildir ve bıçak sırtı dengeler devam etmektedir.

Cezayir

Cezayir’de Arap Baharı gösterileri 5 Ocak 2011 tarihinde başlamıştır. Cezayir Arap Baharı isyanlarının şiddetli geçmediği ülkeler grubunda yer almaktadır ve düşük şiddetli protestoların ardından Cezayir Hükümet Başkanı Abdülaziz Buteflika bir takım önlemler alarak olayların büyümesini engellemiştir. Bu bağlamda Cezayir nüfusunu yüzde 70’i Arap, yüzde 29’u Berberi ve yüzde 1’i diğer etnik yapılardan oluşmaktadır.⁴²

Cezayir’in siyasi yapısı, Fransa’daki 1958 (Beşinci Cumhuriyet) anayasasından esinlenilerek yarı başkanlık sistemi olarak şekillenmiştir.⁴³ Ancak ülke The Economist Dergisi’nin demokrasi endeksinde 118. sıradadır ve genel anlamda otoriter rejimle yönetilmektedir. Ancak buna rağmen seçimler Cezayir siyasi sisteminde önemli bir yere sahiptir. Ülkede seçimle iktidara gelen bir Cumhurbaşkanının yanı sıra seçimle belirlenen bir parlamento mevcuttur ve Ulusal Halk Meclisi, beş yıllık bir süre için seçilen 462 milletvekilinden oluşmaktadır.⁴⁴ Cezayir, 1954-1962 yıllarında devam eden kurtuluş savaşının ardından Fransa’dan bağımsızlığını kazanmış ve bağımsızlığı kazanan kadroların oluşturduğu Ulusal Kurtuluş Cephesi (FLN) tarafından, yarı devletçi bir anlayışla yönetilmiştir.⁴⁵

Cezayir’de kişi başına düşen GSMH, SAGP doları cinsinden 12 bin 590 dolardır ve Cezayir, Ortadoğu’daki petrol zengini ülkeler arasında yer almaktadır.

Ülkede Arap Baharı gösterileri küçük çaplı protestolar şeklinde geçmiştir ve Buteflika hükümeti aldığı önlemlerle gösterileri kısa sürede yatıştırmıştır. Bu bağlamda Arap Baharı gösterilerinde, rejimin tasfiyesi ve siyasi taleplerden ziyade gıda fiyatları, işsizlik, konut sıkıntısı başta olmak üzere sosyo-ekonomik sorunlar olmuştur. (Temelat, 2013: 64) Taleplerin ardından Buteflika hükümeti tarafından kamu çalışanlarının maaşlarına yüzde 34 oranında maaş artışı yapılmış, un, süt, yağ ve şekerde devlet teşviki sağlanmış, ihraç malı yağ ve şekerde vergi kesintileri getirilmiş, sokak denetimleri gevşetilmiş, 19 yıldır yürürlükte olan olağanüstü hal yasası uygulaması kaldırılmıştır.⁴⁶

⁴² <http://www.mfa.gov.tr/cezayir-kunyesi.tr.mfa> (Son Erişim: 09.11.2015)

⁴³ <http://www.mfa.gov.tr/cezayir-kunyesi.tr.mfa> (Son Erişim: 09.11.2015)

⁴⁴ <http://www.mfa.gov.tr/cezayir-kunyesi.tr.mfa> (Son Erişim: 09.11.2015)

⁴⁵ <http://www.mfa.gov.tr/cezayir-kunyesi.tr.mfa> (Son Erişim: 09.11.2015)

⁴⁶ http://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/07/110727_algeria.shtml (Son Erişim: 09.11.2015)

Diğer taraftan 1992 yılındaki İslamcılarla ordu arasında çıkan gerginlikte tutuklanan dört bin İslamcının da serbest bırakılmasına karar verilmiştir.⁴⁷ Nitekim Arap Baharı gösterilerinin ardından 10 Mayıs 2012’de yapılan seçimleri de yine Buteflika hükümeti kazanmıştır. Katılım oranının yüzde 43 olduğu seçimlerde, 50 yıldır ülkeyi yöneten Devlet Başkanı Abdülaziz Buteflika’nın FLN partisi, 462 meclis sandalyesinden 220’sini kazanmıştır.⁴⁸ Yine seçim sonuçlarına göre ordu ve Buteflika yanlısı Başbakan Ahmed Uyahia’nın Ulusal Demokrasi Hareketi 68 milletvekilliği ile ikinci parti, aşırı dinci üç partinin kurduğu ‘Yeşil Cezayir’ ittifakı ise 48 sandalye ile üçüncü parti olmuştur.⁴⁹ Dolayısıyla ülkedeki Arap Baharı gösterileri siyasi sistem üzerinde önemli bir fark meydana getirmemiş ve aynı liderler Arap Baharı sonrasında da siyasi sistemin önemli aktörleri olmaya devam etmiştir.

Lübnan

Lübnan protestoların küçük çaplı yaşandığı ülkelere bir örnek oluşturmaktadır. Ancak Lübnan’ı bu alanda özellikli hale getiren, her ne kadar Arap Baharı gösterileri sırasında önemli boyutlarda çatışmalar yaşanmasa da, ülke tarihinin şiddetli toplumsal çatışmalarla şekillenmesidir. Dolayısıyla hem Arap Baharı sürecinde hem de Ortadoğu ile Kuzey Afrika ülkeleri arasında, kanaatimizce Lübnan’ı farklı kılan en önemli özellik, ülkede yıllarca süren çatışmaların ardından, demokrasinin, bölgedeki diğer ülkelere göre daha ileri bir seviyede olmasıdır. Bu noktada hatırlatmakta fayda var; bilindiği gibi Avrupa ülkelerinde de liberal toplum ve demokrasinin inşası, uzun yıllara yayılan şiddetli toplumsal çatışmaların ardından gerçekleşmiştir. Batı Avrupa’da devlete karşı kilise ve lordlara karşı kraldan sonra gelen Katolikler ve Protestanlar arasındaki büyük güç mücadelesi, özgürlük için uzun ve kanlı ve yine tesadüfi, fakat devrimci etkileri olan bir mücadele halini almıştır. (Zakaria, 2009: 39) Yine bilindiği gibi Batı Avrupa’da toplumsal gruplar arasındaki mücadele neredeyse yüz yıllık bir zamana yayılmıştır. Bu pencereden bir değerlendirmede, kanaatimizce de toplumsal çatışma, bozulan dengelerin yeniden kurulması adına oldukça önemli bir dinamik sağlayabilmektedir. Bu bağlamda yine kanaatimizce Lübnan İç Savaşı, toplumsal dengelerin yeniden kurulması adına oldukça önemli bir işlev görmüştür. Hatırlanacağı üzere yüzbinlerce kişinin

⁴⁷ http://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/07/110727_algeria.shtml (Son Erişim: 09.11.2015)

⁴⁸ <http://www.hurriyet.com.tr/cezayir-arap-bahari-ni-pas-gecti-20536533> (Son Erişim: 09.11.2015)

⁴⁹ <http://www.hurriyet.com.tr/cezayir-arap-bahari-ni-pas-gecti-20536533> (Son Erişim: 09.11.2015)

öldüğü Lübnan İç Savaşı bölgedeki en kanlı iç savaşlar arasında yer almıştır. Lübnan İç Savaşı'nın gelişimi şöyledir;

“1967'deki Altı Gün Savaşları'ndan sonra Lübnan'a sığınan Filistinli mülteciler ile birlikte Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) ülkede artan bir güce kavuşmuştur. 1975 Nisan'ında FKÖ militanları ile Falanjistler arasında başlayan çatışmalar tüm ülkeye yayılmıştır. Bu iç savaş, 1860 ve 1958'den sonra Lübnan topraklarında yaşanan üçüncü iç savaştır. Lübnan üzerinden birbiriyle stratejik hesaplaşmalara girişen ülkeler (Irak, İran, Suriye, İsrail) Lübnan'daki farklı grupları destekleyerek bu iç savaşa müdahil olmuştur.” (Kuşoğlu, 2013: 105)

Bu bağlamda Lübnan demografik yapısıyla incelendiğinde ülke bölgenin en karmaşık toplumsal yapısına sahip ülkeler arasında yer almaktadır. Lübnan'da devlet tarafından tanınan 18 farklı mezhep vardır ve ülkedeki siyasi sistem de mezheplerin nüfusa oranına göre şekillenmektedir.⁵⁰ Ülkede nüfusun yüzde 50'den fazlası Müslüman olsa da Şiiler, Katolik Hristiyanlar, Arap Maruni Hristiyanları, Melkitler, Ermeniler, Gregoryanlar ve Suriye Ortodoksları ile nüfusu 80.000'i bulan Dürziler de önemli bir çoğunluğa sahiptir. Lübnan'ın nüfusu, Dünya Bankası dünya kalkınma göstergelerine göre 2010 yılı itibariyle 4 milyon 227 bin civarındadır.⁵¹ Ülkede 2010 yılı itibariyle kişi başına düşen GSMH ise 15,730 dolardır.

Lübnan'ın sahip olduğu heterojen toplum yapısı aynı zamanda önemli çatışma alanlarını da barındırmaktadır ve ülkede gruplar arasındaki şiddetli iç savaş onlarca yıl devam etmiştir. Ancak bugün Lübnan iç savaşın ardından, ülke, bölgedeki diğer ülkeler göz önüne alındığında demokrasinin daha ileri düzeyde olduğu ülkeler arasında yer almaktadır. Nitekim Lübnan The Economist Dergisi'nin 2010 yılı Demokrasi İndeksi'nde 167 ülke arasından 86. sıradadır. Lübnan yer aldığı bu sıra ile sadece Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki ülkelerin değil Türkiye'nin dahi önündedir.

Lübnan'da iç savaşın ardından kurulan siyasi sistem parlamenter cumhuriyettir ve 99 sandalyeli mecliste ülkedeki gruplar farklı dağılımlarla temsil edilmektedirler. Ülkede ayrıca sağcı Falanjistler (Hristiyanlar), sağcı Müslüman Kardeşler, Yoksunlar Hareketi, Sosyalist Parti, Baasçılar, Iraklı Baasçılar, Nasırcılar, Komünistler, Sünniler, Şiiler, Marunilerin Sedir Savunucuları Cephesi ve Maruni Birliği Milisi olmak üzere yedi ayrı ordu, hususi milis kuvvetleri ve Ermeni teşkilatları bulunmaktadır. 5 bölgeye ayrılmış Lübnan'da 4 yılda bir yapılan seçimlerin ardından, Maruni Hristiyanlarından 6

⁵⁰<http://akademikperspektif.com/2013/12/03/lubnanin-mezhepsel-yapisi-ve-ortadogu-politikalarina-etkileri> (Son Erişim: 13.12.2015)

⁵¹<http://www.google.com.tr/publicdata> (Son Erişim: 09.11.2015)

yılığına seçilen Devlet Başkanı, Sünni Müslümanlardan hükümeti kuran Başbakan ve Şii meclis başkanı seçilmektedir.

Bu bağlamda Lübnan'daki Arap Baharı etkileri, Tunus, Mısır, Libya ve Suriye ile kıyaslanınca oldukça düşük dozda kalmıştır. Ülkede Arap Baharı 12 Ocak 2011 tarihinde Hizbullah'ın, Batı destekli Başbakan Saad Hariri başkanlığındaki 30 üyeli kabineden 11 bakanını çektiği açıklamasıyla başlamıştır. Çıkan siyasi krizin ardından, başbakan seçimi konusunda anlaşmazlığa düşen gruplar yüzünden Lübnan'da 5 ay devlet başkanı seçilememiş ve çok sayıda Lübnanlı sokaklara çıkmıştır. 5 ay süren görüşmelerin ardından Suriye'ye yakınlığıyla bilinen Necip Mikati hükümeti kurmuş ve siyasi kriz atlattırılmıştır.⁵² Ancak Lübnan'daki dengeler açısından önemli olan nokta Suriye'dir. Suriye'deki gelişmelerin Lübnan'da da etkili olması beklenmektedir.

Suriye

Arap Baharı isyanlarının ardından bir iç savaşa sürüklenen Suriye'de, iç savaş 5. yılında da devam etmektedir. Bu bakımdan Suriye bölgedeki özellikli ülkeler arasında oldukça ayrı bir durumdadır. Suriye'de Arap Baharı isyanları ilk kez 25 Mart 2011 tarihinde Müslümanların çoğunlukta olduğu Dera kentinde başlamış ve iki gün içinde ülkenin tamamına yayılmıştır.⁵³

Ülkede Arap Baharı sürecinde, ana muhalif gruplar, reformcular, Müslüman Kardeşler ve diğer İslami hareketler, Suriyeli Kürtler ve Suriye dışında faaliyet gösteren rejim muhalifleri olmuştur. (Koldaş ve Köprülü, 2011: 34) Ancak Esad ailesine en büyük muhalefet genel olarak İhvan'dan gelmiştir ve bu muhalefetin temelleri 1963 yılına dayanmaktadır. "Baas Partisi'nin 1963 yılında bir darbe ile iktidara taşınmasını 'mürtet' (dininden dönen) olarak değerlendiren Suriye İhvan'ı, Hama'da örgütlenmiş ve 1982 yılında çoğu Cemaat üyesi binlerce kişi rejim tarafından kente düzenlenen askeri bir operasyon sırasında öldürülmüştür." (Koldaş ve Köprülü, 2011: 35) Bu olaydan sonra rejim ile Müslüman Kardeşler örgütü arasındaki mücadele sürekli devam etmiştir.

---

50 Lübnan ve Arap Baharı; http://www.bbc.co.uk/turkce/izlenim/2011/05/110527_fooc_beirut.shtml, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/printnews.aspx?DocID=16750138>, (Son Erişim: 01.15.2016) http://www.haberkusagi.com/index.php?option=com_content&view=article&id=21998:Lubnan-hukumeti-devrildi&catid=49:ortadogu-afrika&Itemid=84, <http://www.voanews.com/turkish/news/international/Lubnanda-Hukumet-Krizi--113363104.html>, http://www.dunya.com/l%C3%BCbnanda-h%C3%BCk%C3%BCmet-kuruldu_124588_haber.html, <http://tr.euronews.net/2011/06/13/lubnan-da-suriye-ye-yakin-bir-hukumet-isbasina-geldi/>, <http://www.iha.com.tr/lubnan-da-yeni-hukumet-kuruldu-179235.haber> (Son Erişim: 01.15.2016) ⁵³<http://www.ntvmsnbc.com/id/25244704/>, (Son Erişim: 01.15.2016)

Ancak Suriye’de Arap Baharı öncesinde de sonrasında da önemli gerginliklerin temelinde dış müdahaleler yer almıştır. Bu bağlamda Fransızların sömürge döneminden itibaren bölgede izledikleri böl-yönet politikası gerginliğin en büyük nedenleri arasında sayılmaktadır. “Fransızların böl-ve-yönet politikaları Suriyelileri, Suriye milletine bir bütün olarak inanmak yerine bölgesel, dini ya da etnik toplumlarıyla özdeşleşmeye teşvik etmiş, bununla birlikte subayların siyasallaşmaları ve hizipleşmeleri de istikrarsızlığı getiren nedenler arasında yerini almıştır.” (Cleveland, 2008: 361)

Bugün Suriye’de iç savaş hâlâ devam etmektedir. Suriye’deki bu savaş birçok nedene bağlanmaktadır. Bu nedenler arasında ülkenin sahip olduğu demografik yapısı öne çıkanlardan biridir. Suriye farklı mezhep ve dinlere ait grupların bulunduğu bir ülkedir:

“Suriye nüfusunun büyük çoğunluğunu Araplar oluştursa da, ülkede hatırı sayılır Nusayri, Ermeni ve Kürtlerden oluşan mezhepsel ve etnik azınlıklar bulunmaktadır. 1970 yılındaki darbe ile gerek Baas Partisi’nin, gerekse ordunun Nusayriilerin kontrolüne geçmesi, aslında Suriye’deki diğer farklı mezhep ve etnik grupların karşı çıktığı bir durum olmamakla beraber, heterojen bir nüfus yapısına sahip Suriye’nin Arap ve Sünni hâkimiyetine geçmemesinin bir güvencesi olarak da algılanmaktadır.” (Koldaş ve Köprülü, 2011: 34)

Suriye’deki demografik yapı ve bu yapının siyasi sistem içinde konumlanması ise ana hatlarıyla şöyledir:

“Suriye de nüfusun yaklaşık % 73-75’i Sünni Müslüman, % 12’si Nusayri (Arap alevi), % 10-12’si Hıristiyan ve % 3’ü Dürzi’dir. Ülkede ayrıca az da olsa Yahudi ve Yezidi topluluğu vardır. Dini anlamda ülkede hâkim nüfus Sünni’ler olarak görünse de Baas rejimiyle birlikte Nusayriiler ülke siyasetinin hâkimi olmuşlardır. Nusayriiler Baas rejiminin imkânlarını kullanarak ordu başta olmak üzere bürokraside etkili bir güç elde etmişlerdir. Esad yönetimi, ülkede tek hâkim güç olduğu için kendisine muhalif olan bütün parti ve kesimleri etkisiz hale getirmeyi başarmıştır. Suriye deki iç savaşı tetikleyen en büyük unsurun mezhep ayrılığı olduğu birçok insan tarafından savunulmaktadır.”⁵⁴

Dini farklılıkların yanında ülkede millet olarak da farklı kimlikler bulunmaktadır. “Suriye’de nüfusun % 77-83’ü Arap, % 9-10’u Kürt, % 4-5’i Türkmen, % 2’si Ermeni, % 1’i Çerkez ve % 1’i diğer etnik gruplardan oluşmaktadır. Suriye’deki azınlık grupların toplam nüfusa oranları düşük olsa da, belirli bölgelerde çoğunluğu

⁵⁴ <https://www.biliste.com/suriyedeki-savasin-10-nedeni/> (Son Erişim: 13.12.2015)

oluşturmaları, bu azınlıkların özellikle savaşı bahane ederek yerel özerklik talebini dile getirmeleri kaçınılmaz görülmektedir.”⁵⁵ Suriye’de, ulus-devlet bilinci zayıftır:

“1946’da bağımsızlığına kavuştuğunda Suriye’de ulus-üstü ve ulus-altı kimlikler güçlü, ancak ulus-devlet kimliği son derece zayıf kalmıştır. Bu zayıflık hali o günden bugüne kadar Suriye tarihinde etkili olmuştur. Ulusal bilincin aleyhine güçlü olan ulus-üstü kimlik Pan-Arabizm, alt kimlikler ise etnik, dinsel, mezhepsel ve aşiretsel aidiyetlerdir. Zaman içinde Pan-Arabizm de zayıflamıştır ve kanlı çatışmaların sürdüğü günümüze kadar alt kimlikler belirleyiciliklerini korumuşlardır.”⁵⁶

Suriye’deki siyasi sistem iç savaşa kadar Baas Partisi’nin kontrolünde tek partili yarı başkanlık sistemi şeklinde işlemiştir. Ülkede devlet başkanının yanı sıra Başbakan da görev almaktadır.

Bu bağlamda Suriye’de etnik gruplar arasındaki savaş bugün hâlâ devam etmektedir. Özellikle özerklik talebiyle Kürtler güçlü etnik gruplar arasındadır. Diğer taraftan IŞİD olarak adlandırılan Irak Şam İslam Devleti örgütü ile Kürt gruplar arasında devam eden çatışmalar, Suriye’deki iç savaşın en ağır tarafını oluşturmaktadır. Şu ana kadar ülkede ne kadar can kaybı olduğu net olarak bilinmemektedir ve iç savaştan kaçan milyonlarca Suriyeli, farklı ülkelere sığınmak zorunda kalmıştır. Suriye’de iç savaşın sonuçları da henüz net olarak kestirilememektedir. Diğer taraftan ülkedeki dengeler, aynı zamanda uluslararası bir takım sonuçların da ortaya çıkmasına neden olacaktır ve uluslararası güçler bugün hâlâ devam eden iç savaşın önemli aktörleri arasında yer almaktadır.

Özetle, Arap isyanları sırasında Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin hemen hemen hepsinde protesto gösterileri yaşanmış ve her ülkenin etkilene düzeyi farklı olmuştur. Bu bağlamda Moritanya, Lübnan, Sudan, Suudi Arabistan, Cibuti, Batı Sahra ve Cezayir gösterileri küçük çaplı protestolarla atlatan ülkelerdir. Ancak özellikle Mısır, Libya ve Suriye’de yaşananlar, Arap isyanlarının demokratikleşmeye olan katkılarını da tartışmaya açmıştır. Bu konuda umutlu olanlar Arap Baharı sonrasında İslam ülkelerinde yaşanan gerginliği, demokrasiye geçişin bir adımı olarak değerlendirmesine rağmen, tersi görüşü savunanlara göre ise bölgede yaşananlar aslında uluslararası güçlerin Ortadoğu üzerinde giriştikleri yeni bir haritalandırma çabasıdır. Öteye gidemeyecektir.

⁵⁵<https://www.biliste.com/suriyedeki-savasin-10-nedeni/> (Son Erişim: 13.12.2015)

⁵⁶<http://www.ntv.com.tr/dunya/suriyeyi-anlamak-baas-nasil-dogdu,PGZtoNqZ9EC8GdShJjaYhg>(Son Erişim: 13.12.2015)

Diğer taraftan normatif bir çerçevede değerlendirildiğinde – Avrupa’da dâhil bütün ülkeler için- demokrasiye geçiş süreçlerinin o kadar da kolay olmadığı bilinmektedir. Çoğu zaman demokrasiye geçişler bir takım sancılı toplumsal çekişmelere ve iç savaflara neden olmakta, kimi zaman da geriye dönüşler yaşanmaktadır. Dolayısıyla bugün Ortadoğu’da yaşanan sürecin sonuçlarına ilişkin bir takım değerlendirmelere ulaşabilmek adına, toplumları demokrasiye götüren dinamikleri tanımlamak amacıyla geliştirilmiş genel teorik yaklaşımlardan yararlanmak oldukça önemlidir.

3.2. Demokratikleşme Perspektifinden Arap Baharı’na Yönelik

Değerlendirmeler

Demokrasiye geçiş süreci aslında -Doğu ve Batı ayrımı olmadan- bütün ülkeler için basit bir süreç değildir ve tek bir yol üzerinde ilerlememektedir. Dolayısıyla hemen hemen bütün toplumlar, demokratik toplumu farklı yollardan kurumsallaştırmaya çalışmakta ya da kurumsallaştırmaktadır. Nitekim bazı ülkelerde liberal demokrasi en ağır iç savaşların ardından güçlülkle kurulabilirken, bazılarında ise uzlaş ve orta yol kullanılarak inşa edilebilmiştir. Diğer taraftan günümüz dünyasında anılan anlamda çağdaş ve liberal demokrasiyi kurumsallaştıran ülkelerde aynı zamanda birey ve hakları öncelikli kabul edilirken, toplumsal yapının da daha liberal bir kimlik kazandığı görülmektedir. Farklı bir ifadeyle, temsili demokrasiyi ileri düzeyde uygulayan ülkelerin toplumsal yapılarında da liberal öğeler geleneksel öğelere göre daha güçlüdür.

Toplum yapısındaki liberalleşme ve siyasi olarak demokratikleşme, temelde birbiriyle ilişkili birçok dinamiğin üzerinde yükselmektedir. Ayrıca demokratik topluma götüren tek bir yol ya da yöntemden de bahsedilememektedir. Kanaatimizce toplum yapısındaki liberalleşme demokrasinin kalıcılığı açısından oldukça önemlidir.

Bu bağlamda önemli bir nokta, bu çalışmada İslam ülkelerinde demokrasinin işlerlik kazanması, liberal değerlerin toplumsal yapıda yerleşik hale gelmesiyle doğrudan ilgili olarak ele alınmaktadır. Yani yönetimlerin sadece seçimle belirleniyor olması -ilk bölümlerde yer alan yaklaşımlara paralel olarak- ‘demokratikleşme’ için yeterli görülmemektedir. Yine bu çalışmada Arap Baharı isyanlarının bölgedeki demokratikleşme yolunda taşıdıkları önem de daha çok liberal toplumun gelişmesine olan katkıları yönünden ele alınacaktır.

Bu yaklaşımlarda bir toplumu demokrasiye götüren etkenlerle ilgili belirlenmiş ana çerçeveler önem taşımaktadır. Dolayısıyla her ne kadar liberalleşme ve bağlı olarak

demokratikleşme zor, karmaşık ve tek düze bir süreç olmasa da bu durum, demokratikleşme adına genel-geçer yaklaşımların geliştirilemeyeceği anlamına da gelmemektedir. Nitekim bugün bir toplumda demokrasinin kurumsallaşmasına katkı sağlayan dinamiklerle ilgili bir takım genellemelerin yapılması yoluna gidilmiştir. Bu bağlamda Huntington, Üçüncü Dalga adlı kitabında ülkeleri demokratlaşmaya götüren nedenlere ilişkin uzunca bir liste yayımlamıştır. Buna göre:

Tablo 2: Bir Ülkeyi Demokratikleşmeye Götüren Etkenler

Yüksek genel ekonomik refah düzeyi
Gelir ve/veya servetin nispeten eşit dağılımı
Piyasa Ekonomisi
Ekonomik Gelişme ve Sosyal Modernleşme
Toplumun tarihinin belli bir döneminde bir feodal aristokrasi
Toplumda feodalizmin olmayışı
Güçlü bir burjuvazi (Barrington Moore'un özlü deyişiyle; 'Burjuvazi olmazsa demokrasi de olmaz')
Güçlü bir orta sınıf
Yüksek okuryazarlık ve eğitim düzeyleri
Amaçsal değil araçsal bir kültür
Protestanlık
Sosyal çoğulculuk ve güçlü ara gruplar
Siyasal katılmanın genişlemesinden önce siyasi yarışmanın gelişmesi
Sosyal gruplar, özellikle siyasetle yakından bağlantılı olanlar içerisinde demokratik otorite yapıları
Toplum içi şiddetin aşağı düzeylerde olması
Demokrasiye bağlı siyasi liderler
İngiliz Sömürgeciliği Deneyimi
Hoşgörü ve uzlaşma gelenekleri
Demokrasi yanlısı bir dış gücün işgalinde yaşama
Demokrasi yanlısı bir dış gücün nüfuzu altında bulunma
Elitlerin, demokratik milletleri taklit etme arzusu
Hukuka ve bireysel haklara saygı gelenekleri
Cemaat (etnik, ırksal, dinsel) türdeşliği

Cemaat (etnik, ırksal, dinsel) türdeşliğinden yoksunluk
Siyasal ve sosyal değerler üzerine oydaşma
Siyasal ve sosyal değerler üzerinde oydaşmadan yoksunluk

Kaynak: Samuel P.Huntington, “Üçüncü Dalga, 20.Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma”, 2007, Kıta Yayınları, Ankara, ss.39.

Huntington yukarıdaki tabloda yer alan başlıkları genel olarak bir ülkede demokrasiyi teşvik edecek ya da demokratikleşmeyi getirecek dinamikler olarak nitelendirmiştir. Bazıları üzerinde tartışmalar devam etse de yine de bu kriterler genel ve yaygın olarak demokrasiyi teşvik eden dinamikler arasında sayılmaktadır. Burada önemli bir nokta; elbette sayılan dinamiklerin her birinin demokratikleşmeye etkisi farklı düzeylerde ve toplumların kendi içyapılarıyla ilişkili olarak değişmektedir. Hepsinin bir arada görülme ihtimali de yoktur.

3.2.1.Ortadoğu Ülkelerindeki Demokratikleşme Süreci ve Ekonomik Dinamikler

Bu bağlamda yukarıda sayılan temel etkenlerle ilişkili olarak Arap Baharı incelendiğinde ilk dikkat çeken durum halk devrimlerinin yaşandığı ülkelerdeki gelir seviyesinin yüksekliğidir. Huntington başta olmak üzere bu alanda çalışma yapan birçok isim demokratikleşmeye aday ülkelerde, kişi başına düşen gelir oranlarına ilişkin bir takım sınırlar belirleme yoluna gitmiştir. Huntington’a göre 1976 yılında üçüncü dalgada demokratikleşen ülkelerdeki kişi başına düşen milli gelir, 1000-3000 dolar arasındadır. (Huntington, 2007: 62) Bugünün şartlarına göre bir değerlendirme yapan Zakaria ise bir ülkenin demokrasiye geçiş bölgesinde yer alması için 3000-6000 dolar arasında kişi başı milli gelire ihtiyacı olduğunu vurgulamaktadır. (Zakaria, 2009: 103) Bu veriler bağlamında Ortadoğu ülkeleri incelendiğinde, çoğunun kişi başına düşen gelir açısından zaten demokrasiye geçiş bölgesinde yer aldığı görülmektedir.

Ortadoğu ülkelerinde 2010 yılı yani Arap Baharı hareketlerinin başladığı dönem itibariyle kişi başına düşen gelir miktarları ve GSYİH ile ülkelerin yıllık büyüme oranları şöyledir:

TABLO 3: Ortadoğu Ülkeleri GSYİH, Kişi Başına Düşen SAGP ve Yıllık GSYİH Büyüme Oranları, (GSYİH: Dolar)
(Kişi Başına Düşen GSMG - SAGP Doları Cinsinden: Dolar)

Ülke	GSYİH Oranları	Kişi Başına Düşen GSMG-(SAGP Doları Cinsinden)	Yıllık GSYİH Büyüme Oranları
KATAR	125,122.310.000	111,420	% 16,7
KUVEYT	115,416.400.000	78,100	% 2,4
BAE	286,049.340.000	56,230	% 1,6
SUUDİ ARABİSTAN	526,811.470.000	43,930	% 4,8
UMMAN	58,641.350.000	39,300	% 4,8
BAHREYN	25,713.270.000	35,790	% 4,3
LİBYA	74,773.440.000	28,570	% 5
İSRAİL	232,909.550.000	28,130	% 5,8
LÜBNAN	38,009.950.000	15,730	% 8
İRAN	422,568.110.000	14,923	% 6,6
CEZAYİR	161,207.300.000	12,570	% 3,6
IRAK	138,516.720.000	12,260	% 5,5
ÜRDÜN	26,425.380.000	10,940	% 2,3
MISIR	218,888.320.000	9,700	% 5,1
TUNUS	44,426.020.000	9,680	% 3,2
FAS	90,770.210.000	6,080	% 3,6
FİLİSTİN BÖLGESİ	8,913.100.000	4,350	% 2,3
YEMEN	30,906.750.000	4,050	% 3,3
CİBUTİ	1,128.610.000		% 4,5

Kaynak: Dünya Bankası, <http://www.worldbank.org/>

Yukarıdaki veriler dikkatli incelendiğinde, Arap ülkelerinin hem GSYİH oranlarında, hem de kişi başına düşen milli gelirden demokratikleşme koridorunda yer alan ülkeler arasında bulunmaktadır. Ancak bilindiği gibi bu veriler demokratikleşme ihtimalini gösterse de tek başına demokratikleşme için yeterli değildir. Diğer taraftan çelişkili olarak, yüksek kişi başı gelir oranlarına rağmen bu ülkelerde halkın geneli

düşünüldüğünde yoksulluğun yaygın olduğu görülmektedir ki bu durum da ülke gelirlerinin reel anlamda ne kadar halka yansıdığı sorusunu akıllara getirmektedir.

Diğer taraftan Arap ülkeleri zenginliklerini çoğunlukla doğalgaz, petrol gibi yer altı kaynaklarından elde etmektedir ve gerçek anlamda piyasa temelli kapitalist toplum oluşturulamamıştır. Dolayısıyla her ne kadar rantıye devlet teorisi bağlamında Arap ülkelerinin doğal kaynak zenginliği liberal demokrasiyi inşa etmede bir engel olarak değerlendirilse de günümüz dünyasında hem doğal kaynak zengini olan hem de çağdaş normlarda liberal demokrasiyi kurumsallaştırmış ülkeler bulunmaktadır. İlişkili olarak kanaatimizce, doğal kaynak zenginliğinin liberal demokrasinin kurumsallaşmasını engellediği yönündeki tezler tartışmaya açıktır ancak toplumdaki liberalleşme ile liberal demokrasinin inşası arasında önemli bir korelasyon bulunmaktadır. Bu pencereden bir değerlendirmede petrol ve doğalgaz zenginliği liberal demokrasinin kurumsal hale gelmesinde önemli bir engel teşkil etmese de tek başına da yeterli değildir. Sanayi üretimi, sektör çeşitliliği ve kapitalist toplum ile liberal demokrasinin kurumsallaşması açısından önem taşımaktadır. Nitekim “Kapitalist toplumun açıklanan ilkeleri; kişilerin zenginliklerini arttırma yolunda özel mülkiyeti hiçbir kısıtlamaya bağlı olmaksızın kullanmaları, pazar düzeneği aracılığıyla istikrarlı bir biçimde, mutlaka tüm toplumun zenginliğinin ve mutluluğunun artmasına yol açacağı düşüncesidir.” (Moore, 2012: 48)

Dolayısıyla liberal toplumun gelişimi aynı zamanda gelirin toplumdaki kesimler arasında eşit dağılımı ve insani gelişmişliğin sağlanmasıyla da doğrudan ilgilidir. Ancak Arap baharı isyanlarının başladığı 2010 yılı temel alındığında Ortadoğu ülkelerinde insani gelişmişlik oranlarının oldukça düşük olduğu ve aslında zenginliğin toplumsal tabana yayılmadığı görülmektedir. Nitekim BM’in temelinde uzun ve sağlıklı bir hayat, bilgiye erişim, iyi bir yaşam standardı, kaynakların dağılımı ve cinsiyet eşitliği kriterlerinin aldığı 2010 İnsani Gelişme Endeksi’nde⁵⁷, BAE 32, Katar 38, Bahreyn 39, Kuveyt 47, Libya 53, Suudi Arabistan 55, İran 70, Tunus 81, Ürdün 82, Mısır 101, Yemen 133’üncü sıradadır.⁵⁸

Bu veriler incelendiğinde, İslam ülkelerinde, ekonomik zenginliğin toplumsal kesimler arasındaki dağılımı ve kişi başına düşen milli gelir oranına göre insani gelişmişliği sağlanmasında oldukça sorunlu yanlar olduğu görülmektedir.

⁵⁷ İnsani Gelişme Endeksi hesaplanırken, Yaşam Beklentisi Endeksi, Eğitim Endeksi ve GSYİH Endeksi’nin aritmetik ortalaması alınmaktadır. İGE= 1/3* (Yaşam Beklentisi Endeksi) + 1/3*(Eğitim Endeksi) + 1/3*(GSYİH Endeksi)

⁵⁸http://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/docs/Publications/hdr/HDR_2010_EN_Complete_reprint.pdf (Son Erişim: 15.12.2015)

Daha farklı bir ifadeyle, toplumların kendi iç dinamikleri bağlamında, petrol gelirlerinin yanında üretim ve piyasa ekonomisine dayalı olarak zenginleşmeleri ve zenginliğin daha geniş kesimler arasında dağılımı, bireysel hakların daha da önemli hale geldiği bir toplum yapısının oluşmasına neden olan temel dinamikler arasında değerlendirilmektedir. Bu durumu Zakaria ana hatlarıyla şöyle ifade etmektedir; “Ekonomik gelişme süreçleri genellikle liberal demokrasinin doğuşu için gerekli iki unsur üretir. Birincisi, toplumun anahtar kesimlerinin -en önemlisi özel girişimlerin ve daha geniş burjuvazi- devletten bağımsız bir güce kavuşmasını sağlar. İkincisi, toplumdaki bu kesimlerle pazarlık yapan devlet, daha yumuşak ve daha az kaprisli olur ve toplumun ihtiyaçlarını daha duyarlı –veya seçkinlerin ihtiyaçlarına toplumun ihtiyaçlarından daha az- ve yasa yönelimli hale gelir. Bu süreç genellikle istem dışı olarak liberalizasyonla sonuçlanır.” (Zakaria, 2009: 74)

Oysa Ortadoğu'daki çoğu ülkede durum tam anlamıyla böyle değildir. İslam ülkelerinde zenginlik daha çok askeri, bürokratik, aşiret ve iktidara yakın olanların oluşturduğu elitlerin elindedir. Nitekim BM'in temelinde uzun ve sağlıklı bir hayat, bilgiye erişim, iyi bir yaşam standardı, kaynakların dağılımı ve cinsiyet eşitliği kriterlerinin aldığı 2010 İnsani Gelişme Endeksi'nde⁵⁹, BAE 32, Katar 38, Bahreyn 39, Kuveyt 47, Libya 53, Suudi Arabistan 55, İran 70, Tunus 81, Ürdün 82, Mısır 101, Yemen 133'üncü sıradadır.⁶⁰

Diğer taraftan bu ülkeleri demokrasiye götüren etkenler arasında sayılan toplumun tarihinin belli bir döneminde feodal aristokrasinin olması yaklaşımı ile de yakından ilgidir. Nitekim ilgili bölümde aktarıldığı üzere aslında Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerindeki aşiret yapıları, aynı zamanda feodal birimlerle aynı mantık temellerinde işleyen feodal yapılardır. Dolayısıyla bölgede feodal sistemle ilgili önemli sorun kanaatimizce feodal yapıların olmamasından değil bu yapıların çözülememesinden kaynaklanmaktadır.

3.2.2. Ortadoğu Ülkelerinde Sivil Toplum ve Demokratikleşme Kültürü

Samuel Huntington, toplumları demokrasiye götüren etkenler arasında güçlü bir burjuvazi ile güçlü bir orta sınıfın olmasını, sosyal çoğulculuk ve güçlü ara gruplarla

⁵⁹ İnsani Gelişme Endeksi hesaplanırken, Yaşam Beklentisi Endeksi, Eğitim Endeksi ve GSYİH Endeksi'nin aritmetik ortalaması alınmaktadır. İGE= 1/3* (Yaşam Beklentisi Endeksi) + 1/3*(Eğitim Endeksi) + 1/3*(GSYİH Endeksi)

⁶⁰http://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/docs/Publications/hdr/HDR_2010_EN_Complete_reprint.pdf (Son Erişim: 15.12.2015)

ilişkili olarak ele almıştır. Bu bağlamda bilindiği gibi bir toplumda burjuvazi ve güçlü orta sınıfın varlığı da yine toprak reformu, servetin daha eşit dağılımı, çeşitlenen sektörel piyasalar ve piyasa ekonomisi ile doğrudan ilişkilidir. Ancak İslam ülkelerinde askeri, bürokratik, aşiret ya da belli ailelerin egemenliğindeki elitist yaklaşım burada da karşımıza çıkmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi İslam ülkelerindeki rejimler, - Lübnan gibi daha demokratik kabul edilen yönetimlerin dışında- otoriter rejim olmalarının yanında, Merkel'in kusurlu demokrasiler arasında saydığı egemen güç demokrasisine de uymaktadır. Hatırlanacağı üzere Merkel, egemen güç demokrasisini, siyasi alanların ordu, gerilla, militan, girişimci, toprak sahipleri ya da çok uluslu şirketler gibi belli güçlerin egemenliğinde olduğu demokrasiler olarak tanımlamıştır. (Merkel, 2001: 62) Nitekim İslam ülkelerinde, bazılarında devam eden feodal yapı, bazılarında ise egemen güç demokrasisi, bir toplumu liberal topluma taşıyacak bağımsız ve güçlü bir burjuvazi ile orta sınıfın oluşmasını da engellemektedir. Bu bağlamda her ne kadar sermaye sahibi sınıf oluşturulsa da bu sınıf çoğunlukla bağımsız değildir ve daha çok egemen güçlere bağımlı hareket etmektedir. Oysa bölgedeki sosyal ve kültürel değişim liberal ve demokratik ilkeleri benimsemiş güçlü sivil toplumun kurumsallaşmasıyla doğrudan ilgilidir. “Mısırlı sosyolog Saadettin İbrahim’e göre, siyasi ve kültürel dönüşüm bireylerin bir yandan primordial formasyonlardan kendilerini ayırmalarını, öte yandan da çıkarlarını sivil toplumun aracı kurumları çerçevesinde ifade etmesini gerektirir.” (İbrahim ve Wedel, 2009: 37) demektedir. Dolayısıyla “Devlet, sosyal ve kültürel değişimi sağlamaya ne istekli ne de yetenekli olduğuna göre de bu görevi üstlenme rolü ancak sivil toplumun olabilir.” (İbrahim ve Wedel, 2009: 37)

Ancak bölgede gelişecek sivil toplumun belli niteliklere sahip olması gerekmektedir. Yani İslam ülkelerinde liberal toplumun gelişimine katkı sağlayacak bir sivil toplum oluşumundan bahsedebilmek için bu örgütlerin aynı zamanda örgütlü bir yapı olmalarından daha ötede toplumsal işlevleri yerine getirmesi beklenmektedir. Saadettin İbrahim, İslam ülkelerinde olması gereken sivil toplumun görev ve işlevlerini şöyle sıralamaktadır:

“Sivil toplumun kurumlarının verimli olması. Çünkü sosyal ve siyasi katılım, sivil toplumun kurumlarındaki verimliliğe ve örgütlülük derecesine bağlıdır. Sivil toplum, siyasi toplumsallaşmanın verimliliğini arttırır ve daha fazla katılıma imkân verir. Sivil toplum bireylere, devlet karşısında koruma sağlar. Ama aynı zamanda da siyasi ve toplumsal protesto için supaplar sağladığı için siyasi ve

toplumsal düzeni sağlamlaştırır. Sivil toplumun kurumları devleti, bundan böyle dolduramayacağı sosyal ve ekonomik alanlarda ikame eder. Nitekim birçok Arap devleti artık, kalkınma programlarını finanse edebilecek ve yönetebilecek durumda değildir.” (İbrahim ve Wedel, 2009: 39)

Dolayısıyla aslında Ortadoğu ülkelerinde de sivil toplum yapıları vardır; ancak bu yapıların liberal ve demokratik toplumun oluşmasına olan katkısı sorgulanmaktadır. Çünkü çağdaş liberal demokrasilerde sivil toplum kuruluşlarının gücü, hükümetin politikalarını eleştirmesine rağmen aynı zamanda rahat faaliyet gösterebilmeleriyle doğrudan ilgilidir:

“Hükümetin kilit politikasını eleştiren sivil örgütlerin faaliyet özgürlüğüne özel önem veren değerlendirme kaçınılmaz olarak göreceli kalacaktır. Bu değerlendirme, hükümetin hangi politikalarının ‘kilit’ nokta olarak görüldüğüne ve örgütlerin sahip olduğu özgürlüğün derecesine bağlıdır... Sivil toplumun gücünün boyutunun ölçülmesi yargıya bağlıdır. Batılı demokratik sistemlerde bile sivil örgütler belli sınırlar içinde faaliyet gösterir... Bu kategoriye giren Ortadoğu ülkeleri İsrail, Ürdün, Lübnan, Fas ve Türkiye’dir. Bunların hepsinde teminat altına alınmış hukuki çerçeve içinde faaliyet gösteren çok çeşitli siyasi partiler vardır.” (Niblock, 2011: 590)

Ancak otoriter rejim uygulamalarının ağır bastığı İslam ülkelerinde, sivil toplum kuruluşlarının varlığı ve etkinliği rejime verdikleri destekle doğru orantılıdır. Hatta birçoğunda muhalefet en ağır baskılara maruz kalmaktadır.

Diğer taraftan liberal ve demokratik bir toplumun gelişmesine katkı sağlayacak sivil toplum kuruluşlarının temel özgürlük hakları arasında muhalefet yapmak yer alsa de genel anlamda geniş hareket alanına sahip olmaları gerekmektedir. Bu alanda:

“Ülkeleri tasnif etmede kullanılacak en temel faktör, kilit hükümet politikalarını eleştiren örgütlere devletin faaliyet izni vermesidir. Bu tür örgütlere faaliyet izni verme konusundaki isteklilik, devletin gücünü kısıtlamayı kabul ettiği anlamına gelir. Bu ayrıca, devletin sivil toplum kuruluşlarıyla birlikte çalışması gerektiğinin kabulüdür. Buna ilaveten, sivil örgütleri etkili hukuki koruma altına alarak bu istekliliği desteklemek gerekir. Genellikle muhalif sivil örgütlerin serbestçe faaliyet gösterebilme imkânı, onları koruyacak sağlam bir hukuki zemin gerektirir.” (Niblock, 2011: 590)

Niblock, ayrıca bir kabile konfederasyonu veya dini bir hareket gibi yapılarla bağlantısı olan bir sivil toplum kuruluşunun, bu etkin kanal vasıtasıyla etkin bir koruma sağlayacağını belirtmiştir (Niblock, 2011: 590) Ancak bu durum bölgedeki sivil toplum

örgütlerinin düşüncelerini özgürce ifade etmelerinden daha çok bağlı buldukları gücün himayesinde hareket etmelerine neden olmaktadır ve kanaatimizce yine sınırlı çok seslilik anlamına gelmektedir. Nitekim bugün zaten Arap dünyasındaki muhalif sivil toplum kuruluşları, daha çok dini bir hareketin himayesinde varlıklarını sürdürmekte ve taleplerini de yine bu hareketlerin istekleriyle ilişkili olarak gündeme getirmektedirler. Farklı bir ifadeyle İslam ülkelerinde; “Dini tabanlı gönüllü derneklerle siyasi/toplumsal hareketler, 1970’lerin başından itibaren hem sayıca hem güç olarak istikrarlı biçimde büyümüştür... Gönüllü derneklerin artan faaliyetleriyle genel olarak büyüyen İslamcılık eğilimi arasında sık sık bağ kurulur ancak bu hareket bölgede gerçekleşen daha geniş çaplı toplumsal ve ekonomik gelişmelerden beslenmektedir.” (Niblock, 2011: 587)

Bu pencereden bir değerlendirmede, İslam ülkelerinde 1970 yılından itibaren gelişen İslamcı tabanlı sivil toplum yapısının liberal demokrasiye evrilecek bir gelişim çizgisi izlemediği görülmektedir. Üstelik bölge ülkelerinde hâlâ otoriter rejimler ve elitler ile aşiretlerin egemenliğindeki toplumsal yapı kırılmamıştır. Oysa bilindiği gibi Batı Avrupa’da liberal toplumun gelişimi, şehirleşme paralelinde gelişen sivil toplum yapısıyla doğrudan ilgilidir. Avrupa’da şehirleşme süreci, toplumdaki geleneksel yapıları yapı bozumuna uğratarken, çeşitlenmiş, profesyonelleşmiş ve karmaşık şekilde yapılanmış bir sivil toplum yapısının ortaya çıkmasına neden olmuş, bu yapı ise Avrupa’da liberal demokrasiyi kurumsallaştıracak temel taşıyıcılar konumunda yer almıştır.

Tüm bu değerlendirmeler bağlamında, kanaatimizce Arap Baharı’nın İslam ülkelerinde, liberal bir demokrasinin inşasına olan katkısı, güçlü burjuvazi, güçlü orta sınıfta olduğu gibi geleneksel yapıları yıkarak güçlü bir sivil toplum gelişmesine olan katkısıyla da doğru orantılı olacaktır. Bu bağlamda, güçlü bir burjuvazi sınıfının oluşumu ile orta sınıf ve sivil toplum yapılanması, aynı zamanda Huntington’un liberal demokratik toplumun oluşması için gerekli gördüğü ekonomik gelişme, sosyal modernleşme, sosyal çoğulculuk, güçlü ara gruplar, hoşgörü ve uzlaşma gelenekleri ile hukuka ve bireysel haklara saygı geleneği, siyasal yaşamın genişlemesinden daha çok siyasal yarışmanın genişlemesiyle de doğrudan ilgili bir durumdur. Çünkü tüm bu olgular temelde birbirini besleyen bir dinamik içinde toplumsal açılımı sağlamaktadır.

Samuel Huntington’un demokrasiye götüren etkenler arasında saydığı ‘sosyal grupların’, kendi yönetimlerini belirlerken de demokratik kültürü önemsemeleri demokrasinin toplumsal olarak yaygınlaşmasına ve kurumsallaşmasına neden olacak

önemli aşamalar arasında yer almaktadır. Dolayısıyla kanaatimizce, demokratik bir toplumun inşasında sosyal grupların varlığından daha fazla önemli olan, bu grupların demokrasi kültürünü benimsemeleri ve kimliklerinin bir parçası haline getirebilmeleridir. Bu paralelde, bilindiği gibi İslam toplumlarında, İslami yapıların yanında aşiretler de önemli sosyal gruplar arasında anılmaktadır. Ancak bu grupların özellikle sömürge ve sonrası dönemde, toplumsal yapı üzerindeki etkileri, liberalleşme ve demokratikleşme yönünde değildir ve bu gruplar bölge ülkelerinde siyasi gerilimi arttıran bir etkiye neden olmuşlardır. Farklı bir ifadeyle: “Bu dönemde siyasi sistem içindeki gerilim giderek artmıştır. Sosyal ve ekonomik değişim, çıkarları toplumun radikal biçimde dönüşümünü gerektiren toplumsal güçleri ön plana çıkarmıştır. Dini ve kabile ittifaklarının desteğini arkasına alan cemaat liderlerinin sivil toplum içinde oynadığı belirgin rol, çoğu zaman hükümetlerin eğitimli orta sınıf, sanayi işçileri ve öğrencilerin taleplerine cevap verme kabiliyetini veya arzusunu kısıtlamıştır.” (Niblock, 2011: 584)

Bu bağlamda Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde, sosyal alanda etkin olan yapılar daha çok dinî yapılar ve kabile ittifaklarıdır ve bu yapılar için birey temelli bir özgürlükten daha çok grup kimliği ve aidiyet duygusu önemlidir. Diğer taraftan bu yapılar söylemlerinde her ne kadar demokratik ilkeleri önemsediklerini ifade etseler de uygulamada ise demokrasinin o kadar da işlemediği görülmektedir.

Farklı açıdan bir değerlendirmede, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin toplum yapısında, batılı anlamda liberal demokratik toplum bilincinin gelişmesini engelleyen en önemli algı, ‘baba’ kavramının yanı sıra geleneksel yapıların ve aidiyetin önemli olduğu algısıdır. Çünkü toplumsal hafızada güçlü bir yer edinen bu algı topluluğun haklarını, birey haklarından daha önemli hale getirmektedir. Bu paralelde, İslam ülkelerinde liberal anlamda birey temelli özgürlük aslında, sosyal ve toplumsal yapıda ve geleneksel hafızada güçlü bir yere sahip değildir. Lübnanlı Halim Bereket’e göre:

“Arap ailesinde görülen baba-egemen ilişkilerin ve değerlerin işte, okulda, dinde, siyasette ve toplumsal örgütlenmede de baskın oldukları görülmektedir. Bütün bunlar içinde ‘baba’ figürü yetkiyi tekeline alarak diğerlerini yönetir, diğerlerinin kati biçimde itaatini ister ve görüş ayrılıklarına çok az hoşgörü gösterir. Paternal bir imaja sahip yetkili makamlar (yöneticiler, liderler, öğretmenler, işverenler ve müfettişler) güven içinde bu otoriter piramidinin en üstünde otururlar. Bir kere bu konuma geldiğinde patriark, eşit derecede partiarkal birisi olmadıkça tahtından indirilemez.” (Zakaria, 2009: 135-136)

Oysa liberal demokrasinin gelişiminde etkili olan sosyal grupların ve sivil toplumun aynı zamanda demokrasiyi içselleştirmeleri toplumsal dönüşümde etkili bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Farklı bir ifadeyle, liberal toplumun gelişimi ve liberal demokrasinin kurumsallaşmasında, kanaatimizce sivil toplum yapılarının varlığından daha çok bu yapıların demokrasiyi özümsemeleri önem taşımaktadır. Dolayısıyla Arap Baharı isyanlarının bölgedeki sosyal yapılar üzerinde getireceği bireysel ve liberal temelli değişim oranıyla liberal demokrasinin kurumsallaşması doğru orantılı olacaktır.

3.2.3. Ortadoğu’da Demokratikleşme Çabaları ve İslami Hareketler

Ortadoğu ülkeleri İslamcı yapıların toplum üzerindeki etkisi bağlamında değerlendirildiğinde, özellikle sömürge dönemiyle birlikte Avrupa’nın tersi bir yönde gelişme görülmektedir. Avrupa ülkelerinde liberal demokrasinin inşası sırasında kilise ve dini hareketler siyasi alanda etkilerini büyük ölçüde yitirirken Ortadoğu ülkelerinde durum böyle olmamıştır. Bugün Ortadoğu ve Kuzey Afrika’da İslamcı olarak tanımlanan ve İslam’ı siyasi olarak yorumlayan akımlar, özellikle siyasi alanda önemli ideolojilerin temsilcileri durumundadır. Örneğin, Arap Baharı sonrasında birçok İslam ülkesinde, Müslüman Kardeşler Hareketi başta olmak üzere İslami akımlar, demokrasiye geçiş sürecinin temel aşamalarından birini oluşturan seçimlerden zaferler elde ederek çıkmışlardır.

Burada önemli diğer bir nokta, adı geçen İslami hareketlerin bölgedeki otoriter rejimlerin egemenliğinde en ağır baskılara maruz kalarak siyaset yapma imkânları bulamamalarıdır. Ancak yoğun baskılara rağmen, İslami örgütler yer altında örgütlenmelerini sürdürerek güçlü bir toplumsal taban oluşturmuşlardır. Dolayısıyla İslam ülkelerinde kimi zaman katı İslami söylemlere dayanan İslamcı yapılar, aslında çoğunlukla toplumsal alanda, destek görmekte ya da bu desteği kazanmaktadırlar. Kanaatimizce, İslami siyasi hareketlere verilen desteğin temelinde ise bu hareketlerin halkın sorunlarına olan yaklaşımlarının yanında toplumsal yapıda gelişen şartlar yer almaktadır. Nitekim İslamcı hareketlerin ilk ortaya çıktığı dönemler göz önüne alınırsa bu yapılara ivme kazandıran dinamiğin İslam’ın öz söyleminden daha çok Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerindeki sömürge süreci ve bölge halkının bu dönemde yaşadığı sıkıntılar ve aşırı yoksullaşmaları olduğu görülmektedir. Bu bağlamda bilindiği gibi İslamcılık akımı 1800’lü yılların sonlarından itibaren ortaya çıkmıştır ve bu dönemde bölge ülkelerindeki toplumsal koşullar ana hatlarıyla şöyledir:

“Birçok İslam toplumunun Batı ülkelerinin sömürgesi durumuna gelmesi; Batı sömürge hareketinin 18. ve 19. yüzyılda bütün hızıyla sürmesi, İslam toplumlarının bulunduğu coğrafyaların da sömürgeleşmesi İslamcı akımın doğuşuna önemli katkı sağlamış, İslam sömürgeleşmeye karşı mücadele edenlerin politik dilini oluşturmuştur. Aydın kesiminin doğuşu; dini bilgileri zayıf olmakla beraber bir Müslüman olarak hayat nizamlarının din ekseninde oluşması gerektiğine inandıkları için bu kavramlara dinden referanslar geliştirmeye çalışmaları, kamuoyunun oluşması; gazetenin yaygınlaşması aydınların ve ulemanın kamuoyu oluşturma gücünü arttırmış, daha önceleri dar sohbet halkalarında konuşulan konular artık binlerce insana her gün ulaşan araçlar ile kamuoyunun şekillenmesine etki etmiştir.” (Şentürk, 2011: 67-68)

Yine Osmanlı'nın Pan-İslamizm'i devlet politikası olarak benimsemesi, oryantalistlerin çalışmalarına karşı oluşan tepkiler, ilmiye sınıfının laik kurumlar karşısında yaşadığı sıkıntılar, İslam toplumlarında İslamcı hareketlerin yaygınlaşmasına temel oluşturmuştur. (Şentürk, 2011: 69)

Bu bağlamda tüm bu dinamiklerin etkisinde, 1800'lü yılların sonlarından itibaren ortaya çıkan ve güçlenen İslami hareketler, dinin kendi söyleminden daha çok ona getirilen yorumlarla birlikte, bölgede modern siyasetin de önemli bir dili haline gelmiştir. Diğer taraftan yine dine getirilen farklı yorumlara paralel olarak şekillenen tarikat yapıları, mezheplerin yanında farklı oluşumlar da, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde, siyasi alandaki etkilerini uzunca yıllar sürdürmüştür.

3.2.4. İslam Ülkelerindeki Demokratikleşme Sürecinde

Toplumsal Çatışma Alanları ve Sömürgeciliğin Etkisi

Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri toplumsal alanda önemli çatışma alanlarına sahip toplumlardır. Nitekim öncelikle din gibi önemli ve güçlü bir olgunun, özel alanın dışında, politik bir güç malzemesi olarak kullanılması, bölgede onlarca yıla yayılan iç savaşlara neden olmuştur. Oysa Huntington, toplum içi şiddetin aşağı düzeyde olmasını demokrasiye götüren nedenler arasında saymaktadır.

Bu bağlamda İslam ülkelerinin çoğu toplumsal türdeşlikten yoksun olduğu gibi hem dini hem etnik çatışma alanlarını da bünyesinde taşımaktadır ve çatışmaların çoğunu din temelli mezhep ayrılıkları oluşturmaktadır. Nitekim “Siyaset bilimcileri Jack Snyder ve Edward Mansfield, etkileyici bir veri setine dayanarak, son iki yüz yılda demokratikleşen ülkelerin, hem istikrarlı otokrasilerden hem de liberal demokrasilerden

önemli ölçüde daha fazla savaşa girdiklerini bulmuşlardır.” (Zakaria, 2007: 122) Dolayısıyla toplumsal çatışmalar, her ne kadar yaşandıkları dönem itibariyle antidemokratik ve şiddet içerikli bir karakter taşıyorlar da, sonrasındaki etkilerini değerlendirmek, -yaşandıkları an itibariyle- kolay değildir. Ancak genel bir değerlendirmede; bugün liberal demokrasiyi ileri düzeyde kurumsallaştırmayı başarmış ülkelerin, geçmişlerinde, uzunca bir dönem geniş çaplı ve kanlı iç savaş dönemleri yaşadıkları bilinmektedir. Bu paralelde, Kanaatimizce, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde yaşanan toplumsal çatışmaların, gelişmiş bir liberal demokrasinin inşa edilmesine katkı sağlamaları muhtemeldir. Çünkü savaş gibi acısı ve kaybı çok olan toplumsal bir süreç, savaşın taraflarını ister istemez içinde buldukları durum üzerinde düşünmeye itecektir. Bu noktada Sorokin’in toplumların bunalım dönemlerine ilişkin tespitleri oldukça önemlidir. Hatırlanacağı üzere Sorokin, bunalım dönemlerinin toplumları kendi içinde bir sorgulamaya ittiğini, sıradan insanların ülke meselelerine ilgi duyarak nedenleri üzerinde düşündüğünü, endişelendiğini ifade ederek, toplumsal-kültürel süreçlerdeki fikrîsel gelişmelerin ve dönüşümlerin büyük bunalım dönemlerinden sonra meydana geldiğini savunmuştur. (Sorokin, 2008: 21-22)

İlişkili olarak toplumların içinde buldukları bunalım dönemleri aynı zamanda gelişmelerine ve ilerlemelerine temel oluşturacak önemli dinamikleri de içinde taşımaktadır. Bu açıdan yapılabilecek bir değerlendirmede, bugün İslam toplumlarının içinde bulunduğu kaos durumunun, liberal ve demokratik bir toplumun doğuş sancıları olarak değerlendirilmesi de oldukça mümkündür.

Son olarak Huntington’un toplumları demokrasiye götüren etkenler arasında saydığı, İngiliz sömürgeciliği deneyimi, demokrasi yanlısı bir dış gücün işgalinde yaşama veya demokrasi yanlısı bir dış gücün nüfusu altında bulunma durumu Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin tarihinde sıklıkla görülen bir durumdur. Sömürgecilik deneyimine en önemli örnek ise Mısır’dır. Bilindiği gibi Mısır, uzun yıllar İngiliz sömürgesinin yönetimi altında kalmıştır ve ülkenin bu durumu çoğunlukla, yüzyılın en önemli sömürgecilik olaylarından biri olarak tanımlanmaktadır. Mısır’ı 1883’ten 1907’ye kadar İngiliz Valisi Lord Cromer tek başına yönetmiştir.

Ancak Mısır’ın modern dönem siyasi tarihi değerlendirildiğinde, ülkenin, Arap Baharı isyanlarına kadar, otoriter rejim baskılarının en ağır yaşandığı rejimlerle yönetildikleri görülmektedir. Üstelik Mısır’da anılan otoriter rejimlerin temelleri de yine sömürge döneminde atılmıştır. Çünkü İngiltere, her ne kadar liberal demokrasi yanlısı bir sömürge gücü olsa da, Mısır’ı her alanda kendi çıkarlarına uygun olarak

yönetmiş ve şekillendirmiştir. Bu durum ekonomik alanda net olarak görülmektedir. Mısır, bilindiği gibi pamuk üretimi ile öne çıkan ülkeler arasındadır ve sömürge döneminde üretim daha da artmıştır. Ancak bu dönemde Mısır'ın pamuk üretimi, ülke ekonomisinden daha çok İngiltere ekonomisine kaynak sağlamıştır. Sömürge döneminde, "Uygulanan tarım politikalarında, pamuk üretimi teşvik edilmiş, Mısır kelimenin tam anlamıyla bir pamuk üssü haline gelmiş ama ürettiği pamukları işlemeden neredeyse üretim maliyetine yine İngiltere'ye göndermiştir. Diğer taraftan Mısır değerli pamuğunu İngiltere'ye ihraç ederken, bu pamuktan yapılan İngiliz kumaşının bir numaralı ithalatçısı haline gelmiştir." (Çağlayan, 2010: 32) Yine bu dönemde Mısır'da uygulanan eğitim ve sosyal politikalarda da öncelikli amaç Mısır değil İngiltere'nin çıkarları olmuştur. Bu bağlamda Mısır İngiliz sömürgesinin ardından sömürge güçleri ile işbirliği içindeki otoriter liderler tarafında yönetilmeye başlanmıştır.

Yine bölgedeki İslami ve milliyetçi hareketlerin radikal bir çizgiye kaymasında da sömürge döneminin etkisi oldukça fazladır. Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri için sömürge dönemi, aynı zamanda bölgedeki toplumsal yapının değişmesine de kaynaklık etmiştir. Bu değişimler sırasında sivil toplumun yapısı da değişmiştir:

"Batı'nın ekonomik ve siyasi açıdan İslam dünyasına nüfuz etmesi, Ortadoğu'da sivil toplumun karakterini değiştirmiştir. Bununla birlikte, Batı'nın yönetime egemen olduğu dönem, önceden var olan sivil toplumun bütün unsurlarını imha etmemiştir. Toplumun geleneksel unsurlarının birçoğu varlığını sürdürürken, cemaat örgütleri belli bir rol oynamaya devam etmiştir. Devletin gücüne karşı direnme kabiliyetleri kuşkusuz azalmıştır. Bazı durumlarda da sömürgeci devletin idare mekanizmasının bir kolu olmaktan öteye gidememişlerdir." (Niblock, 2011: 584)

Dolayısıyla bu açıdan bir değerlendirmede, tüm bu etkilerin, Mısır'da, demokratik bir toplumun gelişmesine katkı sağlamadığı görülmektedir. Mısır bugün bölgede otoriter baskıların en yoğun olduğu rejimlerle yönetilen ülkeler arasındadır ve bu durum Arap Baharı isyanları ile 23 yıldır ülkeyi yöneten Mübarek'in devrilmesine kadar da devam etmiştir. Ülkede demokrasiye geçiş sürecinin sonuçları da tam anlamıyla kestirilememektedir. Yine bölgedeki diğer ülkelerde de durum çok farklı değildir.

Özetle, kanaatimizce, Arap Baharı isyanları, liberal demokrasinin kurumsallaşmasını tek başına sağlayamayacaktır. Çünkü Ortadoğu'da ve Kuzey Afrika'da liberal demokrasinin gelişmesi ve kurumsallaşması, aynı zamanda toplumdaki

liberalleşme ile doğru orantılıdır. Ancak bu noktada hatırdan tutulması gereken önemli bir ayrıntı, toplumsal liberalleşme ile demokratikleşmenin aynı şeyler olmadığıdır. Arap Baharı'nın liberal demokrasinin kurumsallaşmasına olan etkisi de bu ayrıma dayanmaktadır ve toplumsal liberalleşmeye olan katkısıyla doğru orantılıdır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MISIR

Mısır... Genel bir ifadeyle insanlık tarihinin kadim uygarlığıdır ve yaklaşık 6 bin yıllık tarihi birikime ev sahipliği yapmaktadır. İnsanoğlu için medeniyet tarihinin hemen her döneminde önemli yerleşim yerleri arasında yer almıştır. Kimi zaman en kanlı savaşların yaşandığı toprak parçası haline gelmiş, kimi zaman da en önemli barış anlaşmalarına tanıklık etmiştir. Bazen en derin bilgilerin saklandığı yeryüzünün kütüphanesi konumuna yükselmiş, bazen de en cahil uygulamaların yaşandığı insanlığın karanlık tarafını temsil etmiştir. Tarihi, yeryüzünde bulunan medeniyetler arasında en eskiye, arkaik döneme kadar uzanmaktadır. İnsanlık adına büyük bir bilginin kaynağı konumundadır ve asırlardır bu konumundan pek de bir şey kaybetmemiştir. Sahip olduğu birikimin sırrı hâlâ çözülememektedir. Öyle ki, Mısır'ın ilk dönemlerine ilişkin tarihi ve resmi belgelere ulaşamadığı için daha çok efsanelerle ve tasvirlerle anlatılmaktadır. “Doğası, ıssız sonsuzluğuyla yaşamı sürekli tehdit eden, kuzeyde düz ve kumlu, güneyde dağlık ve kayalık bir çölün kıyısında uzanan, Nil nehrinin her yıl kabarıp alçalın sularıyla sulanıp zengin ürünlerle dolup taşın, bereketli toprakların olduğu cömert bir doğadır.” (Hornung, 2004: 9) Bugün Mısır ile ilgili yapılan birçok çalışmada, Nil Nehri önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü Mısır'ın coğrafi, kültürel ve toplumsal gelişiminde Nil temel bir öneme sahiptir. Nil, Mısırlıların yaşam alanlarını belirlemekten, günlük hayatlarını düzene koymalarına kadar birçok alanda yol gösterici bir konumda olmuştur. Afet İnan'a göre Mısır'ın Aşağı Mısır ve Yukarı Mısır olarak tanımlanmasında Nil nehrinin yanı sıra güneşin konumu da önemli olmuştur. (Açıkalın, 2015: 13)

Delta, Mısır'ın yerleşim yerlerinin yüzde 63'ünü oluşturmaktadır. Ülke aynı zamanda kültürel olarak da homojen bir yapıya sahiptir ve bu yapının oluşmasında yine Nil Nehri oldukça önemlidir. Bu bağlamda Mısır, bu çalışmanın ilk bölümünde aktarılan yaklaşımlarla da ilişkili olarak, özellikle Nil nehri boyunca demokratik toplumun oluşmasına imkân tanıyacak coğrafi dinamiklere sahiptir. Nil Nehri'nin etkisiyle geniş ve verimli tarım alanlarına sahip olan Mısır, yerleşik yaşamın gelişmesine elverişli düzlükler üzerine inşa edilmiştir. Ülkenin sahip olduğu koşullar aynı zamanda yönetimlerin, merkezi olarak örgütlenmesine olanak tanımaktadır ve Mısır, tarihin ilk dönemlerinden itibaren güçlü merkezi yönetimlerle idare edilmiştir. Bu durum tarih öncesinde olduğu gibi tarihten sonraki dönemde ve modern Mısır'da da

aynı şekilde sürmüştür. Mısır, İngiltere'den yarı bağımsızlığını kazandığı 1923 yılından itibaren meşruti monarşi, 1952 yılındaki Hür Subaylar Darbesi'nin ardından ise Cumhuriyetle yönetilmeye başlamıştır ancak her ne kadar yönetimin niteliği değişse de merkezi yönetim gücünü korumuştur.

Bu bağlamda Mısır'ın resmi adı 1952 yılında gerçekleştirilen Hür Subaylar Darbesi'nden bu yana Mısır Arap Cumhuriyeti'dir. Yaklaşık 1 milyon bin 450 kilometrekarelik bir alana sahip olan Mısır'ın nüfusu 81 milyon 121 bindir ve ülke 218,4 milyar dolarlık Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'ya (GSYH) sahiptir. (İnat ve Ataman ve Telci, 2011: 224) Diğer taraftan Mısır, Arap dünyasının en büyük nüfusuna sahip ülkesi konumundadır. Ülkede azınlıklar da önemli bir yer tutmaktadır:

“Ağırlıklı nüfusu Sünni-Müslüman olan Mısır'da hukuken tanınmamalarına karşın, Hristiyanlar, Bahailer, Yahudiler, Şii Müslümanlar, Nubianlar, Rumlar ve Arapça konuşan Bedevileri kapsayan dini ve etnik azınlıklar vardır. Hristiyanlar, 60 milyonluk Mısır nüfusunun yaklaşık yüzde 10'unu oluşturmaktadır. Hristiyanların büyük çoğunluğu, İslam'ın doğuşundan ve Mısır'a yayılışından önce Mısır'da var olan ve Mısırlı Müslümanlarla ortak bir dili, kimliği ve kültürü büyük ölçüde paylaşan Ortodoks Hristiyan Kıptilerdir.” (Esposito ve Voll, 1998: 270)

Farklı etnik ve dini kökene sahip olsalar da Mısır'da, bütün azınlıklar yaşamlarını normal şartlarda devam ettirebilmektedir. Sünni Müslüman çoğunluk ile Hristiyan Kıpti cemaat arasında kimi zaman gerilimler ortaya çıkmaktadır; ancak gerilimlere rağmen Kıptiler, diğer azınlıklar gibi, genelde kendi inançlarının gereklerini yerine getirebilmekte, yaşayabilmekte, çalışabilmekte ve zenginleşebilmektedir. (Esposito ve Voll, 1998: 270) Dolayısıyla Mısır'daki farklı etnik ve dini unsurlar iç denge anlamında önemli çatışma alanları oluşturmamaktadır. Ülkede ayrıca 'fellahlar' da önemli bir nüfusa sahiptir.

Bu bağlamda bilindiği gibi bir ülkede toplumsal gruplar arasındaki çatışmalar siyasi istikrarın sağlanmasında önemli sorunlara neden olmaktadır. Mısır'da da toplumsal çatışma alanları vardır; ancak bir önceki bölümde aktarıldığı üzere Libya'daki aşiretler, Ürdün'de Ürdün-Filistin uyruklular, Yemen'de Sünni Güney Yemen ile Şii ve aşiret ağırlıklı Kuzey Yemen, Bahreyn ile Irak'taki Sünni-Şii çatışmaları, Suriye'deki Nusayri Müslümanlar-Sünniler ve yine aşiret yapıları arasındaki çatışmalar düşünüldüğünde, Mısır'ın toplumsal yapısındaki çatışma alanları oldukça sınırlıdır. Diğer taraftan Mısır'ın geneli düşünüldüğünde, aşiret yoğun bir toplum yapısından söz

edilemese de Sina Yarımadası ve Delta'nın bir bölümünde olduğu gibi bazı bölgelerde aşiret yapılarının etkin olduğu görülmektedir. Mısır'da nüfus yapılarının farklılaştığı temel alanlar ise kentler ve kırsal alanlardır. Kent nüfusu daha çok orta sınıf olarak da tanımlanabilecek kesimi oluştururken kırsal alanlarda tarımla uğraşan ve daha düşük gelirli kesim yaşamaktadır.

Mısır, coğrafi ve demografik yapısının yanı sıra, tarihi ve kültürel özellikleriyle Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri arasında birçok açıdan öncelikli bir konumda ve rol model durumundadır:

“Tabiat, Mısır’a en önemli Arap devleti olma özelliğini bağışlamıştır. Coğrafi olarak Arap dünyasının doğusu ve batısı arasında bir köprü meydana getirmektedir ve yasal statüleri eski emperyalist güçler tarafından yapay sınırlarla çizilen diğer Arap devletlerinin tersine, Mısır dört bin yıldan bu yana özel bir coğrafi birim olagelmıştır. Mısır aynı zamanda bütün Arap devletleri arasında en fazla nüfusa sahip olanıdır. 1958’de Arap devletlerinin toplam nüfusunun yüzde 35’i burada yaşamaktadır.” (Didşava, 2004: 128)

Dolayısıyla Mısır bölgede çok yönlü bir yapıya sahiptir ve bu yapı tarihin her döneminde Ortadoğu toplumları için model olma özelliği taşımıştır: “Çoğu Müslüman için Mısır, El-Ezher Üniversitesi’yle, dini bayramlar ve din büyüklerinin doğum günlerinde düzenlenen şenlik gelenekleriyle, yılda bir gün Kâbe’ye gönderilecek yeni giysilerin giyildiği tören alayıyla İslam’ın kalbi ve ruhudur... Mehmet Ali’nin reformları ve Süveyş Kanalı inşaatıyla tanışan günümüz öğrencilerine Mısır, 19. yüzyıl Ortadoğu’sunun en Batılılaşmış ülkesi görünecektir.” (Goldschmidt Jr. ve Davidson, 2011: 250)

Mısır’ın sahip olduğu bu toplumsal ve kültürel zenginlik aynı zamanda siyasi sistemlerine de yansımıştır. Ülke bugüne kadar sayısı net olarak bilinemeyecek farklı siyasi yönetim modeliyle yönetilmiştir. Mısır’da tarihin en vahşi diktatörlerinden çağdaşlarına göre en demokratik olanlarına kadar geniş bir yelpaze içinde yüzlerce kişi ve sistem hüküm sürmüştür. Ancak bugüne bakıldığında kadim uygarlığa beşiklik etmiş bu memleket, bu birikimle çelişen bir rejimle modern zamanlarda yönetilmektedir.

Günümüz dünyasında Mısır diktatörlerle birlikte anılan, otoriter rejimlerin etkisi altında; demokrasinin, insan hak ve özgürlüklerinin çağdaşlarına göre oldukça geride uygulandığı bir ülke konumundadır. Ülkelerin demokrasi alanında aldığı yolu ve kat ettiği gelişmeleri izleyen Freedom House gibi kurumlara göre Mısır, “kısmen özgür” ülkeler statüsündedir. Mısır, The Economist Dergisi’nin her yıl düzenli olarak

gerçekleştirdiği Demokrasi İndeksi'nin 2010 yılı değerlendirmesinde ise 167 ülke arasında 138. sıradadır.

Bugünün dünyasında Mısır, sahip olduğu kaynaklara rağmen ekonomik gelişmişlik açısından da yine bölge ülkeleri arasında oldukça geri bir sırada yer almaktadır. Ülkede yoksulluk önemli toplumsal gerçekler arasındadır ve Mısır, insani gelişmişliği sağlama adına yaşam standartlarını yükseltmede de başarılı değildir. Mısır, BM'in 2010 yılı İnsani Gelişme Raporu'na göre 187 ülke arasında 101. sıradadır.⁶¹ Dolayısıyla 21. yüzyılın dünyasında Mısır sahip olduğu tarihi ve sosyal birikimin aksine, geri kalmış ülkeler statüsündedir ve kanaatimizce ortaya çıkan bu tablonun nedeni özellikle modern tarih ve toplumsal dinamiklerle de yakından ilgilidir.

Burada önemli bir nokta Mısır, tüm krizlerine ve yoksulluklarına rağmen aynı zamanda modernleşme adına çabaların hız kesmediği modern tarih ve toplumsal bir geçmişe sahiptir. Ülkede bir taraftan -her ne kadar sonuçları istenilen düzeyde olmasa da- demokrasiye geçiş adına önemli adımlar atılırken, diğer taraftan daha modern bir Mısır için çalışmalar devam etmektedir. Mısır'daki demokratikleşme çabaları, aynı zamanda İslam toplumları adına da önemli bir rol model işlevi görmektedir. Çünkü Mısır, her daim Arap ve Müslüman dünyadaki siyasal, toplumsal, entelektüel ve dinsel gelişmenin öncüsü sayılmıştır. (Esposito ve Voll, 1998: 249) O nedenle Mısır'daki toplumsal ve siyasi gelişmeleri doğru okuyabilmek, İslam toplumlarında yaşanan toplumsal gelişmelere daha çözüm odaklı yaklaşımlar geliştirilebilmesi adına önem taşımaktadır.

Öte yandan toplumsal olguların tarihi, kültürel, siyasal ve uluslararası birçok unsurdan etkileniyor oluşu binlerce yıllık kadim bir tarihi olan Mısır'daki sosyolojik çözümlenmeleri, sahip olduğu tarihi mirasla orantılı olarak daha da zorlaştırmaktadır. Fakat bu durum, aynı zamanda Arap toplumlarında yaşanan toplumsal olaylara çok boyutlu bir bakış açısı da kazandırmaktadır. O nedenle, İslam toplumlarına ilişkin Mısır üzerinden yapılacak çalışmalar, Ortadoğu'da demokrasinin geleceği için önemli bir perspektif sağlayabilecektir.

Nitekim bugün Ortadoğu ülkelerinde, demokrasinin gelişmesi ve bireysel hakların yaygınlaşması açısından sorunlu alanlar arasında değerlendirilen İslami hareketler, yine Mısır'da oldukça etkin bir yere sahiptir. İslami ideolojik hareketlerin öncüsü kabul edilen Müslüman Kardeşler örgütü, ilk kez Mısır'da ortaya çıkmıştır ve

---

⁶¹ http://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/docs/Publications/hdr/HDR_2010_EN_Complete_reprint.pdf (Son Erişim: 10.11.2015)

ülkede oldukça etkin bir yere sahiptir. Müslüman Kardeşler örgütü aynı zamanda; “Kuzey Afrika’dan Güneydoğu Asya’ya kadar bütün Müslüman dünyada İslami hareketlerin büyüyen gelişmelerinin ideolojik ve örgütsel modeli olmuştur.” (Esposito ve Voll, 1998: 249)

Özetle, yukarıda da aktarılan genel yaklaşımlar bağlamında bu çalışmanın dördüncü bölümü modern Mısır’da gelişen siyasi sistemlere ve Arap Baharı sonrasında oluşan siyasi dengelere ayrılmıştır. Bölüm kapsamında Mısır’daki otoriter yönetimlerin toplumsal ve siyasal arka planına ilişkin yaklaşımlar geliştirilmeye çalışılacaktır. Bu paralelde Ortaçağ Mısır’ında ortaya çıkan genel dengelerin yanı sıra Mehmet Ali Paşa döneminden itibaren ülkede modernleşmeyi sağlamak adına yaşama geçirilen reformlar ve bu reformların toplumsal yansımaları yine bu bölüm kapsamına ele alınmıştır. Burada belirlenen konu başlıklarında öncelikli amaç, Mısır’ın siyasi tarihinde etkin olan otoriter rejimlere ve Arap Baharı sonrasında ortaya çıkan siyasi istikrarsızlığın nedenlerine ilişkin yaklaşımlar geliştirebilmektir. Ayrıca Mısır’ın siyasi ve sosyal tarihine ilişkin gelişmelerin genel olarak ele alınmasıyla ülkenin hem bugünkü siyasi yapılanması, hem de demokrasiye geçiş sürecine ilişkin çabalarının ve toplumsal sonuçlarının okunabilmesi hedeflenmektedir.

4.1. Mısır’da Otoriter Rejimlere Temel Oluşturan

Siyasi Tarih ve Sosyo-Politik Yapı

Mısır yaklaşık 6 bin yıllık tarihinde yüzlerce firavun, kral, kraliçe, imparator, padişah, vali, başkan tarafından yönetilmiştir. Yine yöneticilerinin sayısı kadar da farklı yönetim sistemine tanıklık etmiştir. Farklı siyasal sistemler, yasal düzenlemeler, bağımsızlık savaşları, yenilgiler, zaferler, devrimler... Aslında Mısır’ın siyasi tarihi neredeyse medeniyetin siyasi tarihiyle orantılı bir gelişme ve değişme çizgisi izlemiştir. Tarihi boyunca farklı milletler tarafından yönetilen Mısır’ın modern tarihi ise Mehmet Ali Paşa’yla birlikte şekillenmiş, ülke, bu dönemden itibaren hem modernleşme hem de bağımsızlık mücadelesi vermeye başlamıştır. Mehmet Ali Paşa dönemine kadar; “Neredeyse askerini toplayıp gelen herkesin, kendisini ülkenin sahibi ilan edebildiği bir ‘açık toprak’ haline gelen Mısır, Araplardan sonra bir Türk kavmi olan Tolunlular tarafından yönetilmiştir. Abbasiler gelene kadar... Abbasilerden sonra yine bir Türk hanedanı, İhdişler 30 yıl kadar Mısır’da konaklamışlardır. Ardından Fatımiler, sonra Eyyubiler, arkasından Memlûk ve nihayet Osmanlılar Mısır’ın sahibi olmuşlardır.

Halifelik de Mısır'ı fethetmenin yan ürünü olarak Osmanlı'ya geçmiştir” (Çubukçu, 2011: 44-45)

Mısır modernleşme ve demokratik toplumu inşa etme çalışmalarına ise Osmanlı İmparatorluğu döneminde başlamıştır. Mısır'ın Osmanlılar döneminde ana hatlarıyla koruduğu sistem ise ağırlıklı olarak Memlûkler tarafından kurulan sistemdir. Dolayısıyla Mısır'ın toplumsal ve siyasi tarihinde Memlûkler özel bir yere sahiptir ve Osmanlılara rağmen Memlûk beylerinin halk üzerindeki etkisi Mehmet Ali Paşa dönemine kadar devam etmiştir. Bu bağlamda Mısır'ın Ortaçağ'daki siyasi ve toplumsal yapısını şekillendiren asıl güç Memlûkler olmuştur.

4.1.1. Ortaçağ'dan Mehmet Ali Paşa Dönemine Mısır

Genel bir ifadeyle; Ortaçağ Ortadoğu'sundaki toplumsal ve siyasi gelişmeler Avrupa ile kıyaslandığında ters bir çizgide ilerlediği görülmektedir. Farklı bir anlatımla; Avrupa'nın, Ortaçağ'ın en karanlık zamanlarını yaşadığı dönemde Ortadoğu ve Mısır, dünyanın en medeni toplumlarının yaşadığı bir coğrafya olma özelliğini taşımış ve tarihinin parlak dönemlerinden birine tanıklık etmiştir. Ancak Ortadoğu ve Mısır için dengeler modernleşmeyle birlikte ters bir yönde gelişmeye başlamıştır. Dolayısıyla Ortadoğu ve Kuzey Afrika, Ortaçağ boyunca, zamanın koşullarına göre, bilgidan teknolojiye kadar hemen hemen her alanda toplumsal üstünlüğü elinde tutmuştur. Bu durum modernleşmenin etkisini arttırdığı ve Avrupa'nın gelişmeye başladığı döneme kadar devam etmiş, Avrupa'nın atılım döneminde Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da gerileme başlamıştır. Bölgedeki rol model konumundan hareketle bu dengelerin netlikle izlenebileceği ülkelerin başında ise Mısır gelmektedir.

Kuzey Afrika'da yer alan Mısır, daha önce Bizanslıların yönetimindeyken 642 yılından itibaren Arapların yönetimi altına girmiş ve hem Arap kültüründen etkilenmeye hem de Müslümanlaşmaya başlamıştır. Arapların Mısır'da uyguladıkları yönetim politikaları ise genel anlamda değişmemiş ve Mısır'da buldukları toplumsal düzeni bir süre daha devam ettirme yoluna gitmişlerdir. 'Ortadoğu'da Temel Toplumsal Yapı ve Yönetim Politikaları' bölümünde de aktarıldığı üzere; Araplar, genel olarak, ilk fetih ettikleri bölgelerdeki düzeni, bir süre orayı fetih eden komutanı vali atayarak aynı şekilde devam ettirme politikası uygulamışlardır. (Choueiri, 2011: 45) Farklı bir ifadeyle Mısır'da da diğer Ortadoğu ülkelerinden farksız olarak temel toplumsal dinamikler Arap fetihlerinin ardından korunmaya devam etmiştir. Lewis bu durumu antik dönemlerden itibaren Mısır özelinde şöyle ifade etmektedir: “Pers İmparatorluğu

yıkılmış, Bizans'ın elinden alınan geniş topraklar, yeni bir Arap İslam İmparatorluğu'nun olmuştu. Ancak Mısır papirüslerindeki bilgilere göre, bu değişikliklere karşın hükümetin günlük işlerinde bir değişiklik olmamıştı. Mısır Hristiyan memurlar aynı kurallara göre aynı vergileri toplamışlar, aynı idari belgeleri yazmışlar ve eskisi gibi eski Mısır Hristiyan dönemi tarihlerini atmışlardı. Her şey eskisi gibi kalmış yalnızca gelirlerin son hedefi değişmişti.” (Lewis, 2003: 213) Lewis Arap fetihlerinin ardından yüz yıl sonra değişiklikler olsa da temel toplumsal yapının ana hatlarıyla korunduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Mısır, ilk dönem fetihlerle birlikte her ne kadar Arapların yönetimi altına girmiş olsa da aslında Bizans'tan devir alınan toplumsal yapı ve sistem ana hatlarıyla korunmaya devam etmiştir.

Diğer taraftan önemli bir nokta, Mısır, her ne kadar uzun yıllar Bizanslılar tarafından yönetilse de -Suriye'de olduğu gibi- ülke, özellikle teolojik açıdan Bizanslılarla önemli görüş ayrılıklarına sahip olan grupların yaşadığı bir coğrafya olma özelliğini sürdürmüştür. Bu dönemde Bizans yönetimi ile Mısırlılar arasında oluşan siyasi dengeler ana hatlarıyla şöyledir:

“Başta Suriye ve Mısır'da Bizans egemenliğinde yaşayanlar olmak üzere, bağımlı halklar durumdan hoşnutsuzdur. Kültürel ve ekonomik sıkıntıları olmakla birlikte, asıl mesele teolojik veya daha ziyade 'christological' (kristolojik), yani İsa'nın tabiatına ilişkindir. Bizans İmparatorluğu Ortodoks (veya Kalkedon-Kadıköy) görüşü tutuyordur. Buna göre, İsa'nın kişiliğinde tanrı ve insan nitelikleri birleşmiştir. Mısırlı Kıptiler ve Suriye'deki benzerleri olan Yakubiler, monofizit öğretisi gereği, tek ve bütünüyle tanrısal bir İsa fikrine inanmışlardır... Canı sıkın Suriyeli ve Mısırlı Hristiyanlar, Müslüman Arapları Bizans boyunduruğundan kurtulmuş olarak görmüşler ve Arapları genel olarak hoş karşılamışlardır.” (Goldschmidt Jr. ve Davidson, 2011: 85)

Arapların yönetimindeki Mısır'ın, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki rolü, 10. yüzyıldan itibaren yani Fatımiler dönemiyle birlikte değişmeye başlamıştır. Bu dönemde Mısır, entelektüel bilgi birikiminden ticarete ve toplumsal yaşama kadar birçok alanda Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın en gelişmiş şehirleri arasına girmiştir. Goldschmidt Jr. ve Davidson, Mısır'ın bu dönemdeki gelişimini ana hatlarıyla şu şekilde aktarmaktadır:

“Fatımi halifeler, yeni İslam imparatorluğu olacağını umdukları devletlerine başkent olarak, Fustat'ın kuzeyinde bir kenti seçtiler. Kente (Mars gezegenine atfen 'Fatih' anlamına gelen) Kahire adını verdiler. Kahire, kısa sürede büyüklük ve zenginlikte Fustat'ı geri bırakarak Ortadoğu'nun öncü kenti Bağdat'a rakip

hale geldi. El-Ezher denen bir cami-üniversite kurarak Kahire'yi entelektüel merkez yaptılar... 1517'de Osmanlılar tarafından alınana kadar, Kahire İslam dünyasının görece en büyük kenti ve El-Ezher de en ileri üniversitesi oldu.” (Goldschmidt Jr ve Davidson, 2011: 128-129)

Bu noktada, Mısır'ın Fatımiler döneminde sahip olduğu birikimin önemini anlamlandırabilmek için bu dönemde Avrupa kentlerinin genel durumuna bakmak gerekmektedir. Bilindiği kadarıyla Mısır'ın gelişme gösterdiği 10. yüzyıl ve sonrası Avrupa için 'karanlık' olarak tanımlanan çağlara denk gelmektedir. Eco, bu dönemde Avrupa'nın genel görünümünü şu şekilde ifade etmektedir:

“Avrupa'yı birkaç yüzyıl boyunca altüst etmiş olan Barbar istilaları Roma uygarlığını yavaş yavaş yok etmişti; kentler boşalmış veya tümüyle harap olmuştu; önemli yollar artık bakım görmüyordu ve çalılıklarla kaplanmıştı; metal ve taş madenciliği gibi temel teknikler unutulmuş, tarım ihmal edilmişti ve 1000 yılının sonundan veya en azından Şarلمان'ın feodal reformundan önce büyük tarım alanları yeniden orman alanları ile kaplanmıştı.” (Eco, 2014: 13)

Avrupa'nın karanlık dönemine karşın Mısır ilerlemesini uzun yıllar sürdürmüştür. Fatımiler Mısır'da yaklaşık 200 yüzyıl hüküm sürmüşlerdir ve geride güçlü bir donanma ile zengin bir ticaret merkezi bırakmışlardır. (Goldschmidt Jr. ve Davidson, 2011: 131) Mısır, 1250 yılından itibaren Memlûkler'in kontrolü altına girmiştir. Bu bağlamda, Memlûk, Mısır tarihinde ve toplum yapısında önemli bir yere sahiptir. Mısır'daki toplumsal ve idari yapılar Memlûk'den⁶² bağımsız düşünülemezdir.

Bu bağlamda Memlûkler, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da, geniş bir coğrafya üzerinde egemenlik kuran imparatorluklardan biridir ve Mısır bu dönemde de -Fatimi yönetiminde olduğu gibi- gelişmesine devam etmiştir. Memlûk Beyi Baybars'ın hükümdarlığı sırasında Mısır, 'İslami Halifeliğin' merkezi olduğu gibi aynı zamanda dünyanın önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Memlûk “Eyyubilerin Mısır ve Suriye'de hiziplere bölünmüş rejimi yerine tek bir otokratik saltanat kurmuştur.” (Holt, 2011: 188) Ancak tek otokratik saltanata rağmen Memlûkler'in Suriye ve Mısır'daki yönetimleri aynı olmamıştır. Mısır daha çok merkezi yönetime yakın olarak merkezi politikalarla yönetilirken, Suriye ise birbirinden ayrı eyalet hükümetleri vasıtasıyla yönetilmiştir. (Holt, 2011: 199) Memlûkler'in köle olmalarının

---

⁶²Memlûk sistemi, kölelerin kurduğu bir sistemdir. “Memlûk” kelimesi Arapça, 'köle' anlamına gelmektedir ve Memlûk'ün aynı zamanda 'Kölemen Devleti' olarak tanımlanmasının nedeni de Türk ve asker soylu köleler tarafından kurulmuş olmasıdır.

yanında diğere önemli bir özelliği, kurdukları toplumsal ve idari sistemin yaklaşık 250 yıl devam etmesidir. Memlûk yönetimi ayrıca Ortadoğu ile Kuzey Afrika’da Batıların hâkimiyetine son veren yönetimdir.

Bu bağlamda Mısır’ın Ortaçağ’daki toplumsal ve idari yapısı Memlûk sistemiyle doğrudan ilgilidir ve bu sistem kendine has bir takım özellikler taşımaktadır. Memlûk’ün kurduğu yönetim sistemi ana hatlarıyla şöyledir:

“Memlûkler Ortadoğu tarihinde benzeri bulunmayan bir iktidar devri sistemi geliştirmişlerdir. Sultanların oğlu babasının yerine geçmemekle birlikte, yeni hükümdar (özellikle 1382’den sonra) genellikle çok kısa bir süre için egemen olabiliyor ve bu sürede başlıca fraksiyonlar iktidar mücadelesine girişiyordu. Memlûk taraflarından biri diğereğini yenilgiye uğrattığında, kazanan fraksiyonun lideri de sultanlığı ele geçirmiş oluyordu. Tarihteki en kötü hükümet sisteminin bu olduğu söylenebilir; daha da tuhaf olan, bu sistemin 250 yıldan fazla iş görmesidir.” (Goldschmidt Jr.ve Davidson, 2011: 175)

Memlûk yönetiminde idari sisteminin temelini köle ile emir ya da sultanlar arasındaki sadakat ilişkisi oluşturmuştur.

Bilindiği gibi bu dönem Avrupa’da feodal yapıların güçlü olduğu ve idari sistemin lord-vassal ilişkileri ile şekillendiği bir dönemdir. Daha önceki bölümlerde de aktarıldığı üzere, Ortaçağ boyunca Avrupa’nın temel yönetim sistemi olan feodalitenin işleyiş mekanizması ana hatlarıyla; bir lordun vassalı konumundaki şövalye, serfleri koruyup çalıştırırken, her lord ise bir üstteki lorda bağlı olarak şövalyelerin üzerinde bir konumda bulunuyor, üst lord sistemde en geniş topraklara ve güce sahip yetki merkezi olarak konumlanıyordu. (Poggi, 2012: 40) Feodal sistemde kral ise yetkisini kendisine yakın olan beylerle kullanan ve aynı zamanda yetkilerin asıl merkezi konumunda olmuştur.

Avrupa’da feodal ilişkilerin etkin olduğu bu dönemde Mısır’ın sistemi Memlûk sistemidir ve Memlûk döneminde her ne kadar merkezi yönetim güçlü olsa da, merkezden uzak alanlarda derebeylik ve emirlik sistemi yine işlerliğini korumuştur. Merkezi yönetimin başı konumundaki Sultan ise Avrupa’ya göre daha demokratik bir yapıda, doğuştan getirdiği yönetim hakkına sahip olan soylu olarak değil, eşitler arasından seçimle gelen birinci olarak seçilmiştir. Bu bağlamda;

“Memlûk sultanı, köken olarak dışarıdan getirilmiş köle askerlerden oluşan bir Türk savaş topluluğunun başıdır. Bu bakımdan, emirler tarafından eşitler arasında birinci olarak saygı görmüştür ve Memlûkler’e uygun görülen sıfatla halkın reisidir. Sultanlığı elde ederek aynı zamanda geleneksel İslami açıdan otokratik

bir hükümdar olmuştur... Seçilmiş sultan bu noktada yeni statüsünü gösterecek bir taht ünvanı almıştır. Buna göre, hükümdarlık ünvanına (el-melik) gösterişli bir sıfat eklenmiştir.” (Holt, 2011: 190)

Diğer taraftan Mısır’da Memlûk döneminde, özellikle merkeze yakın yerlerdeki toprak işleme sistemi ile Avrupa’daki feodal sistem arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Aynı durum kentlerin toplum yaşamındaki konumlanışları ve kent yönetimlerinde de görülmektedir. Bu bağlamda, 1000’li yıllardan itibaren Ortaçağ’ın büyük bölümünde Batı Avrupa’daki kentler, bağımsız olarak yönetilmişler ve feodal lordların üzerinde güç savaşı verdikleri yerleşim yerleri arasında yer almışlardır. Oysa aynı dönemde, Mısır’daki kentler, merkezi yönetime bağlı olarak, merkezin düzenli idare sistemleriyle yönetilen yerleşim birimleridir. Ayrıca sadece Mısır değil, Ortaçağ’ın genelinde, Ortadoğu’daki kentlerin mali, toplumsal ve idari sistemi, merkezi yönetimin politikalarıyla şekillenirken, aşiretler gibi kırsal alanlara hâkim olan yapılar ise daha özerk ve merkezi yönetimlerle karşılıklı ilişkiye dayalı bir sistem içinde yönetilmiştir.

Bu dönemde Mısır’da özellikle merkezi yerleşim yerlerinde Memlûk beyleri iktidarın etkin unsurları olarak öne çıkmaktadır. Farklı bir ifadeyle: “Ortaçağ Ortadoğu’sunda gücü elinde tutan ve bunu pek çok sosyal, politik, kültürel ve ekonomik alanda kullanan yapı ne devlet, ne bir temsil makamı, ne otonom bir tüzel kişilik, ne de dini yapıdır; bu yapı elit ailelerdir.” (Chamberlain, 2014: 19) Mısır’da merkezdeki elit ailelerin yanında kırsal alanlarda etkinlik, merkezden daha özerk olan aşiret yapılarında olmuştur.

Mısır’da Memlûk döneminde işleyen ekonomik ve toplumsal sistem de feodal sistemden önemli farklılıklara sahiptir. Holt, Mısır’da Ortaçağ’daki mali sistemi ana hatlarıyla şu şekilde aktarmaktadır:

“Saltanat çeşitli gelir kaynaklarıyla beslenen bir mali rejimle ayakta tutuluyordu. Bu kaynakların birincisi İslamiyette ‘haraç’ adı verilen arazi vergisiydi ve toprağı işleyen köylüler tarafından nakit ödeniyordu. Mısır’da toprağı ekme ve vergi toplama Nil’in yıllık taşkınlarına bağlıydı. Her köyde arazi parçalarını araştırıp dağıtan ve hasattan sonra vergileri toplamakla sorumlu olan yetkililer vardı. Toplanan vergilerin büyük kısmı ‘ikta’ adı verilen parçalar halinde, asker besleme karşılığında, Memlûk emirlerine tahsis ediliyordu. Avrupalı yazarlar iktayı bazen fief ile karıştırmaktadır. Avrupa’daki fief sahibinin tersine, bir ikta asla toprağın sahibi, hele kırsal bir malikânenin sahibi değildir. Başkentte veya taşradaki şehirlerden birinde yaşar, kendisiyle emri altındaki Memlûk birliğinin geçimini

iktasının gelirlerinden sağlardı. Saltanatta üç farklı emir kademesi yerleşik hale gelmişti: sırayla yüz, kırk ve on Memlûk emirliği. Kırk kişinin emiri, Tabl-hane emiri olarak da bilinirdi, sıra bu rütbedekiler bir mehter takımı (tabl-hane) beslemekle yükümlüydü. Bu kademeler herhangi bir komuta zinciri veya feodal vassallık anlamına geliyordu; ancak emirler bir tür cursus honorum basamakları vasıtasıyla yükselebilirdi. İktalar sultan tarafından dağıtılıyor ve geri alınabiliyordu; nitekim kendi kaynaklarını arttırmak amacıyla bu tahsisleri bazen geri alıyordu.” (Holt, 2011: 193)

Dolayısıyla Mısır’da da tebaa olarak tanımlanan toplumun geneli, ödedikleri vergilerle toprağı işleme hakkını elde ederken, bu sistemde emirler ise sultan tarafından görevlendirilen ve yükselme şansı olan memurlar gibi konumlanmışlardır.

Oysa aynı dönemde uygulanan feodal sistemde, feodal birimlerin başında bulunan soylular her ne kadar güçlerini krala olan yakınlarıyla daha fazla koruma imkânı bulsalar da yine de bu durumları Mısır’daki gibi bir memur olma statüsünden daha ötedir ve feodal soylular kendi topraklarının başındaki özerk güçlerdir. Feodal sistemin ana dinamiğini ise çıkar ilişkileri ile sağlamıştır. Weber’e göre feodal lord ve vassallar arasındaki ilişki her ne kadar patriyarkal otoriteden mülhem olsa da bu bir bağıllık ilişkisi değil özgür bir sözleşme ilişkisidir. (Demirtaş, 2014: 43)

Halkın durumuna bakıldığında ise Mısır’da, işlediği toprağın vergisini ödeyerek geçimini sağlayan tebaanın aksine feodal sistemde halkın geneli, feodal beyler için üretim yapan ancak hiçbir hak elde edemeyen kesimdir. Ortaçağ’da kendisi de bir şövalye olan Estienne de Fougères, feodal sistemin halkın geneli için haksızlıklarını şöyle ifade etmektedir:

“Şövalye kılıcını adalet dağıtmak ve başkalarına zarar verenleri yola getirmek için kullanılmalıdır. Ama şövalyelerin çoğu bu yükümlülüklerden kaçmaktadırlar... Vergileri toplamakta... Sonra da halkı rahatsız edip aldatmaktadırlar... Halkı korumakla yükümlü olduklarını düşünmemektedirler bile... Hâlbuki adamlarımı baş üstünde tutmalıyız. İster şövalye, ister din adamı, isterse lort olalım, hepimizin geçimini sağlayan onlardır.” (Poggi, 2012: 39-40)

Ancak bu dönemde Mısır’daki toplum yapısında soylu ve soylu olmayan ayırımından daha çok şehirli ve köylü ayırımı vardır ve köylülerle ilişkiler daha çok emirler aracılığıyla sağlamıştır: “Memlûklerle köylüler arasında, hem fiziki hem toplumsal olarak mesafe vardır. Bir Memlûk iktaya sahip olduğu zaman genellikle orada değil, şehirde sultanının veya valinin sarayında yaşamaktadır. İкта sadece para ve

mal açısından gelir kaynağıdır. Köylüleriye muktanın⁶³ vekili ve adamları idare etmektedir.” (Holt, 2011: 200) Şehirdeki yaşansa kendi içinde özellikle ticari alanda, yerli halk ve Memlûk olarak ayırma uğramıştır: “Memlûklülerle yerli şehir halkı arasında başlıca üç tür ilişki vardır. Bunların birincisi iktisadi ilişkidir. Sultan ve emirlerin payına tahıl gelirlerinden oldukça yüksek miktarda bir üretim fazlası düşmektedir. Bu durum onlara tahıl piyasasında baskın bir pay sağlamaktadır, onlar da bu sayede kendi kazançlarını arttıracak şekilde piyasayı kontrol etmeye çalışmıştır. Zaman zaman da halkı, stokladıkları bu malları satın almaya zorlayarak ticarete müdahalede bulunmuşlardır.” (Holt, 2011: 201)

Dolayısıyla Mısır’da Memlûk yönetimi daha eşit bir yönetim sistemini benimsese de özellikle ticari yaşamda, Memlûklü olmak bir takım ayrıcalıkları da beraberinde getirmiştir. “Büyük ve zengin Memlûk haneleri yerel çaptaki ticari ürünlerin tüketici ve yerel esnafın hamisi olarak önem kazanmıştır... Memlûklülerle şehir halkı arasındaki ikinci ilişki türü siyasi bağlar, üçüncüsü ise iki topluluk arasındaki toplumsal bağlar olmuştur” (Holt, 2011: 201)

Memlûk yönetimi altındaki Mısır’da, merkezi yönetimin askeri gücünü ise daha çok köleler sağlamıştır ve bu sistem köle, sultan ve emir arasındaki karşılıklı sadakat ilişkisiyle işlemiştir. Sistemde, “Bir Memlûk esas olarak kendisini azat eden sultana sadıktır. Türk ya da Çerkez olsun, etnik kökene bağlılık konusundaki temel hassasiyet bunu pekiştirmiştir... Bir Memlûk grubunun kendini azat eden kişiye karşı duyduğu sadakat, bu grupla o kişi arasında bir bağa yol açmıştır. Yoğun biçimde kişisel olan bu sadakat, azat edenin halefine aktarılmamıştır.” (Holt, 2011: 189) Diğer taraftan daha çok askeri sistemde işleyen bu yapı aynı zamanda devlet yönetiminin şekillenmesinde de etkili olmuş ve yönetimde hizip kavgaları süreklilik kazanmıştır. “Bir sultan, Mısır’a ithal edildiği (calaba) için ‘aclab’ veya ‘culban’ denilen kendi Memlûk grubunu kurup iktidar mevkilerine yerleştirdiğinde, selefının ‘karanisa’ diye bilinen emektar Memlûkleri’nin tehdidi altında olmuştur. Bu durum hizip kavgalarına yol açtığı gibi daha kötüsü de olabilirdi.” (Holt, 2011: 189)

Memlûk döneminde, Mısır ve İslam dünyası için oldukça önemli olan mevki ise halifelik olmuştur. İslam dünyasında halifelik, dini alandaki otoritedir ancak bu otorite mutlak güç değildir. İslam dünyasında dini yönetimin başı olarak kabul edilen halife ya da ulemalar, Avrupa’da dini yönetimin başı olan papalığın ve papaların sahip olduğu

---

⁶³ İktisat üzerinde söz sahibi olan kişi

özerk siyasi ve toplumsal güce hiçbir zaman sahip olmamıştır. Farklı bir ifadeyle, halife ve ulemalar İslam halkı üzerinde etkilidir; ancak bu etki tüm toplumu yönlendirebilecek ve baskı kuracak kurumsal ve başlı başına bir güç merkezi haline gelmemiştir. İslam toplumlarında halife ve ulema: "...parçalanma ve başsız kalma tehlikesi bulunan bir toplumu bir arada tuttuğu için özel bir öneme sahiptir. Memlûklerin ulemaya usulen gösterdikleri hürmet, ulemanın da etkin bir gücü olan rejimi usulen kabullenmesiyle dengelenmiştir." (Holt, 2011: 201)

Bu bağlamda İslam ülkelerinde hilafet kurumunun aslında 10. yüzyıldan itibaren genel anlamda gerilediği görülmektedir. Halifelik kurumu bu yüzyıldan itibaren İslam dünyasında tek otorite olma durumunu da büyük ölçüde yitirmiştir:

"10. yüzyıl ortalarında hilafet artık harabe haline gelmişti. Maddi temelleri yıkılan halifeliğin ideolojik temeliyse, halifelerin Müslüman toplumunun lideri olma vazifesini yerine getirememesi nedeniyle çökme noktasına geldi... Fatimilerin iddiası babadan oğula geçen halifelik hakkına dayanıyordu. Bu aile, aslında yarı ilahi bir hükümdarlıkta Tanrı'nın desteğini aldığı iddia ediyordu... 1000 yılında, Müslüman dünyasında üç hilafet devleti vardı: Bağdat'ta Abbasiler, başkentlerini Kahire'ye taşıyan Fatimiler ve Kordoba'da Emeviler. Tek ve evrensel bir hilafet ülküsü artık tarihi bir anıdan ibaretti... Halifeler Müslüman dünyasının hükümdarı olma rolünü 9. yüzyılın sonunda artık kaybetmişti. 1258'den sonrası yerel hükümdar bile değillerdi. Ancak halifelerin Müslüman halkları İslam sancağı altında birleştirecek en yüksek yönetici olduğu görüşü daima etkili bir inanç olarak varlığını sürdürdü." (Kennedy, 2011: 75-78)

Dolayısıyla Ortaçağ boyunca halifelik kurumu Avrupa'daki kilise gibi özerk ve güçlü bir yapı oluşturamamış, daha çok siyasi iktidara bağlı olarak varlığını sürdürmüştür. Bu bağlamda İslam dünyasında ulema, siyasi sistem içinde daha çok Sultan'a ya da merkezi yönetimlere danışmanlık işlevini sürdürmüştür: "Eğitimle ilgili işler özellikle ona tahsis edilmiştir ki o da bir kütüphane dolusu kitaba sahiptir. Sultan göreviyle ilgili bir seyahate çıktığı zaman, Müslümanların yararı için ona eşlik etmek zorundadır. Masraflarını karşılayabilecek pek çok mülkü ve güzel meskenleri vardır." (Holt, 2011: 190) Bu paralelde genel bir değerlendirmeyle, İslam dünyasında halifelik kurumu, siyasi sistemin dışında kalmamıştır ancak sistem de başlı başına özerk bir güç haline de gelmemiştir. Memlûklerin, halifelik kurumunun işleyiş sınırlarına ilişkin belirlediği ana çerçeve Memlûk sistemi bozulduktan sonra da temel olarak aynı düzeyde devam etmiştir.

Memlûk'ün düzenli idari sistemini bozan ise Memlûk beyleri arasında yaşanan iktidar savaşlarıdır. Bu savaşlar sadece Mısır'da değil Memlûk'ün egemen olduğu tüm coğrafyada istikrarsız bir düzenin ortaya çıkmasına neden olmuştur: “Aralıksız savaşlar, iç mücadeleler, emirler arasındaki rekabetler ve ihtiraslar, bu büyük devletin manevi birliğini bozmuştur. Suriye'deki sağlam mevkilerin, kumandanları tarafından Osmanlılara hemen hiç direnmeksizin teslimi bunu gösterir. Memlûklerin maliyesi de son derece bozulmuştur... Savaşların yanında büyük arazi sahiplerinden vergi alınamamış; fakir halk ağır vergiler altında ezilmiştir.” (Tarih 2, 1933: 296) Bozulan Memlûk düzeninin ardından bölgede ve Mısır'da Osmanlıların egemenlik dönemi başlamıştır.

4.1.2. Osmanlı İmparatorluğu'nun Egemenliğinde Mısır

Mısır, 1525 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinin ardından Osmanlıların egemenliği altına girmiş ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde bağımsızlığını ilan edene kadar, bir taraftan kendi yerel toplumsal dengeleri, diğer taraftan Osmanlıların merkezi politikalarıyla yönetilmiştir. Dolayısıyla tüm Ortadoğu'da olduğu gibi Mısır'ın modernleşme tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir yeri bulunmaktadır. Yine Osmanlı İmparatorluğu'nun İslam dünyasında ve Ortadoğu'da güçlenmesinin önemli ayaklarından birini ise Mısır'ın fethi oluşturmuştur.

Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun İslam dünyasındaki gücünün ve etkisinin doruk noktaya ulaştığı dönem Kanuni Sultan Süleyman dönemidir. Kinross, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kanuni Sultan Süleyman döneminde, İslam dünyasında ve Ortadoğu'da sahip olduğu etkiyi şöyle ifade etmektedir:

“... yüzyılın başındaki fetih olunmuş topraklarındaki çoğunluk Bağdat ve Kahire gibi eski İslam Halifeliği'ne dahil şehirleri ve kutsal Mekke'yle Medine'yi de kapsayacak biçimde genişlemişti. Süleyman'ın saltanatının sonlarına doğru yirmi bir farklı hükümetteki yirmi farklı ulustan oluşan tahminen on beş milyonluk Osmanlı nüfusunun beşte dördü artık Asyalıydı. Böylece bir Halife Sultan'ın yetkilerine kavuşan Süleyman, artık İslam'ın koruyucusu, inancının savunucusu ve kutsal yasasının savunucusu, yorumcusu ve uygulayıcısıydı. Bütün İslam dünyası artık ona kutsal savaşındaki lideri gözüyle bakıyordu.” (Kinross, 2008: 205)

Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu her ne kadar sınırlarının genişlemesi ile büyük bir güce ulaşsa da imparatorluğun İslam dünyasındaki gücünü pekiştiren

dinamiklerin başında Halifelik kurumu gelmektedir ve Halifelik, Mısır'ın fethinin ardından Osmanlı'ya geçmiştir. Dolayısıyla Mısır, Osmanlı İmparatorluğu için birçok açıdan önemli bir yere sahiptir ve Mısır'ın yönetimine özel bir önem verilmiştir. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman döneminde, bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun İslam dünyasındaki konumunu güçlendirmek amacıyla yasalar hazırlanırken, aynı zamanda Mısır'ın yönetimi yeniden planlanmıştır:

“Süleyman değerli bir bilgini ve kadı olan Halep'li Molla İbrahim'i bunu hazırlamakla görevlendirdi, ortaya çıkan ve kendisi tarafından engin yapısı nedeniyle Multeka-ul-uther 'Denizlerin Birleştiği Yer' diye adlandırılan yasaların hepsi 19. yüzyıldaki yasal reformlara kadar yürürlükte kalacaktı. Bununla eş zamanlı olarak Mısır'daki yönetim için yeni bir anayasa olarak algılanabilecek yeni yasalar hazırlandı. Süleyman bütün bu yasama çalışmalarında ulema sınıfının hukukçuları ve ilahiyatçılarıyla sıkı bir işbirliği halinde olacak, özgün Kutsal Yasa'yı aşmadan bütün nereye kadar gidebileceği hakkında onlar tarafından uyarılacaktı. Bu bilginler yasanın koşullarını onun için farklı gruplar halinde sınıflandırmışlar, onlara itaat etme yükümlülüklerini derecelendirmişler ve esnek yorumlarla sultana yardımcı olmak için ellerinden geleni yapmışlardı.”

(Kinross, 2008: 205)

Mısır, Osmanlı İmparatorluğu için aynı zamanda imtiyazlı kabul edilen 32 beylikten biridir. İnalçık, 1610 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda imtiyazlı kabul edilen beylikleri şöyle sıralamaktadır: “Rumeli, Anadolu, Rum (Amasya-Sivas), Trabzon, Bosna, Karaman, Kefe, Dulkadir, Erzurum, Diyarbekir, Musul, Halep, Şam, Trablusşam (Yani Lübnan), Mısır, Yemen, Cezayir'i Bahri Sefid (Oniki Adalar), Cezayir-i Garb, Kars (1580'de Kafkasya fütuhati dolayısıyla beylerbeylik oldu), Bağdat, Van, Tunus, Basra, Lahsa, Budin, Trablusgarb (Libya), Tamışvar, Şehr-i izor ve Kıbrıs'dır.” (Ortaylı, 2012: 252) Dolayısıyla 'imtiyazlı' olarak tanımlanan ve Mısır gibi merkezden uzak olan bu beylikler, tımar sistemi başta olmak üzere Osmanlı'nın merkezi yönetime yakın olan bölgelerde uyguladığı politikalarından bağımsız olarak daha özerk şekilde yönetilmiştir. Ortaylı bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Sancak tımar sistemine dâhil olan idare birimidir. Mısır, Bağdat, Habeşistan, Basra ve Lahsa gibi eyaletlerde sancak statüsü uygulanmıyordu. Buralarda Osmanlı tımar sistemi ve örfi kanunları uygulanmadığından bir tür özerklikleri vardı.” (Ortaylı, 2012: 252) İlişkili olarak önemli bir nokta; sadece Mısır için değil, Osmanlı İmparatorluğu'nda, “Merkez tarafından çıkarılan kanunnameler de her zaman tek tip olmamış, eyalet eyalet hatta

sancak sancak farklılaşmıştır. Bu farklılaşma taşranın, yerel olanın, merkezle sık sık uzaklaşması anlamına gel(miştir). ” (Demirci, 2010: 65)

Diğer taraftan özerkliklerine rağmen bu eyaletler Osmanlı İmparatorluğu’na düzenli olarak vergilerini ödemişlerdir. Ancak Mısır, Osmanlı İmparatorluğu’nun tüm yönetimi süresince olduğu gibi bu alanda da sorunlu eyaletler arasında yer almıştır. Ortaylı’nın ifadesiyle: “Valilikler içinde has geliri en zengin olan vilayet Mısır’dı, o yüzden sorunu çoktu bu salyane⁶⁴ eyaletinin... Beylerbeyi’nin Memlûk beylerinden topladığı vergiyi (Mısır hazinesi) merkeze yollar; bu cib-i hümayun denen padişahın şahsi geliridir. Fakat ekseriya buhran zamanı hazineye borç diye verilir, tabii geri gelmezdi. Bir dönem Mısır hazinesinin toplanması ve gönderilmesi de gecikmiştir.” (Ortaylı, 2012: 254)

Bu bağlamda Ortadoğu’da, Osmanlı egemenliği döneminde, özellikle Mısır’da, - sahip olunan özerk konumun da katkısıyla- ekonomik alan da dâhil olmak üzere asıl güç, uzun yıllar, ülkede daha önceki merkezi yönetimin sahibi Memlûk beylerinde kalmıştır. Bu durum Ortadoğu’nun diğer bölgelerinde de görülmektedir. Farklı bir ifadeyle: “Ekonomileri ya duraklama ya da çöküş içinde olan Arapça konuşulan bölgeler, Mısır ve Mezopotamya’daki Memlûkler ya da Lübnan Dağı’ndaki Dürziler gibi yerel hanedanların yönetimi altında büyük bir özerkliğe sahip ol(muşlardır).” (Mansfield, 2012: 63)

Bu paralelde Mısır’da, her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu’nun egemenliği devam etse de, toplum yapısındaki temel dinamikler Memlûk beylerinin etkisinde şekillenmiştir. Ancak bu durum, Mısır yönetiminde, Osmanlı ile Memlûk beyleri arasında yoğun bir mücadeleye neden olmuş ve merkezi yönetimden uzak istikrarsız bir yönetim halini ortaya çıkarmıştır. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu döneminde Mısır en sorunlu eyaletlerden biri olmuş, Memlûk Beyleri sık sık bağımsızlıklarını ilan etme noktasına kadar ulaşmışlardır. Öyle ki bu beylerden Mısır yöneticisi Kebir Ali Bey 1769’da bağımsızlığını ilan etmiş ve 1770 yılında kendisini hükümdar ilan ederek “Mısır ve İki Denizin Sultanı” olarak tanımlamıştır. (Lutskiy, 2011: 33) Bu dönemde Mısır’da merkezi yönetim güçlendirilse de, istikrar hali fazla uzun sürmemiştir. “Memlûk Ali Bey, ülkenin ihtiyaç duyduğu güçlü merkezi yönetimi birkaç yıl (1768-

---

⁶⁴ Salyane: Osmanlı Devleti’nde, bazı eyaletlerden yılda bir kez toplanan vergidir. Mısır, Yemen, Habeş, Cezayir, Bağdat, Tunus, Trablusgarp, Lahsa, Basra salyane ödeyen Salyane vergisini ödeyen eyaletler arasında yer almaktadır.

1772) sağladıysa da, onun ölümü üzerine Osmanlı memurları ile Memlûk beyleri arasındaki bitmek bilmeyen mücadele yeniden başla(mıştır).” (Mansfield, 2012: 73)

Mısır, her ne kadar imparatorluğun özerk eyaletleri arasında yer alsada, sorunlu bir bölge olması nedeniyle aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki merkezi yönetim tarafından yönetim politikalarına da sık sık müdahalede bulunulmuştur. Bu paralelde Osmanlı İmparatorluğu’nun Mısır’da egemenliğini güçlendirmek adına sık başvurduğu yöntemlerden biri buradaki yöneticileri sık sık değiştirmesi ve ülkede çevre edinerek daha fazla güçlenmelerini engellemektir. Hourani, Osmanlı İmparatorluğu’nun Mısır’da izlediği müdahale politikasını ve nedenlerini şöyle ifade etmektedir:

“Suriye gibi Mısır da stratejik, mali ve dinsel nedenlerle önemliydi: Doğu Akdeniz’deki Osmanlı denetiminin kalelerinden biri, büyük vergi gelirleri sağlayan bir ülke, İslam öğretisinin kadim bir merkezi ve haccın örgütlendiği bir nokta. Ne var ki, İstanbul’dan uzaklığı, Suriye’den geçen karayolunun uzunluğu nedeniyle ve bağımsız bir iktidar merkezini destekleyecek kaynaklara, hükümetin kullanımı için büyük bir ekonomik fazla üreten zengin bir kırsal kesime ve başkent olarak uzun bir geleneği olan büyük bir kente sahip olduğu için Mısır’ı elde tutmak Suriye’yi elde tutmaktan daha zordu. Başından itibaren Osmanlı hükümeti Kahire valisine fazla yetki vermekte duraksadı. Vali sık sık değiştirildi ve yetkileri kısıtlamalarla kuşatıldı.” (2013: 275)

Dolayısıyla ‘Ortadoğu’da Otoriter Rejimlerin Toplumsal Temelleri’ bölümünde de aktarıldığı üzere, Ortadoğu’nun genelinde olduğu gibi aşiretler Mısır’da da toplum yapısı üzerinde etkili yapılardır ancak ülkede asıl etkinlik, her daim, aşiretlerde değil çoğunluğunu Memlûk beylerinin oluşturduğu seçkin ailelerde olmuştur. Siyasi sistemde de durum çok farklı değildir ve sistemde dengeler merkezden atanan Osmanlı yöneticileri ile Memlûk beyleri arasında belirlenmiştir. Mısır’da Memlûk beyleri, özellikle 17. yüzyıldan sonra hemen hemen her alanda hâkimiyetlerini daha da pekiştirmişlerdir. Hourani, Memlûk gruplarının hükümet yönetimindeki etkinliklerini şöyle ifade etmektedir:

“Kökenleri ne olursa olsun, on yedinci yüzyılda, hükümette önderlik konumunu elde tutacak ve Mısır’ın kentsel ve kırsal servetinin büyük bir kısmını denetleyebilecek kadar güçlü olan Kafkaslar’dan ve başka yerlerden gelen askeri Memlûk grupları oluşmuştu. Yaklaşık 1630’dan itibaren Memlûk aileleri üstün bir güce sahip oldu. 1160’larda valiler kendi durumlarını düzeltbildiler ancak yüzyılın sonunda askeri birimlerden birinin, yeniçerilerin yüksek rütbeli subayları bu gelişmeye bir kez daha meydan okudular.” (2013: 276)

Bu bağlamda, genel bir ifadeyle, Mısır'da, her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti devam etse de, ülkede, Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemine kadar çoğunluğunu Memlûk Beyleri'nin oluşturduğu seçkin aileler kimliklerini korumuştur. Seçkin Memlûk ailelerinin gücü Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde yapılan modernleşme reformlarıyla ancak kırabilmiştir. Buna rağmen bu reformlar ülkedeki seçkinlerin adını değiştirmiş, seçkin siyaset anlayışını değiştirememiştir. Dolayısıyla Mısır'da, elitlerin egemenliğindeki siyasi yapı özellikle Memlûklerin hâkimiyetinin başladığı 13. yüzyıldan itibaren toplum yapısının önemli bir karakteristiği haline gelmiş ve bu yapı aşiretlerden daha baskın bir nitelik kazanmıştır. Memlûk seçkinlerinin egemenliğindeki siyasi yapı, 18. yüzyıldan itibaren Mısır başta olmak üzere bütün Arap eyaletlerinde daha da belirginleşmeye başlamıştır:

“Öteki yerlerde varlıklarını sürdüren Memlûk grupları vardı. Bunlar bir kente askeri köleler ya da bir valinin veya ordu komutanının askeri kölelerin yardımcıları olarak Balkanlar'dan ya da Kafkaslar'dan geliyorlardı. Yerel hükümette ya da ordu içinde önemli görevlere yükselmişler ve kendi görevlerini grubun öteki üyelerine aktarabilmişlerdi. Bu türden yerel hükümdarlar tüccarlarla, toprak sahipleriyle ve kent uleması ile çıkar birlikleri kurabilmişlerdi. Kentin refahı için gerekli olan düzeni muhafaza ettiler ve bundan çıkar sağladılar.” (Hourani, 2013: 300)

Oluşan bu çıkar birlikleri Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecinde ise yaygınlaşan ulus-devlet akımıyla birlikte ayrılıkçı hareketler de başı çekmiş ve Mısır'ın Osmanlı'dan bağımsızlığını kazanması için mücadele etmiştir. Farklı bir ifadeyle, Mısır'da Osmanlı yönetimi dönemindeki özerk siyasi ve toplumsal yapı aynı zamanda Osmanlı'ya karşı başkaldırının da temel dinamiğini oluşturmuştur: “... 18. yüzyılda, Mısır, Tunus ve Mezopotamya'da olduğu gibi, yerel hanedanlar hatırı sayılır özerklikler elde ettikleri yerlerde Osmanlı egemenliğine meydan okumaya ve toprağa dayanan –o dönemde anlamı olmayan bir terim- bağımsız bir ulus kurmaya çalışmaya ara vermediler.” (Mansfield, 2012: 70) Tanör ise bu dönemde merkezden uzak taşradaki feodal yapılanmayı şöyle ifade etmektedir:

“Taşradaki yerel feodal unsurlar ile ulusal hareketlerin ülkenin siyasal bütünlüğünü sarsan sonuçlar vermeye başlamasıdır. Âyan ve eşraf adıyla anılan nüfuzlu ve varlıklı taşra zenginleri, 16. yy'ın sonundan itibaren, bozulan dirlik sistemindeki tımar sahiplerinin yerini almışlardır, devlet ve hatta kendileri adına vergi salma ve toplama hakkını elde etmişler, yerel yöneticileri etkileri altında tutup kendi meclislerini kurmuşlar, bir yandan yerel halkı ezip sömürürken öbür

yandan da merkezin ‘mali ve idari ajanları’ rolünü oynamışlar ve böylece birkaç kuşak egemenliklerini sürdürebilecek ‘yerel hanedanlar’ oluşturup, Anadolu ve Balkanlar’ın ‘yarı-feodal taşra aristokrasisi’ni meydana getirmişlerdir.” (Tanör, 1995: 10)

19. yüzyıldan itibaren diğer Ortadoğu kentlerinde olduğu gibi Mısır’da da Avrupalı tüccarlar toplumdaki elitler arasında yer almaya başlamış ve bu durum Arap ülkelerinin sömürge haline gelmesini daha da hızlandırmıştır. Bu dönem hem Osmanlı İmparatorluğu hem Mısır için modernleşme dönemidir ve uygulanan politikalarla oluşmaya başlayan toplumsal ve siyasi dengeler, modern dönemdeki siyasi sistemin de temellerini oluşturmuştur. Genel bir ifadeyle:

“Osmanlı hükümeti yeni askeri örgütlenme ve yönetim yöntemlerini benimsedi ve Avrupa’dan örnek alınan yasalar çıkarıldı. İmparatorluğun fiilen özerk iki eyaletinin, Mısır ve Tunus’un hükümdarları da aynı şeyi yaptılar. Bu reformcu hükümetlerin başkentlerinde ve Avrupa ile artan ticaretin bir sonucu olarak büyüyen limanlarda, reformcu hükümetler, yabancı tüccarlar ve toprak sahipleri ile Avrupa ticaretine katılan tüccarlardan oluşan yerli seçkin zümre arasında yeni bir çıkarlar ittifakı oluştu. Ne var ki bu kararsız bir denge idi ve zamanla Mısır ile Tunus, ardından Fas ve Libya Avrupa denetimine girdi.” (Hourani, 2013: 313)

Burada önemli bir nokta; Osmanlı İmparatorluğu, artan Avrupa etkisine rağmen, bu süreçte merkezi yönetimi güçlendirmek amacıyla, özellikle taşrada birtakım politikaları uygulamaya koymuştur. Bu politikalar arasında yerel liderlerle kurulan ilişkiler önemli bir yer tutmaktadır. “Osmanlı Devleti’nde 19. asrın son çeyreğinde özellikle imparatorluk coğrafyasının çeperlerinden içeriye doğru uzanan asayiş meselesini çözmek, yabancı güçlerin Osmanlı içişlerine müdahalesini etkisizleştirmek için padişah taşra güçlerinden yararlanmıştır.” (Demirci, 2007: 8) Engin Akarlı’ya göre: “Padişah, nüfuzlu taşra ailelerinin ve büyük aşiret önderlerinin desteğini de kazanmaya çalış(mış), Tanzimat döneminde bu konuda bir ihmalkârlık olduğunu savun(muş) (...) belli yörelerde etkinliği olan aileleri ya yönetim çarkının içine çek(miş) ya da hediyeler, nişanlar dağıtarak ve devlete bağlı kalmaları şartıyla çıkarlarını zedelemekten dikkatle kaçınarak bunları kazanmak iste(miştir.)” (Demirci, 2007: 9)

Ancak Osmanlı İmparatorluğu’nun tüm koruyucu politikalarına karşın Ortadoğu ülkeleri Avrupa’nın himayesine girmekten kurtulamamıştır. Mısır’da 1798’de Fransız işgali başlamış, bu işgal yaklaşık 3 yıl sürmüş ve 1883 yılında İngilizler ülkeye egemen olmuştur. Bu bağlamda bilindiği gibi Fransızlar, Napolyon Bonapart liderliğindeki

ordularıyla 1 Temmuz 1798'de İskenderiye'ye çıkmıştır. Fransızların Mısır işgali sırasında, Fransız kuvvetleri, Memlûk'den rahatsız olan Mısır halkına karşı, Memlûk'ün karşısında ama Osmanlı İmparatorluğu'nun ve İslam dininin yanındaymış gibi bir tavır sergilese de, bu durumun etkisi fazla uzun sürmemiştir. Napolyon'un Mısır halkına karşı takındığı tavra rağmen, ülkede Fransızlara karşı büyük bir tepki oluşmaya başlamıştır. Yaklaşık 3 yıl boyunca süren Fransız işgalinde, Mısır halkı defalarca bağımsızlık mücadelesi vermiş ve hem Mısırlılara hem de Memlûk'e karşı ayağa kalkmıştır.

Fransızlara karşı sürdürülen bağımsızlık mücadelesi sırasında, İngilizler de Mısır'da hâkimiyet kurmak için harekete geçmiştir. Fransızlar, Mısır'dan çıktıklarında ise Mısır'da üç farklı etkili güç oluşmuştur: İngilizler, Türkler ve Memlûkler... Ancak bu üç etkili güç arasında, İngiliz orduları ülkede önemli bir ağırlığa sahiptir. Mısır 1883 yılından itibaren de zaten uzun zamandır ülkede etkin olan İngilizlerin egemenliği altına girmiştir. Burada önemli bir nokta; İngilizlerin Mısır işgali, sadece Mısır için değil, Ortadoğu ve bölge ülkeleri açısından da oldukça önemli sonuçlara neden olmuştur. "İngilizler'in Mısır'ı işgali, modern çağın en önemli sömürgecilik olaylarından biridir. Bu olay Mısır'ın on yıllar boyunca ekonomisine çekidüzen verilmesine imkân sağlamış, ülkenin siyasal liderliğinin oluşmasında büyük etkisi olmuş ve 20. yüzyılın ilk yarısında Mısır (ve İngiliz) politikalarını etkileyen anti-empyralist milliyetçi hareketin odak noktasını oluşturmuştur." (Cleveland, 2008: 118) Bu dönemde Mısır, her ne kadar görünürde Osmanlı'nın himayesinde olsa da, aslında hem kendi iç dinamiklerini korumuş, hem de modernleşme yönünde kendini yenilemeye devam etmiştir.

Diğer taraftan, her ne kadar Avrupa'nın hâkimiyeti artarak devam etse de, Mısır, resmi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun bir eyaleti olarak kalmayı sürdürmüştür. Dolayısıyla Mısır'ın modernleşmesinde ve bugün ortaya çıkan siyasi sistemlerin temelinde Osmanlı İmparatorluğu tarafından başlatılan reform hareketleri ve etkileri önemli bir yere sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu, her ne kadar Batılı çağdaşları kadar kurumsallaştıramasa da, modern bir devlet yapılanması kurmak için önemli adımlar atmıştır. Genel bir ifadeyle:

"Osmanlı İmparatorluğu, çağdaşı olan diğer imparatorluk ve devletlerin bir kısmından daha geç de olsa, 19. yüzyıl ortalarına doğru, modern anlamıyla 'hukukun üstünlüğüne dayalı' bir devlet düzeni arayışları içine girmiştir. Önceleri; padişahlardan gelen reform girişimleri (III. Selim ve II. Mahmut reformları), merkezi otorite ile taşra güçleri (Âyan) arasındaki uzlaşmayı

belgeleyen sözleşmeler (Sened-i İttifak) ve padişah tarafından çıkarılan ve bir takım haklar tanıyan fermanlar (Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Islahat Fermanı) şeklinde beliren bu gelişme, daha sonra I. Meşrutiyet (1876) ve özellikle II. Meşrutiyet (1908) aşamalarıyla, ‘anayasalı bir devlet yönetimi’ ne geçişe sahne olmuştur.” (Tanör, 1985: 10)

Bu bağlamda genel bir ifadeyle; bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu’nda başlatılan reformların öncelikli amacı; Avrupa’yla arasında beliren gelişme farkının kapatılması ve daha güçlü bir merkezi yönetim kurmaktır ve reform hareketlerinin etkileri, Mısır başta olmak üzere Osmanlı’nın egemen olduğu Ortadoğu’daki bütün ülkelerde görülmüştür. Hourani reformların Ortadoğu’daki etkilerine ilişkin şu tespitlerde bulunmaktadır:

“III. Selim tamamen sonuçsuz kalan deneme niteliğindeki girişimlerinin ardından 1820’lere kadar belirleyici bir karar alınmadı. Bu tarihte II. Mahmut (1808-39) ve yüksek rütbeli memurlardan oluşan küçük bir grup değişim ihtiyacına ikna oldu. İzledikleri yeni siyaset eski ordunun dağıtılmasını, zorunlu askerlik uygulamasıyla ve Avrupalı uzmanların sağladığı eğitimle yeni bir ordunun kurulmasını kapsıyordu. Bu ordu sayesinde Avrupa ve Anadolu’daki bazı eyaletler, Irak ve Suriye ve Afrika’daki Trablus üzerinde dereceli olarak doğrudan denetim kurmak mümkündü. Ancak reform planı daha da ileri gitti. Amaç sadece hükümete yeniden güç kazandırmak değil, onu yeni bir tarzda örgütlemektir. Bu amaç Mahmut’un ölümünden kısa süre sonra 1839’da çıkarılan bir resmi kararname ile (Gülhane Hatt-ı Şerifi) ilan edildi.” (2013: 322)

Gülhane Hatt-ı Şerifi, Osmanlı İmparatorluğu’nda özellikle siyasi alandaki önemli reform adımlarından biridir. Burada önemli bir nokta Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun ilan edilmesinde etkili olduğu ileri sürülen önemli gelişmelerden biri, Mısır’ın o dönemdeki valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın Bab-ı Âli’ye karşı başkaldırılarıdır. Lewis, Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun ilanındaki Mısır’ın ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın etkisini şöyle ifade etmektedir: “İsyankâr Mısır Paşası Mehmed Ali, Bab-ı Âli’ye karşı düşmanca tavrına tekrar başlamış ve 24 Haziran’da orduları Nizip muharebesinde Osmanlılara karşı ezici bir galibiyet elde etmişti. Hiç kuşkusuz biraz da Padişah’ın yönetiminin, Mısır Paşasındaki gibi liberal ve modern bir rejim tesis edebileceğini bütün Avrupa’ya kanıtlamak amacıyla, yeni Osmanlı nazırları o meşhur Gülhane Hatt-ı Şerifi’ni 3 Kasım 1839 tarihinde ilan ettiler.” (Lewis, 2009: 149) Gülhane Hatt-ı Şerifi, hem Osmanlı merkezi yönetimi hem de eyaletler için önemli idari yenilikleri içermiştir.

Diğer taraftan sadece Gülhane Hatt-ı Şerifi değil, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernleşme adımlarında Mısır başkaldırıları her zaman önemli bir dinamik sağlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde merkezi yönetimin gücünün zayıfladığını en yakından Mısır'daki gelişmelerde görmüş ve reform ihtiyacını hissetmiştir. Tanör, Osmanlı'nın modernleşmesinde Mısır'ın etkisini şu şekilde ifade etmektedir: “Mısır ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa sorunu yüzünden başı dertte olan imparatorluğu bu durumdan kurtarmak için başta İngiltere olmak üzere diğer bazı Avrupa devletleri ile ittifak yollarını arayan Mustafa Reşid Paşa'ya İngiliz yetkilileri, Osmanlı Devleti'nin ekonomik, siyasi ve idari hayatında bir takım reformların yapılması tavsiyesinde bulunurlar.” (1995: 13)

Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi alandaki modernleşme döneminde ayrıca Mısır başta olmak üzere Ortadoğu ülkelerinin ve taşranın merkezi yönetime katılımını sağlayacak farklı reform önerileri de gündeme gelmiş ve tartışılmıştır. Bu bağlamda Berkes, Namık Kemal'in önerisine dikkat çekmektedir. Namık Kemal'in önerdiği yasama modelinde Meclis-i Şura-yı Devlet, Meclis-i Şura-yı Ümmet ve Meclis-i Âyan'dan oluşan üçlü bir heyet vardır. (Demirci, 2010: 73) “Namık Kemal'in sıraladığı üç kurumdan birincisi yasaları hazırlayacak, ikincisi kabul edecek ya da reddedecek, üçüncüsü ise ‘nizam-ı esasiye ve hürriyet-i umumiye’ye uygunluğunu denetleyecek, bir bakıma kanunların anayasaya uygunluğunu sağlayacak, hakları ve hürriyetleri koruyacaktır.” (Demirci, 2010: 74) “Bu heyetler arasında Meclis-i Âyan; şehzadeler, Mekke şerifleri, önde gelen ulema, Mısır hanedanı mensupları, yüksek rütbeli askerler (müşirler) ve vezirlerden oluşacaktır.” (Demirci, 2010: 74)

Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nda 1875 Kanun-i Esasi'nin ilanı ile birlikte parlamentolu bir yönetime geçilmiş ve çift meclisli bir yönetim sistemi benimsenmiş ve taşrada bu yönetime dâhil edilmiştir. Ancak Mısır'ın yukarıdaki şekilde bir temsili olmamıştır.

Osmanlılarda Ortadoğu coğrafyasını yakından ilgilendiren diğer bir düzenleme ise Islahat Fermanı'nın (1856) ilanıdır. Islahat Fermanı ile birlikte Osmanlı sınırları içindeki Müslümanlar özellikli olma durumlarını kaybetmişlerdir. Mardin Islahat Fermanı'nın Müslüman tebaa açısından önemini şöyle ifade etmektedir:

“Islahat Fermanı, o zamana kadar ‘millet-i hâkime’ olan Müslümanlardan bu imtiyazlı durumu alıyor, din farkı gözetmeksizin bir ‘Osmanlı’ vatandaşlığı kurmaya çalışıyordu. Müslüman teb'anın tepkisine paralel olarak onlardan sonra ‘birinci’ sırayı işgal eden Rumlar da bu sırayı kaybettiklerine üzüldüler. Fakat

bunun yanında, az sonra Islahat Fermanı'nda yüzeyde amaçlanan 'beraberliğin' tersine çevrildiği, gayri Müslimlerle yabancıların kendilerine sağlanan hukuksal imkânları (mali kaynaklar, organizasyon bilgileri ve batı diplomatik desteği sayesinde) Müslüman teb'ayı çok geride bırakır şekilde kullandıkları görüldü." (Mardin, 1992: 14)

Nitekim gayri Müslimlerin elde ettiği ayrıcalıklar, Mısır ve Ortadoğu'nun modernleşme sürecinde olumsuz anlamda etkisi olmuş ve bu ülkelerin sömürge sürecini hızlandırmıştır. Özellikle gayrimüslimlerin ekonomik alanda elde ettikleri üstünlükleri, liberal bir ekonomik sistemin kurabilmesi için atılan adımların amacını engellemiş, tüm bu yeniliklerden o dönemde zaten güçlenmiş olan gayri Müslim ticaret adamlarının Mısır ve Ortadoğu pazarlarına hâkim olmasına neden olmuştur.

Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezdeki tüm modernleşme çabalarına rağmen özellikle gayri Müslimlere verilen ayrıcalıklar ve özerk yapılarının tanınmasının önemli etkisi Mısır'ın Osmanlı'dan bağımsızlığını aynı zamanda Avrupalı güçlerin bir sömürgesi haline gelmesi sürecini hızlandırmasıdır. Ülkede zaten güçlü durumda olan özerk yapılar, Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi yönetimin zayıflamasıyla birlikte –merkezi yönetimi güçlendirmeye yönelik tüm reform çabalarına rağmen- bağımsızlık adına mücadele vermeye başlamıştır. Mısır'da bu mücadelenin önemli isimlerinden biri ve kazananı Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dır. Hourani, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da önemli bir güç haline gelme sürecini şöyle ifade etmektedir:

"Kahire'de Fransız istilasının yerel güç dengesinde yarattığı bozulma, Fransızlara karşı gönderilen Osmanlı güçleriyle birlikte Mısır'da gelen Makedonyalı bir Türk'ün (Kavalalı) Mehmet Ali'nin (1805-48) iktidarı ele geçirmesine yol açtı. Mehmet Ali kent halkının desteğini sağladı, rakiplerini saf dışı bıraktı ve kendisini Osmanlı hükümetine fiilen vali olarak kabul ettirdi. Çevresinde, Türklerden ve Memlûkler'den oluşan bir yerel Osmanlı hâkim grubu, bir modern ordu ve eğitim görmüş memurlardan oluşan bir seçkinler zümresi oluşturarak bu çevreyi bütün ülkenin yönetimi ve vergi toplama faaliyeti üzerinde denetim kurmak ve bu denetimi Sudan, Suriye ve Arabistan'a yaymak için kullandı. Suriye ve Arabistan'daki Mısır hâkimiyeti çok uzun sürmedi. Mehmet Ali, Avrupalı güçlerin ortak çabasıyla çekilmek zorunda bırakıldı. Avrupalı güçler Osmanlı devletini zayıflatan fiilen bağımsız bir Mısır devleti istemiyorlardı. Ancak Mehmet Ali çekilirken ailesinin Osmanlı süzerenliği altında Mısır'ı yönetme hakkının (varislerinin de taşıyacakları hıdivlik unvanı) onaylanmasını

sağladı. İlk kez tek bir siyasal birim oluşturan Sudan'da da Mısır hâkimiyeti devam etti.” (2013: 324)

Bu bağlamda Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın iktidarıyla birlikte Mısır'da her ne kadar merkezi Osmanlı İmparatorluğu'nun politikaları bir süre daha uygulanmaya devam etse de asıl güç Mehmet Ali Paşa'da olmuştur. Mehmet Ali Paşa ile birlikte Mısır, Osmanlı'dan bağımsızlığını kazanmış ve modernleşme dönemi Mehmet Ali Paşa ile ivme kazanmıştır.

4.1.3. Mısır'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemi

Mısır'ın binlerce yıllık tarihi birikimi içinde özellikle 1800'lü yıllar, oldukça önemli bir zaman dilimini oluşturmaktadır. Bu dönem aynı zamanda Mısır'ın bağımsız valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemidir. Ülkede Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemi 1805 yılında başlamıştır ve Mehmet Ali Paşa, Mısır'ın modernleşmesinde ve bağımsızlık tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur. Mısır'da bu dönemde eğitimden, tarıma, sanayiden, askeriye kadar birçok alanda modernleşme adına önemli reformlar yaşama geçirilmiştir.

Bu bağlamda Mısır'da Mehmet Ali Paşa döneminde yapılan reformlar, genel anlamda merkezileştirme politikaları olarak tanımlanmaktadır. Çünkü Mehmet Ali Paşa, Mısır merkezi yönetiminin kontrolünü daha da güçlendiren uygulamaları hayata geçirmiştir ve Mısır bu dönemde -her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir eyaleti durumunda olsa da- bağımsız bir devletin kurulması için gerekli olan asgari yapılmayı da tamamlamıştır. Bu kapsamda: “Mehmet Ali Paşa, düzenli ve Avrupa şartlarında bir Mısır ordusu oluşturmuş, geleneksel olarak cami, imaret vb. yaptıran valilerden farklı olarak fabrikalar, yollar yaptırmış, ticareti geliştirmiş, ekonomiyi canlandırmıştır.” (Çubukçu, 2011: 45)

Mehmet Ali Paşa'nın, Mısır'ı modernleştirmek amacıyla yaşama geçirdiği politikalar arasında, toplumsal yapıda dönüşümü sağlayacak politikalar da ağırlıklı olarak uygulanmıştır. Bu politikalar arasında ulema ya da Memlûk beylerinin gücünü kırmak öncelikli politikalar arasında yer almıştır. Mehmet Ali Paşa döneminde ulemaya karşı uygulanan politikalar ana hatlarıyla sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Bu paralelde: “Mehmet Ali Paşa'dan Nasır'a (1952-1970) kadar, ulemayı devlet bürokrasisinin içinde eritme konusunda açık bir devlet politikası izlenmiş ve bu politika, devletçi kurumların insafına terk etmek bakımından, ulemanın kendiliğinden bürokratlaşması değil, aksine modern devletin yarı bağımsız ulema gruplarını kendi

varlığına bir tehdit olarak görmesinden kaynaklanmıştır.” (Ghazzal, 2005: 91) Mehmet Ali Paşa'nın, ulemanın gücünü kırmak amacıyla uygulamaya koyduğu en önemli politikalar ise toprak düzenlemeleriyle ilgili olanlarıdır. Mısır'da ulemanın gücünü kırmak amacıyla uygulanan etkisizleştirme politikaları, sonraki yıllarda özellikle sömürge döneminden itibaren güçlenen İslamcı kesime yönelmiştir.

Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da gerçekleştirdiği ve siyasi anlamda önemli sonuçları olan diğer reformlar ekonomi alanındadır. Bu reformlar, Mısır'daki yeni devlet politikası paralelinde, yeni bir zengin sınıfın oluşmasını sağlamak adına uygulanmıştır. Nitekim ulemanın etkisizleştirilmesinde olduğu gibi burada da önce toprak dağılımının yeniden düzenlenmesi yoluna gidilmiştir. Mehmet Ali Paşa, ekonomideki yeniden yapılanma reformlarına önce tarım arazileriyle başlamıştır. “İlk devri 1829'da başlayan tarım arazileri reformlarına Mehmet Ali, geniş arazileri, akrabalarına ve maiyetine, Arnavut, Kürt, Çerkes ve Türk birliklerindeki subaylara ve yüksek rütbelilere dağıtmıştır... Böylelikle, eskinin feodal soylular sınıfını mülklerinden ve gücünden mahrum bırakan ve mültezim sınıfını tasfiye eden Mehmet Ali, bunların yerine yeni hanedanın dayanak noktası haline gelecek yeni bir feodal soylular sınıfı yaratmıştır.” (Lutskiy, 2011: 53) Bu noktada hatırlatılması gereken husus, Mısır'da, toplumsal yapının aşiretlerden daha çok seçkin olarak da tanımlanabilecek elit ailelerin etkisiyle şekillenmiş olmasıdır ve bu yapı, özellikle 1250 yılındaki Memlûk beylerinin hâkimiyetiyle güçlenmeye başlamıştır. Memlûk beyleri, ülkede, ticari hayat başta olmak üzere birçok farklı alanda ayrıcalıklara sahip olan seçkin sınıfı oluşturmuştur. Bir önceki bölümde de aktarıldığı üzere Memlûk beylerinin gücü Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemine kadar devam etmiş, Mehmet Ali Paşa döneminde uygulamaya konan politikalarla kırılmaya başlamıştır.

Diğer taraftan her ne kadar Mısır'da, Memlûk feodallerinin gücünü kırmak için toprak reformları uygulamaya konga da, bu reformlar sonrasında Avrupa tarzı bir burjuva sınıfı ortaya çıkmamıştır. Farklı bir ifadeyle, Mısır'da yaşama geçirilen toprak reformuyla, toplumda Avrupa benzeri bir sınıfsal yapı oluşturulamamış ve ülkede elitlerin egemenliğindeki siyasi sistem, bu kez Mehmet Ali Paşa'ya yakın olanlar tarafından devam ettirilmiştir. Oysa bilindiği gibi Avrupa'da modern toplumun inşasında feodal yapıların çözülmesi ve sermayenin daha geniş kesimlere dağılımıyla oluşan burjuvazi sınıfının güçlenmesi asıl dönüşümü sağlayan dinamikler arasında yer almıştır. Feodal sistemin çözülmesinde ise Çitleme yasaları gibi yasalar etkili olmuş ve bu yasalarla, topraklar büyük lordların elinden çıkarak daha küçük üreticilerin

sahipliğine geçmiştir. Bu paralelde Moore'un köylü sorunuyla ilgili tespitleri önemlidir. Hatırlanacağı üzere Moore, demokratik kurumların yerleşmesini 'köylü sorunu' denen sorunun ortadan kaldırılmasıyla ilişkilendirilmiş ve demokrasi yolunda ilerlemeyi Çitleme benzeri yasalarla toprakların daha geniş kesimler arasında dağılımına bağlamıştır. (2012: 12)

Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın reformları bu açıdan değerlendirildiğinde; her ne kadar toprak reformunun yapıldığı görülse de, bu reformların sonucunda Batılı anlamda bir burjuva sınıfı oluşturulamamış ve daha çok seçkin yapının elitleri değişmiştir. Yani Mısır'da modernleşme döneminde yaşama geçirilen toprak reformu, toplumun tabanına inmeden, yine ülkede seçkin olarak tanımlanabilecek kesim arasında sınırlı kalmış, iktidara yakın olanlar bu reformdan yararlanmış ve seçkin yapı değil sadece seçkinlerin adı değişmiştir.

Kanaatimizce böyle bir durumun oluşmasında önemli bir etken, ülkedeki toprak reformu başta olmak üzere modernleşme adına uygulamaya konan reformların, toplumsal değişme paralelinde halkın tabanından gelen isteklerden daha çok tepeden inmeceli bir şekilde ve merkezi yönetim tarafından uygulamaya konmasıdır. Mısır'da toprak reformunun yapıldığı dönemde, toplumun tabanında ya da geniş kesimler tarafından seçkin yapıya karşı ve burjuvazi sınıfının oluşmasına neden olacak güçlü bir muhalefetin ortaya çıkmadığı görülmektedir. Dolayısıyla Mısır'daki toprak reformuyla birlikte toprakların yeniden dağılımından, öncelikle merkezi yönetime yakın olan kesim ya da devlet yönetiminin içinde olanlar yararlanmış, böylelikle ülkedeki elitist ya da bürokrasi ağırlık yönetim yapısı bu kez Mehmet Ali Paşa'ya yakın olanların egemenliğinde kendini korumaya devam etmiştir.

Oysa bilindiği gibi Batı Avrupa'da, modern toplum ve liberal demokrasinin kurumsallaşmasında, elitler değil halkın daha geniş kesimini temsil eden burjuvazi sınıfı öncü rolü oynamış, feodal beylerin ardından güçlenen burjuvazi sınıfı, merkezi yönetimin yetkilerinin sınırlandırılmasına neden olmuştur. Mısır'daki gelişmeler bu paralelde değerlendirildiğinde merkezi burjuvazi ya da elitler olarak da tanımlanabilecek toprak sahibi yeni kesim, zenginliğin kaynağı olarak gördüğü devletin ve merkezi yönetimin yanında yer almış ve gücün merkezde biriktiği düzenin devamında önemli bir dinamik sağlamıştır.

Mehmet Ali Paşa döneminde reform yapılan diğer bir önemli alan ise eğitimidir. Ancak Mısır'da eğitim alanındaki reformlar önemliyse de, içerik olarak modern toplumun kurumsallaşmasını sağlayacak toplumsal dönüşüme ivme kazandıramamıştır.

Burada önemli bir nokta, ilk bölümde de aktarıldığı üzere Avrupa’da modern toplumun gelişimi bilimin gelişimiyle doğrudan ilgilidir. Nitekim Avrupa’da, bilimsel alanda yaşanan gelişmeler Aydınlanmayı beraberinde getirmiş, bu durumsa var olan geleneksel yapıların sorgulanmasına ve ilişkili olarak değişimine neden olmuştur. Farklı bir ifadeyle, Batı Avrupa’nın 18. yüzyılını düşünsel olarak biçimlendiren asıl dinamik Aydınlanma sürecidir ve Aydınlanma’nın savunucuları daha çok ekonomik bakımdan ileri sınıflar, bilimsel düşünen yöneticiler, eğitilmiş orta sınıf ve girişimciler sınıfı olmuştur. (Hobsbawm, 1975: 29) Bu bağlamda Batı Avrupa’da Aydınlanma ve akabinde gelişen modernleşme, aslında bireysel olarak bağımsızlaşıp güçlenen farklı sınıfların etkisinde gelişmiştir.

Mısır bu paralelde incelendiğinde, her ne kadar toplumda aydın olarak da tanımlanabilecek sınırlı bir kesim bulunsa da, bu kesimin etkisi ve var olan bilgi üretimi, toplumsal alanda aydınlanma yönünde dönüşümü sağlayacak bir güce ulaşamamıştır. Diğer taraftan, bu durum sadece Mısır’a özgü de değildir ve İslam toplumlarındaki bilimsel gerileme, başlangıcı Haçlı Seferleri’ne dayanan ve toplumsal geliş(eme)me üzerinde önemli etkileri olan bir olgudur.

Bu bağlamda Mehmet Ali Paşa, Mısır modernleşme sürecinde eğitim politikalarına oldukça önem vermiştir. Her alanda Batı tarzı eğitimi önceleyen Mehmet Ali Paşa döneminde, bugünkü üniversiteler seviyesinde okullar açılmış ve eğitimde Batı tarzı müfredat öğretilmeye başlanmıştır. Eğitim reformları kapsamında Avrupa’dan birçok öğrenci Mısır’a getirilirken başarılı öğrenciler de Mısır’dan Avrupa’ya gönderilmiştir. Mısır’da bu sayede Avrupa standartlarında eğitime sahip olan modern bir kesim oluşturulmuştur. Ancak daha öncede ifade edildiği gibi bu reformlar, Batı Avrupa ülkelerinin sömürge faaliyetlerine başladığı bir dönemde, yani Avrupa’nın bu alanda kat ettiği yolun çok sonrasında gerçekleştirilmiş ve reformların etkileri, Mısır’ın Avrupa’nın bir sömürgesi haline gelmesini engellememiştir. Dolayısıyla Mısır’daki modernleşme çalışmaları Avrupa sömürsünün altında devam ettirilmeye çalışılmıştır.

Diğer taraftan Mısır’da uygulanan modernleşme politikaları, ülkedeki toplumsal yapıyı derinden etkileyen ve etkileri bugüne dek süren önemli bir kırılmanın da yaşanmasına neden olmuştur. Bu dönemde bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu’nun reformları etkili olurken, diğer taraftan Mısır’daki merkezi hükümetin uyguladığı politikalar birlikte yürümüş ancak geleneksel yapıları modernleştirecek uygulamalar yaşama geçirilememiştir. Reform hareketlerine rağmen geleneksel yapılar da kendini korumaya devam etmiştir. Bu bağlamda:

“Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır’daki reformlar, Ortadoğu toplumunda kurumsal bir düalizm yaratmıştır. Yeniçerilerin ortadan kaldırılması ve Memlûkler dışında yeni yaratılan kurumların yanı sıra en geleneksel kurumlar da korunmuştur. Böylece, Osmanlı ve Mısır hükümetleri yeni hukuk ve mahkeme sistemleri kurmuşlar ama şeriat mahkemelerini kaldırmamışlardır; her iki devlet de Avrupa benzeri okulların gelişmesi için büyük fonlar ayırmışlar ama din okullarını kapılarını kapatmamışlardır. Prestijlerinin azalmasına rağmen bu okullar İslami geleneği korumuş, İslami değerleri öğretmiş ve çok sayıda öğrenciye eğitim fırsatı sağlamışlardır.” (Cleveland, 2008: 115)

Mısır’daki ilk reform hareketlerine Tanzimat penceresinden bakanlar da aynı sonuçlara ulaşmaktadırlar. Türköne, bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nun, din esasına dayanan ve fonksiyonel olmayan bir bölünme içinde olduğunu vurgularken, geleneksel yapıların devlet yapılarıyla değiştirilemeyecek kadar güçlü olduğuna dikkat çekmekte ve toplumun –ve bir ölçüde devletin- geleneksel yapıları ile Tanzimatçıların uygulamaya soktukları reform programlarının ürünü yeni yapılarla Tanzimat’a özgü ikiliği doğrduğunu vurgulamaktadır. (1991: 52) Adı geçen yapılar, bugün İslam ülkelerinde var olan gelenekçilerle Batıcılar ya da İslamcılar ile laikler ayırımına denk düşen bir düalizme de denk gelebilmektedir. Diğer taraftan Mısır’da Mehmet Ali Paşa döneminde yaşananlar aslında İslam toplumlarının genelinde yaşananlardan farklı değildir.

İlişkili olarak İslam toplumlarında, geleneksel yapıyı savunanlarla modernleşme yanlılarından oluşan düalist bir toplum yapısının yanında modernleşmeye yönelik reformlar da yaşama geçirilmeye devam etmiştir. Bu bağlamda Mısır’da, 1809 ile 1815 yılları arasında, bir taraftan vakıf arazilerinin devletleştirilmesine devam edilmiş, diğer taraftan Mehmet Ali Paşa, camilerin ve din adamları sınıfının bakımını üzerine almış, şeyhlerin tepkisiyle karşılaşınca da, şeyhleri Kahire dışına sürerek muhalefetlerini sert bir şekilde bastırmıştır. (Lutskiy, 2011: 53) Mehmet Ali Paşa, ayrıca ordunun profesyonel anlamda yeniden örgütlenmesi, modern İskenderiye tersanesinin kurulması, yeni sanayi alanlarının açılması, farklı alanlarda üretim yapan fabrikalar ile tarım alanlarındaki ürün çeşitliliğinin artırılmasına yönelik çalışmalarla ekonomik olarak Mısır’ı modernleştirmeye çalışmıştır.

Mısır’da bu dönemdeki devlet aygıtı üzerindeki dönüşümler ise modern bir devlet yapılanmasının sağlanması adına oldukça önemlidir. Lutskiy, Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır’daki devlet yapılanmasını şu şekilde tasvir etmektedir:

“Mehmet Ali, vilayet valilerinin despotik gücüne dayalı eski Memluk yönetim sistemini tasfiye ederek merkezi devlet aygıtı yarattı. Avrupa’yı örnek alan işlevleri katı şekilde belirlenmiş bir dizi bakanlık kurdu. Savaş bakanlığı ordu ve donanmadan sorumluydu. Maliye bakanlığı vergi topluyordu. Ticaret bakanlığı tekelleri kontrol ediyor, aynı zamanda dış ticaret tekeli de elinde bulunduruyordu. Eğitim bakanlığı birçok okul kurdu. Avrupa’ya bilimsel eğitim almak üzere öğrenci gönderdi. Son olarak içişleri ve dışişleri bakanlıkları kuruldu. Bunların bünyesinde denizcilik, çiftçilik, toplum sağlığı gibi sorunlarla ilgilenen komite ve konseyler oluşturuldu.” (Lutskiy, 2011: 57)

Mehmet Ali Paşa, bu dönemde ayrıca Mısır’ı yedi vilayete ya da müdürlüğe bölmüştür. “Başlarında idari görevleri yürüten ve vergi toplayan vali (müdür)’lerin olduğu vilayetlere (müdürlükler), müdürlükler başlarında memurların olduğu semtlere, semtler başında nazırların bulunduğu nahiyelere, nahiyeler ise yine başında aynı köyün amiri konumunda olan şeyhlerin olduğu köylere bölünmüştür.” (Lutskiy, 2011: 57) Bu yapılanmayla merkezi hükümetin taşra teşkilatı kurulmuş ve oluşturulan hiyerarşik düzen sayesinde merkezi hükümet, en küçük birime kadar bütün yönetim birimleri üzerinde denetimini sağlamıştır.

Ancak Mısır için modernleşme olarak da adlandırılan reformlar ve atılım dönemi sistemde güçlü bir şekilde kurumsallaşamadan farklı bir çizgiye kaymıştır. Farklı bir ifadeyle, Mısır’da modernleşme adına yaşama geçirilen reformlar, Avrupa’nın aksine geniş toplumsal destek sağlayıp toplum tarafından tam anlamıyla benimsenememiştir; çünkü toplumsal değişimlerin kabullenilmesi ve yerleşik hale gelmesi için zaman gereklidir ve bu zaman henüz geçmeden Mısır’ın gündemi değişmeye başlamıştır. Mısır’ın gündemini değiştirenlere ülkenin sömürge güçlerinin egemenliği altına girmesidir. Mısır’da sömürge dönemiyle birlikte, halk, reformların öneminden daha çok Batılı olmalarıyla ilgilenmiş ve toplum Batı menşeli olarak kabul edilen düzenlemelere daha fazla tepki duyar hale gelmiştir. Bu bağlamda sömürgeleşmeyle birlikte modernleşme önceliğini yitirmiş ve ülkede bağımsızlığın kazanılması daha öncelikli konular arasında kabul edilmiştir.

Mısır’da sömürge dönemi Londra Anlaşması’yla başlamıştır. Londra Anlaşması aynı zamanda Mehmet Ali Paşa döneminin de sonudur. Mansfield, Londra anlaşmasını ve bu anlaşmanın Mısır için sonuçlarını şu şekilde değerlendirmektedir: “1841’de Avrupa devletleri, Londra Anlaşması maddeleri uyarınca Mehmet Ali’nin hırslarını budadılar ve onu yeniden Osmanlı İmparatorluğu’na bağlı bir tebaa haline getirdiler.

Mehmet Ali'nin Sudan dışındaki bütün sömürgeleri elinden alındı. Bu Girit'in, Suriye'nin ve Hicaz'ın yeniden doğrudan Osmanlı yönetimine bağlanması demekti. Mehmet Ali, ayrıca eskiden yarım milyonu bulan asker sayısını 18.000'ne indirmeye mecbur edildi.” (Mansfield, 2012: 98) Bu bağlamda Londra anlaşmasının ardından Mısır'da Mehmet Ali Paşa dönemi de sona ermiş, 1847 yılında akıl ve beden sağlığını yitiren Mehmet Ali Paşa, yetkilerini oğlu İbrahim'e devretmiştir. İbrahim döneminde de Mısır'daki reform hareketleri devam etmiştir.

4.1.4. İbrahim Paşa'dan Nasır'a Mısır

Mehmet Ali Paşa ya da Kavalalı Mehmet Ali, Mısır tarihinde ilk bağımsızlık hareketini başlatan isim olarak öne çıkmaktadır. Mehmet Ali Paşa, Mısır'ın modernleşmeyi yakalaması adına önemli hamleler gerçekleştirmiştir, ancak Mehmet Ali Paşa sonrası dönemde Mısır, hem ekonomik olarak hem de reformlar bağlamında büyük bir buhranın içine girmiş ve İngilizlerin sömürgesi haline gelmiş, uzun yıllar da bu şekilde devam etmiştir.

Mehmet Ali Paşa'dan sonra Mısır Valiliğine, 1848 yılında Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim getirilmiştir. İbrahim kendini bir Mısırlı olarak tanımlamış ve Mısır milliyetçisi olarak öne çıkmıştır. Bu noktada, “İbrahim, Araplar arasında gerçek bir vatanseverlik hissiyatını aşmak ve onları geleceğin imparatorluğunun mahiyetiyle tam olarak ilişkilendirmek için Arap ulusal bilincinin uyandırılması ve Arap yurttaşlığının yenilenmesi niyetini saklamamıştır.” (Lutskiy, 2011: 104) İbrahim bu bağlamda, Mısır liderliğinde bir Arap milliyetçiliğinin gerçekleşmesi için çaba harcamıştır. Ancak İbrahim, Mısır ile ilgili planlarını tam olarak yaşama geçiremeden, vali olduktan 3 ay sonra 10 Kasım 1848'de ölmüştür. “İbrahim'in ardından Londra anlaşması gereğince Mehmet Ali'nin yerini soyunun en yaşlı erkeği -Tosun'un oğlu, torunu Abbas-almıştır.” (Mansfield, 2012: 100)

Abbas, Mehmet Ali ve İbrahim'in aksine tutucu özellikleriyle dikkat çekmektedir ve Avrupa'ya tamamen bağlı aynı zamanda yeniliklere ve reformlara karşı bir duruş sergilemiştir. Genel bir ifadeyle, “Abbas Paşa, kendi iktidarına dayanarak babasının ve dedesinin yaptığı birçok şeyi yıkmış, Mehmet Ali'nin kurduğu imalathaneleri tasfiye etmiş, Büyük Nil Barajı'nın inşasını durdurma emri vermiş ve o zamana kadar tamamlanmış olan kısmını tahrip edip, fabrika ve okulları kapatıp, orduyu büyük oranda küçülmüştür.” (Lutskiy, 2011: 144)

Abbas'tan sonra başlayan Said Paşa döneminde ise Mısır'ı sömürge güçlerine bağımlı hale getirecek adımlar atılmıştır. Aynı zamanda Ferdinand de Lesseps'in⁶⁵ de yakın arkadaşı olan Said Paşa döneminde Süveyş Kanalı projesi onaylanmıştır ve proje Mısır'ın üzerine büyük bir ekonomik yükün binmesine neden olmuştur. Mehmet Ali'nin en genç oğullarından biri olan Said Paşa, 11 Temmuz 1854'te Mısır valisi olmuş ve ilk iş olarak Süveyş Kanalı'nın yapımını onaylamıştır. Nitekim Süveyş Kanalı projesi aslında temeli çok eskilere dayanan bir projedir ve projenin hayata geçirilmesi sömürge dönemine kadar gerçekleştirilememiştir ve proje ancak projenin mimarı da olan Lesseps ile yakın ilişki içinde olan Said Paşa döneminde onaylanabilmiştir. (Akalin, 2015: 204)

Ancak Said Paşa'nın Süveyş Kanalı projesini onaylaması aynı zamanda ülkenin hızla iflasa sürüklenmesine neden olmuştur. Farklı bir ifadeyle, Mısır'ın iflasa gidişinin en önemli sebeplerinden biri de bu anlaşmadır. (Cleveland, 2008: 108)

Said Paşa'nın ardından Mısır hidivliğine İsmail Paşa getirilmiştir. Said Paşa ve İsmail Paşa döneminde de, Mısır'daki politik ve sosyoekonomik reformlar hız kesmeden devam etmiştir. İsmail Paşa özellikle eğitim alanında büyük hamleler gerçekleştirmiş ve Mehmet Ali Paşa'nın hayal edemediği bir titizlikle Mısır seçkinler kesimi oluşturmak için çabalamış, kurduğu karma mahkemelerle, özellikle yabancıların hukuk alanında Mısırlıların önünde bir konumda yer almasına engel olmuştur. Ancak karma mahkemeler, modernleşme reformlarının etkisinde olduğu gibi toplumdaki düalist yapıyı güçlendirmiştir.

Bilindiği gibi Mısır'da, diğer Ortadoğu ülkelerinden farksız olarak, modernleşme adına yaşama geçirilen reformlar, bir taraftan Batı yanlısı bir kesim oluşurken, diğer taraftan toplumdaki geleneksel yapıları savunan muhafazakâr kesimin de Batı karşıtı olarak güçlenmesine önemli bir ivme kazandırmıştır. Üstelik bu düalist yapı devlet kurumlarında da görülmüştür. Cleveland, Mısır'ın hukuk sisteminde ortaya çıkan bu düalist yapıyı şu şekilde tasvir etmektedir: “Şeriat mahkemeleri varlıklarını sürdürüyorlardı ama onların yetki alanı kişisel davalar ve vakıflarla sınırlı olduğundan ulemanın hukuki faaliyetleri çok kısıtlıydı. Fransız hukuku okumuş Mısırlılar için çok esaslı fırsatlar çıkmaya başladığından, imkânı olanlar ya Kahire Hukuk Fakültesi'ne ya

---

⁶⁵ “Ferdinand de Lesseps: Mısır'dan İngilizler'in atılmasından sonra oldukça güç kazanan Mathieu de Lesseps'in (Fransız Konsül) oğludur. Ferdinand'ın büyük babası ve büyük amcası da Fransız Diplomatik Servisi'nde görev yapmıştır... Ferdinand babasının 1832 yılındaki ölümüne kadar diplomatik görevle Tunus'ta bulunmuş, ardından İskenderiye'de Vice-Konsül olarak görevlendirilmiş, 1837'ye kadar Mısır'da kalmış, Konsül ve Konsül General olarak görev yapmıştır.” (Akalin, 2015: 203)

da hukuk okumak üzere Fransa'ya gidiyorlardı. Bu yüzden Mısır toplumu kendi içinde bir çatışma yaşamaktaydı.” (Cleveland, 2008: 110)

Tüm merkezileştirme politikalarına karşın Mısır'da ortaya çıkan düalist toplum yapısının netlikle görüldüğü yerlerden bir diğeri ise devlet kadrolarıdır. Bu dönemde Mısır'da Avrupa'da eğitim görmüş ya da Avrupalı olan bürokratlar devlet kademelerinde daha fazla yer edinmiştir ve bu durum, yerli halk tarafından hem devlet kademelerine, siyasete ve Batılı güçlere olan tepkiyi daha da arttırmıştır. Böylelikle Mısır'da Batı taraftarı olan ve Batılı fikirleri benimseyen kesim ile çoğunluğunu geleneksel olarak da tanımlanan, Batı karşıtı ve muhafazakâr kesim arasındaki ayrışma hemen hemen her alanda kendini güçlü bir şekilde göstermeye başlamıştır. Bu çatışma ve toplumsal ayrışma daha sonra modernite yanlıları ve karşıtlarını ifade eder hale gelmiştir. Çünkü Mısır'da düalist toplum yapısının oluşmaya başladığı Mehmet Ali Paşa dönemi aynı zamanda modernleşme dönemidir. Ülkede bu dönemden itibaren birçok atılım ve yenileşme hamlesi, ülkenin modernleşmesi adına yaşama geçirilmiştir ve Mısır, bağımsızlığını ilan edene kadar, aynı zamanda önce Fransızların, ardından İngilizlerin sömürgesi haline gelmiştir. Dolayısıyla Mısır'daki reform hareketleri, çoğu zaman milli çıkarların gözetilmesi noktasında göstermelik bir hale gelmiş ve ulusal bir amaca ulaşamamış, ülke gündemini ise reformlardan daha çok sömürge güçlerinin politikalarına gösterilen tepkiler oluşturmuştur.

Yine Avrupa'dan farklı olarak Mısır'da reform hareketleri tabandan gelen isteklerle değil sömürge dönemine kadar merkezi yönetimlerin eliyle, sömürge döneminden sonra sömürge güçlerinin baskıları ve tepeden inme bir mantıkla uygulanmaya devam etmiştir. Bu bağlamda “Mehmet Ali Paşa döneminden itibaren modern anlamda devlet yapılanmasına karşın Mısır, otoriter bir yönetimle idare edilmiştir. İsmail her ne kadar 1866'da bir Danışma Meclisi kurmuş olsa da bu Meclis, danışmadan daha çok taktik amaçlı kurulmuştur ve İsmail haklarından hiçbirini meclise devir etmemiştir. (Cleveland, 2008: 109)

Oysa Avrupa'daki gelişmeler bu paralelde izlendiğinde, meclislerin kurulmasından monarşinin sınırlandırılmasına kadar birçok modern gelişmenin, toplumun tabanından gelen değişimlerle paralel ilerlediği görülmektedir. Yine yönetimde etkin olan kent meclislerin kurulması da, tepeden inme baskılarla değil, değişen kent statüleri ve vatandaşlık kavramıyla birlikte gelişen toplumsal değişmeye paralel olarak ilerlemiştir. Hatırlanacağı üzere Avrupa'da kent meclislerin ilk kurulduğu yerleşim yerleri kentlerdir. Bu bağlamda;

“Kent meclislerinin yeni siyasal, idari ve hukuksal düzenlemeler için uygun ortam oluşturduğunu ve bu düzenlemelerin giderek daha geniş yönetim alanına nüfuz ettiğini belirtmek önemlidir. Özellikle, kentlerin büyümesi ve kentteki toplumsal grupların temelinde ekonomik uğraşlara yönelik olması, seçimle işbaşına gelen temsili meclislerin oluşmasına ve bu meclislerin çoğu kez yasalar çıkararak ‘yönetimi’ üstlenmesine yol açmıştır. Bu ise gerçekten büyük bir yeniliktir. Bu meclislerin tamamlayıcı ve formel olarak onlara bağımlı siyasal roller ortaya çıkmaya başlamış, bu rolleri üstlenecek kişilerin kendi alanlarında uzmanlaşmaları beklenir olmuştur. Bu tür siyasal roller o an için o rolü üstlenen atanmış ya da seçimle işbaşına gelmiş kişinin şahsında bağımsız olarak düşünölmeye başlamış, siyaset ve yönetime ilişkin sorunları çözümlemede kişi yerine makamın sürekliliğini vurgular olmuştur.” (Poggi, 2012: 73)

Mısır’da ise kentler özellikle Mehmet Ali Paşa dönemine kadar Memlük Beylerinin otoriter yönetimi altına kalmış ve toplumsal yapıyla ilişkili olarak kentlerde yönetici elit dışındaki unsurlar etkili olmamıştır. Farklı bir ifadeyle, Mısır’da kent yaşamı aslında Ortaçağ’ın ilk döneminden itibaren gelişmiş bir niteliğe sahip olmuştur. Ancak bu yapı toplum tabanında temsili sistemi zorunlu hale getirecek güçlü talepler oluşturmamış ya da oluşturulmamıştır. Dolayısıyla modernleşme döneminde siyasi sisteme ilişkin reformlar daha çok merkezi yönetimler tarafından uygulamaya konmuştur.

Siyasi iktidar ise kendi eliyle iktidarını sınırlandırmaya dönük küçük adımlar atmıştır. Akalın bu süreci şu şekilde ifade etmektedir:

“XIX. yüzyılda Ortadoğu’da önemli bir adım olarak Anayasacılık hareketleri göröldü. Bu doğrultuda Mısır’da İsmail Paşa, Meclis El Şura El Nüvvab’ı (Consultative Assembly Of Delegetes) oluşturdu. Buranın üyeleri 3’er yıllığına seçiliyordu. Bir kısmı İngiltere ve Fransa’ya gitmek zorunda kalan ve Hidiv’in kardeşi Mustafa Fazıl Paşa tarafından sonradan destek gören Genç Osmanlılar da Anayasacılık hareketi içindeydiler. 1867’den itibaren sürgünde olan bu grup, 1876’da yeni Padişah II. Abdülhamid’in anayasayı kabul etmesiyle önemli bir başarı kazandı.” (Akalın, 2015: 362)

Bununla birlikte modern Mısır’daki otoriter rejimlerin temelleri de yine sömürge döneminde atılmıştır. Modernleşme döneminde Mısır’ı sömürge haline getiren ve reformları Mısır’ın çıkarlarından daha çok İngiltere’nin çıkarları doğrultusunda konumlandıran önemli neden ise ülkenin iflasıdır. Bu bağlamda Mısır tarihinde, İsmail Paşa dönemi, her ne kadar reformlarla anılsa da, aynı zamanda devlet kaynaklarının

israfiyla da anılmıştır. İsmail Paşa döneminde Mısır bütçesi iflas etmiş ve Mısır, Avrupa mali kuruluşlarından büyük meblağlarda borçlar almaya başlamıştır. 1870'lerde eski borçları ödeyebilmek için yenilerini alınmış ve 1876 yılında Mısır borç faizlerini üç ay ödeyemeyeceğini açıklayarak bir bakıma iflasını ilan etmiştir. (Cleveland, 2008: 112)

Bu paralelde Mısır aslında ilk olarak Said Paşa döneminde borçlanmaya başlamış, sonraki yıllarda ise Mısır'ın borçları onun bir Avrupa sömürgesi haline gelme sürecini hızlandırmıştır. Mısır Avrupalı devletlerden aldığı borçların yanında Süveyş Kanalı'nın yapım projesiyle daha büyük bir yıkıma sürüklenmiştir. Lutskiy Mısır'ın borç batağına sürüklenişini ve 1876 yılında yaklaşık 100 milyon pounda ulaşan kredi borçlarını kalem kalem şu şekilde açıklamaktadır:

“1) Süveyş Kanalı'na harcanan 16.000.000 pound. 2) Bankerlere 'kur farkı', komisyon ve benzeri nedenlerle giden, Mısır'ın hiçbir zaman almadığı fakat yine de borcun nominal değerine dahil olan 22.000.000 pound. 3) 1876'ya kadar ana kredilerin ve taahhütlü borcun faizi olarak ödenen en az 50.000.000 pound, 4) Kamu işlerine harcanan 5.000.000-6.000.000 pound... Böylece Mısır'ın kredilerin nasıl da küçük bir oranından faydalandığı görülmektedir... Avrupa bankerlerinin politikaları, Mısır'ın mali durumu üzerinde ölümcül bir etkiye sahip olmuştur ve devlet demiryolları, vergi gelirleri ile Hidiv'in mülkleri bütünüyle ipotek edilmiştir.” (Lutskiy, 2011: 178)

Mısır, bu dönemde borçlarını ödeyebilmek için, Ruzname adında iç borçlanmaya olanak veren bir uygulamayı başlattığı gibi aynı zamanda Süveyş Kanalı'nın hisselerini de satmak zorunda kalmıştır. İsmail Paşa borçlarını ödeyebilmek için Süveyş Kanalı'nın yüzde 44 hissesini Britanyalılara, 4 milyon pound gibi az bir para karşılığında satmıştır. (Mansfield, 2012: 138)

Ülkenin bu kadar yüklü borcun altına girip iflasını istemesinin hiç kuşkusuz toplumsal olarak önemli sonuçları vardır. Öncelikle Mısır, iflasının ardından bir taraftan modernleşme hareketlerini devam ettirmeye çalışırken, diğer taraftan İngiltere'ye bağlı bir sömürge haline gelmiştir. Sömürge döneminde sömürge güçlerinin direktifleri doğrultusunda bir yönetim sergileyen Hidiv İsmail ve diğerleri, her ne kadar modern yönetim adına danışma meclisi gibi müzakereci ya da temsili daha demokratik yapıları kursa da yine de otoriter yönetimlerinden ödün vermemiştir.

Oysa bilindiği gibi modernleşme ve demokratikleşme için ekonomik gelişme önemli şartlar arasında yer almaktadır ve Avrupa'da modern toplumun inşası, servetin daha geniş kesimlere dağılmasıyla eş zamanlı gerçekleşmiştir. Önceki bölümlerde de

incelendiği üzere Avrupa'da demokratik kurumların inşa edilmesi, feodal kurumların çökmesi, burjuvazi sınıfının ve kapitalist piyasaların gelişimiyle paralel gelişmiştir. Farklı bir ifadeyle, Avrupa'nın modern topluma evrilmesinde zenginliğin toplumun daha geniş kesimleri arasında dağılması ve zengin sınıfların oluşması önemli bir dinamik sağlamıştır. Ancak Mısır'ın 19. yüzyılda iflas etmesi, burjuvazi sınıfının güçlenmesi bir yana ülkedeki halkı büyük bir yoksulluğun içine itmiştir.

Dolayısıyla bir yandan artan fakirlik diğer taraftan sömürge güçleri, Mısır'ın toplumsal gündemine demokrasinin kurumsallaşmasından daha farklı ve yaşananlardan hareketle bağımsızlığın yeniden kazanılması gibi daha önemli konuları getirmiştir. Yine bu noktada önemli bir hatırlatma; bilindiği gibi Avrupa'da liberal demokrasinin kurumsallaşması, ulus devletin gelişimi ve milli çıkarların gözetildiği milliyetçi dünya görüşünün yaygınlaşmasıyla paralel bir şekilde gelişmiştir.

Mısır'daki gelişmeler tüm bunlara paralel olarak incelendiğinde ülkede her ne kadar milliyetçi bir akım güçlense de, devlet yönetiminin, ulus-devlet kavramından daha çok sömürge güçleriyle işbirliği içinde olan yöneticiler tarafından sürdürüldüğü görülmektedir. Dolayısıyla bu dönemde, Mısır'da milli bir kalkınma hamlesi değil de ekonomik statükoyu koruyan bir yol izlemiştir. Yeni gelişen zengin sınıf için de zenginliğinin kaynağı olan Batılı güçlere yakın olmak, demokratik bir toplumun kurumsallaşmasına öncü olmaktan daha önemli hale gelmiştir.

Toplum tabanında ise milliyetçi hareketlerin yanı sıra sömürge politikalarının etkisinden hareketle, Batı kökenli algılanan modernleşme hamlelerine karşı bir direnç de gelişmiştir. Çünkü 1800'lü yılların sonunda, yani modernleşmenin hızlandığı dönemde, Mısır halkı, büyük bir borç yükünün altına girmiştir. Dolayısıyla, Mısır halkı için modernleşme dönemi ve hareketleri, büyük borç yükü, ezilme ve sömürge güçleriyle paralel bir çizgide gelişmiştir. Bu bağlamda Mısırlıları, ekonomik olarak büyük bir çöküntüyle karşı karşıya bırakan bu dönem ve Batı tipi ön kabulüyle nitelendirilen reformlar yeni oluşmaya başlayan milliyetçi ve İslami tabanda tepkiyle karşılanması muhtemeldir.

Diğer taraftan toplum tabanında ortaya çıkan bu tepkiler, Mısır'ın bir sömürge haline gelmesini engelleyememiştir. İngiltere ve Fransa, ülkede, ekonomi başta olmak üzere merkezi yönetimin hemen hemen her alanında egemenlik kurmayı sürdürmüştür. Bu konuda atılan en önemli adım Kamu Borçları İdaresi'nin kurulması olmuştur:

“Britanya ve Fransa kendi bono sahibi vatandaşlarının lehine çözüm önermişler ve diplomatik bir kavganın ardından Kamu Borçları İdaresi'nin (ya da Caisse de

la Dette) kurulmasında anlaşmışlardır. Kamu Borçları İdaresi aracılığıyla Mısır'ın bütün borçlarının vadesi, devlet gelirlerinin yaklaşık üçte ikisini yutan yüzde 7 sabit geri ödemeyle uzatılacaktır. Britanya ve Fransız hükümetleri Kamu Borçları İdaresi'nde bir genel yönetici-denetçi tarafından temsil edilmiştir. Böylece Mısır'da ortak Britanya-Fransa egemenliği başlamıştır.” (Mansfield, 2010: 139)

Komisyonunda ayrıca Mısır'a borç veren İngiltere ve Fransa'nın yanında diğer iki Avrupalı devlet, Avusturya ve İtalyan temsilcileri de yer almıştır. Komisyon aynı zamanda Mısırlı devlet yöneticileri üzerinde bir denetçi gibi de çalışmıştır. Mısır'ın borçlarına ilişkin Mısırlı yetkililer arasında soruşturma yürüten komisyon üyeleri, Mısırlı yöneticilere karşı oldukça sert bir tutum takınmış ve kontrolü tamamen ellerine almışlardır. (Lutskiy, 2011: 184) Mısır'da kurulan Kamu Borçları İdaresi ve Soruşturma Komisyonu daha sonra bir adım daha ileri giderek Mısır'ın yönetimini eline alan Avrupa kabinesine dönüşmüştür.

Mısır'ın yönetimi için kurulan bu kabineyle, modernleşme gibi önemli bir dönemde, Mısır'ın kendi milli çıkarlarından daha çok Avrupalı güçlerin politikaları önemli hale gelmiştir. Dolayısıyla Mısır, modernleşme hamlelerini, kendi milli çıkarlarının temelde olduğu bir programla değil, daha çok sömürge güçlerinin istekleri ve beklentileri doğrultusunda gerçekleştirmiştir. Farklı bir ifadeyle; Mısırlı yöneticiler böyle bir yol izlemek zorunda kalmıştır. Çünkü Avrupalı güçler, kendileriyle birlikte hareket eden yöneticilerin önünü açarken, karşılarında yer alan yöneticileri ise devirmiştir.

Nitekim Hidiv İsmail de bir süre sonra Avrupalı güçlerle ters düşen isimler arasında yer almıştır. Avrupalı kabinenin oluşumunun ardından Hidiv İsmail, Avrupalı temsilcilerin Mısır'daki uygulamalarına karşı çıkıp, bu sırada halk tabanında oluşan milliyetçi hareketle birlikte hareket etmeye başlamıştır. Bunun üzerine Avrupalı temsilciler, Hidiv İsmail'e görevi devir etmesi için baskı yapmış, İsmail Paşa bu durumu, dönemin Osmanlı padişahı 2. Abdülhamit'e bildirmiştir. Ancak 2. Abdülhamit de Avrupalılarla ters düşmemek için Hidiv İsmail'i görevinden azletmiş ve yerine büyük oğlu Tefik'i getirmiştir.

Mısır'da merkezi siyasette Avrupa Kabinesi'nin etkisi ve gücü artarken, bu dönemde halkın tabanında ise sömürge ve Batı karşıtı milliyetçi hareketlerin yanı sıra dini hareketler de yaygınlaşmaya başlamıştır. Burada önemli bir nokta, bu dönem sadece Mısır ya da Ortadoğu'da değil tüm dünyada, modernleşme süreciyle birlikte milliyetçi ve dini fundamental akımların arttığı bir dönemdir. Ortadoğu içinse, Avrupalı

güçlerin sömürge politikaları bu akımların artması ve radikal çizgiye kaymasında önemli bir dinamik sağlamıştır. Dolayısıyla Mısır'daki tablo, dini fundamental ve milliyetçi hareketlerin artması bağlamında Ortadoğu'nun genelinde de pek farklı değildir. Ancak bu dönemde, Ortadoğu ülkelerini farklı kılan ve modernleşmenin kurumsallaşmasında ayrı bir rotaya yönlendiren, toplum tabanında, modernleşme hamlelerinin aslında Batı modeli uygulamalar olduğuna yönelik güçlenen algıdır. Bu algı, halkın, içinde bulunduğu sömürülme halinden hareketle Batı modeli olarak kabul edilen modernleşme reformlarına tepkili yaklaşmasına neden olmuş, yine milliyetçi ve İslami hareketlerde modernleşme karşıtlığı önemli hale gelmiştir. Bu algı ve politikalar, İslam ülkelerini modernleşmenin kurumsallaştırılmasında Avrupalı çağdaşlarından ayrı bir noktaya taşımıştır.

Bu bağlamda, İslam ülkelerinde, İslami ve milliyetçi hareketler, Mısır'ın ve Ortadoğu'nun içinde bulunduğu sömürülme ve ekonomik çıkmaz durumundan hareketle, toplum tabanında tepkilerin örgütlendiği hareketler haline gelmiştir. Mısır'da da durum çok farklı değildir. Modernleşme hamleleriyle eş zamana denk gelen sömürge güçlerinin hâkimiyetinde, ağır borç yükünün altına giren Mısırlılar için, milliyetçi ve İslami hareketler bir kurtuluş anlamına gelmiş, Batı'ya ve sömürüye karşı direncin sembolü olmuştur. Bu bağlamda, 1900'lü yılların başından itibaren Mısır'daki İslami hareketler toplum tabanında artan destekle birlikte yükselişe geçmiş ve bu yükseliş sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Milliyetçi ve İslami hareketlerdeki yükseliş paralel olarak Hidiv İsmail döneminden sonra Mısır'da işler daha da kötüye gitmeye başlamıştır.

Hidiv Tefik, İsmail Paşa'nın aksine daha aciz ve risk almayı sevmeyen bir kişilik sergilemiş ve çoğunlukla Avrupalı güçlerle birlikte hareket etmiştir. Tefik Paşa döneminin konumuzla ilgili olarak öne çıkan en önemli gelişmesi ulusal hükümetin feshi olmuştur:

“Tefik, iradesiz ve naçiz bir insan ve İngilizlerin elinde önemsiz bir kukla olarak, Şerif'in sunduğu anayasa taslağını imzalamayı reddetmiş; 4 Eylül 1879'da İkili Mali Denetim'i eski haline getirmiş ve 21 Eylül'de ise Ulusal Hükümeti feshetmiştir. Britanya himayesindeki Riaz Paşa, Mısır'ın yeni başbakanı olmuştur. Bu olay aslında reaksiyon döneminin başladığı işaretini de vermektedir. Mısırlı tarihçi Sabri'ye göre 'Mısır'da artık despotizm, terör ve casusluk hüküm sürecektir.’ (Lutskiy, 2011: 193)

Riaz Paşa döneminde ise Wilson Mali Planı'nın devreye sokulmuştur. Wilson Mali Planı, Mısırlılar'ın üzerine yüklediği yeni vergilerle birlikte yürürlüğe girmiştir. 1880 yılında uygulamaya konan Rivers Wilson Mali planı ile Mukabele Yasası yürürlükten kaldırılmış, öşür topraklarına ilave vergiler yüklenmiş, tuz tekeli getirilmiş ve Mısır hükümetinin gelirlerinden sadece 8.500.000 poundu Mısır'a ayrılmış, geri kalan gelirlere el konulmuştur. (Lutskiy, 2011: 194) Wilson Mali Planı'nın toplumsal yansıması ise zaten yıllardır yükselişte olan milliyetçi ve İslami hareketlerin sayılarının ve güçlerinin daha da artmasıyla birlikte aynı zamanda fiilen harekete geçmelerine de neden olmuştur.

Bu hareketlerde başı çeken grup ise Mısır'ın yönetiminde söz sahibi olmak isteyen orta düzey subayların oluşturduğu Arabi (Urabi) ve arkadaşlarıdır. Nitekim 1800'lü yılların başlarında Arabi isyanı, toplum tabanındaki tepkileri yansıtır nitelikte küçük bir olayla başlamış; ancak daha sonra genel bir hareket halini almıştır. İsyanın gelişimi ve toplumsal tabandan gördüğü destek ana hatlarıyla şöyledir:

“Albay Urabi ve bir grup Mısırlı subay, 1881'de, köylü kökenli Mısırlıların erlikten yükselerek subay statüsüne geçmelerini önleyecek bir yasayı protesto etmişlerdir. Urabi'nin ordunun büyük kısmınca desteklendiği ortaya çıkınca Hidiv Tevfik, yasayı geri çekmiştir ancak hareket orada durmamıştır. Askeri bir konuda bir iç protesto olarak başlayan hareket, Urabi ve destekçileri tarafından Avrupalıların Mısır'ın iç işlerine hâkim olmalarına karşı milli bir kampanyaya dönüşmüştür.” (Cleveland, 2008: 115)

Diğer taraftan Arabi hareketi, her ne kadar milliyetçi bir hareket olarak anılsa da toplumun geleneksel kısmı ve dini söylemlerle de yakından ilgili olan bir harekettir ve ideolojik kökeni bu dinamiklerle şekillenmiştir. Arabi isyanının ideolojik kökenini, Cemalettin Afgani'nin düşünceleri oluşturmaktadır. Afgani, İslamcılık ideolojisinin oluşmasında başı çeken isimler arasında da anılmaktadır. Mansfield, Afgani'nin İslam toplumlarındaki etkisini şu şekilde tanımlamaktadır:

“Hareketin ideolojik kolu, Cemalettin Afgani'nin yandaşı olan siyasi-dini reformculardan oluşmaktaydı. Ailesi üzerine çok az şey bilinen İranlı Afgani, on dokuzuncu yüzyılda İslam'ın düşünsel yapısını derinden etkileyen kişilerden biriydi. Afgani, İslam'ın gerçek ilkelerinin yeniden yürürlüğe konmasına ihtiyaç olduğunu vaaz ettiyse de, Hristiyan Avrupa'nın müdahalesine karşı bir savunma olarak milli ve İslamcı birliğe ihtiyaç olduğunu da söyledi.” (Mansfield, 2012: 141)

Bu bağlamda Arabi isyanı aslında İslami ve milliyetçi kesimin, sömürge güçlerine karşı gerçekleştirdiği güç birliğinin de simgesi haline gelmiştir. Nitekim isyan başarılı olmuş ve Mısır yönetiminde, İngiliz işgaline kadar olan dönemde, Arabi hükümeti görev yapmıştır. Arabi, Avrupalı güçlere karşı takındığı tutum ve milliyetçi yaklaşımlarıyla halk tarafından Mısır'ı kurtaracak lider gözüyle görülmüştür ancak Avrupalılar için ülke politikalarında bir tehdit olarak kabul edilmiştir. Buna rağmen toplum tabanında artan milliyetçi tepkilerden hareketle, Arabi Paşa'nın gücü yok sayılamamıştır. Arabi isyanıyla birlikte Mısır'ın merkezi hükümetinde milliyetçi ve Batı taraftarı ikili bir yönetim oluşmuştur:

“Arabi Paşa, 1882’de Harbiye Bakanlığı’na getirilince, Mısır’ın bütçesine ve harcama önceliklerine karar verecek gücü olan bir milli meclis kurulması için çalışmalara başlamıştır. Urabi (Arabi) ile kendisini destekleyenler, ülkenin işlerini yürütmeye hakları olduğunu iddia ederken, Hidiv Tevfik ise tahtını koruyabilmek için yabancıların desteğine ihtiyacı olduğunu düşünmüştür... Bu noktada Avrupalılar ise Mısırlıların ihtiyaçlarına öncelik veren bir Urabi hükümetiyle ilişkinin güçlüğü yerine, esnek Hidiv Tevfik’in idaresini tercih etmişlerdir. 1882’de İskenderiye’de yabancı aleyhtarı bir gösteri yapılması üzerine İngiliz hükümeti, İskenderiye açıklarındaki filo komutanına kenti bombardımana tutma yetkisi vermiştir. Ağustos’ta da kanal bölgesine bir İngiliz birliği çıkarılmıştır. İngiliz güçleri 13 Eylül 1882’de Urabi’nin ordusunu Tel el-Kebir’de yenilgiye uğratmış ve Urabi de iki gün sonra yakalanınca, başlattığı hareket sona erdirilmiştir.” (Cleveland, 2008: 114)

Bu paralelde, 1882 yılından itibaren fiilen başlayan İngilizlerin Mısır işgali, 1956 yılına kadar devam etmiş, bu işgalin Mısır tarihinde hem toplumsal hem ekonomik anlamda oldukça önemli sonuçları olmuştur. Bu bağlamda, bu olay Mısır’ın on yıllar boyunca ekonomisine çekidüzen verilmesine imkân sağlamış, ülkenin siyasal liderliğinin oluşmasına büyük etkisi olmuş ve 20. yüzyılın ilk yarısında Mısır (ve İngiliz) politikalarını etkileyen anti-empyralist milliyetçi hareketin odak noktası olmuştur. (Cleveland, 2008: 118) Diğer taraftan kanaatimizce, Mısır’ın uzun yıllar İngilizlerin sömürgesi altında yaşaması, aynı zamanda kalkınma hamleleri ve demokratikleşme başta olmak üzere ülkenin modern anlamda kendi kimliğini bulmasının önünde de büyük bir engel oluşturmuştur. Çünkü Mısır, 1956 yılına kadar devletler sisteminde kendi yönetim ilkeleri ve çıkarları doğrultusunda, tamamen kendine ait olan unsurlar tarafından yönetilmemiştir ve uygulanan politikalar Mısır’ın

gelişiminden daha çok İngiltere'nin çıkarlarına göre şekillendirilmiş ve toplumsal anlamdaki yapılanma da bu şekilde kurgulanmıştır.

Özetle; “Mısır, hukuken 1841-1914 arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun özerk bir eyaleti olmaya hak kazanmıştır. Gerçekte ise 1882'den itibaren askeri işgal altındadır ve ismen olmasa da aslen bir İngiliz sömürgesidir. Mısır'ın yönetimi hakkındaki önemli kararlar İstanbul'da değil Londra'da ya da (yerel bir konuysa) Hidiv'in sarayında değil, Kahire merkezinin hayli doğusunda, Nil kıyılarındaki İngiliz temsilciliğinde alınmıştır. Bakanlar İngiliz danışmanlarının kuklasıdır. İşgalci de işgal edilen de ilişkilerin bir güç ilişkisi olduğunu, Britanya'nın egemen, Mısır'ın ise pasif veya protestocu bir kimliğe büründüğünü bilmektedir.” (Goldschmidt Jr. ve Davidson, 2011: 332)

Bu bağlamda İngiltere'nin 1882 yılında Mısır'ı işgaliyle Hidiv Tevfik'in yanında Mısır genel valiliğini Lord Cromer üstlenmiş ve 1908 yılına kadar bu görevi sürdürmüştür. Cromer İngilizlerin çıkarları doğrultusunda uygulamaya koyduğu Mısır'a yönelik politikalarında öncelikle Mısır'ın borçlarını ödemeyi ve o dönemde yine Mısır hidivliğini sürdüren Tevfik'in koltuğunu koruyarak aynı zamanda ülkedeki iç huzurun sağlanmasını da amaçlamıştır.

Bu amaç doğrultusunda siyasi sistem olarak da modernleştirici bir takım uygulamalara gidilmiş ve merkezi yönetimdeki düalist yapı meclise de yansıtılmıştır. Bu bağlamda, Britanya, Mısır'da Lord Dufferin tarafından hazırlanan bir yasa ile 1883-1913 yılları arasında tüm yetkilerin Hidiv'de toplandığı, danışma kurulu niteliğinde çift meclisli bir siyasi yapı oluşturmuş, 1913'de iki meclisi birleştirerek sınırlı yetkilere sahip yasama meclisi yaratılmış ancak 1. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte meclis yine kapatılmıştır. (Cleveland, 2004: 119-121) Ancak meclisin yapısında -toplumda artan milliyetçi hareketlerden hareketle- milliyetçi gruplara yer verilse de, Avrupa çıkarlarını önceleyenlerin daha fazla yer almasını sağlayacak şekilde düzenlenmiştir. Cromer döneminde Mısır'da uygulanan siyasi sistem ve politikalar ise ana hatlarıyla şöyledir:

“Cromer'in Batılı ve Hristiyan olmayan halklara karşı tavrı, Victoria çağının sonlarında pek çok İngiliz bürokratinde gözlenen tipik davranışlardır. Batı uygarlığının üstünlüğüne inanan bir insan olarak Cromer, ‘Şarklılar'ın’ Batı'nın usullerini öğrenmedikçe kaderlerini geliştiremeyeceklerini ve bunun için de Büyük Britanya gibi ‘ileri’ ülkelerin nezareti altında uzun bir çiraklık dönemi geçirmelerinin gerektiğini kabul ederdi. İngiltere genel konsolosu olarak uzun

hizmet döneminde Cromer, Mısırlıların bağımsızlık isteklerini hep hor görmüş ve Londra'daki amirlerine bu ülkede İngiliz rehberliğine daha yıllarca ihtiyaç duyulacağı konusunda güvenceler vermiştir... Mısır'ın mali durumu düzeldikten sonra bile Cromer, Halk Eğitim Bakanlığı'na çok kısıtlı bir bütçe vermiştir. İsmail'in devlet okulları sisteminde eğitim masrafları devlet tarafından karşılanırken, Cromer yönetimi her düzeyde eğitimi paralı yapmıştır ki, bu da halkın çoğunluğunun devlet okullarına gidebilmesini engellemiştir... Cromer, batı tipi eğitim kurumlarının, özellikle üniversitelerin, milliyetçi fikirlere sahip Mısırlı entelektüel yaratacağına inanmaktadır. Bu nedenle genel konsolos, Batılılaşmış okulları geleceğin devlet memurlarının eğitimine ayırmayı ve ilkokul mezunlarının çoğunu meslek okullarına yöneltmeyi uygun görmüştür.” (Cleveland, 2004: 119-121)

Nitekim Cromer'in Mısır'da uyguladığı politikaların etkisi yıllarca sürmüş, entelektüel anlamda bilginin halkın geniş kesimlerine yayılması oldukça uzun zaman almıştır.

Bu dönemde fellahlar başta olmak üzere Mısır halkı, ülkenin borçlarını ödeyebilmek için ağır vergi yükü altında kalmış, zorla ve kimi zaman kırbaç cezalarıyla ellerindeki ürünleri devlete vermiştir. Özellikle Avrupa kabinesi döneminde başlayan bu uygulama, yıllarca halk üzerinde ağır baskıların yaşanmasına neden olmuştur. Cromer'in bu dönemde uyguladığı ekonomi politikalarının temelinde de İngilizlerin çıkarları yer almıştır. Örneğin, Cromer, İngiliz dokuma sanayine rakip olabilecek yerel sanayinin gelişmesine karşı olduğu için, Mısır'ın gelirini tarımsal üretimi çoğaltarak arttırmayı planlamış ve bu durum Mısır ekonomisinin bir süre sonra düzelerek hatta bütçe fazlası vermesiyle sonuçlanmıştır. (Cleveland, 2004: 119)

Bu noktada, Avrupa'da hem burjuva sınıfının hem de liberal demokrasinin gelişimi, Sanayi Devrimi ve artan sanayi üretimiyle paralel bir seyir izlediğini hatırlamakta fayda var. Öyle ki Sanayi Devrimi ve üretim artışından faydalanan kesimlerin çoğalması, bir yandan burjuva sınıfının gelişimine kaynaklık etmiş, diğer taraftan bu ülkeleri aynı zamanda sömürge gücü haline getirerek büyümelerinde önemli bir dinamik sağlamıştır. Diğer taraftan beraberinde kapitalist piyasaların kurulmasını da getirmiştir. Ekonomide gelişen bu dengeler aynı zamanda siyasi alanda da özgürleşmeyi, liberalleşmeyi ve kurumsallaşmayı sağlamıştır. Nitekim Batı Avrupa ülkelerinin, güçlü bir kapitalist toplum haline gelmesi, sanayi devrimi ve yeni endüstrileri kullanmalarının yanında borsalar, bankalar, anonim şirketler ve kapitalist

piyasa için gerekli olan yapılanmaları da geliştirmelerine bağlı olmuştur. (Kuran, 2010: 3)

Ancak tüm kapitalistleşme çabalarına karşın Mısır'da 20. yüzyılda dahi güçlü bir yerli sanayi kurulamamıştır. Dolayısıyla Mısır sömürge döneminde, sömürge yönetimleri tarafından oluşturulan katma değeri az ama emek yoğun tarım sektörüne yoğunlaşmış, üstelik pamuk başta olmak üzere üretilen ürünler İngiltere'nin üretiminde ucuz hammadde girdileri olarak kullanılmıştır. Bu durum zenginliğin halkın geniş kesimine yayılması bir yana fakirliği arttıran bir etki oluşturmuştur.

Diğer taraftan sömürge döneminin ekonomik politikalarına ilişkin önemli bir nokta, her ne kadar İngiliz politikalarıyla Mısır'da ekonomik durumunun düzeldiği ve bütçe fazlası verildiği yönünde olumlu bir algı bulunsa da, bu durum ülkenin kendi milli çıkarlarına göre ürettiği politikalar sonucunda gelişen bir durum değildir. Farklı bir ifadeyle; Britanya, sömürgesinin devamı için Mısır'ın borç durumunu düzeltmek zorunda kalmıştır. Aksi bir durumda, yani İngilizlerin Mısır'ın ekonomisini düzeltmemeleri halinde, Mısır'ın içişlerine Fransızlar'ın da karışma hakkı bulunmaktadır. Çünkü 18 Mart 1885'te Londra'da yapılan anlaşmaya böyle bir madde konulmuştur: "18 Mart 1885'te Londra'da Mısır kamu borçları üzerine uluslararası bir sözleşme imzalanacak ve Britanya'nın talepleri karşılanmış olacaktır. Fakat Fransa'nın ısrarı üzerine sözleşmeye şu koşul da eklenecekti. Eğer Britanya üç yıl zarfında Mısır'da bütçe denkliliği sağlamazsa, Mısır maliyesinin denetimi uluslararası komisyonun kontrolüne geçecekti." (Lutskiy, 2011: 218)

Dolayısıyla, Cromer ve Britanya hükümeti tarafından bu dönemde Mısır'da uygulanan ekonomi politikalarının birincil önceliği Mısır'ın çıkarları değildir. Nitekim bu dönemde ekonomik üretim anlamında Mısır, bölgede pamuk üssü haline getirilmiştir ancak bu politikadaki amaç da yine İngiltere'de üretilen bezlere hammadde sağlamak olmuştur; "Uygulanan tarım politikalarında, pamuk üretimi teşvik edilmiş, Mısır kelimenin tam anlamıyla bir pamuk üssü haline gelmiş ancak ürettiği pamukları işlemeden neredeyse üretim maliyetine yine İngiltere'ye göndermiştir. Diğer taraftan Mısır değerli pamuğunu İngiltere'ye ihraç ederken, bu pamuktan yapılan İngiliz kumaşının bir numaralı ithalatçısı haline gelmiştir." (Çağlayan, 2010: 32) Bu bağlamda ülke kaynaklarının çoğunluğu İngiltere'ye akarken, Mısır'da ise Batı ile işbirliği geliştiren ve yönetime yakın olanlar aynı zamanda yeni zengin sınıf olmuştur.

İngilizlerin Mısır'daki varlığı 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte daha da sağlamlaşmış, Britanya temsilcisi 'Genel Konsolos' olarak

değil, ‘Yüksek Komiser’ olarak anılmıştır. Bu tarihten sonra Mısır’ın yeni Yüksek Komiseri Mc Mahon olmuş, 1916 yılı Kasım ayında bu görev Wingate’e geçmiştir. Mısır’ın Hidivlik tahtına ise Hüseyin Kâmil’in ardından 1917 yılında, İtalya’da eğitim almış ve İtalya ordusunda çalışmış olan ve daha sonra yine Britanya tarafından Arnavutluk Kralı olarak ilan edilen İsmail’in küçük oğlu Prens Ahmet Fuat oturmuştur.

28 Şubat 1922 tarihinde Mısır, Birleşik Krallık’tan bağımsız olduğunu ilan etmiştir ancak bu yarı-bağımsızlık statüsüdür ve 1936 yılına kadar bu şekilde devam etmiştir. 1936 yılında Mısır ile İngiltere arasında imzalanan bir anlaşmasının ardından İngilizler Mısır’dan yavaş yavaş çekilmeye başlamışlar ve İkinci Dünya Savaşı’nın ardından tamamen Mısır’dan ayrılmıştır. Ancak bu dönemin gelecekteki etkileri açısından önemli olayı, Hür Subaylar Darbesi’ne zemin hazırlayan Mısır ordusunun yeniden yapılandırılma girişimidir. Daha önce Mehmet Ali Paşa döneminde asker sayısı düşürülen Mısır ordusunda yeniden yapılanmaya gidilmiş ve 18 bin ile sınırlandırılan asker sayısı 60 bine çıkarılmıştır. Ordudaki asker sayısının artırılması, ordunun niteliklerinin de değişmesi anlamına gelmiştir. Farklı bir ifadeyle, Mısır ordusunun genişlemesiyle birlikte, artık sömürge güçlerine tepkili olan geniş halk tabanı, orduda çoğunluğu oluşturmaya başlamıştır. Bu dönemde yaşanan gelişmeler ana hatlarıyla şöyledir:

“İngilizler, İkinci Dünya Savaşı’nın eşiğinde, askeri güçlerinin büyük kısmını Avrupa’ya çekmek amacıyla Mısır ordusunun 11 binden 60 bin kişiye çıkarılmasına izin vermişti. O döneme kadar küçük Mısır ordusunun subayları gelenek olarak zengin ailelerin mensubuydular. Anlaşmaya yansıyan maddeye göre, bu Mısır’a sadece hak olarak verilmiyor, aynı zamanda Mısır ordusunun kısa sürede büyütmesi zorunluluğu getiriyordu. Bu durum Kral Faruk’a orta sınıf vatandaşlardan da subay almaya mecbur bırakmıştı. Şöyle ki Hür Subaylar gizli örgütünün çekirdeğini, 1936 yılında Mısır ordusuna orta direk ailelerden alınmış subaylar oluşturmaktaydı.” (Primakov, 2014: 23)

Mısır ordusunun yeni kazandığı bu nitelik, sonraki yıllarda ülke siyasetinin etkin gücü olmasına da temel oluşturmuştur. Mısır, İngiltere’den yarı bağımsızlığını kazandıktan sonra yeni bir anayasa ilan edilmiş ve devletin yapılanması krallık şeklinde olmuştur. Mısır, Nisan 1923’de kabul edilen Anayasa ile meşruti monarşi haline gelmiş ve Ahmet Fuat Paşa, 1. Fuat adıyla Mısır’ın ilk kralı olmuştur. Mısır’da meşruti monarşi dönemi, bir yandan ülkenin kendi kimliğini bulması adına önemli bir dönem olurken,

bir yandan da İngiliz işgalinin devam ettiği dönemdir. Ancak bu dönemde Mısır'da siyasi olarak normalleşme çabaları görülmektedir.

Nitekim Nisan 1923'de kabul edilen anayasa ile meşruti monarşi haline gelen Mısır'da, ilk seçimler 1924 yılında gerçekleştirilmiş ve seçimleri Vafd (Vefd) Partisi'nin kurucusu Saad Zaglul kazanmıştır. Zaglul halkın oyuyla iktidara gelen ilk başbakan olmuştur. "Bu bağlamda 1924 yılında 1923 Anayasası'nın kabul edilmesinin hemen ardından gerçekleştirilen ve sadece erkeklerin oy kullandığı seçimlerde Vafd (Vefd) partisi, Temsilciler Meclisi'nde çoğunluğu kazanmış, Saray ve Britanya arasında var olan iktidar mücadelesinin önemli bir tarafı haline gelmiştir. (Atacan, 2004: 18)

Ancak her ne kadar Vafd Partisi ilk başbakanının seçimini sağlasa da yine de tam anlamıyla demokratik bir yönetimin kurulmasını sağlayamamıştır. Diğer taraftan Vafd, sömürge güçlerinin etkisinde olan devlet aygıtında etkili bir güç sağlayamasa bile bu dönemde güçleri ve sayıları az olan sivil toplum oluşumlarında etkili olmuştur. Bu duruma örnek daha çok sömürge karşıtı bir şekilde yapılanan Avukatlar Birliğidir. "Siyasi ağırlığının büyüklüğüne rağmen parti, monarşinin sonuna kadar hükümet oluşumuna nadiren katılmıştır. Parti'nin muhalif tutumu Avukatlar Birliğine yansımıştır. Birlik başkanlığı için yapılan mücadelelerin hemen hemen tümünü Vafd'ın adayları kazanmıştır. Vafd'ın ve baronun üst yönetiminde Kıptilerin ortalamanın üzerinde temsil ediliyor olması, bunların laik geleneğinin kanıtı sayılmıştır." (Harders ve Jürgensen ve Tabbara, 2007: 65)

Bu bağlamda ülkenin ilk demokrasi denemesinde iktidara gelen Vafd Partisi ve Zaglul, milliyetçi karakterdeki bir partidir. Bu dönemde Vafd, tam bağımsızlık ve parlamentonun yetkilerinin genişletilmesini isterken Kral Fuad da, Britanya ile işbirliği yaparak güçlü konumunu korumaya çalışmış, Britanya ise bir yandan Vafd'a karşı kralı, diğer yandan da sınırlı bağımsızlığı kabul eden sivil siyasetçileri desteklemiştir. (Atacan, 2004: 18)

Mısır'ın siyasi yaşamında demokratikleşme çabaları anlamında oldukça önemli bir gelişmeyi işaret eden Vafd Partisi, uzun yıllar ülke siyasetinde etkin güç olarak kabul edilmiştir. Vafd Partisi her ne kadar, bir dönem çizgisindeki kayma nedeniyle halkın ilgisini yitirse de bugün dahi ülke siyasetinin en eski partisi olma unvanını taşımaktadır. Bu bağlamda partinin halkın ilgisini yitirdiği dönem milliyetçi çizgisinden uzaklaşmaya başladığı dönemdir. Mansfield, Vafd Partisi'nin yapısı ve değişen yörüngesiyle ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Vefd (Vafd), kitlelerin partisi ve Mısır siyasetinin gerçek sesi olmayı sürdürdü. Ne var ki, anlaşmadan önce Vefd’in siyasi platformdaki gerçek payandası, ‘Britanya Karşıtlığı’ydı. Vefd’in safları muhafazakârlardan aşırı köktenciye bütün görüşlerin bir tayfını içerse de, ağırlık merkezi tamamen sağdaydı. Vefd’e oy verenlerin büyük çoğunluğu büyük ya da orta boy toprak sahiplerinin hâkimiyetindeki taşra bölgelerinde yaşıyordu. Parlamentodaki Vefd üyelerinin çok azı Mısır’ın toplumsal ve iktisadi sisteminde ciddi değişiklikler yapılmasını istedi; her şeyin ötesinde bu parlamentolar, mülk sahiplerinin yüzde üçünün tarım alanlarının yüzde 63’üne sahip olması anlamına gelen, olağanüstü eşitsiz toprak mülkiyetinde herhangi bir reform yapılmasını istemediler.” (Mansfield, 2012: 281)

Bu bağlamda Vafd Partisi zamanla zenginlerin partisi haline gelerek, büyük toprak sahiplerinin gücünü perçinlemiş böylece toplum tabanındaki desteğini yitirmiştir. Dolayısıyla Mısır’daki ilk demokrasi denemesi, sömürge güçlerinin etkisinde tam anlamıyla başarılı olamamıştır. “1922-1952 yılları arasındaki dönemde, sömürge yönetimi altında yaşanan çok partili deneyim, Britanya ile yakın işbirliği içinde, büyük toprak sahiplerinin siyasal yaşama hâkimiyetini perçinlemiş diğer taraftan, dar, elit içi mücadelelere yoğunlaşan ve 2. Dünya Savaşı sonunda, izlediği politikalarla toplumsal sorunlara duyarsız kalan Vafd, toplumdaki desteğini yitirmiştir. (Atacan, 2004: 19) Bu arada 1927 yılında Vafd’in kurucusu Saad Zaglul ölmüş yerine Nahhas Paşa geçmiştir; ancak partinin çizgisi aynı şekilde devam etmiştir. Mısır’daki siyasi gelişmeler 1952 yılındaki Hür Subaylar Darbesi’ne kadar ana hatlarıyla aynı şekilde devam etmiştir.

Burada önemli bir nokta, Mısır’daki modernleşme döneminde sivil toplumun yapısıdır. Daha önceki bölümlerde de aktarıldığı üzere Avrupa’da, liberal demokrasinin kurumsallaşmasının temel dinamiklerinden biri sivil toplum kuruluşlarıdır. Batı Avrupa’da şehirleşme süreci, sivil toplum oluşumunu güçlendirmiş, sivil toplum yapıları ise liberal demokrasinin kurumsallaşmasında temel dinamiklerden birini oluşturmuştur. Bu pencereden bir değerlendirmede Mısır’da, 1940’lara kadar güçlü bir sivil toplum yapısının oluşmadığı görülmektedir. Her ne kadar milliyetçi ya da dini karakterde hareketler güçlense de, bu hareketler liberal ya da özgür bir demokrasinin kurumsallaşmasından daha çok o dönemler ülkenin içinde bulunduğu durumdan hareketle bağımsızlığı öncelikli mesele olarak ele almışlardır. Bu bağlamda ülkede 1940 yılına kadar Barolar Birliği etkili sivil toplum gücünü oluşturmuştur; “Avukatlar Birliğine biçilen tarihi rol, diğer meslek gruplarının ancak 1940’lı yıllarda örgütlenmiş

olmasıyla daha da büyük önem kazanmıştır. Mısır'da hekimler 1940, gazeteciler 1942, mühendisler 1946, öğretmenler 1951 yılında örgütlenmişlerdir.” (Harders ve Jürgensen ve Tabbara, 2007: 65)

Tüm bu gelişmeler paralelinde özetle; Mısır, 1800'lü yıllardan itibaren kendi dinamiklerinden daha çok Avrupalı güçlerin etkisinde gelişmeye çalışan bir ülke konumunda olmuştur. Mısır'daki modernleşme hareketleri de aynı etkilerin altında kalmıştır. Mısır'ın modernleşmesinde, 1800'lü yıllardan 1950'li yıllara kadar, sömürge güçlerinin çıkarları doğrultusunda üretilen politikalar, içinde bulunduğu koşullardan hareketle öncelikli hale gelmiştir. Çünkü Mısır, her daim, Avrupa için öncelikli bir konumda bulunmuştur. Bu bağlamda;

“Mısır'ın Avrupa devletleri için önemli bir ülke olması sadece Süveyş Kanalı'yla ilgili değildir. 1. Napoleon'un bu topraklara çıkmasıyla Mısır, Avrupa siyasetinin ve çıkarlarının rekabet ettiği bir alan olmaya başlamıştır. Ortaya çıkan bu ilgi 1. Napoleon'un Mısır'dan çıkarılmasıyla bitmemiştir. Bundan sonra meseleler farklılaşsa da Mısır önemini korumaya devam etmiştir. Avrupa'nın birçok devleti Mısır'da belli çıkarları olduğunu düşünmüştür. Bu nedenle Mısır, Avrupa ve dünya devletlerinin gündeminden düşmemiştir.” (Akalin, 2015: 136)

Bu durum aynı zamanda Mısır'ın hiçbir zaman kendi halinde kalmamasına neden olmuş ve dışarıdan şekillenen dengeler çoğu zaman ülkedeki demokratikleşme ve liberalleşmeyi sekteye uğratmıştır. Ülkedeki toplum yapısının şekillenmesinde yine bu yapılar etkili olmuştur.

Yine önemli bir nokta, Avrupa'daki modernite devletler sistemi açısından ulus-devlet kavramının öne çıktığı bir dönemdir. Farklı bir yaklaşımla, modern demokratik sistemleri kurumsallaştırmayı başaran toplumların aynı zamanda ulus-devlet kavramını da ruhuna uygun olarak yaşama geçirdikleri ve milli kaygıları önceleyerek hareket ettikleri görülmektedir. Nitekim bugün ulus-devlet, modernitenin ön şartları arasında kabul edilmektedir ki zaten modern dünyada devlet düzeni, ulus devletlerin düzeni olarak da tanımlanmaktadır. Ulus-devlet kavramında öne çıkan en önemli öge ise belli sınırlar içinde oluşturulan ulusun çıkarlarının yine ulusa ait yöneticiler tarafından yönetilmesi ve korunmasıdır. Poggi, 19. yüzyıl ulus-devlet düzenini şu şekilde tanımlamaktadır: “Devletler sisteminde her devlet yalnızca kendi çıkarı peşinde koşan, kendinden menkul ve gücünü kendinden alan bir birimdir. Ama her devletin çıkarları, iç ve dış demografik, askeri, ekonomik ve siyasal çevredeki değişikliklere göre, sürekli yeniden tanımlanır. Bu da sistemin dengesinin çok hassas ve tekrar tekrar düzenlenmeye

muhtaç olduğunu gösterir.” (Poggi, 2012: 109) Bu bağlamda Mısır’da en azından 1952 yılına kadar bu yönde bir ulus-devlet modelinin gelişmediği görülmektedir. Daha çok krallıkla ve otoriter eğilimli rejimlerle yönetilen ülkelerde rejimlerin temel dayanağını ise ulus-devletten gelen güç değil, sömürgelerin göz ettikleri dengeler oluşturmuştur. Aslında bu durum sadece Mısır’da değil hemen hemen tüm bölgede görülmektedir. Nitekim bugün bu zamana kadar bölgede etkin olan otoriter rejimlerin temel dayanakları çoğu zaman batılı güçler olmuştur. Ülkenin merkezinde yaşanan politikalara paralel olarak, bu dönemde, Mısır halkında da yine liberal değerlerden daha çok radikal dini yapılar başta olmak üzere Batı karşıtı akımların daha fazla taraftar bulduğu görülmektedir. Mısır’ın toplum yapısında oluşan bu dengeler, zaman içinde kökleşerek bugün dahi ülke siyasetinde belirleyici bir rol oynamaktadır.

4.1.5. Nasır Dönemi

20. asır Mısır’ında iz bırakan en önemli isim Cemal Abdul Nasır’dır. Uyguladığı politikalarla sadece Mısır’da değil tüm Ortadoğu’da öne çıkan liderler arasında yer almaktadır. Mısır, Nasır döneminde Ortadoğu’nun en güçlü ülkelerinden biri haline gelmiş ve Arap dünyasında liderliğe soyunmuştur. Mısır, Nasır politikalarıyla, siyasi sistem başta olmak üzere hemen hemen her alanda kendi kimliğini bulma adına önemli yol kat etmiştir. Bu bağlamda çağdaş Mısır’ın karakterini ve siyasetini, büyük ölçüde 1952 devriminin ardından öne çıkan ve 1952’den 1971’e kadar ülkeyi yöneten Cemal Abdul Nasır etkilemiştir. (Esposito ve Voll, 1998: 250) Mısır, Nasır döneminde sosyal, ekonomik ve siyasal alanda tarihinin en büyük atılımlarını yapmış ve Nasır yönetimine karakterini veren temel ilkeler, ulusal bağımsızlık, feodalizme karşı mücadele, tekellerin kapitalizmine son veren sosyal devlet anlayışı olmuştur. (Çubukcu, 2011: 46) Cemal Abdul Nasır, iktidara, İslam ülkelerinde sık rastlandığı üzere askeri bir darbeye gelmiştir. Nasır’ın iktidara gelişi sırasında yaşananlar özetle şöyledir:

“Mısır’da Nasır dönemi, orduda örgütlenen ve kendilerine ‘Hür Subaylar’ adını veren, milliyetçi duygularla hareket eden, çoğunluğu köylü ve orta halli ailelerinden oluşan bir grup subayın, 1952 yılında yönetime el koymaları ve Kral Faruk rejimini sona erdirmeleriyle başlamıştır. Darbe aynı zamanda Mısır’da önemli bir siyasi değişimi de ifade etmektedir. Hür Subaylar darbesiyle Mısır’daki meşrutî monarşi sona ermiş ve ülkenin siyasi sisteminde radikal bir değişime gidilmiştir. 1952 yılında gerçekleşen Hür Subaylar devrimin ardından

bütün siyasal partiler dağıtılmış, 1923 Anayasası, 18 Haziran 1953'te de monarşi kaldırılmış ve Mısır'da Cumhuriyet ilan edilmiştir.” (Ekici, 2013: 85)

Darbenin lideri ise General Muhammet Necip olmuştur. Yaşları 28-35 arasında olan Hür Subaylar grubu, hareketlerinin toplumda dayanak bulabilmesi için daha yaşlı ve saygın bir yöneticiye ihtiyaçları olduğunu fark etmiş, General Muhammed Necip'i lider olarak seçmişlerdir. (Atacan, 2004: 19) O nedenle 1952 darbesinin lideri görünürde General Muhammed Necip'tir ancak gerçek güç Albay Cemal Abdül Nasır'ın lideri olduğu on bir kişilik genç subaylar komitesinde olmuştur. (Davişa, 2004: 124) 23 Temmuz 1952 tarihinde gerçekleştirilen Hür Subaylar darbesinin ardından, Kral Faruk sürgüne gönderilmiş, tüm kararlar Devrim Komuta Konseyi'ne geçmiştir. (Atacan, 2004: 19) Devrim Komuta Konseyi ise ilk iş olarak meşruti monarşiyi kaldırmıştır.

Bu bağlamda Nasır'ın, Mısır'ın siyasetine getirdiği düzenlemelerin etkileri hâlâ tartışılmaktadır. Çünkü Nasır, Mısır siyasi sisteminde monarşiyi kaldırmanın yanında radikal değişimleri de uygulamaya koymuştur. Bu değişimler arasında öne çıkanları genel bir ifadeyle şöyledir: “Mısır Cumhuriyeti 18 Haziran 1953'de ilan edilmiştir. ‘Bey’ ve ‘paşa’ gibi eski Osmanlı sanları kaldırılmıştır. Necip'in yorumladığı gibi; ‘Dünyanın en eski monarşisi, şimdilik, dünyanın en genç cumhuriyeti olmuştur.’ Necip kendini paravan bir başbakan olarak görmemiş ve cumhurbaşkanlığı makamında ısrar etmiş, Nasır bir süre için başbakan yardımcılığı ve içişleri bakanlığı makamlarıyla yetinmiştir.” (Mansfield, 2012: 348) 1954 yılının sonlarında ise General Necip ile Nasır arasındaki iktidar mücadelesi, Necip'in istifası ile sona ermiş, Nasır'a muhalif bütün gruplar bu süreçte tasfiye edilmiş, partiler kapatılmış ve Müslüman Kardeşler örgütü Nasır'a düzenlenen başarısız bir suikast girişiminin ardından yasaklanmıştır. (Atacan, 2004: 19-20)

Bu bağlamda devletin siyasi yapılanmasında, bir taraftan modern yönetim ilkelerini yaşama geçiren Nasır, diğer taraftan otoriter bir yönetim modeli uygulamıştır. Ancak ülkede kontrollü demokrasiye izin verilmesi adına kapatılan siyasi partilerin yerine benzer nitelikte hareketler konulmaya çalışılmıştır. Mısır'da siyasi partilerin kapatılmasıyla doğan boşluğu doldurmak üzere Özgürlük Birliği (1953-58) ve Ulusal Birlik (1958-61) hareketleri kurulmuş, bu yapılar, bir siyasi parti olmaktan daha çok rejimin kendisine destek verebilecek ve farklı toplumsal grupları kontrol altında tutabilecek bir araç olarak kullanılmıştır. (Atacan, 2004: 20) Farklı bir ifadeyle, siyasal partilerin kaldırılmasının yarattığı boşluk, Kurtuluş Hareketi adındaki bir kitle partisi ile

doldurulmaya çalışılmış; ancak bu gerçek anlamda bir parti olmamış ve rejimin kendisine destek sağladığı, öğrenciler ve işçiler gibi ilgili grupların kontrolünü sağladığı bir araç haline gelmiştir. (Cleveland, 2008: 341)

Bu dönemde yaşanan gelişmelerle ilişkili olarak Nasır'ın uyguladığı otoriter rejim türü, Lipson'un modern otoriter rejimlere yönelik geliştirdiği ve üç başlık altında gruplandığı diktatörlük tiplerinin üçüne de uygun bir nitelik taşımasıdır. Bilindiği gibi Lipson, modern diktatörlükleri, geleneksel otokrasilere benzeyen askeri yönetimler, tek kişiyi yüksek konuma getiren yönetimler, toplumu biçimlendirmek amacıyla terör, propaganda ve tek parti üçlemesini devlet yoluyla kullanan yönetimler olarak sınıflandırmıştır. (Lipson, 2005: 207-208) Bu bağlamda Nasır rejimi, geleneksel yapılardan destek alan ancak temelinde askeri yapının olduğu ve askeri darbeye iktidara gelmiş, yönetimin ileri gelenleri askeri kökenlerini korumuş, sonrasında ise yöneten grup içinde tek bir kişinin egemenliği başlamış ve halkın mobilizasyonunu sağlamak amacıyla ideolojisiyle paralel devlet kontrolünde parti benzeri bir yapılanma oluşturulmuştur. Dolayısıyla Nasır rejimi geliştirilen tipolojilerden herhangi birine uymaktan daha çok kendi dinamikleri bağlamında, otoriter rejimlere ilişkin sayılan farklı özellikleri aynı anda taşımaktadır.

Diğer taraftan Mısır'da, Hür Subaylar grubu, darbenin ardından tekrar demokrasiye geçilmesi için söz vermiş ve geçiş için 3 yıllık bir süre öngörmüştür. Bu bağlamda 1923 Anayasası'nın kaldırılmasının ardından modern ve en azından görünürde daha demokratik bir anayasa için hazırlıklara başlanmış ve yeni anayasada, yürütme üzerinde çok sınırlı yetkisi olan 350 kişilik bir ulusal meclis oluşturulmuştur. Ancak meclisin oluşumu da tam anlamıyla demokratik olmamıştır. Ulusal Meclisin oluşumu, demokrasinin çağdaş anlamda tanımlanan ilkelerine göre değil Ulusal Birlik'in denetiminde ve kontrolünde gerçekleştirilmektedir. Çünkü Meclis üyeleri, başkanlığını Nasır'ın yaptığı Ulusal Birlik'in yanı sıra veto yetkisine sahip üç Devrim Komuta Konseyi üyesi tarafından önerilmiştir. Dolayısıyla oluşturulan sistemde asıl güç aynı zamanda kitlelerin mobilizasyonunu sağlamak amacıyla kurulan Ulusal Birlik'tedir. Ulusal Birlik, üç Devrim Komuta Konseyi üyesi tarafından yönetilen, ülkenin her yerinde örgütlenmesi olan ve bu örgütlenme ile halkın kontrollü katılımına izin veren bir sistem inşa etmiştir. Bu dönemdeki düzenlemeye göre Devlet Başkanı ise Ulusal Birlik'in önerileriyle kurulan Ulusal Meclis'in gösterdiği adaylar arasından halk oyuyla belirlenecektir.

Diğer taraftan Mısır'da demokrasiye geçiş ve çoğulcu yönetimin sağlanması adına yine farklı uygulamalara da gidilmiştir. Bu bağlamda, 27 Eylül 1962 tarihinde ilan edilen anayasa ile daha çoğulcu bir yönetim sistemi denenmiş olsa da -bu denemede Nasır, Cumhurbaşkanlığının yanı sıra Konsey Başkanlığı görevini de sürdürmüştür- Devlet Başkanı olan Nasır, 1964'te, iktidarı kendisi ile Ulusal Meclis arasında paylaştıran eski sisteme geri dönmüş, meclis beş yıl için genel ve gizli oyla seçilmiş, Başbakan'ın meclisi fesih etme yetkisi de korunmuştur. Eski sisteme geri dönüşün ardından 15 Mart 1965'te, altı yıl için Başkanlığa seçilen Nasır, yürütmenin gerçek yöneticisi olmuş, bu dönemde, başbakanlık görevlerine getirilen Ali Sabri, Zekeriya Muhyittin ve Süleyman Sıdkı demokratik bir seçimden daha çok Nasır'a olan yakınlıklarıyla bu koltuğa oturmuşlardır.

Öte taraftan, Mısır'da darbenin ardından demokrasiye geçiş sürecinde sivil politikacıların yerini alan Devrim Komuta Konseyi üyeleri aslında asker kökenlidir. Farklı bir ifadeyle; bu dönemde askerler, devletin kontrolünü tam anlamıyla ele geçirmiş ve 1954 yılında yayınlanan bir bildiriyle 1946'dan 1952'ye kadar herhangi bir kamu makamında bulunan kişilerin bundan sonra aynı makama gelmeleri yasaklanmış, eski düzen politikacıların yolu tıkanmış ve bürokrasiye toplumun başka katmanlarından gelenlerin önü açılmıştır. (Cleveland, 2008: 340)

Nasır döneminde siyasi partilerin yanında dini hareketler de baskı görmüştür. Özellikle Müslüman Kardeşler, Nasır politikalarına karşı aldıkları tutumun ardından sert müdahalelere maruz kalmıştır. Burada önemli bir nokta, aslında tüm siyasi partilerin kapatılmasına karşın Müslüman Kardeşler, darbenin ilk döneminde kapatılmamıştır. Çünkü Müslüman Kardeşler de, Hür Subaylar darbesini destekleyen milliyetçi grubu desteklemiştir ancak devrimden sonra bu durum bozulmuş ve iki grup arasında şiddet eylemleri başlamıştır. Müslüman Kardeşlerin Hür Subaylar'dan desteklerini çekmelerinin ve Hür Subaylar örgütünün Müslüman Kardeşleri yasaklamasının en önemli nedeni, İslamcıların İslami kurallarla işleyen bir devlet kurulması yönündeki talepleridir. Primakov bu dönemde yaşananları şöyle aktarmaktadır: “Kral Faruk'un devrinden sonra tüm siyasi partiler ve kuruluşlar, Müslüman Kardeşler hariç, Hür Subaylar tarafından yasaklanmıştı. Fakat 'Yüce Öğretmen' Hudeybi tarafından yayımlanan bildiride, genel referandum ve Mısır'da şeriatla yönetilen İslami devlet kurulması çağrısı üzerine Hür Subaylar, Kardeşlik ile kararlı mücadele başlatmıştır.” (Primakov, 2014: 25) Müslüman Kardeşlere karşı başlayan müdahale sonradan sert bir

hal almış, Müslüman Kardeşler üyeleri, kitlesel olarak büyük baskılar görmüştür. Esposito ve Voll, bu baskıları şöyle aktarmaktadır:

“Müslüman Kardeşlerle ilişkiler bozulunca, hükümet ile Müslüman Kardeşler, zaman zaman bir şiddet patlamasına dönüşen dalaşmalara başladılar. Hem Nasır hem bakanları, hükümetin Müslüman Kardeşlere yüklediği ve Müslüman Kardeşlerin kitlesel tutuklanması ve bastırılmasıyla sonuçlanan suikast girişimlerine maruz kaldılar. Nihayet 1966’da Nasır kararlı bir şekilde Müslüman Kardeşlerin kökünü kazımaya yöneldi; baş ideoloğu Seyyid Kutub’u idam etti, binlerce kişiyi tutuklayıp hapsedti, birçok kişiyi yer altına ya da sürgüne zorladı. Nasır döneminin sonuna gelindiğinde, devlet, din kurumunu ‘ikna etmiş’ ve İslami muhalefetini susturmuştu.” (1998: 251)

Bu baskıların ardından Nasır döneminde Müslüman Kardeşler en azından alenen gün yüzüne çıkmamışlar, ancak halk arasındaki örgütlenmelerini sürdürmüşlerdir.

Bu bağlamda genel bir değerlendirmeye; Nasır yönetiminde, her ne kadar, görünürde demokrasi adına adımlar atılsa da, otoriter unsurların ağırlıkta olduğu seçimsel bir otoriter rejimdir. Dolayısıyla ülkedeki siyasi parti denemeleri ve seçimler gerçek bir demokrasi oluşturmak amacıyla yapılmamıştır; ancak rejimin daha demokratik görünmesi için bir takım düzenlemelere gidilmiştir. Cleveland Mısır’da demokrasi görüntüsü altındaki uygulamaları şöyle ifade etmektedir:

“Siyasal partiler yasaklanmış, etkisi olmayan Kurtuluş Hareketi’nin yerini başka bir kitle örgütü olan Milli Birlik almıştır. Milli Birlik’in başında Nasır’ın olduğu icra komitesi, millet meclisine aday gösterecek ve adayların hepsini denetimden geçirecektir. Anayasa ile Cumhurbaşkanına geniş yetkiler verilerek karar verme yetkisi daha da merkezileştirilmiştir. 1956 Haziran ayındaki plebisitle anayasa onaylanmış ve Nasır Cumhurbaşkanı olmuştur. Resmi rakamlara göre Nasır kullanılan oyların yüzde 99.9’unu almıştır. Bu durum seçim yerine plebisit kontrollü koşullarında bile rejim, eskisinden daha çok halk katılımı olması için yeni popülist önlemler getirilmiş; erkekler oy atmaya zorunlu kılınmış ve kadınların oy kullanmasına ilk kez izin verilmiştir.” (Cleveland, 2008: 341)

Dolayısıyla Nasır döneminde demokratik yönetim adına yaşama geçirilen uygulamalar, aslında, liberal bir toplum ve liberal demokrasiyi kurumsallaştırmak amacıyla değil, daha çok halkın yönlendirilmesini sağlamak ve Nasır rejimine meşruiyet kazandırmak amacıyla yapılan düzenlemeler olarak değerlendirilebilir.

Buna göre kanaatimizce Linz’in otoriter yöneticilerin halkın katılımını ve rejimin meşruiyeti sağlamak için başvurduğu yollara ilişkin tasvir önem kazanmaktadır:

“Vatanseverlik ve milliyetçilik, ekonomik gelişme, sosyal adalet ve düzen gibi genel değerlere başvurulması, günün egemen siyasal merkezlerinden kaynaklanan ideolojik unsurların sessiz sedasız ve pragmatik biçimde kabullenilmesi, mobilize bir kütle desteği olmaksızın iktidarı ele geçirmiş bulunan yöneticilerin, muhaliflerini nötralize etmelerini, çeşitli çevrelerden destek sağlamalarını ve pragmatik bir politika yapımını mümkün kılmaktadır.” (Linz, 1975: 136) Bu bağlamda Nasırcı siyasal sistem, halkın iradesine karşılık vermek için değil onu yönlendirmek için tasarlanmış bir sistemdir. (Cleveland, 2008: 342) Bunun yanında Nasır rejiminin, Ortadoğu toplumlarında önemli bir sorun kabul edilen kadın-erkek eşitliğinin sağlanması adına da politikalar izlediği de bilinmektedir. Nitekim Nasır döneminde yayınlanan 1962 belgesinde, kadınların erkeklerle eşit olduğu bildirilmiş ve diğer yasalarla da kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır. (Cleveland, 2008: 355)

İdeolojik olarak, Mısır’da Nasır döneminde bir tür Arap sosyalizmi uygulanmış, ama her şey neredeyse devlet kapitalizmi de denilebilecek bir sistem içinde gelişmiştir. (Atacan, 2014: 105) Farklı bir anlatımla Nasır, Mısır ulusçuluğunun doğasını yeniden tanımlamış ve Arap ulusçuluğu ile sosyalizmi hem içerde hem dışarda geliştirmiş, otoriter, ‘güvenlikçi’ bir devlet aygıtını merkezileştirip rafine hale getirmiş ve kendisini bir bölge ve dünya lideri olarak yansıtmıştır. (Esposito ve Voll, 1998: 250) Nasır’ın uyguladığı politikalar çoğu zaman İslami Sosyalizm ile ifade edilen “Nasırizm” olarak tanımlanmıştır.

Nasır politikaları sırasında radikal bir çizginin izlendiği diğer alansa ekonomi olmuştur. Bu bağlamda Devrim Komuta Konseyi (DKK) göreve gelir gelmez Mısır’daki toprakların yeniden dağıtımını sağlayarak toprak reformunu yaşama geçirmiştir. Toprak reformuyla birlikte toprak sermayesi de ülkede daha fazla kişinin kullanımına açılmıştır. Nasır dönemine gerçekleştirilen toprak reformu ve toplumsal etkileri özetle şöyledir:

“1952 yılında toprak sahiplerinin yüzde ½’sinden daha azı bütün ekilebilir toprakların üçte birine sahipken, çiftçilerin yüzde 72’si yalnızca bir feddan (yaklaşık 4047 metrekare) daha azına sahipti ki bunun toplamı ekilebilir toprakların yüzde 13’üydü... DKK’nın tarım reformu, toprak sahipliğini 200 feddanla sınırladı ve el konulan topraklar 2 ile 5 feddanlık parçalar haline dağıtıldı. Yasal kiralar önemli ölçüde düşürüldü. Reform devrimciden daha ziyade köktenciydi ve Marksçılar reformu ‘Amerika-ilhamlı’ olduğunu söylediler. Fellahların yalnızca yüzde 10’u yeni dağıtımdan yararlandı.

Gelgelelim genelde gelirde büyük bir düşüş olmasının önüne geçmede başarılı olduğundan diğer gelişmekte olan ülkelere model oluşturdu. Her şeyden önemlisi toprak reformu nesillerdir toplumsal ve siyasal reformları başarıyla engelleyen büyük toprak sahiplerinin ezici siyasi iktidarını azaltma ana amacında başarılı oldu.” (Mansfield, 2012: 348-349)

Bu bağlamda önemli bir hatırlatma; daha önceki bölümlerde de aktarıldığı üzere, Ortadoğu’da toprak reformunun yapılamaması ve toprakların büyük aşiret ağaları ile kabilelerin elinde birikmesi, otoriter rejimlerin temel dinamikleri arasında kabul edilmektedir. Ancak Mısır bu noktada farklı bir konumda bulunmaktadır. Mısır’da her ne kadar aşiretler bulunsun da o dönemde bunlar toplumsal yapıda ve merkezi yönetim üzerinde etkili olacak güçte değildir ve ülke siyasetinde elit aileler daha etkilidir. Ülkenin nüfus yapısı, bölgedeki ülkeler düşünüldüğünde görece homojen bir yapıdadır. Ülkede daha çok Araplar’dan oluşmakla birlikte Berberler, Bedeviler, Koptlar ve Nubyanlılar’da yaşamaktadır ve ülke nüfusunun yüzde 90’ı Müslüman, yüzde 10’u Hristiyan-Kiptidir.⁶⁶ Seçkin ailelerin etkinliği, Memlûk döneminden bu yana, Mısır siyasetinin önemli karakteristiği haline gelmiştir. Bir dönem Memlûk beylerinin oluşturduğu seçkin kesim, Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemindeki düzenlemelerin ardından değişmiş ancak bu kez de Mehmet Ali Paşa’ya yakın aileler Memlûk beylerinin yerine geçmiştir. Böylece, ülkede sosyal ve elitist yapılanmada bir değişim olmamış sadece elit konumda olanlar değişmiştir.

Dolayısıyla Nasır döneminde gerçekleştirilen toprak reformu, yine bu ailelerin gücünü kırmaya ve toprakların daha geniş kesimler arasına dağılmasına yönelik olmuştur. Bu bağlamda, Mısır’da Nasır döneminde uygulanan toprak reformu, bir önceki sisteme göre daha eşit paylaşımı ve toprakların tek elde toplanmasını engellemiştir. Zaten reformdaki yasal düzenlemeler de bu amaçla yapılmıştır. Reformun yasal altyapısına göre bir Mısır vatandaşı, en fazla 81 hektarlık arazinin sahibi olabilecek, bunun üstündeki araziler, sahiplerinden hükümet bonolarıyla alınacak (krallığa ait topraklarla birlikte) ve topraksız köylülere dağıtılacaktır. (Goldschmidt ve Davidson, 2011: 468)

Bu bağlamda Nasır dönemindeki toprak reformunun öncelikli amacı, özellikle önceki sistemin bir ürünü olan seçkin ailelerin elinde biriken toprakların daha geniş kesimlere dağıtımının sağlanmasıdır. Ancak Mübarek dönemine kadar geçen süre içinde devlet seçkinlerinin ve ordunun ekonomik alanda ulaştığı güç düşünülünce, Nasır

⁶⁶ <http://www.mfa.gov.tr/misir-kunyesi.tr.mfa> (Son Erişim: 02.02.2016)

dönemindeki toprak reformunun toplumsal alandaki etkileri, tartışılması gereken konu başlıkları arasında yer almaktadır.

Diğer taraftan Nasır'ın öne çıkan politikaları arasında, İslam sosyalizmi çerçevesinde uygulanan millileştirme politikaları da öncelikli bir öneme sahip olmuştur.

Nasır döneminde Süveyş Kanalı başta olmak üzere sömürge döneminde mülkiyeti yabancıların eline geçen devlet malları yeniden millileştirilmiştir:

“Devletin ekonomiyi güçlendirmesine yönelik sadece yabancı değil yerli büyük sermayelerin –bankalar, sigorta firmaları, büyük sanayi işletmeleri- kamulaştırılması gerçekleştirilmiştir. 1958’de ikinci toprak reformu uygulanarak, toprak ağalarının mülklerine sınır konulmuştur. Sanayi ve işletme kaynaklarının yüzde sekseni, kredili bankacılık sistemleri ve ulaştırmanın tümü devletin eline geçmiştir. Devlet dış ticarete de el atmıştır. Petrol hariç tüm madencilik, sanayi, yabancı sermaye için yasak bölge ilan edilmiştir. Yabancı sermayenin etkinliği sadece petrol arama ile sınırlandırılmıştır. Ülkede Mısır devletinin de ortaklığı bulunan birkaç çokuluslu şirket mevcuttur. Ekonominin bu çapta kamulaştırılması bir aşırıdır ve sosyalist ülkelerin etkisi altında kalınması bu kararın alınmasının en büyük nedenlerinden biri olmuştur.” (Primakov, 2014: 31)

Bu paralelde Nasır döneminde uygulanan ekonomi politikaları, aslında liberal demokrasinin kurumsallaşmasında hayati öneme sahip olan özel kesimin güçlendirilmesine yönelik değildir. Bu dönemde uygulanan millileştirme politikalarıyla kamu sektörü, dolayısıyla otoriter rejimin önemli ayaklarından birini oluşturan devlet aygıtı güçlenirken, özel sektör ise sınırlı bir alana hapsedilmiştir. Atacan, Nasır dönemindeki ekonomi politikalarını ve halka yansımalarını şu şekilde tasvir etmektedir:

“Bu dönemde az gelişmiş ülkelerin gelişmek için izledikleri strateji, tarımdan sağlanan girdiyle sanayileşmenin finanse edilmesi ve sanayileşme sayesinde kalkınmasının sağlanmasıydı. Peki ama bu nasıl sağlanacaktı? Ya karma sistemle, yani devlet ve özel sektör ortaklığıyla ya da böyle bir sermaye birikimi yoksa kamu sektörü üzerinden olacaktı. Mısır örneğinde büyük toprak sahipleri, sömürge yönetimiyle özdeş ve yakın işbirliği içindeydi ve 1952 Hür Subaylar Darbesi bu grubu tasfiye etti. Dolayısıyla geriye sadece kamu sektörü üzerinden küçük bir özel sektör kaldı ve hiçbir zaman bu, özel olarak teşvik edilmedi ama engellenmedi de. Büyük toprak sahiplerinin topraklarına el kondu ya da belirli bir sınırlama getirildi, geri kalan topraklar da dağıtıldı. Dağıtım mekanizması da topraksız köylüye kira kontratı yapılması ve kiraların fiyat olarak dondurulması şeklinde işledi.” (Atacan, 2014: 105)

Nasır politikalarının önemli diğeri bir etkisi ise Arap milliyetçiliğini yeniden güçlendirmesidir. Özellikle sömürge döneminden itibaren Batılı güçlerle işbirliği içinde olanların daha fazla güçlendiği Arap ülkelerinde, Arap milliyetçiliği, en azından söylem olarak kitlelerin desteğini kazanmıştır. Ancak uygulamada, bölgedeki rejimlerin çoğunlukla Batılı güçlerle işbirliği içinde olduğu bilinmektedir.

Buna rağmen Nasır döneminde Ortadoğu'daki en geçerli ideolojik akım, Arap milliyetçiliği olmuştur. Nasır, ilk başlarda her ne kadar Mısır milliyetçisi olarak Mısır çıkarlarını temele koyduğu politikalara yer verse de, bu durum daha sonra Arap milliyetçiliği kimliğine dönmüş ve Mısır, Ortadoğu'nun liderliğine soyunmuştur. Nasır'ın söylem ve politikalarıyla her ne kadar Arap milliyetçiliği algısı güçlense de, öte yandan ülkenin kendi dinamiklerinde Arap olmaktan daha çok Mısırlı olmak önemli olmuştur. Bu bağlamda, Mısır'da Arap ideolojisi eğiliminin özellikle 1936-1939 Filistin Arap isyanından sonra ivme kazandığı doğrudur; ne var ki Arap milliyetçiliğinin Mısır'da birincil ideoloji olmayı başaramadığı da doğrudur, Arap milliyetçiliğinden ziyade Mısır milliyetçiliği hâkim ideoloji olmayı sürdürmüştür. (Daviş, 2004: 122) Diğer taraftan ülkede, Mısır milliyetçiliğinin genel kabul görmesine karşın, Mısır bölgenin lideri olma iddiasından da hiç vazgeçmemiştir. Bu bağlamda, Mısır'daki Arap liderliği ve milliyetçiliğinin güçlü olmasının nedenlerini Primakov şöyle sıralamaktadır;

“Sömürgeci devletlerden artakalan askeri ve ekonomik izleri dizginsiz bir şekilde yok etme çabaları, İslamiyet'le ve terörizmle genetik bağının olmayışı, iç siyasetin antikomünist çizgileri ile küçük burjuva –sosyalizm nitelikli sosyal gelişme- fikirleri, ABD ile zikzak şeklinde gelişen ilişkileri ve SSCB ile belirsiz işbirliklerinden görünebilen dış siyaset pragmatizmi, İsrail'e karşı olumsuz yaklaşımları yüzünden başlarının üzerinde sürekli olarak hissettikleri İsrail baskısı gösterilebilir.” (2010: 19)

Dolayısıyla Nasır'ın söylemleri ve politikalarıyla Mısır'da, toplum tabanındaki milliyetçi hareketler de yaşamaya devam etmiştir. Bu dönemde, toplumun geniş kesimini etkisi altına alan milliyetçi hareketler, politik olaraksa genelde Nasır rejimini desteklemiştir. Bu paralelde Nasır, bölgedeki diğer liderlerin aksine her daim toplum tarafından desteklenen lider olmuştur. Üstelik bu destek çoğu zaman da bir fanatizme dönmüştür:

“Öğrenciler ve orta sınıfın diğer üyeleri, yani radikal milliyetçi anlayışın muhafızları, Nasır'ın milliyetçi kuşağını meydana getirecek olan Arap milliyetçiliğinin hizmetinde, onun emirlerini almaya hazır, ona bağlı neferlerdir.

1950'lerin başlarında kahramanları gibi, onların da isyankâr tavırlarının ana odağı emperyalizmdir. Buna, topraklarındaki yabancı birliklerin ve personelin delirten görüntüsü, bölgede sömürgeci ve emperyalistlerin hâkimiyetinin süreceği korkusu, yerli liderlerin pek çoğunun sömürgeci yabancıların kuklasından başka bir şey olmadığı kanısı, İsrail'in Arap dünyasına karşı hain emperyalist komploların gayri resmi çocuğu olduğu yönündeki sarsılmaz inanç eşlik etmiştir." (Davişa, 2004: 126)

Bu bağlamda Mısır'da milliyetçi akımlarla birlikte daha da güçlenen Nasır, bir süre sonra Ortadoğu'da emperyalizmin karşısında duran güçlü bir lider konumuna yükselmiştir. Nasır, karizması ve arkasına aldığı Mısır'ın ağırlığıyla, 1950'lerde Arap milliyetçiliğinin popüleritesinde ortaya çıkan büyük sıçrayış, diğer radikal hareket ve partilerde de etkisini gösterecek, Nasır'ın görüşlerini paylaşanlar kendi şanslarının yükseldiğini görecektir, paylaşmayanlarsa yenilgi, gerilemiş ve bazen de yok oluşla karşı karşıya kalacaktır. (Davişa, 2004: 138)

Nitekim bugün Mısır başta olmak üzere Arap toplumlarına ilişkin tarihi çalışmalarda, Nasır dönemi özellikli olarak ele alınmakta, bu dönem milliyetçi, özellikle Arap Milliyetçiliği hareketleriyle anılmaktadır. Özellikle 1950-1960 yılları, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da Arap milliyetçiliğinin yükselişinde dikkat çeken bir zaman aralığı olarak kabul edilmektedir.

Arap milliyetçiliğinin bu dönemde yükselişe geçmesinin en önemli nedeni Ortadoğu'da yaşanan bir takım olayların etkisiyle açıklanabilir. Bu bağlamda Nasır döneminde Mısır, modernleşme ve yeni düzen çalışmalarının yanında iki önemli savaşla karşı karşıya kalmıştır ve bu savaşlarda Mısır ağır bir yenilgi almıştır.

"Birincisi, Mısır yönetiminin Süveyş Kanalı'nı millileştirme kararı alması üzerine, 1956'da çıkmıştır. İsrail 1956 Ekim'inde İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle Mısır'a saldırmıştır. Gazze bölgesiyle Sina yarımadasını işgal etmiştir. İkincisi, on yıl sonra patlayan 1967 Arap-İsrail Savaşı'dır. 5 Haziran 1967'de, İsrail uçakları, Akdeniz'deki Amerikan filosundan ikmal yaparak, önce Mısır'ın batı tarafındaki hava alanlarını üç saat süreyle bombalayarak 300 kadar Mısır askeri uçağını yerde imha etmiştir. Hemen arkasından Gazze bölgesine ve Sina yarımadasına doğru karadan ve havadan saldırıya geçerek işgal etmiştir. Bu yıldırım baskın bir bakıma Nasır döneminin de sonu olmuştur." (Çubukçu, 2011: 47)

5 Haziran 1967 yılında gerçekleştirilen Arap-İsrail savaşı tarihte çoğunlukla 'Altı Gün' savaşı olarak adlandırılmaktadır ki bir görüşe göre bu savaş, aynı zamanda

Arap milliyetçiliğinin gelişimini etkilediği gibi bugün Ortadoğu'da oluşan dengeler açısından da oldukça önemlidir. Davişa, 'Altı Gün' savaşını Ortadoğu üzerindeki etkisini şu şekilde değerlendirmektedir: "Ünlü zaferi İsrail değil de Mısır ve Araplar kazansaydı neler olacaktı, bunu kim söyleyebilir? Fakat Nasır kaybetti ve adı çok kötü lekелendi... 1967 sonrası dönemi, Arap milliyetçiliği değil, Arap devletçiliği niteledi; Arap devletleri arasındaki siyasal ilişkileriye kavmiye değil vataniye belirledi." (Davişa, 2004: 228-229) Bu bağlamda Altı Gün savaşlarından her ne kadar tüm Ortadoğu etkilense de, en büyük yenilgi Mısır'ın olmuş, Mısır, hem insan gücü hem de ekonomik olarak kayba uğramıştır. Mısır ekonomisi bu savaşın ardından büyük bir kriz dönemine girmiştir. Altı Gün savaşından sonra Nasır ise önce istifa etmiş, sonra kitlelerin talebi üzerine geri dönmüş ancak 28 Eylül 1970'de geçirdiği kalp krizi sonrasında yaşamını yitirmiştir. Nasır'ın ardından Mısır'da Muhammed Enver Sedat dönemi başlamıştır.

4.1.6. Muhammed Enver Sedat Dönemi

Cemal Abdul Nasır'ın 1970 yılında ölmesinin ardından Mısır'da o sıralar zaten başkan yardımcılığı görevini sürdüren Enver Sedat dönemi başlamıştır. Aslında Enver Sedat, Mısır ordusuna girdiği 20 yaşından itibaren her daim Hür subaylar grubu içinde yer almış, yine 1952 darbesine katılmış ve iktidar olduğu döneme kadar da Hür Subaylar örgütünün içinde bulunmuştur. Özetle Enver Sedat, Hür Subaylar'da halkla ilişkiler kademesinde sorumluluk üstlenmiş, Ulusal Meclis'in sözcülüğünü yapmış, 1969 yılında Nasır'ın başkan yardımcısı seçilmiş, Nasır'ın ölümünün ardından da, önce geçici sonra da kalıcı şekilde Mısır'ın başkanı olmuştur. (Goldschmidt ve Davidson, 2011: 467-468)

Enver Sedat, göreve gelir gelmez ilk iş olarak kendine muhalif olan grupları iktidardan uzaklaştırmış daha sonra kendi politikalarını uygulamaya başlamıştır. Bu bağlamda "yenileme devrimi" sloganıyla, siyasal ve ekonomik liberalleşmeyi ilan eden Sedat, askeri harcamaları kıstak ve Sina yarımadasını geri almak için İsrail sorununun çözümü için yol aramaya başlamıştır. (Cleveland, 2008: 417) Diğer taraftan Sedat döneminde, Mısır milliyetçiliği Arap milliyetçiliğinden daha öncelikli olarak kabul edilmiştir.

Bugün Sedat'ın politikalarıyla ilgili yapılan değerlendirmelerde, Mısır'ın çıkarlarını Arap dünyasının çıkarlarının üzerinde tuttuğu sıklıkla dile getirilmektedir. Özellikle Camp David anlaşması, Sedat'ın politikaları arasında Arap dünyasında en

tepki çekenidir. İsrail-Mısır anlaşması olarak da bilinen ve 17 Eylül 1978 yılında imzalanan Camp David anlaşması, Enver Sedat ve İsrail Başbakanı Menahem Begin arasında ABD Başkanı Jimmy Carter gözetmenliğinde imzalanmıştır. Anlaşma Mısır'ın Arap dünyasından dışlanmasına neden olmuştur. Anlaşmada Enver Sedat her ne kadar anlaşmayla Sina Yarımadasını geri almayı hedeflese de, Altı Gün savaşlarında bir Ortadoğu sorunu haline gelen İsrail meselesi ve Mısır'ın anlaşması bölgedeki diğer ülkelerin tepkisini çekmiştir. Camp David anlaşması sonrasında Mısır, Sina Yarımadası'nı geri almış ve İsrail ile ilişkiler ticaret başta olmak üzere her alanda normalleşme sürecine girmiştir.

Diğer taraftan Enver Sedat iktidara geldiği ilk dönemde bir süre Nasır'ın izinden gitmiştir ancak daha sonra ABD yanlısı bir politika uygulamaya başlamıştır. Sedat'ın uygulamaları, Mısır'daki solcu aydınların devrimci faaliyetlerini kesinlikle bir süre için zayıflatmış fakat bütünüyle ortadan kaldıramamıştır. (Karpas, 2013: 241) Bu dönem, aynı zamanda Soğuk Savaş'ın yaklaşan sonu ve SSCB'nin çökmeye başladığı bir dönemdir. Soğuk savaş yıllarında daha çok tarafsızlık politikası uygulayan Ortadoğu ülkelerinde dengeler bu dönemde yeniden belirlenmeye başlamıştır ve Mısır tarafını ABD yanlısı olarak seçmiştir.

Mısır için Enver Sedat dönemi, aynı zamanda, liberalleşme dönemi olarak tanımlanmaktadır. Nasır döneminde uygulanmaya konulan devletleştirme politikası yerini 'el-infitah' yani 'açılış' politikalarına bırakmıştır. Program kapsamında yabancı yatırımlar teşvik edilmiş, yabancı bankalara Mısır'a dönmeleri için davet çıkarılmış, vergi bağışıklıkları ve kârlarını ülkelerine götürmeleri için uygun koşullar oluşturulmuş ve tarım reformundaki bazı düzenlemeler de değiştirilerek, arazi alım, satım ve kiralanmasında kolaylaştırıcı uygulamalara geçilmiştir. (Cleveland, 2008: 420) İnfitah politikası, özellikle özel sektör açısından önemli fırsatları da beraberinde getirmiştir. Ancak bu durum Mısır'ı içinde bulunduğu ekonomik sıkıntıdan kurtarmaya yetmemiştir.

Bu bağlamda Enver Sedat dönemi de, ekonomik sıkıntıların öne çıktığı ve gelir eşitsizliğinin daha da arttığı bir dönemdir ve Sedat rejimi, özellikle sosyal yardımlara daha fazla öncelik vermiştir:

“Bu dönemde sosyal yardım programlarından birisi, ekmek, şeker, pirinç ve çay gibi temel tüketici ürünlerine uygulanan sübvansiyondur ve bu maddelerin fiyatı düşük tutulmuştur ancak bu da devlete yılda 1.5 milyar dolara mal olmuştur. IMF, Sedat'ı sübvansiyona harcanan paralar daha üretici alanlara yatırılmadıkça daha

fazla kredi alamayacağı konusunda uyarmıştır. Sedat önceden bir bildirimde bulunmadan 1977 Ocak ayında bazı maddelerde sübvansiyonu azaltmış, bir kısmında da tümden kaldırmıştır. Mısır halkı ise öfkesini hükümet aleyhtarı gösterilerle dile getirmiştir.” (Cleveland, 2008: 421)

Enver Sedat dönemi ayrıca rejim aleyhtarı gösterilerin, kitlesel bir hal aldığı dönem olma özelliğini taşımaktadır. Gösteriler ülkenin birçok kentine yayılmış ve tepkiler rejime ve uygulamalarına dönük olmuştur. Sedat bu eylemlerin ardından orduyu göreve çağırmak zorunda kalmış ve 1952 yılından sonra ordu ilk defa sivillere karşı kullanılmış, askerler gösterileri bastırırken yaklaşık 150 gösterici yaşamını yitirmiş, olayların ardından sübvansiyonlar yeniden uygulanmaya konulmuştur. (Cleveland, 2008: 421) Rejim aleyhtarı bu gösteriler Arap Baharı’nda olduğu gibi rejimin sonunu getirmemiştir. 1977’de yılında Kahire ve Delta kentlerinde gıda maddesi için düzenlenen ve “Ekmek Krizi” olarak tanımlanan ayaklanmalar, dünyanın dikkatini Mısır’ın ekonomik sorunlarına çekmiştir. (Goldschmidt ve Davidson, 2011: 475) Ancak tüm gösterilere rağmen sorunlar çözülmemiştir. Nitekim 1977 yılındaki ekmek krizi Mısır’ın modern tarihindeki rejim karşıtı tek kitlesel eylem değildir. Birçok kez Mısırlılar kendi yönetimlerine karşı tepkilerini dile getirmek için protesto gösterisi düzenlemiştir. Bu bağlamda 2008 yılında düzenlenen kitlesel gösteriler ,“İkinci Ekmek Krizi” olarak tanımlanmıştır. (Koçak, 2013: 14)

Bu noktada Enver Sedat dönemi politikaları ile yönetimin “Ekmek krizi” gösterilerindeki tavrı, rejiminin aslında otoriter eğilimlerini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim Sedat ABD yanlısı ve liberal politikalarını, çoğunlukla ekonomik alanda uygulamaya koymuş; siyasi alanda ise ülke ve bölgedeki toplumsal dengelerle ilişkili olarak otoriter rejim devam etmiştir. Ancak Enver Sedat döneminde, siyasetteki otoriter uygulamalara karşın çok partili siyasi hayata dönük denemeler de sürmüştür. Bu dönemde:

“Biri sağda diğeri solda iki partinin oluşup parlamento seçimlerine girmesine izin verilmiştir. Ancak muhalefet milletvekilleri hükümetin politikalarını eleştirince Sedat, bundan alınarak, hükümet otoritesinin dizginlerini sıkımıştır. Sedat’ın siyasal liberalleşme güduları, kendisinin eleştirilerden muaf olma isteği ve hayran kalınma ihtiyacıyla çakışmıştır. Böylece farklı fikirleri ortaya çıkaracak yeni fırsatlar olmasına rağmen Sedat, başkanlığı süresince en üstün gücü elinde tutmuş ve meşru siyasal çoğulculuğun kök salmasına izin vermemiştir.” (Cleveland, 2008: 423)

Bu noktada Sedat'ın uygulamalarını daha iyi tanımlayabilmek için Schedler'in seçimsel otoriter rejim tanımı hatırlamakta fayda vardır. Schedler'e göre seçimsel otoriter rejimler, çok-partili seçim oyunu oynamaktadırlar ancak bu seçim oyununda serbestlik ve dürüstlük konusunda gerekli olan liberal ilkeler olmadığı gibi eşit ve adil yarışma da asgari düzeyde uygulanmaktadır ve doğal olarak demokratik değildir. (Özbudun, 2011: 43)

Nitekim Enver Sedat da, temelinde otoriter rejimin olduğu çok partili seçim oyununu oynamıştır. Dolayısıyla göstermelik bir durum olmasından hareketle, Mısır'da Enver Sedat döneminde de ekonomideki liberalleşmeye karşı siyasi alanda liberal demokrasinin inşası gerçekleştirilememiştir.

Yine Enver Sedat, Nasır döneminden farklı olarak 1981 yılına kadar İslami hareketlere destek vermiştir. Nasır döneminde gördükleri ağır baskılarla yer altında örgütlenmelerini sürdüren Müslüman Kardeşler hareketi başta olmak üzere diğer İslami hareketler, çalışmalarını daha aleni sürdürür hale gelmiş ve siyaset yapmıştır. Ancak Enver Sedat'ın, İslami hareketlere destek vermesindeki öncelikli amacı, ülkede demokratik bir siyasi sistemden oluşturulmasından daha çok, kendi rejimine olan politik desteğin devamını sağlamaktır: "Sedat, Nasırcıların ve solcuların gücünü kırmak ve kendi meşruiyetini güçlendirip kitle desteği almak için İslam'ı kullanarak, kendi siyasal kimliğini ve meşruiyetini biçimlendirmeye çalışmıştır. Hem devlet destekli din kurumundan yararlanmış hem de İslami hareketin yeniden ortaya çıkmasını beslemiştir. Bu tutum, siyasal İslam'ın yeniden öne çıkmasına, ıslah edilmiş bir Müslüman Kardeşler'in yeniden dirilmesine ve daha militan İslami örgütlerin ortaya çıkıp çoğalmasına yol açmıştır." (Esposito ve Voll, 1998: 251)

Bu paralelde bir değerlendirme, Sedat döneminde İslami hareketlerin aslında bilinçli olarak da güçlendirildiği görülmektedir. Toplumun içinde bulunduğu gergin ve huzursuz ortamda, sosyal uyumun yeniden sağlanması adına İslami hareketlerin güçlenmesi için politikalar üreten ve üniversiteler başta olmak üzere bu tür hareketlerin oluşmasına destek veren Sedat rejimi, bir süre sonra İslami hareketlerin güçlenmesinden rahatsızlık duyarak bu politikalarından geri adım atmışlardır. Çünkü İslami hareketler, güçlenmelerinin ardından Sedat rejimine karşı cephe almaya başlamıştır. Bu bağlamda,

"Siyasal bir parti olmamak koşuluyla Sedat'ın faaliyetine izin verdiği Müslüman Kardeşler, üniversite öğrencilerini ve yeni mezunları saflarına çekmekte çok başarılı olmuştur... Müslüman Kardeşlerin yürüttüğü kampanyaya ek olarak diğer daha militan örgütler de faaliyet göstermişlerdir. El-Cihad, Tekfir ve El-

Hicret gibi adlar taşıyan bu örgütler, Sedat rejimini dinsiz olarak nitelemişler ve onun devrilip şeriatla bağlı bir hükümet getirmenin İslami bir görev olduğunu iddia etmişlerdir. Militan İslami grupların başında dini inanç, toplumsal umutsuzluk ve ekonomik yoksunluk etkenleriyle harekete geçen üniversite deneyimli kişiler vardır. Batılı tavırları ve ABD aracılığıyla yaptığı İsrail anlaşması yüzünden Sedat, bu kesimlerin hoşnutsuzluklarının hedefi olmuştur.” (Cleveland, 2008: 424)

Nitekim İslami hareketlerin Sedat rejimine karşı olan tavırları, rejimin bu hareketlere yönelik baskılarını daha da arttırmıştır. Öyle ki, 1981 yılının Eylül ayında, rejim tarafından İslami örgütlere uygulanan baskı politikaları sonucunda 1000’den fazla İslami hareket taraftarı tutuklanıp hapse atılmıştır. Sedat, İslami örgütleri hedef alan bu darbeden kısa bir süre sonra 6 Ekim 1981 yılında ‘geçiş’in sekizinci yıldönümü kutlamaları sırasında geçit töreninde uğradığı saldırı ile öldürülmüştür. Sedat döneminin ardından Mısır’da Hüsnü Mübarek dönemi başlamıştır. Hüsnü Mübarek ise 1981 yılında geldiği iktidardan Arap Baharı sonrasında, yine bir halk ayaklanmasının ardından devrilmiş; ancak 2011 yılına kadar yani 30 yıl iktidarda kalmıştır.

4.2. Modern Mısır’da Hüsnü Mübarek Dönemi ve Arap Baharı

Mısır’da Enver Sedat’ın 6 Ekim 1981 yılında öldürülmesinden sonra iktidara gelen Hüsnü Mübarek de halefi gibi Mısır ordusunda görev yapan bir askerdir. Hava Kuvvetleri mensubu ve aynı zamanda bir savaş uçağı pilotu olan Mübarek’in dönemi, Mısır tarihinde, genel olarak diğer dönemlere göre daha istikrarlı kabul edilmektedir. Mübarek iktidarı; kendisinden önceki Cemal Abdül Nasır ve Enver Sedat dönemlerine kıyasla büyük savaşların ve çalkantıların olmadığı, parlamentoların daha uzun süre görevde kaldığı nispeten daha istikrarlı bir dönemdir. (Yavuz ve Erdurmaz, 2012: 41)

Diğer taraftan Mübarek dönemi toplumsal olaylar anlamında görece sakin olsa da ekonomik olarak ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılar bu dönemde de devam etmiştir. Ayrıca, Mübarek döneminde de önceki dönemlerden farksız olarak rejimin otoriter karakteri sürmüştür ve kişisel özgürlükler adına önemli bir gelişme kaydedilmemiştir. Mübarek, rejiminin otoriter temellerini ise iktidara geldiği ilk yıllardan itibaren sağlamlaştırmaya başlamıştır.

Bu bağlamda, Mübarek iktidara gelir gelmez demokratik anlamda önemli kısıtlılıklar getiren Olağanüstü Hal Yasası’nın tekrar ilan etmiş ve Mısır, Mübarek döneminde uzun süre Olağanüstü Hal Yasası ile yönetilmiştir. Diğer taraftan Mübarek

siyasetinde en etkin kurum ise Mısır ordusu olmuştur. Farklı bir ifadeyle, bu dönemde, sistemin temel direği silahlı kuvvetler olmaya devam etmiş, her ne kadar üniformalarını çıkarmış olsalar da, Mübarek'in altındakiler dâhil birçok yönetici, asker kökenliler arasından seçilmiş ve Mübarek içinden çıkmış olduğu silahlı kuvvetleri daima himaye etmiş, karşılığında da ordu onu korumuştur. (Yavuz ve Erdurmaz, 2012: 41)

Diğer taraftan, aslında tüm otoriter eğilimlerine rağmen Mübarek'in rejiminde, ülkedeki siyasi partiler ve sivil toplum örgütlenmelerinin sayısında bir artış gözlenmiştir. Mübarek döneminde Mısır'ın siyasi sisteminde öne çıkan karakteristik hususlar şöyle açıklanabilir:

“Siyasal partilerin ve sivil toplum örgütlerinin sayılarında ve örgütlenme özgürlüklerinde biraz ilerleme kaydedilmiş, Nasır ve Sedat döneminden kalan binlerce siyasi tutuklu serbest bırakılmış, yargının yürütmeyi denetleme yetkileri arttırılmış, basın ve ifade özgürlüğünde gelişme kaydedilmiştir ancak, demokratik dönüşüm bir türlü gerçekleşmemiştir. Merkezi devletin baskın gücü Mübarek döneminde de devam ettirilmiş ve özgürlükler daha ziyade siyasal olmayan bireysel özgürlükler anlamında merkezi otoriteyi tehdit etmeyecek şekilde geliştirilmiştir.” (Yavuz ve Erdurmaz, 2012: 41)

Bu bağlamda Mübarek rejimi otoriter eğilimlerini demokrasi görüntüsü altında sürdürmüş ve ülkede seçimler düzenli aralıklarla gerçekleştirilmiştir. Ancak bu seçimler, temsili demokrasilerde olduğu gibi, eşit ve adil bir sistemde yapılan seçimler değildir. Zaten bu durum bir süre sonra Mübarek rejimine karşı olan tepkilerin artmasında önemli dinamiklerden birini oluşturmuştur. Mübarek rejiminde: “ABD ve İsrail yanlısı dış politikanın sebep olduğu meşruiyet kaybı ve iç siyasi ortamda gittikçe artan baskının varlığı, hemen herkes tarafından kabul edilmiş ve özellikle yürürlükten bir türlü kaldırılmayan olağanüstü hal yasası, seçimlere hile karıştırıldığı iddiaları, muhalif siyasi oluşumların keyfi kısıtlamalarla sansüre tabi tutulmaları ve haklarında cezai kovuşturmaların düzenlenmesi tepkilerin temelinde yer almıştır.” (Koçak, 2013: 12)

Bu durum ülkede gerçekleştirilen seçimlerden de netlikle görülmektedir. Bu bağlamda her ne kadar otoriter eğilimler taşısa da Arap Baharı öncesinde Mısır'da 75 kadar siyasi partinin olduğu tahmin edilmektedir ve bunlar arasında Vafd, Demokratik Vatan Partisi, Hizbül Amel (Emek Partisi), Müslüman Kardeşler, Vasat Partisi... öne çıkanları arasındadır.” (Çubukçu, 2011: 48) Ancak bu kadar partinin varlığına karşın, Mısır'da 30 yıl boyunca yapılan bütün seçimlerde -son 2010 Kasım seçimleri de dâhil-

Mübarek'in başında olduğu Ulusal Demokratik Parti (UDP) çoğunluğun oyunu alarak birinci parti çıkmıştır. Üstelik UDP aldığı seçimleri açık ara bir farkla kazanmış ve bir bakıma iktidarının meşruluğunu aslında yine demokrasi görünümüyle sağlamıştır. Dolayısıyla Mısır'da, seçimler yoluyla asgari düzeyde demokrasi işlemiş, ancak ülkede demokrasi görünümünün altında, otoriter sistem devam etmiştir. Mısır'da özellikle Mübarek döneminde gerçekleştirilen seçimlerin sonuçları dikkatle incelendiğinde bu durum netlikle görülmektedir. Mübarek'in başında bulunduğu UDP, son 30 yılda 1984, 1987, 1990, 1995, 2000, 2005 ve 2010' yıllarında toplam 7 kez seçime girmiş ve bu seçimlerden çoğunluğun oyunu alarak 1. parti olarak çıkmıştır. Üstelik bu zafer ve UDP'yi iktidara taşıyan seçim sonuçları, ülkede bu kadar muhalefet ve kitle gösterilerinin olmasına rağmen ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan seçimlerin tek kazananı olmasına rağmen farklı partiler de seçim yarışlarına dâhil olmuştur. Bu bağlamda:

“1984 yılındaki seçimler, 6 muhalefet partisi için nispeten serbest bir ortam sunmuş, muhalefet partileri seçim kampanyası düzenleyebilmiş, yüzde 8 olan ülke barajını geçen ve merkez-sağ olarak tanımlanan Yeni Vafd Partisi Meclis'te 58 kişiyle temsil edilme hakkını kazanmıştır (IPU 1984)...1987'deki seçimlerde tekrar seçime giden Mısır'da Mübarek'in partisi 32 vekilini kaybederken, muhalefet partileri 99 sandalye kazanmıştır. Müslüman Kardeşler'in, Sosyalist İşçi Partisi ve Sosyalist Liberal Parti ile kurduğu seçim ittifakı yüzde 17,5 oyla 57 temsilci kazanmış ve Meclis'te ana muhalefet konumuna ulaşmış; Yeni Vafd Partisi de yüzde 10 oy ile 34 temsilci kazanmıştır.” (Koçak, 2013: 12).

Bu bağlamda muhalefetin Meclis'te daha fazla temsil edilmesi, dönem itibariyle Mübarek iktidarı için önemli bir tehdit olarak algılanmamıştır. Vafd, Sosyalist İşçi Partisi ve Sosyalist Liberal Parti'nin, seçim yasasında yapılan değişikliklerin serbest seçimleri tehlikeye attığı iddiasıyla boykot ettiği 1990 seçimleri sonucunda 454 sandalyenin 386'sını kazanan UDP yine açık farkla birinci olmuştur, 57 bağımsız adayla birlikte sadece Ulusal Demokratik Birlik Partisi Meclis'te temsil edilebilmiştir (Koçak, 2013:16-17) 1995'te ise Müslüman Kardeşler de dâhil tüm muhalefet partileri seçime katılmıştır. Seçimler oldukça gergin bir havada geçmiş ve onlarca Müslüman Kardeşler üyesi tutuklanmıştır. Seçimde 444 koltuğun 318'ini UDP kazanmış; 112 bağımsız vekilin 99'unun seçim sonrasında UDP'ye geçmesiyle de UDP'nin sandalye sayısı 417'ye yükselmiş ve 1995 seçimleri de UDP egemenliğine engel olamamıştır. (Koçak, 2013:16-17)

Bu bağlamda Mısır'da yıllara yayılan seçimlerin ortaya çıkardığı sonuçlara paralel olarak ülkede Mübarek döneminde de çok partili seçim oyunu oynandığı ancak seçimlerin öncelikli amacının Mübarek rejimine meşruiyet kazandırmak olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Mısır'da seçimler, rejime ilişkin demokratik bir yapı oluşturmaktan daha çok, bir taraftan rejime karşı artan muhalefetin kanalize edilmesinde, diğer taraftan görüntüde de olsa, demokrasinin korunduğuna yönelik algının sürdürülmesinde araç olarak kullanılmıştır. Bu noktada, seçimsel otoriter rejimlere yönelik geliştirilen tanımlama önem taşımaktadır. Bilindiği gibi; “Kamusal medyaya ve devlet kaynaklarına erişimde eşitsizlik, ifade ve dernekleşme hürriyetleri üzerindeki sınırlamalar, siyasi parti yasakları, seçim kurallarının veya seçim çevrelerinin iktidar partisi lehinde düzenlenmesi, seçimsel bir otoriter rejimi ayırt etmek bakımından güvenilir göstergeler olarak değerlendirilmektedir. (Özbudun, 2011: 45)

Mısır'da Mübarek dönemi genel anlamda ‘seçimsel otoriter rejim’ tipolojisinin birçok özelliğini taşıdığı görülmektedir. Yine Linz’in, otoriter rejimlerde çok seslilik görüntüsü vermek için yapılan düzenlemelerle ilgili tespitleri önemlidir. Linz bu tespitinde: “Bazı rejimler sınırlı sayıda bağımsız grupların veya kurumların siyasal katılmasını kurumlaştırmak, hatta bunların ortaya çıkmalarını teşvik etmek noktasına kadar gidebilirler; ancak bunu yaparken, hangi grupların varlığına hangi şartlar altında müsaade edileceği konusundaki nihai kararların yöneticilere ait olduğunda da kuşkuya yer bırakmazlar.” (Linz, 1975: 133) Dolayısıyla Mısır'da uygulanan siyasi sistem de bundan pek farklı değildir. Her ne kadar muhalefet partilerinin ve gruplarını varlığına izin verilse de, bu yapılar yine iktidarın çizdiği sınırlar içinde var olmalarını sürdürmüşlerdir.

Nitekim Mısır'da 2000 yılından sonra gerçekleştirilen seçimler ise daha sancılı ve baskı yöntemlerinin yoğunluğuyla dikkat çekmektedir. Bu dönemde Müslüman Kardeşler başta olmak üzere dini gruplara olan baskılar artmış ve otoriter rejimin doğasına uygun şekilde tutuklamalar başlamıştır:

“2000 seçimleri öncesinde Müslüman Kardeşler’e üye 200 kişi tutuklanmıştır. Ancak Müslüman Kardeşler yine bağımsız adaylar sayesinde Meclis’e girmiş ve seçim sonunda 17 sandalyeyle temsil edilmeyi başarmıştır. UDP ise az da olsa destek kaybetmişse de 388 vekille Meclis’teki büyük çoğunluğunu korumaya devam etmiştir (IPU 2000). Yine de 2000 seçimlerine gidilirken Anayasa Mahkemesi’nin bir kararına istinaden Seçim Yasası’nda yapılan değişiklikler sayesinde seçimlerin gözlem ve denetimi yürütme değil yargı tarafından

yapılmaya başlanmış ve birçok usulsüzlük bu şekilde önlenebilmiştir... 2005'te yapılacak parlamento ve başkanlık seçimleri yaklaşılırken Mübarek bir sürpriz daha yaparak, demokratikleşme yönünde bazı adımlar atılması için Meclis üyelerinden talepte bulunmuştur. Mübarek, Şubat 2005'te Menoufiyah Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada, Anayasa'nın 76. maddesinin değiştirilerek çok adaylı başkanlık seçimlerinin mümkün kılınmasını istemiştir. Mübarek'in bu adımının ardından, Anayasanın 76. maddesinde yapılan değişiklik, Mayıs 2005'te gerçekleştirilen referandumda kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Bu değişiklik, başkanlık seçimleri çok adaylı ve halkoylaması yoluyla yapılan bir seçime dönüştürülmüştür. Ne var ki, yapılan anayasa değişikliğinin, muhalefetin uzun yıllardır dile getirdiği demokratikleşme taleplerini karşıladığını belirtmek mümkün değildir. Zira bu değişiklik, pratikte somut bir fark yaratamayacak şekilde düzenlenmiştir. Şöyle ki, devlet başkanlığına aday olabilmek için bir kişinin;

- En az beş yıldır kurulu olan ve kesintisiz bir şekilde faaliyetlerine devam etmiş bir partiye üye olması,
- Bu partinin en az yüzde beş oranında Halk Meclisi ve Şura Konseyi'nde temsil ediliyor olması,
- Adayın en az bir yıldır bu partinin üst düzey kademesinde görev alıyor olması gerekmektedir.

Bu şartları sağlayamayan bir kişi ise; ancak 65'i Halk Meclisi'nden, 25'i Şura Konseyi'nden ve geri kalanı her bir yerel meclisten en az 10 kişi olmak üzere toplamda en az 250 kişinin desteğine sahip olduğu takdirde cumhurbaşkanlığı için bağımsız aday olabilmektedir. Bu sayıyı tamamlamanın, UDP'nin bu kurumlarda elinde tuttuğu çoğunluk dolayısıyla neredeyse imkânsız olduğu savunulmuştur." (Koçak, 2013: 17-18)

Tüm bu yaşananlara ve muhalefet üzerinde sürdürülen baskılara rağmen, Mısır'da Mübarek döneminde muhalefetin sesi, diğer dönemler kıyaslandığında görece daha güçlü çıkmaya başlamıştır. Kasım 2005'te yapılan seçimlerde her ne kadar yine UDP seçimlerden zaferle ayrılrsa da Müslüman Kardeşler örgütü 2005 seçimlerinden yüzde 20 oranında oy alarak, 454 sandalyeli halk meclisinde 88 milletvekilliği kazanmıştır. 2010 yılında gerçekleşen seçimlerde ise yine UDP ipi göğüsleyen taraf olmuştur; ancak bu durum halk arasında yolsuzluk, yoksulluk ve otoriter uygulamalarla birleşince tepkileri daha da arttırmıştır.

Demokratik görünümlü otoriter uygulamalar bir yana, Mısır, tüm baskılara rağmen, İslami muhalefetin önde geldiği Ortadoğu ülkelerinden biri olma özelliğini

taşımaktadır. Oysa aynı zamanda Mısır, ilk bağımsızlığını kazandığı dönemden itibaren İslami hareketlere en ağır baskıların uygulandığı ülkedir. Mısır'da İslami hareketler, rejimin baskılarına karşı, halk arasındaki tepkilerin kitlesel hal almasında etkili bir dinamik oluşturmuştur.

Bu bağlamda Mısır'da İslami hareketlerin, siyasal olarak ilk örgütlenmeye başladığı dönem de sömürge dönemidir. Bu dönemde İslami hareketler milliyetçi kesimle birlikte hareket etmiş ve çoğunlukla sömürge düzeninin karşısında yer almıştır. O nedenle ne şekilde olursa olsun, Mısır'ın siyasi sisteminde İslami oluşumlar ve İslamcılık her daim öne çıkmış, Müslüman Kardeşler başta olmak üzere İslamcı kesim, kimi zaman yönetimlerden gördükleri ağır baskılarla yer altında örgütlenme çalışmalarını sürdürmüş, kimi zamanda muhalefetin önde gelen siyasi oluşumları arasında yer almıştır. Nitekim Arap Baharı öncesinde, 2000 yılından itibaren gördüğü baskıya karşın Müslüman Kardeşler, Mısır muhalefetine güçlü bir aktör olarak yer almıştır.

Paralel olarak modernleşme ve toplumsal değişme süreçlerinde, dinin bir toplumda konumlanışı açısından Mısır özellikli bir nitelik sergilemektedir:

“1990'lardan itibaren Mısır, dinin toplumla dinamik ve değişik ilişkisinin, devlete meydan okumasının, demokratikleşme süreci üzerindeki etkisinin öncelikli bir örneğini vermekte ve bu durum, radikal, şiddete başvuran devrimci İslami aktivizme ve İslam'ın toplumsal ve siyasal bakımdan kurumlaşmasının; hükümetin ve yönetici elitin meşruiyetini ve yaşam tarzı, gücü ve ayrıcalıklarıyla kendi dünyasını koruma mücadelesinde devletin İslam'a yönelik politikalarının ifadesi haline gelmektedir.” (Esposito ve Voll, 1998: 250)

Mısır'da İslami hareketler, kimi zaman milliyetçi cephe içinde, kimi zaman devrimci bir çizgide kimi zamanda liberallerin yanında oldukları görülmüş, bazen de başlı başına bir hareket olarak ortaya çıkmışlardır. Ancak genel anlamda İslami hareketler, modernleşmenin etkilerinin artmasıyla birlikte Mısır başta olmak üzere İslam dünyasında siyasetin önemli aktörleri olarak konumlanmışlardır. Gerger'e göre, bugün Mısır başta olmak üzere Arap dünyasında yaşanan siyasi çekişmelerin temelinde -her ülkenin kendi yapısal koşullarının etkisi kabul edilmekle birlikte- aslında isyanların örgütlü güçlerin ideolojik konumlanmasında, liberaller ve dinciler ayrımı öne çıkmaktadır. (2011: 19) O nedenle Mısır'ın siyasi sistemine yönelik analizlerde ve Arap baharı sonrasında oluşan demokrasiye geçiş sürecinde de görüldüğü üzere İslami hareketler öncelikli olarak ele alınması gereken yapılardır. Bu bağlamda Esposito ve

Voll, Mısır'da Mübarek rejimi ile İslami kesim arasındaki çekişmenin temellerini 1990'lara dayandırmaktadır. (1998: 263)

Yine Mübarek rejiminin ilk dönemlerinde, İslami hareketlerin siyasi ve toplumsal yapıyla daha uyumlu bir tavır takındıkları görülmektedir. Ancak bu durum İslami hareketlerin toplum tabanından daha fazla destek görmesiyle değişmeye başlamıştır. İslami hareketler, özellikle Mübarek rejiminin baskılarından kendilerine sığınan Mısır'daki tepkili gruplardan aldıkları destekle, ülkede, siyasi yaşamın önemli aktörleri haline gelmişlerdir. Bu bağlamda Mübarek döneminde İslami grupların, İslam temelli bir devlet yapılıması isteklerini sıklıkla dile getirdikleri görülmektedir:

“Mübarek'in ilk döneminde daha sessiz olan radikal, şiddete dayalı alternatifler, 1980'lerin sonunda ve 1990'larda açıkça ve doğrudan rejime meydan okuyup saldırmıştır. İslami öğrenci örgütler, yine üniversite öğrenci birliklerine egemen olmuşlar, Assyut, Minye, Kahire ve İskenderiye'de ısrarla İslami bir devrim istemişlerdir. İslam hukukunun uygulanması, müfredat reformu, sınıflarda erkeklerle ile kadınların ayrılması, karma toplumsal etkinliklerin sınırlandırılması, Batı müziğinin ve konserlerinin yasaklanması... Diğer taraftan Mısır'ın 20 yaş altındaki 50 milyon vatandaşının yarısını felaket düzeyinde etkileyen kronik sosyo-ekonomik gerçekliklere hükümetin el atamaması da bu örgütlerin büyümesini beslemiştir. Çünkü üniversite mezunu yüzbinlerce kişi, evsiz ve işsizdir. Genç çiftler, çoğunlukla ya aileleriyle birlikte yaşamakta ya da uygun bir konut buluncaya kadar evliliklerini ertelemektedir.” (Esposito ve Voll, 1998: 262)

Mısır'ın toplumsal alanında yaşanan gelişmeler, İslami hareketleri sınırlanacak en güvenilir liman haline getirmiş ve bu hareketler her geçen gün daha da güçlenmiştir. Devletin yetersiz kaldığı alanlarda yine İslami gruplar sosyo-ekonomik sorunlara çözüm üreten yaklaşımlarla toplumun tabanına ulaşmış ve geçici de olsa yaşanan sorunlara çözümler oluşturmuşlardır ki, bu durum da toplum tabanında siyasi İslam'a olan güveni artırıcı bir etkiye neden olmuştur.

Dolayısıyla tüm İslam toplumlarından farksız olarak, Mısır'ın siyasi sisteminde de sömürge döneminden itibaren modernleşme yanlılarıyla geleneksel değerleri savunanların çekişmeleri, kamusal alanda temel dinamiklerden birini oluşturmuştur. Bu ayrımın temeli ise modernleşmenin ilk dönemlerine kadar geriye gitmektedir. Choueiri'ye göre Mısır ve İslam toplumlarında geleneksel kesim ve modernite yanlıları arasındaki çekişme, Avrupa'daki modernleşme hareketlerinin Ortadoğu'ya uyarlanmasıyla başlamış ve bu dönemde iki kesim arasındaki uçurum gittikçe açılmıştır:

“İlk öncüllerinin Osmanlı sultanları ve bürokratlarının olduğu reform hareketleri, ülkedeki dini yapılanma içerisinde her kademede yoğun tartışmaların yaşanmasına yol açarak reformcularla muhafazakârları karşı karşıya getirmiştir. Söz konusu tartışmaların yankıları Hindistan, İran, Mısır ve Kuzey Afrika başta olmak üzere bütün İslam dünyasının büyük şehirlerini de tartışmaların içine çekmiştir. Sonuç olarak İslam dini, gerek Müslüman devlet adamları gerek dini liderlerin çabaları ışığında yeniden şekillendirilmiş veya yorumlanmıştır.” (Choueiri, 2011: 348)

Mısır’da olduğu gibi İslam toplumlarında modernite ve geleneksel yapıları savunanların kavgasının temeli bölgedeki ilk modernleşme hareketlerine dayanmaktadır. Tohumları o zaman atılan bu bölünmüş yapı İslam toplumlarında bugüne kadar sürmüştür. Ortadoğu’da başlayan modernleşme hareketleriyle birlikte muhafazakârlık ve gelenekçilik, İslam’la, uyum ve modernleştirici reformlar ise laiklik ve modern batı perspektifleriyle özdeşleştirilmiştir. (Esposito ve Voll, 1998: 9) Oluşan bu düalist yapı içinde sonraki dönemde yaşanan baskıları ise kimi zaman İslami hareketlerin radikal bir çizgiye kaymalarına da neden olmuştur.

Bugün, Mısır başta olmak üzere Ortadoğu’da, siyasi sistemin önemli aktörleri arasında İslami gruplar yer almaktadır. Ancak burada önemli bir nokta -radikal İslam çizgisine kayıp terörize bir kimlik kazananlar ayrı tutulmakla birlikte- İslamcılık kimliği altında siyaset yapan grupların da modern değerleri daha fazla savundukları görülmektedir.

Nitekim İslam ülkelerinde Arap Baharı sonrasında iktidarı ele alan İslami grupların ilk söylemlerinde, özellikle uluslararası kamuoyuna karşı, kişisel özgürlüklerin korunacağına yönelik garantiler yer almış ve demokratik yönetim vaatleri önemli bir yer tutmuştur.

Diğer taraftan Mübarek döneminde siyasi sisteme yönelik olanları ya da İslami hareketlerde ortaya çıkan tepkiler bir yana ekonomi politikaları da tepkilerin merkezinde olmuştur. Özellikle Mübarek’in ekonomide uyguladığı özelleştirme politikaları halkın yoğun tepkisini çekmiştir. Bu bağlamda Mübarek döneminde uygulanmaya başlanan özelleştirme politikaları genel anlamda grevlerle birlikte yürümüş ve grevlerin yasaklanmasının ardından Mısırlılar sokaklara dökülmüşlerdir.

Aslında Enver Sedat döneminde de Mısır’da liberalleşme politikaları uygulanmıştır; ancak Enver Sedat ile Hüsnü Mübarek’in ekonomik alandaki liberalleşme politikalarında önemli fark; Enver Sedat siyasi liberalleşme yokken

ekonomik liberalleşmeyi uygulamaya çalışmış, Mübarek ise kontrollü demokrasi bağlamında ekonomik liberalleşme düşüncesini benimsemiştir.” (Yavuz ve Erduramaz, 2012: 41) Bu durum ise muhalefetin sınırlı da olsa örgütlenmesinin önemli dinamiklerinden birini oluşturmuştur. Yine Mübarek’in uyguladığı ekonomik liberalleşme politikalarının halka olumlu şekilde yansımaması da tepkileri arttırmıştır. Ekonomik olarak içinde buldukları darboğaz, Mısır halkının rejime olan tepkilerinin temelinde yer almıştır. Bu bağlamda ekonomik göstergeler, Mısır’ın içinde bulunduğu duruma ilişkin önemli veriler sunmaktadır:

TABLO 4. Mısır’da Yıllara Göre GSYİH Büyüme Oranları (%)

1995-2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
4,8	4,5	6,8	7,1	7,2	4,7	5,1	1,8	2,2	2,0

Kaynak: (IMF, 2013: 154)’den akt. (Koçak, 2013:13)

TABLO 5. Enflasyon Oranları

1995-2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
5,0	8,8	4,2	11	11,7	16,2	11,7	11,1	8,6	8,2

Kaynak: (IMF, 2013:159)’den akt. (Koçak, 2013:13)

TABLO 6. Cari İşlemler Dengesi (GSYİH’ya oranı)

2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
3,2	1,6	2,1	0,5	-2,3	-2,0	-2,6	-3,1	-2,1

Kaynak: (IMF, 2013:168)’den akt. (Koçak, 2013:13)

TABLO 7. Kişi Başına Düşen Gelir ve İşsizlik Oranları (ABD Doları)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Kişi Başı Gelir	1,209	1,148	1,282	1,505	1,771	2,160	2,452	2,775	2,930
İşsizlik (%)	11,2	10,5	11,4	10,9	9,2	8,6	9,3	9,1	12,0

Kaynak: (IMF, 2013:168)’den akt. (Koçak, 2013:13)

Ekonomik verilerden de izlendiği üzere Mısır'da hem ekonomik olarak ortaya çıkan darboğaz, hem de siyasi baskılar, bir taraftan Mübarek rejimine karşı olan tepkileri arttırmış, diğer taraftan halkın kitlesel gösteriler düzenlemesine neden olmuştur. Mısır'da Mübarek dönemi, ülke tarihinde hiç görülmediği kadar örgütlü kitle tepkilerinin düzenlendiği bir dönemdir. Zaten Arap Baharı gösterilerinden yaklaşık 3 yıl önce, yani Nisan 2008 yılında başlayan ve 1977'deki gösterilerle benzerliği nedeniyle "İkinci Ekmek Krizi" olarak değerlendirilen gösteriler, aslında Mısır'da yaşanan gerginlik ve huzursuzlukla ilgili önemli işaretler vermektedir.

Yine sadece 2008 yılında değil 2004 yılından bu yana ülkedeki gösteriler dikkat çeker bir nitelik taşımaktadır. Özellikle ücretli kesimin ve işçilerin aldıkları ücretler, hayat pahalılığı ve işsizlik, sık sık Mısırlıları sokağa dökmüştür. Mübarek rejimi ilk dönemden itibaren halkın tepkisini çeken bir rejim olma özelliği taşımaktadır.

Özetle, ilk dönemlere göre özellikle son yıllarda ekonomik büyüme oranlarındaki düşmeyle beraber enflasyon oranlarındaki artış, cari işlemler dengesindeki bozukluk ve kişi başına düşen gelirin azlığına karşı işsizlik oranlarındaki artış ve siyasi baskılar, Mısır'ı Arap Baharı sürecine ve Mübarek iktidarının sonuna götüren nedenler arasında sayılmaktadır.

Önemli bir nokta, aslında; yukarıda aktarılan ve Mısır'ın GSYİH büyüme oranları, enflasyon oranları, cari işlemler dengesi, kişi başına düşen gelir ve işsizlik oranlarına ilişkin rakamsal veriler, gelişmekte olan birçok ülkede görülmektedir. Dolayısıyla kanaatimizce Mısır'ı bu alandan daha da özellikli hale getiren, otoriter baskıların yanı sıra ülkede yoksulluk sınırının altında yaşayanların genel nüfusa olan oranlarıdır. Farklı bir ifadeyle, 2011 verilerine göre, Mısır'da günde 2 ABD dolarının altında gelir elde edenlerin oranı nüfusun yüzde 40'ına tekabül etmektedir ki bu rakam diğer bölge ülkelerinden daha fazladır. (Koçak, 2013: 22-23) Dolayısıyla Mısır'da yoksulluk önemli bir ülke gerçeğidir.

Aktarılan tüm etkenler bağlamında, Mısır'daki endişe ve huzursuzluk, 2010 yılının yaz aylarında doruk noktasına ulaşmıştır. Yaşamını Mısır'da sürdüren, aynı zamanda Mübarek ailesi için konuşma metinleri hazırlayan Yasmine Rashidi, 2010 yazında Mısır'da yaşananları ve artan suç oranlarıyla toplumsal tepkileri şu şekilde ifade etmektedir:

"Gazete sayfaları arasından kestiğim kupürleri toplamaya başladım ve dönüp baktığımda, en kalın dosyanın bir cinayet kataloğu olduğunu gördüm. 702 kupürlük bir dosyaydı... Mısır poundu dolar karşısında düştü ve fiyatlar yükseldi.

Kentte son 50 yılın en sıcak yazı yaşandı. Klimalar kaldırımlara su damlatıyor ve tıkanıp arızalanana dek gürültüyle çalışıyordu... Yaz ortasında, elektrik kesintileri kentin başına bela oldu ve işçiler kent çevresindeki otoyollarda hiddetle yürüyerek durumu protesto etti. Kutsal Ramazan ayı Ağustos'a denk geldi. Görevliler tereddüt içindeydi. Güneş akşamın yedisinde batıyordu ve o uğursuz sıcakta insanların o kadar saat aç susuz ne yapacağından endişe ediyorlardı. Kapalı kapılar ardında, İslam âlimlerine danışılarak, bir ay için saatlerin değiştirilmesine karar verildi. Oruç bir saat erken açılacaktı... İşçiler greve gitti, üniversite öğrencileri oturma eylemi yaptı. İslam âlimleri itidal hakkında vaazlar vererek, o yazın çilesinin ölümden sonraki hayatta nasıl ödüllendirileceği üzerine dersler verdiler. Cami hoparlörlerinin sesi yükseltildi ve vaizler günün ve gecenin her saatinde göklere doğru haykırdı... O yazdan önceki haftalardan birinde, Mısır'ın First Lady'si için yazdığım bir konuşma metninin düzelterek yeniden yazmam istenmişti. 'İklim değişikliği' ifadesini özellikle de iktidardaki ailenin küresel ısınmayla mücadele çabasını ve bu konudaki taahhüdünün devam ettiğini eklemem gerekiyordu. 'Buna birkaç kez değin' demişlerdi. 'Ve yoksulluğun azaltılması konusundaki çalışmamızı vurgula'... Hepimiz bekliyorduk. Bir şeylerin değişmesini bekliyorduk." (Rashidi, 2011: 64-65)

Ülkedeki böyle gergin bir ortamda gerçekleştirilen 2010 Kasım seçimlerinde Mübarek'in yeniden oyların çoğunluğunu alması ise Mısır'da nabzı iyice yükseltmiştir. Bu bağlamda 2010 yılındaki parlamento seçimlerinin öncesinde ve sonrasında yaşanan olaylara yine Mısır'da yaşayan bir tanığın ifadeleriyle bakmak kanaatimizce önemlidir. Bu bağlamda Mısır'da 2010 yılı seçimlerinde yaşananları Rashidi ana hatlarıyla şöyle aktarmaktadır:

"2010 Kasım'ında Mısır'daki Parlamento seçimleri öncesinde baskılar başlamıştır: Basın özgürlüğüne set çekilmiş, seçim kampanyaları engellenmiş ve yasadışı ilan edilmiş, çok sayıda muhalefet üyesi toplanarak hapse atılmıştır. Zamanı geldiğinde insafsız koşullar altında yapılan seçimler de rejimin güvenlik aygıtının zıvanadan çıktığını gözler önüne sermiştir. İnsanlar devletin güvenlik görevlileri ve haydutlar tarafından yaralanmış, öldürülmüş, kaçırılmış ve seçimler Mübarek'in iktidardaki Ulusal Demokrat Partisi'nin (NDP) ezici galibiyetiyle sonuçlanmıştır." (Rashidi, 2011: 65)

Diğer taraftan bu seçimi özellikli hale getiren başka bir etkense sonraki yıl yapılacak olan başkanlık seçimleridir. Nitekim UDP'nin, 2010 seçimlerinden galibiyetle ayrılması, bir yıl sonraki seçim sonuçları açısından önem taşımaktadır. Seçim

sonuçlarına ilişkin halk arasındaki yorumlar; ertesini yıl yapılacak olan başkanlık seçimlerinde UDP yani Cemal Mübarek'in hızla iktidara tırmanarak, babasının otuz yıllık iktidarını devralıp, devletin lideri olmasını sağlayacak bir konuma gelmesi için her türlü manevrayı yapacağı yönündedir. (Rashidi, 2011: 66) Dolayısıyla 2010 Kasım ayında yapılan seçimler, Mübarek ve yönetimi için ne kadar önemliyle, Mısırlılar için de o kadar endişe verici bir hale gelmiştir. Nitekim 30 yıldır ordu ile birlikte hareket eden Mübarek için, bu girişim, aynı zamanda orduyla da arasının açılmasına neden olmuştur. Bu bağlamda Mısır ordusu ile Mübarek arasında çıkan anlaşmazlığın ana sebebi, Mübarek'in reform yanlısı ancak askerlikle hiçbir ilişkisi olmayan 47 yaşındaki oğlu Cemal Mübarek'i kendinden sonra devlet başkanı yapma arzusuna askerlerin karşı çıkmasıdır." (Yavuz ve Erdurmaz, 2012: 41) Arap Baharı olarak adlandırılan eylemler sırasında, Mübarek'in, ordunun şiddet kullanmasına yönelik talebi, ordu tarafından reddedilmiş ve Mısır ordusu, gösteriler sırasında halkına karşı silah kullanmayacağını açıklamıştır. Bu noktada bir hatırlatma yapılacak olursa; 1977 yılında yaşanan ilk ekmek krizinde Mısır ordusu, halka karşı silah kullanmış, yüzlerce kişinin ölümüne neden olmuş ve rejim yanlısı bir tavır takınmıştır.

Mübarek rejimiyle ilgili öne çıkan diğer bir boyutta ise yolsuzluklardır. Devrimden önce, Mısırlılar arasında devletin kaynaklarından Mübarek ve yakın kişilerin faydalandığı yönündeki söylemler sıklıkla dile getirilmiştir. İktidarın yolsuzluklarına karşı açılan davaların bir şekilde üstlerinin örtülmesi ise özellikle şeffaflık politikası konusundaki endişeleri daha da arttırmıştır. Ülkedeki tüm bu gerginliklerin üzerine bardağı taşıran asıl olay 2010 yılının son ayında yaşanan bir intihar bombacısının saldırısıdır: "Mısır'da yılbaşı arifesinde, İskenderiye'de bir kiliseyi hedef alan bir intihar bombacısı 23 kişinin ölümüne, 80'den fazla kişinin de yaralanmasına yol açmıştır. Hizmet verip korumakla yükümlüken insanlarına büyük acılar çektiren bir hükümet karşısında bardağı taşıran damla bu olmuştur. Devlete ait gazete, intihar bombacısı ve olayın ayrıntıları hakkında her gün birbiriyle çelişen hikâyeler aktararak kamusal alandaki öfkeyi arttırmıştır." (Rashidi, 2011: 66)

Bu olayın ardından Mısırlılar sokaklara dökülmüş, zaten uzun zamandan bu yana var olan tepkiler her yana yayılmış ve Tahrir Meydanı Arap Baharı'nın simge meydanlarından biri haline gelmiştir. 25 Ocak 2011 tarihinde iyice alevlenen gösterilerde, Tahrir Meydanı'nda toplanan kalabalığın en önemli isteği, Mübarek rejiminin devrilmesi olmuştur. Mübarek, halkın tepkilerini kontrol altına almak için birtakım reformlar önermiştir ancak bu öneriler halk tarafından kabul edilmemiştir.

Çünkü Mısırlılar bu kez rejimi değiştirme konusunda kararlıdır. Artan baskıların ardından Mübarek, 10 Şubat 2011’de yetkilerinin çoğunu yardımcısı Ömer Süleyman’a devretmiş, 11 Şubat 2011’de ise görevini orduya ve anayasa mahkemesine devrederek istifa etmiştir. (Yavuz ve Erdurmaz, 2012: 41)

Mübarek’in istifasıyla birlikte Mısır’da siyasi anlamda yeni bir dönem başlamış, ordu görevi devir almış, demokrasiye geçiş sürecinde gerçekleştirilen seçimlerde Müslüman Kardeşler iktidara gelmiş ancak yeni anayasa çalışmaları sırasında bu süreç de yine askeri bir darbe ile kesilmiştir.

4.3. Arap Baharı’nın Mısır’da Ortaya Çıkardığı Yeni Rejim Problemleri

Mısır’da 25 Ocak 2011 tarihinde başlayan isyan dalgası Hüsnü Mübarek rejimini devrilmesiyle sonuçlanmıştır. Mısırlıların sokaklara döküldüğü Arap Baharı gösterilerinde Tahrir Meydanı, binlerce kişinin günlerce eylem yaptığı bir mekân olarak, isyanın simge meydanlarından biri haline gelmiştir.

Ülkede olaylar Hüsnü Mübarek’in istifasının ardından da durulmamıştır. Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek 10 Şubat 2011 tarihinde yetkilerini yardımcısına devretmiş, 11 Şubat 2011 tarihinde ise istifa ederek ülke dışına çıkmıştır. Ancak 11 Şubat 2011 tarihinden sonra ülkedeki gösteriler yaklaşık 9 ay sürmüştür. Gösterilerde, Müslüman Kardeşler başta olmak üzere dini gruplar, çoğunluğunu sosyal medyayı yoğun olarak kullanan gençlerin oluşturduğu ‘6 Nisan Hareketi’, yine toplumda farklı kesimlerin bir araya geldiği ‘Kifaye Hareketi’, orta sınıf, işsizlerin oluşturduğu toplumsal kesim, işçi kesimi, gelir düzeyi düşük olan kırsal kesim yaşayanları, rejim karşıtı tavırlarıyla dikkat çeken ordu, Mısır’daki isyanlarda baş aktörler olarak öne çıkmıştır. Diğer taraftan bu süreçte Mısır’ın siyasi sisteminde üç ana grup etkin güç oluşmuştur. Bu gruplar genel başlıklar altında devletçiler, liberaller ve İslamcılardır.⁶⁷ Nitekim ülkede Arap Baharı sonrasında kurulmaya çalışılan yeni dengelerde bu güçlerin talepleri belirleyici bir rol oynamıştır.

Mısır’da Mübarek’in istifasının ardından ülkede, hükümet ve meclis dağıtılmış, anayasa askıya alınmış ve ülkenin idaresi Yüksek Askeri Konsey’e geçmiştir. Bu dönemde Konsey’in başkanlığını ise Mareşal Muhammed Hüseyin Tantavi yürütmüştür. Tantavi döneminde de önemli çatışmalar ortaya çıkmıştır. “Askeri Konsey’in Hüsnü Mübarek ve rejiminin aktörlerini yargılamada isteksiz ve yavaş davranması,

⁶⁷ <http://file.setav.org/Files/Pdf/25-ocaktan-yeni-anayasaya-misirda-donusumun-anatomisi.pdf> (Son Erişim: 10.11.2015)

cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ne zaman yapılacağı konusunda bir tarih belirlemeyerek derin bir sessizliğe bürünmesi, İsam Şeref başbakanlığındaki hükümetin gözle görülür bir başarı sağlayamaması ve Askeri Konsey'in vesayet rejimini sürdürme niyetinde olması gibi konular, halk arasında rahatsızlık yaratırken, Tahrir'de yeni protestolar zinciri başlamıştır.”⁶⁸

Mısır'da Arap Baharı'nın ardından demokratikleşme yolunda önemli bir adım sayılan ilk seçim sürecine 28 Aralık 2011 tarihinden itibaren girilmiştir ve seçimler 11 Ocak 2012 tarihine kadar devam etmiştir. Burada önemli bir nokta, her ne kadar Mısır'daki ilk seçimler demokratik bir yönetim kurmak için yapılan özgür seçimler olarak değerlendirilse de durum böyle değildir. Mısır'da Arap Baharı sonrasında gerçekleştirilen ve ülkede demokrasiyi kurumsallaştırma yolunda ilk adım olarak değerlendirilen seçimler bundan öncekilerde olduğu gibi demokratik bir ortamda yapılmamıştır. Çünkü seçimler sırasında bir taraftan eşit ve adil bir propaganda ortamı oluşmazken, diğer taraftan seçimler sırasında grupların halka karşı baskıları devam etmiş, ayrıca oy kullanma işlemleri sırasında da ülkedeki güvenlik tam anlamıyla sağlanamamıştır. Bu bağlamda; Mısır'da Arap Baharı sonrasında demokrasiye geçiş sürecinde yaşanan gelişmeleri Atacan şöyle aktarmaktadır:

“Mısır üç seçim bölgesine bölündü ve kademeli olarak Halk Meclisi seçimleri 28-29 Kasım 2011, 14-15 Aralık 2011 ve 3-4 Ocak 2012; Şura Meclisi seçimleri ise 29-30 Ocak ve 14-15 Şubat 2012 tarihlerinde yapıldı. Seçimler sırasında seçim yasaklarına hiç kimse uymadı. Seçim istasyonlarına girişte İhvan'dan Selefilere ve liberallere kadar istisnasız herkes kapıda propaganda yapmaya devam etti. Seçim usulsüzlüklerine karşı hâkimler gözetmenlik yapacak dendi; ama bazı yerlerde seçim büroları basılıp hâkimler rehin alındı, kısa süre sonra serbest bırakılarak yaşananların üzeri kapatıldı. Halk Meclisi seçimlerine katılım yüzde 54'tü ve bu seçimlerde İhvan'ın Hürriyet ve Adalet Partisi % 37.5, Selefilerin Nur Partisi % 27.8, Yeni Vafd Partisi % 9.2, Mısır Bloku % 8.9 ve Vasat Partisi % 3.7 oranında oy aldı. Arkasından temsili niteliği olmayan, danışma işlevi gören Şura Meclisi seçimleri yapıldı. ‘Halkın iradesini temsil ediyordu, demokratikti’ denilen Şura Meclisi seçimlerine katılım oranı ise sadece % 6.5 idi.” (Atacan, 2014: 167-168)

Dolayısıyla Mısır'da Arap Baharı sonrasında yapılan ilk seçimlerin ardından beklenildiği gibi Müslüman Kardeşler hareketi tarafından desteklenen Hürriyet ve

⁶⁸<http://setav.org/tr/misirda-siyasi-aktorler-partiler-dini-hareketler-ve-medya/kim-kimdir/1050> (Son Erişim: 10. 11. 2015)

Adalet Partisi Muhammed Mursi'nin başkanlığında seçimleri kazanmış ve Mısır'da yeni hükümeti kurmuştur. Ülkede 28 Kasım 2011 seçimlerinde ortaya çıkan tablo şöyledir:

TABLO 8: Mısır'da 28 Kasım 2011 Seçim Sonuçları

PARTİ	GENEL BAŞKANI	İDEOLOJİ	OY SAYIMI	OY ORANI	TOPLAM SANDAL YE SAYISI	MÜTTEFİK PARTİLERİ
Mısır İçin Demokratik İttifak	Muhammed Mursi	İslamcı Müslüman Kardeşler	10,138,134	37.50	235	Hürriyet ve Adalet Partisi- Keramet Partisi- Devrimin Yarını Partisi- Medeniyet Partisi- İslami İşçi Partisi- Mısır Arap Sosyalist Partisi- Mısır Islahat Partisi- Destekçi Bağımsız Adaylar
İslamcı Blok	Emid Abdül Gaffur	İslamcı- Selefiye	7,534,266	27,80	123	El- Nur Partisi- Asılcı Parti- İnşa ve Kalkınma Partisi
Yeni Vafd Partisi	Seyit El Bedavi	Ulusal Liberalizm	2,480,391	09.20	41	
Mısır Bloku	Ahmet Hasan Said	Sosyal Liberalizm	2,402,238	08.90	35	Mısır Sosyal Demokrat Partisi- Özgür Mısırlılar Partisi-Ulusal İttihat ve Terakki Partisi
Vasat Partisi	Ebu el Ela Madi	İlmli İslamcı	989,003	03.70	10	
Devrim Sürüyor İttifakı	Abdülgaffar Şükür	Solcu	745,863	02,80	9	Sosyalist Halkçı İttifak Partisi- Hür Mısır Partisi-Eşitlik ve Kalkınma Partisi
Islahat ve Kalkınma Partisi	Rami Lakah	Liberalist	604,415	02,20	9	
Bağımsızlar					21	
Diğer			2,170,824	07,90	20	

Askeri Atama	Seçilmemiş Milletvekilleri				10	
Toplam	Milletvekilleri	Parlamento	27,065,134	100,0	508	

Kaynakça: "Egypt to hold parliamentary elections in September", Monsters and Critics, 28 March 2011,

Mısır'daki ilk seçim sonuçlarından da anlaşıldığı üzere ülkede Arap Baharı'nın ardından gerçekleştirilen seçimlerde, farklı siyasi grupların kıyasıya yarışı söz konusudur. Ancak seçimlerin ortaya çıkardığı sonuçlar, ülkede demokrasi adına tartışmaların yeniden alevlenmesine neden olmuştur. Çünkü seçimlerin galibi olan Müslüman Kardeşler yıllarca ülkedeki otoriter rejimler tarafından en ağır baskılara uğrayan ve örgütlenmelerini -bir önceki bölümde de aktarıldığı üzere- aktif siyasetten uzak şekilde, halk arasında ve sahne arkasında yapan bir gruptur. Dolayısıyla Müslüman Kardeşler'in ideolojilerine, genel olarak -demokrasi adına- hem halkın modernleşme yanlısı kesiminde, hem de uluslararası alanda çekinceli bir yaklaşım söz konusu olmuştur. Diğer taraftan sadece Mısır'da değil, Ortadoğu'nun genelinde, Müslüman Kardeşler'in politikalarının radikal çizgiye kayabileceği konusunda endişeler varlığını hâlâ sürdürmektedir.

Bu alandaki endişeleri arttıran önemli etkenlerin başında İslami hareketlerin, Arap Baharı sürecinde savundukları şeriat kanunlarıyla yönetilecek devlet sistemi talepleridir. Nitekim bu yöndeki talepler Tahrir Meydanı'nda önemli gerginliklerin yaşanmasına neden olmuştur:

“Haziran 2011 sonunda, on binlerce Müslüman Kardeşler taraftarı, İslami liderlerin çağrısı üzerine, Hüsnü Mübarek'in devrilmesinden sonra ilk defa büyük bir kitle halinde Tahrir meydanında toplanmışlardır. Laiklik taraftarlarını Mısır'ın İslami yapısını göz ardı ettikleri için suçlamaları üzerine, İslami kesim ile laiklik yanlıları arasında gerilim çıkmıştır. Bu ise daha önce liberallerin gösterilerinde, insan haklarına saygılı, özgürlük taraftarı gençlerin ivedilikle seçim anayasası ve seçimlere gidilmesi, çok partili demokratik bir sistem tesisini hızlandırmak için Askeri Konsey'e taleplerini iletme çabası içerisindekilere karşı bir güç gösterisi olarak algılanmıştır.” (Yavuz ve Erduramaz, 2012: 63)

Bu bağlamda Mısır'daki demokratikleşme sürecinde sadece Müslüman Kardeşler gibi İslamcı kimliğiyle öne çıkan yapılar değil, aynı zamanda ordu ve liberaller de siyasi sistemin önemli ayaklarını oluşturmaktadır. Mısır'daki siyasi dengelerde; devletçiler, liberal ve İslamcılar olmak üzere üç ana blok etkindir ve

çekişme bu bloklar arasında devam etmektedir. Nitekim blokların istekleri doğrultusunda dengeli şekilde düzenlenecek siyasi bir sistem, ülkede demokrasinin kalıcı hale gelmesine katkı sağlayabilecekken, aksi bir durumda ise demokrasiye geçiş çabaları kesintiye uğrayacaktır. Nitekim böyle de olmuştur.

Mısır'da Mübarek'in devrilmesinin ardından Cumhurbaşkanlığı görevini aynı zamanda Askeri Konsey Başkanı da olan Muhammed Hüseyin Tantavi sürdürmüştür. Ancak 23-24 Mayıs ve 16-17 Haziran 2012 tarihlerinde gerçekleştirilen iki türlü Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Hürriyet ve Adalet Partisi Genel Başkanı Muhammed Mursi seçimleri kazanmış ve Cumhurbaşkanlığı görevini devir almıştır. Bu seçimlerde 5 aday yarışmıştır ve seçimlere 52 milyon seçmenin yaklaşık yüzde 51.8'i katılmıştır. Seçim sonuçları şöyledir:

TABLO 9: Mısır'da 23-24 Mayıs 2012 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri Birinci Tur Sonuçları

ADAY	PARTİ	OY SAYISI	OY ORANI (%)
Muhammed Mursi	Hürriyet ve Adalet Partisi	5,764,952	24,78
Ahmet Şefik	Bağımsız Politikacı	5,505,327	23,66
Hamdin Sabbahi	Şeref Partisi	4,820,273	20,72
Abdülmümin Ebu'l Futih	Bağımsız Politikacı	4,065,239	17,47
Amr Musa	Bağımsız Politikacı	2,588,850	1,01

TABLO 10: Mısır'da 16-17 Haziran 2012 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri İkinci Tur Sonuçları

ADAY	PARTİ	OY SAYISI	OY ORANI (%)
Muhammed Mursi	Hürriyet ve Adalet Partisi	13,230,131	51,73
Ahmet Şefik	Bağımsız Politikacı	12,347,380	48,27

KAYNAKÇA: <http://tr.euronews.com/tag/misir-cumhurbaskanligi-secimleri/>

Cumhurbaşkanlığı seçimlerinden sonra ülkede demokratikleşme çabaları Mursi ile birlikte devam etmiştir. Ancak Mursi'nin uygulamaları da bir süre sonra otoriter bir niteliğe bürünmüş, muhaliflere karşı baskılar artmıştır. Mısır'da Mursi döneminde halk yeniden sokaklara dökülmüş, bu kez Mursi yönetimine karşı tepki göstermeye

başlamıştır. Mısır'da Mursi'nin cumhurbaşkanlığı döneminde yaşananları, Mısır'da yaşayan gazeteci Sedat Aral ana hatlarıyla şöyle aktarmaktadır;

“Güç devrinden sonra özellikle Mursi'nin tavrı, ABD'nin de desteğiyle değişti, burada ordunun da tavrı çok önemliydi. Mısır'da seçim yapıldığında seküler muhalefetin çoğu bu seçimi boykot etti. Seçime katılım oranı yüzde 50'lerde kaldı. Muhammed Mursi, yüzde 50'nin yüzde 51'inin oyunu aldı. Müslüman Kardeşler devrimde, Tahrir Meydanı'ndaki insanlardan rol çaldı... Kahire'de halk orduya göz kırpmaya diye eleştiriliyor. Ancak son bir yıldır Mısır'da büyük şehirlerin hepsinde, elektrik, su ve doğalgaz kesintili olarak veriliyor. Ülkenin gelirleri Müslüman Kardeşler tarafından yağmalanıyor. Mursi'nin “hatalar yaptım” derken bahsettiği aslında bu... İlk günden itibaren çıkardığı yasalar, yaptığı hatalardan dolayı kendisini korumaya yönelik yasalar... Mursi'nin şansı vardı; bir hafta önce muhalefetin çağrısına kulak verip erken seçim kararı alabilirdi. Televizyonlara çıkıp, kendi taraftarlarına meşruiyet uğruna ölmeleri için emir veriyor, ancak seçime gidildiği takdirde yeniden Cumhurbaşkanı seçilebilmesi ihtimaline güvenmiyor. Böyle bir demokrasinin yaşama şansı zaten fazla değildi. 80 milyonluk Mısır'ın iç savaşa gitmesi demek krizin tüm Ortadoğu'ya yayılması demek.”⁶⁹

Nitekim Mursi ve Müslüman Kardeşlerin otoriter uygulamalarının ardından ordu Mursi'ye muhaliflerle anlaşması için 48 saatlik bir süre tanımış, ancak Mursi muhalif gruplarla anlaşmaya varmayınca Abdülfettah El Sisi komutasındaki Mısır Silahlı Kuvvetleri, 3 Temmuz 2013 tarihinde gerçekleştirdikleri bir darbeyle Mursi'yi devirmiştir.

Mısır'daki siyasi dengelerin çok boyutlu bir tarafı yine bu süreçte etkili olmuştur. Ordu, ülkenin Ortadoğu, İsrail ve dünya siyasetinde taşıdığı önemden hareketle ABD, liberal gruplar ve İslamcılar ülkedeki demokratikleşme sürecinde önemli aktörler olarak öne çıkmıştır ve çıkmaktadır. Ülkede daha önceki dönemlerde de olduğu gibi Arap Baharı sonrasındaki demokratikleşme sürecinde de görüldüğü üzere, toplumsal çatışma hatları daha çok İslami, muhafazakâr ve geleneksel yapıları savunan kesim ile laiklik ve Batı yanlısı kesim arasında yaşanmaktadır. Toplumdaki fay hatlarının yanında aynı zamanda ordunun da ülke siyasetinde hâlâ etkin bir konumda olduğu gözlenmektedir. Bu bağlamda Mısır siyasi sistemi, Mübarek'in ardından tam anlamıyla sivilleşmemiştir ve siyaset, askeri vesayet altındadır. Önceki bölümlerde

⁶⁹ Röportaj: İnan Ketenciler, “Mısır'da Neler Yaşandı, Darbe Nasıl Geldi?”, <http://t24.com.tr/haber/misirda-neler-yasandi-darbe-nasil-geldi>, 233602 (Son Erişim: 01.02.2015)

aktarıldığı üzere Mısır'da, güçlü bir sivil toplum yapısının olmamasıyla birlikte ordunun ülke siyasetindeki etkisini sürdürmektedir.

Dolayısıyla Mısır'da Arap Baharı sonrasında başlayan demokratikleşme sürecinde ülkedeki farklı siyasi grupların yoğun mücadelesi devam etmektedir. Atacan, bu dönemde Mısır'da oluşan toplumsal dengeleri şu şekilde ifade etmektedir:

“İhvan'ın toplum nezdinde bir meşruiyet problemi var. Devlet mekanizmasını kontrol edecek güçte de değil; basını bir parça kontrol etmeye başladı ama hem yargıyla hem de diğer bürokratik kurumlarla sorunları devam ediyor. Bu çok katmanlı iktidar mücadelesinde İhvan bir yandan toplumun devrimle gelen taleplerini yerine getiremediği için devrimci gruplarla, diğer yandan en büyük rakibi olan Selefilerle, öbür yandan Mübarek döneminden kalan bürokratlar ve hâkimlerle, öte yandan da içeride uygulamalarını yeterince devrimci bulmayan kendi üyeleriyle mücadele ediyor. Her düzeyde çok keskin bir iktidar mücadelesi devam ederken, 'İhvan her şeyi kontrol ediyor, onlar devrimi sattılar demek doğru değildir. Bu mücadelenin nereye varacağını kestirmek ise doğrusunu isterseniz hiç kolay değil. Çünkü hâlâ sokaklar çok önemli ve aktif. Hâlâ asker çok belirleyici bir konumda ve ne yazık ki devrim sonrası neredeyse sindirilmiş olan polis devleti şu anda eski haliyle geri dönmüş vaziyette.” (Atacan 2014: 175-176)

Tüm bu gelişmeler paralelinde Mısır'da, Arap Baharı'nın üzerinden yaklaşık 5 yıl gibi bir zamanın geçmiş olmasına rağmen, hâlâ demokratikleşme yönünde önemli bir adım atılabilmiş değildir. Ülkede demokratikleşme yolundaki sancılar devam etmektedir.

Son söz olarak kanaatimizce Mısır'da, gelişmiş bir demokrasinin yerleşik hale gelmesi -önceki bölümlerde de incelendiği üzere- liberal toplum için gerekli olan çoğulcu toplum yapısının sağlanması ve korunması ile doğrudan ilgilidir. Yine birey haklarının öne çıkarıldığı bir anlayışın toplum yapısında yerleşik hale gelmesi liberal demokrasinin inşası sırasında önemli bir dinamik sağlayacaktır. Ayrıca Mısır'daki demokratikleşme sürecinde, uluslararası güçlerin izleyeceği politikalar da yön belirleyici bir etki oluşturmaktadır.

SONUÇ

Ortadoğu, 21. yüzyılın dünyasında, içinde bulunduğu durum itibarıyla bir kaos coğrafyası olarak tanımlanmaktadır. Bölge, çalışma boyunca incelendiği üzere, petrol başta olmak üzere enerji, din, mezhep, etnik, stratejik, uluslararası ve yerel siyasi savaşların ve çekişmelerin tam ortasındadır. Kısacası Ortadoğu'da tarihinde olduğu gibi bugün de güç ve iktidar mücadeleleri yoğun bir şekilde yaşanmaktadır. Dolayısıyla istikrarsız bir yapıdadır. Ortadoğu'daki bu istikrarsız yapı hemen hemen her alanda etkili olsa da bu hal en somut şekilde siyasi sistemlerden izlenmektedir.

Bu bağlamda genel bir yaklaşımla Ortadoğu, bireysel özgürlüklerin gelişmediği, daha çok otoriter sistemlerle yönetilen bir coğrafyadır. Üstelik bölge ülkeleri, sömürge güçlerinden bağımsızlığını kazanmaya başladığı 20. yüzyıldan itibaren hiçbir dönemde demokratik sistemleri inşa etmeyi başaramamıştır. Her ne kadar Zeynel Abidin Bin Ali, Hüsnü Mübarek, Beşşar Esad, Saddam Hüseyin, Muammer Kaddafi gibi diktatörler bölgenin otoriter siyasi tarihinde önemli bir yere sahip olsa da, Ortadoğu'daki otoriter rejimler, aynı zamanda bu isimlerden bağımsız olarak varlığını sürdürmektedir. Farklı bir ifadeyle, bölge ülkelerinde siyasi sistemlerin başındaki isimler değişse dahi otoriter nitelikler temel olarak korunmaktadır. Yine aşiret, kabile, tarikat ya da cemaat gibi otoriter nitelik taşıyan ya da aidiyet duygusunun baskın olduğu toplumsal yapılar da bölge insanı üzerinde önemli bir ağırlığa sahiptir. Yani Ortadoğu nüfusunun büyük bir kısmı -siyasi yönetimlerden bağımsız olarak- zaten otoriter değerlerle inşa edilmiş bir toplumsal sistem içinde yaşamını sürdürmektedir.

Dolayısıyla bölge ülkelerindeki bu toplumsal otoriter yapılar da dikkate alınarak siyasi sistemlere yönelik bir değerlendirme yapıldığında; her ne kadar demokratik bir yönetim için iktidarların seçimle belirleniyor olması önemli olsa da, seçimler, tek başına liberal demokratik bir kültürün kurumsallaşması için yeterli değildir. Nitekim Ortadoğu ülkelerinin birçoğunda seçimler zaten yapılmaktadır ve otoriter rejimler bu seçimlerle varlığını korumaktadır. Çünkü bölge ülkelerinde otoriter yönetimlerin kontrolünde yapılan seçimler, serbest, adil, eşit şartlarda gerçekleştirilen seçimler olmadığı gibi manipüle edilerek çoğu zaman otoriter rejimlere meşruiyet kazandırmak amacıyla kullanılan araçlar haline gelmiştir. Bu bağlamda bölge ülkelerindeki otoriter rejimlerin demokratikleşmesi için seçimleri ilk adım olarak ele alan yaklaşımlar sorgulamaya açıktır. Bölgedeki otoriter rejimlerin temeli, daha çok toplumsal yapıyla ilişkilidir ve

toplumsal alanda var olan yapılar otoriter rejimlerin yeniden üretilmesinde önemli bir dinamik sağlamaktadır.

Yine ilişkili bir yaklaşımla, son yıllarda neredeyse moda deyim halini alan “gelişmiş ülkelerin İslam ülkelerine demokrasi ihraç etmeleri gibi” politikalarda da, çoğunlukla üst yönetimlerle işbirliği önem taşımakta ve ülkeler bir bakıma dayatma politikalarla demokratikleştirilmeye çalışılmaktadır. Oysa siyasi sistemlerdeki demokratikleşmenin, toplumsal yapıdan bağımsız düşünülmesi ya da liberal ve demokratik kültürün toplumsal yapılarda benimsenmeden kurumsallaşabileceğini düşünmek, gerçekçi sonuçların ortaya çıkmasını engelleyebilecektir. Nitekim Ortadoğu’da özellikle modernleşme döneminden itibaren toplumsal yapılarda liberalleşme ve demokratikleşme yönünde bir dönüşümün gerçekleşmediği görülmektedir.

Bu bağlamda, bu çalışmada sıklıkla vurgulandığı üzere Ortadoğu, kendi toplumsal dinamikleriyle ilişkili olarak, 21. yüzyılın getirdiklerinden de etkilenerek yapılanmış bir feodal dönemi yaşamaktadır. “Ortadoğu’ya özgü feodalite” ya da “21. yüzyılın feodalitesi” olarak da tanımlanabilecek bu süreçte Ortadoğu’daki modern feodal yapılar henüz çözülememiştir. Bu durum aynı zamanda bireysel özgürlük ve güçlü sivil toplumun gelişmesinde temel engellerden birini oluşturmaktadır.

‘Modern Ortadoğu feodalitesi’ olarak da tanımlanabilecek bu yapılar petrol gelirleri başta olmak üzere ekonomik gelirin önemli bir kısmı üzerinde de kontrol gücüne sahiptir. Bu sayede bölgede ekonomik kaynakların ve gelirin geniş toplumsal kesimler arasında yayılması engellendiği gibi liberalleşme için gerekli olan ekonomik alandaki bağımsız toplumsal yapıların ve sivil toplumun -Avrupa’daki anlamıyla- oluşması da engellenmektedir. Ortadoğu’da özellikle otoriter yönetimlerle geliştirilen karşılıklı koruma ilişkisi bağlamında; otoriter liderler kendi feodal beylerini korurken, feodal beyler ise otoriter rejimleri güçlendiren önemli bir dinamik sağlamaktadır. Dolayısıyla Ortadoğu’da liberal toplum ve liberal demokrasinin inşası için 21. yüzyıl feodal yapılarının çözülmesi gerekmektedir. Aynı şekilde otoriter rejimlerin egemenliğinde şekillenen ve toplumsal hafızada önemli yere sahip olan “yöneticinin baba gibi algılandığı” geleneksel değerlerin sorgulanması da liberalleşme adına önem taşımaktadır.

Bu noktada genel bir değerlendirmeye, Ortadoğu’daki otoriter rejimler toplumsal yapılardan bağımsız olarak ele alınamayacak rejimlerdir ve kanaatimizce bu

sistemlerde demokratikleşmeye yönelik bir dönüşüm toplumsal yapılarda meydana gelecek liberalleşme ve demokratikleşme paralelinde ilerleyecektir.

Oysa Ortadoğu’da farklı birçok dinamikle ilişkili olarak toplumsal liberalleşme - henüz- sağlanamamıştır. Bu dinamiklerin tek tek tespit edilmesi -her ne kadar zaman ve kaynak açısından büyük bir birikim gerektirse de- zorunludur. Önemli bir nokta, Ortadoğu’da toplumsal liberalleşmeyi sağlayacak çözüm yollarının, yine her bir ülkenin kendi toplumsal yapısı bağlamında tespit edilmesi daha çözümleyici yaklaşımların geliştirilmesi adına gereklidir.

Bu bağlamda kanaatimizce Ortadoğu’da toplumsal yapıdaki öncelikli dönüşüm alanlarını, ekonomik, bilimsel, kültürel ve sanatsal alanlar oluşturmaktadır. Bu alanlar toplumsal liberalleşme ve güçlü bir sivil toplum için birbirini etkileyen bir dinamiğe sahiptir ve bu alanlardaki dönüşüm toplumsal gelişme için kaçınılmazdır. Paralel olarak bölgede liberal anlamda dönüşümünü sağlamış toplumsal yapıların otoriter rejimler üzerinde oluşturacağı demokratikleşme yönündeki baskılar bu rejimlerin dönüşümü için hayati öneme sahiptir.

Diğer taraftan, her ne kadar genel bir başlıkla “Ortadoğu”, “Arap Ülkeleri” ya da “İslam ülkeleri” olarak tanımlansa da Ortadoğu ülkeleri, tarihi ve toplumsal dinamiklerin etkisinde kendilerine has bir takım önemli karakteristiklere sahiptir. Bu çalışmada Mısır, bölgedeki diğer ülkelere göre daha yakın plandan incelenmiştir ancak bölgedeki her ülkenin kendine özel toplumsal nitelikler taşıdığı zaten söylenmiştir. Bu durum ise bölge ülkelerine ilişkin toplumsal çözümlerinin, toplumların yapısından bağımsız düşünülmemeyeceğinin önemli bir göstergesidir.

Nitekim Arap Baharı isyanlarının her ülkede aynı etkiyle sonuçlanmamasının önemli nedenleri arasında da toplumların kendilerine has farklılıkları ve bu farklılıklara paralel olarak otoriter rejimlerin otoriter eğilimlerinin farklı düzeylere sahip olması vardır. Dolayısıyla Ortadoğu’ya ilişkin toplumsal çözümlerinde, bölgeye ilişkin genel karakteristik yapıların yanında her ülkenin kendi dinamikleri özelinde yaklaşımların geliştirilmesi daha çözüm odaklı bir perspektifin yakalanmasına da imkân tanıyacaktır. Bu noktada önemli bir hatırlatma, Batı ülkelerinde de liberal demokrasinin inşası, tek tip yoldan veya bir süreçle gerçekleşmemiş, her Batı ülkesi kendi toplumsal dinamikleri bağlamında liberal demokrasiyi kurumsallaştırmıştır. Ancak her ne kadar süreçleri farklı olsa da gelişmiş Batı ülkelerinin liberal demokrasiyi yerleşik ve kurumsal hale getirmelerinde ve modernleşme sürecindeki ortak noktaları, değişim ve dönüşümün önce toplumsal yapılardan başlamış olmasıdır.

Buradan hareketle; Ortadoğu'da Arap Baharı protestolarında da görüldüğü üzere, toplumların iktidarlar üzerindeki baskısı rejimlerin dönüşümünü ya da demokratikleşme yolundaki düzenlemeleri zorunlu hale getirmiştir. Bu bağlamda Arap Baharı'nın bölgenin siyasi tarihi açısından önemi de buradadır. Kanaatimizce her ne kadar Arap Baharı isyanları tek başına bölgede liberal demokrasinin kurumsallaşmasını sağlayamayacak olsa da, liberal demokrasinin inşası için gerekli olan yol haritasının önemli bir kısmını vermiştir.

Arap Baharı isyanları, öncelikle, bölgede tüm otoriter baskılara rağmen toplumdaki liberalleşmeyi gösteren bir nitelik taşımaktadır. Bu isyanlarla; otoriter rejimlerin, baskılarına ve sınırlandırmalarına rağmen; iletişim çağı ve teknolojilerinin, toplumlar üzerindeki dönüştüren etkisini engelleyemedikleri görülmüştür. Ortadoğu'da halkın önemli bir kısmı, rejimlerden bağımsız olarak özellikle sosyal medya aracılığıyla dünyaya entegre bir şekilde yaşamaktadır ve dünya gerçeklerinin, gelişmiş ülkelerdeki yaşam standartlarının farkındadır. Bu durum, bu milletlerin ister istemez içinde buldukları toplumsal koşulları sorgulamalarına neden olmaktadır. Sorgulama ise 'kaçınılmaz toplumsal değişim' için önemli aşamalardan birini oluşturmaktadır.

Dolayısıyla günümüz Arap dünyası, aslında önemli bir değişim sürecinin içindedir. Üstelik bu değişim, Ortaçağ'ın dünyasından farklı olarak, bilgi ve iletişimin hızlandığı bir çağda daha da süratli gerçekleşmektedir. Yaşanılan istikrarsız durum ve kaos hali ise değişimin sancuları niteliğindedir. Yani 'istikrar öncesi istikrarsız bir durum' olma ihtimali ve bu toplumsal dengesizlik halinin, yeni kurulacak toplumsal dengelere temel oluşturması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim bugün Batı Avrupa'da; feodal ilişkilerin çözülmesiyle başlayıp, burjuvazinin, kentlerin, liberalizmin ve kapitalizmin gelişiminin ardında temsili demokrasinin kurumsallaşmasıyla sonuçlanan büyük çaplı toplumsal değişim ve modernleşme süreci, toplumsal gerginlik ve çatışmalarla birlikte yürümüştür.

Özetle, Ortadoğu halkı; bugün, gelişmenin, değişimin ve ilerlemenin sancılarını yaşamaktadır. Ancak bu zor bir süreçtir ve toplumsal olguların sonuçlarını görmek zaman alacaktır. Diğer taraftan Ortadoğu'daki değişim sürecinin, bireysel özgürlük, liberal demokrasi ve yüksek bir yaşam standardına ulaşarak sonuçlanabilmesi toplumsal yapılardaki ve dengelerdeki gelişme ve ilerlemelerle oldukça ilgili ve ilişkilidir.

Diğer taraftan Ortadoğu ya da Arap dünyasında, bölgenin kendi tarihi ve sosyal dinamiklerinin perspektifinde geliştirilecek akademik ve çözümleyici araştırmaların daha da artması, bölge sorunlarının çözümüne yönelik bakış açılarının çeşitlenmesine ve

alternatif yol haritalarının sağlanmasına katkı sağlayacaktır. Bölge ülkelerine yönelik akademik disiplinin, kendilerine has kültürel ve geleneksel birikimlerin etkisinde zenginleşmesi, toplumsal tabandaki modernleşme ve liberalleşme adına da oldukça önemlidir. Bilindiği gibi bilgi, bir toplumun özgürleşmesinde itici bir ivme sağlamaktadır.

Son söz olarak; insan her yerde insandır. Her açıdan gelişmiş ve yüksek standartlara sahip bir yaşam; bu yolda elde ettiği fırsatlar, sahip olduğu altyapı ve imkânlarla doğrudan ilgilidir. Aydınlanmış ve bireysel olarak haklarının farkında olan özgürleşmiş toplumsal bir kesimin güçlenmesi, aynı zamanda, aynı niteliklere sahip gelişmiş bir toplumun temeli olacak ve sahip olduğu niteliklere paralel, toplumsal ve siyasi sistemleri inşa edebilecektir.

KAYNAKÇA

- Akalın, Durmuş., (2015), *Süveyş Kanalı Açılışı ve Osmanlı Devletine Etkisi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Al Zubaidi, Cassel C.Roderic, (Haz.), (2013), *Devrimleri Yazmak, Tunus'tan Suriye'ye Arap İsyanından Sesler*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Akyurt, M. Ali., (2011), "Yemen 2010", *Ortadoğu Yıllığı*, (Haz: Kemal İnat, Muhittin Ataman, İsmail Numan Telci), Sayı 6, Yıl 6, Açılım Yayınları, İstanbul içinde ss.313-334.
- Arthur Goldschmidt Jr. Arthur., Davidson, Lawrence., (2011), *Kısa Ortadoğu Tarihi*, (Çev:Aydemir Güler), Doruk Yayınları, İstanbul.
- Atacan, Fulya., (2014), "Mısır'da 'Devrim Hikâyesi' ve Geçiş Sürecinin Temel Problemleri", *Ortadoğu Konuşmaları Bölgesel ve Küresel Perspektiften 'Arap Baharı'*, (Ed: Zahide Tuba Kor), Küre Yayınları, İstanbul içinde ss.165-195.
- (2004), "Otoriteryanizm Kıskaçında Mısır", *Değişen Toplum Değişmeyen Siyaset*, (Haz: Fulya Atacan), Bağlam Yayınları, İstanbul içinde s.15-52.
- Aydın, Erol., (2006), *İslamcılık ve Din Politikaları*, Kırmızı Yayınları, İstanbul.
- (2008), *İslamiyetin Ekonomi Politikası*, Kırmızı Yayınları, İstanbul.
- Yılmaz, Aytekin., (1999), "Liberalizm ve Demokrasi", *Yeni Türkiye Dergisi* 99\25, içinde ss.129-134.
- Barbir, K. Karl., (2000), "Bellek, Miras ve Tarih: Arap Dünyasında Osmanlı Mirası", *İmparatorluk Mirası, Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, (Der: L. Carl Brown), İletişim Yayınları, İstanbul içinde ss.144-163.
- Başkan, Birol., (2011), "Buazizi'nin Yaktığı Ateş: 21.Yüzyıl Başında Arap İsyanları", *Akademik Ortadoğu Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1 içinde ss. 3-22.
- Bayly, Christopher Alan., (2014), *Modern Dünyanın Doğuşu, Küresel Bağlantılar ve Karşılaştırmalar 1780-1914*, (Çev: M.Neva Şellaki), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Berger, Peter. L., (1999), "Günümüz Dünyasında Demokrasi", (Çev: Cevdet Akyan), *Sosyal ve Siyasal Teori-Seçme Yazılar*, (Ed: Atilla Yayla), Siyasal Kitabevi, Ankara içinde s.20-34.
- Bingöl, Yılmaz., (2011), "Yirmi Birinci Yüzyılda Demokrasi: Kavramlar, Temel Yaklaşımlar", *Yirmi Birinci Yüzyılda Demokrasi Tartışmaları*, (Ed: Bingöl, Yılmaz), Umuttepe Yayınları, Kocaeli içinde ss.9-20.
- Bonte, Pierre., (2013), "Mağrip'te Kabile ve Devlet Döngüleri ile İhtilafı İttifaklar", *Aşiretler ve İktidar, Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik*, (Der: Faleh Jabar-Hosham Dawod), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul içinde ss. 45-63.
- Brett, Michael., (2011), "Kuzey Afrika, Devlet ve Toplum, 1056-1659", *Ortadoğu Tarihi, Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften...*, (Haz: Youssef Choueiri), İnkılap Yayınları, İstanbul içinde ss. 203-226.
- Bozarıslan, Hamit., (2013), *Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi Arap İsyanlarından Önce ve Sonra*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (2011), *Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonundan El-Kaide'ye*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Chamberlain, Michael., (2014), *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik, Şam 1190-1350*, (Çev: Büşra Kaya), Klasik Yayınları, İstanbul.
- Cihan Ahmet., Doğan İlyas., (2007), *Osmanlı Toplum Yapısı ve Sivil Toplum*, 3F Yayınları, İstanbul.

- Cleveland, L. William., (2008), *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev: Mehmet Harmancı), Agora Kitaplığı, İstanbul.
- Çağlayan, Selin.,(2010), *Müslüman Kardeşler'den Yeni Osmanlılar'a İslamcılık*, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara.
- Çaralan, İhsan., (2011), “Küresel Köyde Yangın Var!”, *Arap Dünyasındaki Ayaklanma*, (Haz: Mustafa Yalçiner), Evrensel Basım Yayım, İstanbul içinde ss.152-166.
- Çelik, Burce., (2011), “Sosyal Medya ve Direniş: Tunus, Mısır ve Sıradakiler”, *Birikim Dergisi*, Sayı: 263, içinde ss. 20-25.
- Daviş, Adid., (2004), *Arap Milliyetçiliği Zaferden Umutsuzluğa*, (Çev: Lütü Yalçın), Literatür Yayınları, İstanbul.
- Demirci, H. Aliyar., (2007), “Osmanlı Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)”, (Ed: Süleyman İnan, Ercan Haytaoğlu), *Yakın Dönem Türk Politik Tarihi*, Anı Yayıncılık Ankara içinde ss. 4-41.
- (2010), *Türk Siyasal Hayatında Senato, Düşünce, Tecrübe ve Arayışlar 1876-2009*, Orion Yayınevi, Ankara.
- Demirtaş, Erdem., (2014), *Ortadoğu'da Devlet ve İktidar*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Duverger, Maurice., (1986), *Siyasi Partiler*, (Çev: Ergun Özbudun), Bilgi Yayınları, Ankara.
- Eco, Umberto.,(2014), *Ortaçağ, Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Eisenstadt, N, Shmuel., (2007), *Modernleşme, Başkaldırı ve Değişim*, (Çev : Ufuk Coşkun), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Eraslan Cezmi, Olgun Kenan., (2006), *Osmanlı Devleti'nde Meşruiyet ve Parlamento*, 3F Yayınevi, İstanbul.
- Erdem, Fahri Demirhan., Erdem, Çiğdem., (2013), “Ortadoğu'da Otoriter Rejimler: Ortadoğu Arap Toplamlarının Tarihsel, Siyasal ve Sosyo-ekonomik Yapısı Üzerinden Bir Değerlendirme”, *Akademik Ortadoğu Dergisi*, Cilt: 2, Kitap Yayıncılık içinde ss. 213-238.
- Erdem, Fazıl Hüsnü; (1999), “Liberal-Demokratik Kuram Bağlamında Sivil-Asker İlişkileri”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 99\25 içinde ss. 145-165.
- Ersoy, Mehmet Akif., (2014), “Bir Gazetecinin Gözünden Arap Baharı: Suriye, Libya ve Yemen İzlenimleri”, *Ortadoğu Konuşmaları Bölgesel ve Küresel Perspektiften Arap Baharı*, (Ed: Zahide Tuba Kor), Küre Yayınları, İstanbul içinde ss.235-274.
- Esposito, John L., Voll O. John., (1988), *İslamiyet ve Demokrasi*, (Çev: Ahmet Fethi), Sarmal Yayınları, İstanbul.
- Ewald, Oskar., (2010), *Fransız Aydınlanma Felsefesi*, (Çev: Gürsel Aytac), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Fekri, Amir Ahmad., (2011), *Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi*, Mızrak Yayınları, İstanbul.
- Gardet, Louis., (2014), *Müslüman Site, Toplumsal ve Siyasal Hayat*, (Çev: Ahmet Arslan), İdea Yayınları, İstanbul.
- Ghazzal, Zouhair., (2011), “Ulema: Statü ve İşlevi”, *Ortadoğu Tarihi, Dini, Siyasal, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften...*, (Haz: Youssef M.Choueiri), İnkılap Yayınları, İstanbul içinde ss. 83-102.
- Giddens, Anthony., (2014), *Modernite ve Bireysel-Kimlik, Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*, (Çev: Ümit Tatlıcan), Say Yayınları, İstanbul.

- Gümüş, Tolga., (2010), "Feodalizm: Avrupa Tarihinde Yeni Yaklaşımlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi*, Cilt 29, Sayı 47, içinde ss.39-64.
- Haldun, İbni., (2013), *Mukaddime 1*, (Çev: Duran Tursun), Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Harders, Cilja., Jürgensen, Carsten., Tabbara, Tanja., (2007), "Sivil Toplumun Taşıyıcısı olarak, Mısır'daki Meslek Birlikleri", *Ortadoğu'da Sivil Toplumun Sorunları*, (Der: Ferhad İbrahim, Heidi Wedel), İletişim Yayınları, İstanbul içinde ss.61-92.
- Heywood, Andrew., (2007), *Siyaset*, Adres Yayınları, Ankara.
- (2010), *Siyasi İdeolojiler*, Liberte Yayınları, İstanbul.
- Hobsbawm, J, Eric., (2013), *Devrim Çağı 1789-1848*, Dost Kitapevi, Ankara.
- Hobson, John., (2011), *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, (Çev: Esra Ermert), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Holt, P.M., (2011), "Memlük Kurumu", *Ortadoğu Tarihi, Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften...*, (Haz: Youssef M.Choueiri), İnkılap Yayınları, İstanbul içinde ss. 183-202.
- Hourani, Albert., (2013), *Arap Halkları Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Huntington, P. Samuel., (1965), "Siyasal Gelişme ve Siyasal Bozulma", (Çev:Ergun Özbudun), *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22 23, Sayı: 1-4, ss.55-107.
- (2007), *Üçüncü Dalga*, Kıta Yayınları, Ankara.
- (2010), *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, Okuyan-Us Yayınları, İstanbul.
- Erdem, Hüsnü Fazıl.,(1999), "Liberal-Demokratik Kuram Bağlamında Sivil-Aske İlişkileri", *Yeni Türkiye Dergisi* 99\25 içinde ss.145-165.
- İbrahim, Ferhad., Wedel, Kahire., (2009), *Ortadoğu'da Sivil Toplumun Sorunları*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin., (2013), *Yeni Yüzyılda İslam Dünyası, İslam Konferansı Teşkilatı 1969-2009*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- İpşirli, Mehmet., (1988), "İlmiye", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:22 içinde ss.141-145.
- Jabar, A. Faleh, Dawod, Hosham., (der.), (2013), *Aşiretler ve İktidar, Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Jabar, A. Faleh., (2013), "Totalitercilik ve Kabilecilik: Baas Yönetimi ve Kabileler", *Aşiretler ve İktidar, Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik*, (Der: Faleh A.Jabar Hosham Dawod), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul içinde ss. 65-108.
- Karpat, Kemal., (2013), *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri, Tarih 2-(1931-1941), (1933), Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Kennedy, Hugh., "Hilafet", (2011), (Haz: Youssef M.Choueiri), *Ortadoğu Tarihi, Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften...*, İnkılap Yayınları, İstanbul içinde ss.60-82.
- Kinross, Lord., (2008), *Osmanlı İmparatorluğun Yükseliş ve Çöküşü*, (Çev: Meral Gaspıralı), Altın Yayınları, İstanbul.
- Koldaş Umut., Köprülü Nur., (2011), "Arap İntifadası mı?: Arap Dünyasında Toplumsal Hareketlerin İçsel, Bölgesel ve Uluslararası Dinamikleri", *Akademik Ortadoğu Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, içinde ss.23-62.

- Kongar, Emre., (1995), *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Laçiner, Ömer, (2011), “Arap Başkaldırısı: Tarih Sahnesine Yeni Bir Kimlikle Dönüş”, *Birikim Dergisi*, Mart 2011, içinde ss.3-9
- Lewis Bernard., (1997), *İslam'ın Siyasal Söylemi*, Cep Düşün Yayınları, İstanbul.
- (2005), *Ortadoğu, Hristiyanlığın Başlangıcından Günümüze Ortadoğu'nun İki Bin yıllık Tarihi*, (Çev: Selen Kölay), Arkadaş Yayınları, Ankara.
- (2009), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev: Boğaç Babür Turna), Arkadaş Yayınları, Ankara.
- Lijphart, Arend., (2006), *Demokrasi Motifleri, Otuz Altı Ülkede Yönetim Biçimleri ve Performansları*, (Çev: Güneş Ayas, Utku Umut Bulsun), Salyangoz Yayınları, İstanbul.
- Lindberg, Carter., (2014), *Avrupa'da Reform Tarihi, Ortaçağ Avrupası'ndan Modern Avrupa'ya Reformların Tarihçesi*, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- Lindholm, Charles., (2004), *İslami Ortadoğu, Tarihsel Antropoloji*, İmge Yayınları, Ankara.
- Linz, J. Juan., (1975), *Otoriter ve Totaliter Rejimler*, (Çev: Ergun Özbudun), Siyasi İlimler Türk Derneği Yayınları, Ankara.
- Lipson, Leslie., (1984), *Demokratik Uygurluk*, Ajans-Türk Matbaası, Ankara.
- (1997), “Demokrasinin Felsefesi”, (Çev. Mustafa Erdoğan-Atilla Yayla), Sosyal-Siyasal Teori, Siyasal Kitapevi, Ankara içinde s. 16-22.
- (2005), *Siyasetin Temel Sorunları*, (Çev: Fügen Yavuz), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Lutskiy, Borisoviç., (2011), *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20.Yüzyıla*, (Çev: Turan Keskin), Yordam Yayınları, İstanbul.
- Mansfield, Peter., (2012), *Ortadoğu Tarihi*, (Çev: Ümit Hüsrev Yolsal), Say Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Şerif., (1992), *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, (Der. Mümtaz'er Türköne Tuncay Önder), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Manaz, Abdullah., (2006), *Atatürk Reformları ve İslam*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Mann, Michael., (2012), *İktidarın Tarihi, Sınıflar ve Ulus-Devletlerin Yükselişi 1760 1914*, Phoenix Yayınları, Ankara.
- Merkel, Wolfgang., (2011), “Yerleşik ve Kusurlu Demokrasiler”, *Yirmi Birinci yüzyılda Demokrasi Tartışmaları*, (Ed: Yılmaz Bingöl), Umuttepe Yayınları, Kocaeli içinde ss.43-47.
- Moghaddam, Fathalı M., (2014), *Diktatörlüğün Psikolojisi*, 3P Yayıncılık, İstanbul.
- Montesquieu, De Baron., (2015), *Kanunların Ruhu Üzerine*, Hiperlink Yayınları, İstanbul.
- Moore, Jr Barrington., (1996), *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri, Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*, İmge Yayınları, Ankara.
- Mukaddes Erdoğan Çelik, Erdoğan Mukaddes., (2011), *Arap İsyanları Tarih Yazımı 2011*, Akademi Yayınları, İstanbul.
- Nakavi, Ali Muhammed., (2005), *İslam ve Milliyetçilik*, Çıra Yayınları, İstanbul.
- Niblock, Tim., (2011), “Ortadoğu'da Sivil Toplum”, *Ortadoğu Tarihi Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften...*, (Haz: Youssef M.Choueiri), İnkılap Yayınları, İstanbul içinde ss. 576-597.

- Ortaylı, İlber., (2000), *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (2012), *“Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi”*, Cedit Neşriyat, Ankara.
- Ökmen, Mustafa., (1999), “Küreselleşme Sürecinde Kapitalizm, Ulus-Devlet ve Liberal Demokrasi”, *Yeni Türkiye Dergisi* 99/25 içinde ss.208-222.
- Özakıncı, Cengiz., (2007), *Çoktanrıçılıktan Yahudilikte Hristiyanlıkta Gericilik ve İslam’da Bilimin Yükselişi ve Çöküşü 827-1107, Müslüman Toplumlarında Bilimsel Gerilemenin Tarihsel Kökenleri*, Otopsi Yayınları, İstanbul.
- Özbudun, Ergun., (2011), *Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- (2000), “Ortadoğu’da Süregiden Osmanlı Mirası ve Devlet Geleneği”, *İmparatorluk Mirası, Balkanlar’da ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası*, (Der: Brown, Carl, L.), İletişim Yayınları, İstanbul içinde ss. 186-221.
- Özdemir, Arslan., (2013), *Ortadoğu Rönesansı*, Sınırsız Yayınları, Ankara.
- Özdemir, Şennur., (2014), *İslam ve Sınıf, Alternatif Mücadele Pratikleri*, Nika Yayınları, Ankara.
- Öztürk, Ahmet., “Bahreyn 2010”, (2011), *Ortadoğu Yıllığı*, (Haz: Kemal İnat, Muhittin Ataman, İsmail Numan Telci), Sayı 6, Yıl 6, Açılım Yayınları, İstanbul. içinde ss.433-460.
- Pappe, İlan., (2011), *Ortadoğu’yu Anlamak*, NTV Yayınları, İstanbul.
- Plattner, F. Marc., (2011), “Liberalizmden Liberal Demokrasiye”, (Ed.Yılmaz Bingöl), *Yirmi Birinci Yüzyılda Demokrasi Tartışmaları*, Umuttepe Yayınları, Kocaeli.
- Poggi, Gianfranco., (2012), *Modern Devletin Gelişimi, Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Popper, Karl., (1988), “Açık Toplum ve Düşmanları”, (Çev:İhsan Duran Dağı), Yeni Forum, Cilt.9, içinde ss.5-21.
- Primakov, Yevgeni., (2010), *Rusların Gözüyle Ortadoğu*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Rashidi, El Yasmine, “Bekleyen Kent Kahire (Mısır)”, *Devrimleri Yazmak, Tunus’tan Suriye’ye Arap İsyanından Sesler*, (Haz. Al Zubaidi, Cassel, C.Roderic), Metis Yayınları, İstanbul içinde ss.58-74.
- Raymond, André., (2000), “Arap Siyasal Sınırları İçinde Osmanlı Mirası”, *İmparatorluk Mirası, Balkanlar’da ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası*, (Der. L. Carl Brown), İletişim Yayınları, İstanbul içinde ss.164-180.
- Russ, Jacqueline., (2011), *Avrupa Düşüncesinin Serüveni, Antik Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi*, (Çev: Özcan Doğan), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Schmitter, C Philippe., Karl, Lyn Terry, (1991), “Demokrasi Nedir, Ne Değildir?”, *Journal of Democracy*, Vol.2, No.3 içinde ss.75-88.
- Schmidt, G. Manfred., (2001), *Demokrasi Kuramlarına Giriş*, (Çev: M.Emin Köktaş), Vadi Yayınları, Ankara.
- Schulze Kristen E., Stokes Martin., Campbell Clom., (2015), *Ortadoğu’da Etnik ve Dini Azınlıklar*, Totem Yayınları, İstanbul.
- Schumpeter, Joseph., (2010), *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*, (Çev: Hasan İlhan), Alter Yayınları, Ankara.
- Selçuk, Sami., (1999), “1999-2000 Adli Yılı Açış Konuşması”, *Yeni Türkiye Dergisi, Demokratikleşme ve Yeni Anayasa Özel Sayısı* 1, Yıl, 5. Sayı 29, içinde ss. 15 48.
- Sunar, Lütfi., (2012), *Marx ve Weber’de Doğu Toplumlari*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

- Şahin, Bican., (2007), “Liberal Demokrasinin Temelleri”, *Demokrasi Platformu Dergisi, Çağdaş Demokrasi Tartışmaları*, Yıl 3, Sayı 10, Orion Yayınları, Ankara içinde ss.35-60.
- Şentürk, Hulusi., (2011), *Türkiye’de İslami Oluşumlar ve Siyaset*, Çıra Yayınları, İstanbul.
- Sorokin, Pitirim., (2008), *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, (Çev: Mete Tunçay), Salyangoz Yayınları, İstanbul.
- Tanilli, Server., (1982), *Devlet ve Demokrasi, Anayasa Hukukuna Giriş*, Say Yayınları, İstanbul.
- Tanör, Bülent., (2009), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKY Yayınları, İstanbul.
- (1985), “Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi 1*, İletişim Yayınları, İstanbul içinde s.10-26.
- Temelat, Neslihan., (2013), “Cezayir”, *Yasama Dergisi*, Sayı: 22 içinde ss.22-98.
- Turhan, Talat., (2012), *Küresel İhanetin İçyüzü ve Arap Baharı, Ortadoğu’da Küresel Çetelerin Karşı Devrim Operasyonu*, Destek Yayınları, İstanbul.
- Üzer, Musa., (2012), “Devrim Sürecinde Ortadoğu”, *Ortadoğu Yalancı Bahar*, (Der: Recai Ulutaş, Pınar Babür), Nitelik Yayınları, Ankara.
- Vergin, Nur., (2010), *Siyasetin Sosyolojisi, Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar*, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul.
- Yayla, Atilla., (1999), “Liberalizm ve Demokrasi: Mükemmel Olmayan Birliktelik, Tahammülü Güç Ayrılık”, *Sosyal ve Siyasal Teori, Seçme Yazılar*, (Der: Atilla Yayla), içinde s.60-80, Siyasal Kitapevi, Ankara.
- (1999), “Liberalizm, Özgürlükler ve Demokrasi”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 99/25, içinde ss.123-128.
- Yavuz, Celalettin., Erduramaz, Serdar., (2012), *Arap Baharı ve Türkiye, Ortadoğu’da Kırılan Fay Hatları*, Berikan Yayınları, Ankara.
- Yılmaz, Muzaffer Ercan., (2011), “Arap İsyanları ve Arap Ortadoğusu’nun Siyasal Dönüşümü”, *Akademik Ortadoğu Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, içinde ss. 63-77.
- Weber, Max., (2010), *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, (Çev: Gülistan Solmaz), Alter Yayınları, Ankara.
- (2012), *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, (Çev: Musa Ceylan), Yarın Yayınları, İstanbul.
- Zakaria, Fareed., (1999), “İlliberal Demokrasinin Yükselişi”, *Sosyal ve Siyasal Teori Seçme Yazılar*, Siyasal Kitapevi, (Der ve Çev: Atilla Yayla), Ankara içinde s.41-57.
- (2009), *Özgürlüğün Geleceği Yurtta ve Dünyada İlliberal Demokrasi*, (Çev: Meral Öztoprak Sağır, H.Serkan Akıllı), Kırmızı Yayınları, İstanbul.
- (2013), *Post Amerikan Dünya*, (Çev: Meral Öztoprak, Eren Sağır), Kırmızı Yayınları, İstanbul.

İNTERNET KAYNAKLARI

- Abdulcelil, Tarık., Yıldırım, Ramazan., (2012), “Mısır’da Siyasi Aktörler, Partiler, Dini Hareketler ve Medya”, <http://setav.org/tr/misirda-siyasi-aktorler-partiler-dini-hareketler-ve-medya/kim-kimdir/1050>
- Aktaş, Gözde., Gök, A. Yiğit., (2014), “Kuzey Afrika Ülkeleri Raporu”, http://docplayer.biz.tr/871264-Kuzey-afrika-ulkeleri-hazirlayanlar_gozde_aktas_alican_yigit-gok.html

- Al Jazeera Türk, (2014), “Ülke Profili: Yemen” <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profilu/ulke-profilu-yemen>
- Al Jazeera Türk, (2014), “Ülke Profili: Kuveyt”, <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profilu/ulke-profilu-kuveyt>
- Al Jazeera Türk, (2014), “Ülke Profili: Ürdün”, <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profilu/ulke-profilu-urdun>
- Al Jazeera Türk, (2014), “Ülke Profili: Umman”, <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profilu/ulke-profilu-umman>
- Al Jazeera Türk, (2014), “Ülke Profili: Libya”, <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profilu/ulke-profilu-libya>
- Bölme, Selin., Küçükkeleş, Müjge., Ulutaş, Ufuk., Özhan, Taha., Yılmaz, Nuh., Ensaroğlu, Yılmaz., (2011), “25 Ocak’tan Yeni Anayasa’ya: Mısır’da Dönüşümün Anatomisi”, <http://file.setav.org/Files/Pdf/25-ocaktan-yeni-anayasaya-misirda-donusumun-anatomisi.pdf>
- Cop, Burak., (2011), “Suriye’yi Anlamak: Baas Nasıl Doğdu?”, <http://www.ntv.com.tr/dunya/suriyeyi-anlamak-baas-nasil-dogdu.PGZtoNqZ9EC8GdShJjaYhg>
- Çetin, Halis., (2002), “Liberalizmin Tarihsel Kökenleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, <http://iibfdergi.cumhuriyet.edu.tr/archive/liberalizmin%20tarihsel%20k%C3%6k%20kenleri.pdf>
- Doğan, Gürkan., Durgun, Bülent., (2012), “Arap Baharı ve Libya: Tarihsel Süreç ve Demokratikleşme Kavramı Çerçevesinde Bir Değerlendirme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, /1, Sayı 15, ss.61-90, <http://sosyalbilimler.sdu.edu.tr/assets/uploads/sites/102/files/4-22042012.pdf>
- Ekici, Birol., (2013), Mısır Arap Cumhuriyeti Yönetim Sistemi, s.83-100, [http://isay.icisleri.gov.tr/ortak_icerik/arem/Projeler/21yy/misir.pdf,\(03.04.2013\)](http://isay.icisleri.gov.tr/ortak_icerik/arem/Projeler/21yy/misir.pdf,(03.04.2013)).
- Freedom House, “Freedom Report 2014”, freedomhouse.org/report/freedom-world/freedomworld-2014 (Erişim: 10.11.2015)
- Gün, Mehmet Salih., (2012), “Yemen’de Arap Baharı”, *Yasama Dergisi*, http://www.yasader.org/web/yasama_dergisi/2012/sayi22/119-140.pdf.
- Google Publicdata, <https://www.google.com.tr/publicdata/>
- Ketenciler, İnan. (2013), “Mısır’da Neler Yaşandı, Darbe Nasıl Geldi?”, <http://t24.com.tr/haber/misirda-neler-yasandi-darbe-nasil-geldi> Kurt, Yılmaz., “Suriye’de Savaşın 10 Nedeni”, <https://www.biliste.com/suriyedeki-savasin-10-nedeni/>
- Kuran, Timur., (2010), “Ortadoğu’daki Ekonomik Azgelişmişliğin Kurumsal Kökenleri”, *Duke Üniversitesi*, http://econ.duke.edu/uploads/assets/People/Kuran/Timur_Kuran_Konusma_Meni.pdf
- Kuşoğlu Baran, (2013), “Lübnan Sedir Devriminden Arap Baharına”, ss.103-117 http://www.yasader.org/web/yasama_dergisi/2013/sayi23/
- Koçak, Alp Konur., (2012), “Yasemin Devrimi’nden Arap Baharı’na Tunus”, *Yasama Dergisi*, Sayı 22, http://www.yasader.org/web/yasama_dergisi/2012/sayi22/2261.pdf
- Telci, İsmail Numan, (2013), “Ürdün’ün Gel(e)meyen Baharı: Arap Uyanışı ve Ürdün”, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, Cilt 5, Sayı 50, http://www.orsam.org.tr/tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/2013215_ismail.pdf
- The Economist, “Democracy Index 2010”, https://graphics.eiu.com/PDF/Democracy_Index_2010_web.pdf

- Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, (2015), “Mısır Ülke Künyesi”,
<http://www.mfa.gov.tr/misir-kunyesi.tr.mfa>
- Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, (2015), “Norveç Ülke Raporu”,
<http://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Norve%C3>
- Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, (2015), “Libya Ülke Raporu”,
<http://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Libya/>
- Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, (2015), “Norveç Ekonomisi”,
<http://www.mfa.gov.tr/norvec-ekonomisi.tr.mfa>
- Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, (2015), “Kuveyt Siyasi Görünümü”,
<http://www.mfa.gov.tr/kuveyt-siyasi-gorunumu.tr.mfa>
- Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, (2015), “Ürdün Ülke Künyesi”,
<http://www.mfa.gov.tr/urdun-kunyesi.tr.mfa>
- Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, (2015), “Libya Ülke Künyesi”,
<http://www.mfa.gov.tr/libya-kunyesi.tr.mfa>
- Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, (2015), “Suudi Arabistan Siyasi Görünüm”,
<http://www.mfa.gov.tr/suudi-arabistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa>
- Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, (2015), “Fas Siyasi Görünümü”,
<http://www.mfa.gov.tr/fas-siyasi-gorunumu.tr.mfa>
- United Nations Development Programme, (2010), “Human Development Report2010”,
http://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/docs/Publications/hdr/HDR_2010_mplete_reprint.pdf
- Uslu, Ateş., (2010), “Gölgelenmiş Özgürlük: On Dokuzuncu Yüzyıl Liberalizmlerine Bir Bakış”, *Praksis* 23 içinde ss. 9-27
http://www.academia.edu/1248224/Uslu_Ate%C5%9F_2010c
- Ülkelere İlişkin İstatistiki Veri Kaynağı: The World Bank
<https://www.google.com.tr/publicdata/>,
- Ülkelere İlişkin İstatistiki Veri Kaynağı: The World Bank,
<http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?page=1>

GENEL HABER SİTELERİ

- <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/printnews.aspx?DocID=16750138>,
- http://www.haberkusagi.com/index.php?option=com_content&view=article&id=21998:
- <http://www.voanews.com/turkish/news/international/Lubnanda-Hukümet-Krizi113363104.html><http://www.dunya.com/1%C3%Bcbnanda>
- <http://www.iha.com.tr/lubnan-da-yeni-hukümet-kuruldu-179235.haber>
- <http://tr.euronews.net/tag/bahreyn/>,
- <http://www.sondakikahaberleri.info.tr/bahreyn>,
- <http://www.hurriyet.com.tr/planet/18811014.asp>,
- <http://www.milliyet.com.tr/bahreyn-de>
- <http://www.cumhuriyet.com.tr/?hn=218124>,
- <http://www.usak.org.tr/menu.asp?id=3&yid=80>
- <http://www.aljazeera.com.tr/haber-analiz/kronoloji-libya-devrimi>
- <http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/12/151212-suudi-secmen-kadin>
- <http://badilli-asireti.blogcu.com/>

ÖZGEÇMİŞ

Nurcihan Bahtiyar 1978 doğumludur. Eskişehir Anadolu Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü mezunudur. Aynı üniversitenin Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde eğitimine devam etmektedir. Asıl mesleği gazeteciliktir. 1996 yılında başladığı mesleğinde yerel ve ulusal birçok yayın organının görev almış ve yöneticilik yapmıştır. Aynı zamanda siyasi içerikli TV, açık oturum ve haber programları hazırlayıp sunmuştur. Yine ulusal ve yerel organlarda yayınlanmış makaleleri ve araştırma yazıları vardır. 2003 yılında ulusal yayın yapan Siyasi Haber Dergisi NOKTA'da araştırma muhabirliği yapmış, 2005 yılında ise aynı derginin Yazı İşleri Müdürlüğü görevini sürdürmüştür. Son olarak uydudan uluslararası yayın yapan ve yayın içeriğini Ege Bölgesi'nin oluşturduğu Pamukkale TV'de Haber ve Programlar Müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Halen aynı medya kuruluşunda yayın danışmanlığı yapmaktadır. Ayrıca 2009, 2011, 2014 ve 2015 seçimlerinde seçim kampanyası koordinatörlüğü yapmıştır.